

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY SeriesE

3(144)/ 2023

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2023

Astana, 2023

Бас редакторы: **Жанат Аймұхамбет**

филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Маншук Ескиндирова**

PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аскарар Рамиз	ф.ғ.д., проф., Баку мемлекеттік университеті, Баку, Әзербайжан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аширбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Биженова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Өзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Өзербайжан
Екижи Метин	доктор, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Миньцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нурилла	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ф.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Әркин	ф.ғ.д., проф., Самарқан университеті жанындағы «Ұлы Жібек жолы» ғылыми орталығының директоры, Самарқан, Өзбекстан
Наврозова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz Журнал менеджері: **Жуматаева А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: Manshuk Eskindirova

PhD, Acting associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial board

Aituganova Saulesh	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Askarov Ramiz	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Can. of philology, Prof., Mirzo Ulugbek Uzbek National University, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kasymbekova Nurilya	Can. of philology, Acting assoc. professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of philology, Prof., Director of the Great Silk Road Research Center of Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunosova Zhanyldyk	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz **Managing Editor:** *Zhumatayeva A.*

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year **Circulation:** 10 copies. Signed in print: 30.06.2023

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Зам. главного редактора: **Маншук Ескиндинова**
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аскарар Рамиз	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., доцент м.а., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Узбекский национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский гос.университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	доктор, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жаңылдык	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Қазақстан», Астана, Казахстан
Каскабасов Сеит	академик НАН РК, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., директор научного центра «Великий шелковый путь» Самаркандского гос. университета, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Нурғали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Саркенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Тажимаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz Менеджер журнала: **Жуматаева А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №КЗ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.06.2023 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, №3(144)/2023**

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Абдикарим Н. Синтаксистік-семантикалық белгіленім жасаудың алғы шарттары	8
Авазбакиева Ф.Р., Бейсембаева Ж.А., Ныгметова Б.Д., Алдабердіқызы А. Британдық баспасөздегі театрлық шолудың лингвопрагматикалық аспектісі	22
Алкая Е., Пансат Ж.М., Халикова Н.С. Қазақ тіліндегі көк концептісінің лингвомәдени сипаты	34
Әбдуәлиұлы Б., Алимхан А. А. Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдерді кешенді зерттеудің негізгі бағыттары	46
Баялиева Г.Ж., Бекмағанбетова Г.Ш. Шарттылық қатынастағы құрмаластардың каузальдық қатынастар жүйесіндегі орны	61
Ербулатова И.К., Курманова Б.Х., Мағауова А.Т., Альмурзина С.С. Қалалық орта тілін эргономикалық зерттеу	69
Кулынтаева Т.Б., Еспекова Л.Ә. Тілдік санадағы биологиялық уақыт (тарихи жырлар негізінде)	80
Күдерінова Қ.Б., Мамырбек Г.М. «Қазақ» газетіндегі жарнама мәтіндерінің құрылымы	89
Саликжанова Ш.Б. Әшекей бұйым атауларының сөзжасамдық сипаты	100
Сарекенова Қ.Қ., Меліс А.М. Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің мағыналық ерекшеліктері	111
Рысбекқызы Г. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі туыстық атаулар – мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру құралы	120
Чобаноғду Ө., Әшірханова Қ., Динаева Б. Қазақ тілінің паремиологиялық қорындағы «жалғыздық» концептісінің когнитивтік моделі	136

ӘДЕБИЕТТАНУ

Личман Е.Ю. XX ғасырдағы Қазақстан ұлттық әдебиеті мен станок кескіндемесінде пейзаж жасаудың көркемдік құралдары	148
Нұрмұхан Ә.С., Әбдіғазыұлы Б., Шахажанова Г.К. Асқар Алтай шығармаларындағы интермәтіндік ерекшелік	160
Умарова Г.С. А.С.Пушкинді «Евгений Онегин» романындағы басты кейпкер бейнесі Абай қабылдауында: ақындардың стиліндегі психологизм	169
Сағынадин Г.С. Фольклордағы синкреттілік: жанр және термин (А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» негізінде)	179
Аймұхамбет Ж.Ә., Мухажанова Р.М. Поэзия морфологиясы (Абай өлеңдері мысалында)	188

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Ораз А.Н., Маликов Қ.Т. Қазақ тілін үйретуде мобильді қосымшаларды пайдаланудың тиімділігі	203
---	-----

АУДАРМАТАНУ

Абдуллаева А.А., Ашимханова С.А. Аудармадағы кейіпкердің сөйлеу сипаттамаларын беру мәселесі (Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» дилогиясындағы Қабанбай батырдың бейнесі мысалында)	216
--	-----

**Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Philology Series, №3(144)/2023**

CONTENTS

LINGUISTICS

Abdikarim N. Prerequisites of syntactic-semantic annotation	8
Avazbakiyeva F.R., Beisembayeva Zh.A., Nygmetova B.D., Aldaberdikyzy A. The linguopragmatic aspect of the theatrical review in the British press	22
Alkaya E., Pansat Zh.M., Khalikova N.S. Linguocultural nature of the concept <i>kök</i> in kazakh language	34
Abdualiuly B., Alimkhan A.A. The main directions of the comprehensive study of toponyms along the Great Silk road	46
Bayalieva G. Zh., Bekmaganbetova G. Sh. The place of components in a conditional relationship in the system of causal relations	61
Yerbulatova I. K., Kurmanova B.Kh., Magauova A.T., Almurzina S.S. Ergonomic learning of the language of the urban environment	69
Kulyntaeva T.B., Espekova L.A. «Biological time» in linguistic consciousness (based on historical epics)	80
Kuderinova K.B., Mamyrbek G.M. The structure of advertising texts in the newspaper “Kazakh”	89
Salikzhanova Sh.B. The word-formation character of the names of women’s jewelry	100
Sarekenova K., Melis A. Semantic features of the word “heart” in Abay’s works	111
Rysbekkyzy G. Kinship terms in Kazakh and English languages as a tool to form intercultural competence	120
Cobanoglu O., Ashirkhanova K., Dinayeva B. Cognitive model of the concept of “loneliness” in the paremiological fund of the Kazakh language	136

LITERATURE STUDIES

Lichman Ye.Yu. Artistic means of creating a landscape in the national literature and easel painting of Kazakhstan in the XX century	148
Nurmukhan A.S., Abdigaziuly B., Shaxazhanova G.K. Intertextual feature in the work of Askar Altay	160
Umarova G.S. The image of the main character in the novel “Evgeny Onegin” by A.S.Pushkin in the reception of Abai: psychologism in the style of poets	169
Sagynadin G.S. Syncretism in Folklore: genre and term (based on “Ádebiet tanytqysh” by Akhmet Baitursynuly)	179
Aimukhambet Zh.A., Mukhazhanova R.M. Morphology of poetry (on the example of Abai’s poems)	188

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Oraz A.N., Malikov K.T. The effectiveness of using mobile applications in teaching the Kazakh language	203
---	-----

TRANSLATION STUDIES

Abdullayeva A.A., Ashimkhnova S.A. Transferring problems of speech characteristics for character translation (on the image of Kabanbai batyr in K.Zhumadilov’s dilogy «Daraboz»)	216
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Абдикарим Н. Предпосылки создания синтаксической и семантической разметки	8
Авазбакиева Ф.Р., Бейсембаева Ж.А., Ныгметова Б.Д., Алдабердикызы А. Лингвопрагматический аспект театрального обзора в британской прессе	22
Алкая Е., Пансат Ж.М., Халикова Н.С. Лингвокультурная природа концепта <i>кок</i> в казахском языке	34
Абдуалиулы Б., Алимхан А.А. Основные направления комплексного изучения топонимов вдоль Великого шелкового пути	46
Баялиева Г.Ж., Бекмаганбетова Г.Ш. Место компонентов условной связи в системе причинно-следственных отношений	61
Ербулатова И.К., Курманова Б.Х., Магауова А.Т., Альмурзина С.С. Эргономическое исследование языка городской среды	69
Кулынтаева Т.Б., Еспекова Л.Ә. «Биологическое время» в языковом сознании (на основе исторических эпосов)	80
Кудеринова К.Б., Мамырбек Г.М. Структура рекламных текстов в газете «Қазақ»	89
Саликжанова Ш.Б. Словообразовательный характер названий женских украшений	100
Сарекенова К.К., Мелис А.М. Смысловые особенности слова «жүрек» в произведениях Абая	111
Рысбеккызы Г. Термины родства в казахском и английском языках как инструмент формирования межкультурной компетенции	120
Чобаногду О., Аширханова К., Динаева Б. Когнитивная модель концепта «одинокства» в паремиологическом фонде казахского языка	136

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Личман Е.Ю. Художественные средства создания пейзажа в национальной литературе и станковой живописи Казахстана XX в.	148
Нурмухан А.С., Абдигазииулы Б., Шахажанова Г.К. Интертекстуальная особенность в произведениях Аскара Алтая	160
Умарова Г.С. Образ главного героя в романе «Евгений Онегин» А.С.Пушкина в рецепции Абая: психологизм в стиле поэтов	169
Сагынадин Г.С. Синкретизм в фольклоре: жанр и термин (на основе «Әдебиет танытқыш» Ахмета Байтурсынулы)	179
Аймұхамбет Ж.А., Мухажанова Р.М. Морфология поэзии (на примере стихов Абая)	188

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Ораз А.Н., Маликов К.Т. Эффективность использования мобильных приложений в обучении казахскому языку	203
--	-----

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Абдуллаева А.А., Ашимханова С.А. Проблема передачи речевых характеристик персонажа в переводе (на примере образа Кабанбай батыра в дилогии К.Жумадилова «Дарабоз»)	216
--	-----

ХҒТАР 16.31.31

Н. Абдикарим

Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы,
Астана, Қазақстан
E-mail: nursana@yandex.ru

Синтаксистік-семантикалық белгіленім жасаудың алғы шарттары

Аңдатпа. Мақалада еліміздің цифрландыру саясатына орай әзірленіп жатқан қазақ тілінің корпустарын одан әрі жетілдіру, оны лингвистикалық зерттеулерде, оқыту үдерісінде және т.б. мақсатта пайдалану үшін халықаралық Лейпциг ережесіне негізделген морфологиялық глостаудың шартты белгілерінің тізімін жасап, ресми түрде бекітудің қажеттілігі сөз болады. Қазақ тілі корпустарында және отандық компьютер лингвистикасы саласында пайдаланылып жүрген лингвистикалық метабелгілердің қолданысына талдау жасалады. Сонымен қатар төркіндес және т.б. тілдердің де осы бағыттағы еңбектері назарға ілініп, ондағы шартты белгілер мен белгіленімдердің сипаты мен ерекшелігі көрсетіледі. Морфологиялық глостауда қолданылатын шартты белгілер қазақ тілінің синтаксистік-семантикалық белгіленіммен жарықталған корпусын құруға негіз бола алады. Мұндай шартты белгілер ана тілімізді тірек тіл ретінде басқа тілдермен саластыра немесе салыстыра зерттеуде тілдік материалдарды қысқа әрі көрнекілік нұсқада ұсынуға, грамматикалық белгілерін сипаттап жазуға, мәтіндік деректерді компьютерде өңдеуге; IT-технологияларды, әзірленген корпустарды пайдалана отырып лингвистикалық заманауи зерттеулер жүргізуге жаңа мүмкіндіктер береді.

Түйін сөздер: цифрландыру саясаты, тіл корпусы, Лейпциг ережесі, глостау, морфологиялық тег, шартты белгілер, синтаксистік-семантикалық белгіленім, заманауи лингвистикалық зерттеулер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-08-21>

Кіріспе. Өткен ғасырдың 60-жылдарынан машинамен мәтін аударудан басталған үдеріс қазіргі уақытта кез келген тілді компьютерде автоматты түрде өңдеу, Ғаламтор желісінен ақпарат алу, смартфон пайдалану, жасанды интеллект көмегімен мәтін өңдеу, чатботтар арқылы сұхбаттасу, білім беру үдерісінде цифрлық технологияларды қолдану тәрізді қоғамның сұранысы мен қажеттілігін

өтейтін өнімдерді ұсына алатын ақпараттық технологиялар дәуіріне ұласты. Табиғи тілді компьютерде пайдалану, өңдеу, сандық технологияларды қолданудың арқасында автоматтандырылған аударма, мәтіндік деректер базасын жасау, оны алуан түрлі мақсатта пайдалану мүмкіндігі ашылды. Осыған орай кез келген ғылым саласында дәстүрлі зерттеулердегі мәселелерді жаңа қырынан қарастыру қажеттілігі туындады.

Қазақ тіл білімінің алдына да төл тіліміздің Ұлттық корпусын жасақтау және оның белгіленім тереңдігін ұлғайту, ішкі және сыртқы белгілерін есепке алу, әр түрлі кіші корпустарын жасау тәрізді көптеген міндеттер қойылып отыр. Сонымен қатар қазақ сөзін дыбыстық және графикалық тану, омонимдерді ажырату, мәтінді талдау мен синтездеудің, семантикалық-синтаксистік талдағыштардың жетілдірілген әрі қазақ тіліне лайықталып бапталған, автоматтандырылған жүйелері мен ережелерін әзірлеу мәселесі күн тәртібінде тұрғаны белгілі.

Өткен ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап Қ. Жұбанов, С.Аманжолов, Ж. Сәдуақасұлы, Б. Қайыров, А. Жұбанов және т.б. ғалымдарымыз қолданбалы лингвистиканың негізін қалап, сөйлемді формалдау мен модельдеудің әр түрлі үлгілері мен шартты белгілерін ұсынып, статистикалық әдістермен зерттеді. Соңғы кезде формалданған сөйлем үлгісін пайдаланып, мысалы, сөйлемді терең және үстірт құрылымға бөле отырып, субъект – N, предикат – V, анықтауыш – A, объект – O және т.б. шартты белгілермен көрсетіп, қазақ тілін өзгетілді аудиторияға арнайы алгоритм арқылы меңгерту жолын қарастырып жүрген зерттеушілер де бар екендігі жайында бұған дейінгі зерттеулерімізде де айтқан болатынбыз [1, 83-85]. Осы үрдісті әрі қарай жетілдіріп, тілімізді бәсекеге қабілетті, заман талаптарына сай зерттеулер көшіне ілесе алатындай дәрежеге жеткізу үшін әрі еліміздегі цифрландыру саясаты мен мемлекеттік тілді дамытудың ұзақ жылдарға арналған бағдарламаларын жүзеге асыру үшін тіл корпустары жасалып жатыр. Соңғы кездері «... корпус технологиясының дамуына байланысты лингвистикалық зерттеулердің эмпирикалық және әдістемелік базасы кеңейіп, аталған сала үшін жаңа мүмкіндіктер ашылды» [2, 138]. Бұл мүмкіндіктер әзірленген корпусты пайдаланып, ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу, статистикалық мәлімет алу, мәтінді талдау, өңдеу, сөйлемді немесе оның құрылымын формалдау, модельдеу, оқу үдерісіне пайдалану немесе оның бағдарламасын жасақтау сияқты

көптеген сұрақтардың шешімін табуға көмектеседі. Осылардың барлығының өзегінде табиғи тілді шартты белгілердің көмегімен машина түсінетіндей етіп ұсыну мәселесі жатыр. Қазіргі қазақ тілінің корпустары грамматикалық леммалармен белгіленгенімен, ондағы тілдік бірліктерді халықаралық стандарттарға сәйкес толыққанды өрнектеу, яғни тегтеу тетіктерінің бірізге түспендігі біздің мақаламыздың жазылуына алғы шарт болып табылады.

Біз сөз етіп отырған морфологиялық глостаудың шартты белгілері жайындағы мәселе, біріншіден, екітүрлібілімсаласының – компьютер және лингвистиканың түйісуінен пайда болған, бірақ табиғи тілдің деректерін өз мақсаттарына сай пайдаланатын ғылымның екі саласының мамандарының (біздің еліміздің) әлі де болса бірлесіп жұмыс жасауға құлшынысы төмен екендігінен; екіншіден, осы бағытта жазылып, жарық көріп жатқан еңбектердегі шартты белгілер тіліміздің табиғатын формалды түрде толықтай өрнектеп шығуға, белгіленім жасауға (аннотациялауға) толық дайын еместігінен, яғни шартты белгілер жүйесі жасалып, бекітілмегендігінен туындап отыр.

Компьютер мен IT-технологиялар индустриясы қазақ лингвистикасында: 1) компьютер лингвистикасын дамытуды көздейтін IT-бағдарлама жасақтаушылар; 2) корпус әзірлеумен айналысып жүрген лингвист мамандардың арқасында екі бағытта дамып келеді және олардың бірлесіп атқарған жоба немесе жарық көрген елеулі еңбектері жоқтың қасы деуге болады. Осы олқылықтың орнын толтырып, тиісті сала мамандарының күшін біріктіру мақсатында ҚР тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған бағдарламасында мынадай міндет қойылған: «... лингвистер IT-мамандармен бірлесіп морфологиялық, морфо-семантикалық, лексика-семантикалық, синтаксистік, фонетикалық, мәдени-семантикалық белгілер мен метабелгілер жүйесін әзірлейтін болады [3]. Демек, бұл мәселеде пәнаралық зерттеулер мен талқылаулардың, ортақ қағидалар мен ережелердің болатыны ләзім. Сондықтан да ең әуелі осыған дейін елімізде компьютерлік

лингвистикасымен шұғылданып жүрген ғалымдарымыз бен IT-мамандардың қазақ тілінің корпустарында пайдаланып жүрген шартты белгілеріне талдау жасап, зерделеп алған дұрыс.

Айталық, «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» жобасы аясында жазылған «Ұлттық корпустарға негізделген лингвистикалық зерттеулер жүргізу» деп аталатын мақалада электрондық тілдік корпустарды лексикографиялық зерттеулерде пайдалану мүмкіндіктері, яғни оны әртүрлі сөздіктер (терминологиялық, этнографиялық, аймақтық, түсіндірме т.б.) құрастыру тәжірибесінде пайдаланудың лингвистикалық және инженерлік технологиясы, әдіс-тәсілдері айқындалатындығы [4, 84-85] және т.б. маңызды мәселелер шешімін табатындығы сөз болады. Алайда мұнда лингвистикалық міндеттерді шешуден гөрі компьютер лингвистикасының ғылыми-инженерлік мәселесіне көбірек назар аударылған. Өйткені компьютер лингвистикасында тілдің инфлективтік және деривациялық көрсеткіштеріне аса көп көңіл бөлінеді де, тіл фактілерін шартты белгілермен тегтеуден гөрі негізгі тілдік бірліктерді, олардың бөлшектерін дайын қалпында программаға енгізу маңызды болып табылады. Негізінен арнайы компьютер бағдарламалары арқылы лингвистикалық міндеттерді автоматты түрде шешу үшін төмендегі 4 бағдарлама қолданылады екен: 1) іздеу үдерісін автоматтандыруға арналған сөздіктер мен тезаурустардың электрондық нұсқасы; 2) мәтіндерді түрлендіру немесе генерациялауға, аннотациялау мен рефераттауға арналған бағдармалар; 3) мәтінді өңдеу мен лингвистикалық талдауды (мәтіндегі орфографиялық, грамматикалық, стилистикалық қателерді тексеру, тасымалдау, қарапайым статистикалық талдау жасау, сөздерді лемматизациялау, синтаксистік және морфологиялық талдау) жүзеге асыратын бағдарлама; 4) мәтіннің мазмұнын түсінуге және оған нақты жауап беруге, яғни жасанды интеллектіні дамытуға

бағытталған табиғи тілді өңдеу жүйесі [5, 40-41]. Осы мақсатта қазақ тіліндегі мәтіндердің лингвистикалық процессорын әзірлеу үшін бұлттық веб-сервизді IT-инструменті ретінде қолдану, яғни мәтіндік контенттердегі адамдардың сын-пікірін талдау, қоғамдық көңіл-күйін бағалау үшін мәлімет іздеу, прагматикалық қолданыс үшін контент-анализ жасау, таргет-жарнама, локализация т.б. мақсатында қазақ сөздерінің лексика-морфологиялық анализі жасалып жатыр. Дегенмен компьютер саласының мамандарының қазақ тілінің морфологиялық белгіленімі бойынша атқарып жатқан жұмыстарын жоққа шығаруға болмайды. Мысалы, 2013 жылы түркі тілдес елдердің компьютер лингвистикасы саласындағы ғалымдар бас қосатын «TurkLang» конференциясы ұйымдастырылып, келесі жылында түркі тілдеріндегі электрондық мәтіндер үшін біріздендірілген грамматикалық белгіленім жүйесін әзірлеу туралы Қарар қабылданған. Сол кезде түркі сөзформаларының морфемдық құрамына негізделген морфологиялық белгіленімнің алғашқы нұсқасы таныстырылды және ол барлық түркі тілдерінің морфологиялық ерекшеліктерін көрсете алатындай болу керектігі келісілді [6, 80].

Ал отандық лингвист мамандар тілдік корпустарды жасақтау, мәліметтерді жинақтау, база құрастырумен айналысуда: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ана тіліміздің барлық стилі қамтылған, мәтін көлемі 21 млн. болатын Қазақ тілінің Ұлттық корпусын [7] әзірлесе, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы «Қазақ тілінің ұлттық корпусының бес кіші корпусы» жобасын қолға алып, қазіргі кезде оның публицистикалық кіші корпусын әзірленіп жатыр және жобаның мәтіндік базасының көлемі 40 миллион сөзқолданысқа жеткізу межеленіп отыр [8]. IT-технологияларды таза лингвистикалық мақсатта қолдану үшін ең әуелі тілдің «... барлық инфлективтік және деривациялық көрсеткіштерін сипаттау және белгілеп алу; екіншіден, алломорфтарды таңдап алу ережесін, сөзформаларын автоматты талдауға

арналған сандхи¹ (морфема шекарасындағы морфонологиялық үдерістер, бір ғана сөзформасындағы фонетикалық үдерістер) ережелерін әзірлеу қажет [9, 7]. Жоғарыдағы «TurkLang» конференциясының Қарары аясында жүзеге асырылып жатқан жұмыстар бойынша елімізде жарық көрген бірлі-жарым мақалалар болмаса, жүйелі түрде жинақталған мәліметтерді кездестірмедік. Ал «Тюркская морфема» деп аталатын порталда негізінен татар тілінің деректері тіркелген. Осы айтылған мәселелерді саралай келгенде, қазақ тілінің морфологиялық белгіленім жүйесін одан әрі жетілдіріп, қолданыстағы белгіленімдерге талдау жасап, оны компьютер лингвистикасы ғана емес, лингвистикалық типологияның ғылыми-зерттеу жұмысына пайдаланудың маңыздылығын және ол синтаксистік-семантикалық белгіленім жасаудың алғы шарты болып табылатындығын көреміз.

Зерттеу әдістері. Қазақ тілінің белгіленім жасалған корпусарында және отандық компьютер лингвистикасы саласының мамандары қолданып жүрген шартты белгілер мен белгіленімдерге талдау жасалып, морфологиялық глостауды біріздендіру жолдарын қарастыру және оның лингвистикалық заманауи зерттеулердегі маңызын анықтау зерттеменің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Осыған орай компьютерлік немесе сандық лингвистика, қолданбалы лингвистиканың әртүрлі салаларын түйістіретін жасанды әрі шартты метатілдік белгілерді жүйелеу әдістемесі негізге алынды. Оның ішінде корпусық лингвистиканың морфологиялық тегтеу әдісінде қолданылатын метабелгілерді синтаксистік және семантикалық шартты белгілер жасақтауға бейімдеу, оны қазақ тілінің табиғи заңдылықтарына сай таңдау жолдары көрсетілді. Сөз болып отырған мәселе қазақ тілін формалдау үдерісін халықаралық жасанды тілге сай оңтайландыру, тілдік құбылыстарды автоматты түрде өңдеу немесе модельдеуді

нысанаға алып отырғандықтан, интра-лингвистикалық әдістемеге де негізделеді. Сонымен бірге тіл және оның белгілі бір аспектілері бойынша зерттеу жүргізуде кеңінен қолданылатын шолу, бақылау, жинақтау әдістері; метатілдік деректерді сипаттауға қажетті шартты белгілерді салыстыру, оларға талдау жасау үшін анализ, синтез және сөз болып отырған мәселені жан-жақты сипаттау, ғалымдардың алуан түрлі пікірлерін жалпылау әдістері пайдаланылды.

Талдау. Мәтіндегі кез келген сөзге морфологиялық ақпаратты тіркеу төрт «алаң» немесе белгілер тобынан тұрады: лексеманың сөз табына қатыстылығы, грамматикалық белгілерінің жиынтығы, сөзтүрлендіруші сипаты, грамматикалық тұлғалардың стандарт, нормадан ауытқуын көрсететін белгілер [10]. Негізінен корпусарда пайдаланылып жүрген шартты белгілер кез келген тіл мамандырының қолданып, тілдік фактілерді «оқи алуына» жағдай жасайтындықтан, латын әліпбиі негізінде қысқатылған шартты белгілер – тегтер қолданылады; олар метатілдің негізін құрайды. Ал тегтердің өзі морфологиялық глостауды жүзеге асыратын Лейпциг ережесіне негізделеді.

«Глосс» деген түсінік алғашқыда мәтіндердегі ескірген, түсініксіз сөздерге (талданып отырған сөздің үстінде немесе астында орналасқан интерлинеарлық глосс және шетіндегі маргинальдық глосс) түсініктеме беру практикасының негізінде пайда болған. Қазіргі жағдайда глосс дегеніміз көбінесе типологиялық зерттеулерде бірнеше тілді салыстыра немесе салғастыра зерттеу барысында келтірілген тілдік мысалдардың құрамындағы сөздер мен морфемдердің тиісті грамматикалық мәліметін қоса беретін «аудармалар» деуге болады; ол мәліметтер талданып отырған морфеманың/сөздің грамматикалық (категориялық) белгілерін көрсететін арнайы қабылданған символдар мен қысқартулардың көмегімен «шифрланады» [11, 219]. Кез келген ұлттық корпусарда глостаудың халықаралық Лейпциг ережесіне негізделген лексика-морфологиялық белгіленім жүйесі кеңінен қолданылады, онда типологиялық кең

¹Сандхи – (санскрит IASTsaṁdhi sa. संधि қосылу) морфема немесе сөз шекарасында орын алатын фонологиялық процестердің кең ауқымын қамтитын термин.

таралған грамматикалық категориялар қысқартып белгіленеді және белгілі бір тілдің тегтеу жүйесін сол Ережеге барынша жуықтастырып жасақтауға тырысады. Лейпциг ережесі (барлығы 11 ереже) тілдік бірліктерді сипаттау стандартын ғана белгілейтіндіктен оны әр тіл өзінің заңдылықтары негізінде өзгертіп, ыңғайлап қолдануға да болады. Демек қазақ лингвистикасы үшін мұндай «шифрлардың» қажеттілігі сөзсіз, яғни глостық символдар мен қысқартылған шартты белгілердің жүйесі мен тәртібін төл тіліміздің ерекшелігіне, грамматикалық белгілеріне сай таңдап, жүйелеп алуымыз керек.

Түркі тілдері морфологиясының біріккен метатілін әзірлеуді мақсат тұтқан ғалымдарымыз бен отандық тілдік корпус құрастырушалардың пайдаланып жүрген шартты белгілер – тегтерге талдау жасап көрейік.

1) А. Шарипбай бастаған ғалымдар тобының бір мақаласында түркі тілдерінің көптілді тезаурус жасауға қажетті тегтері былайша берілген: қысқартылған тег, ағылшын, қазақ-татар-қырғыз-өзбек-түрік және орыс тіліндегі зат есім және оның құрамы бойынша атаулары.

2) А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген қазақ тілінің Ұлттық корпусында сөз таптары (10)², септік жалғау (7), сан (3), тәуелдік жалғау (4), жақ (3), шырай (2), шақ (3), рай (4), етістіктің болымсыз (1) формасы, тұйық етістік (1), есімше (1), көсемше (1), функционалды қосымшалардың (9) қазақ

тіліндегі қысқартылған шартты белгілері, қай сөз табынан екендігі, орысша атаулары, қысқартылған халықаралық шартты белгісі көрсетілген.

3) Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының Қазақ тілінің публицистикалық кіші корпусында шартты белгілер айдарында сөз таптары, қазақша қысқартылған шартты белгілері, орысша атаулары, халықаралық стандарт бойынша белгіленуі (толық атауы) туралы мәлімет берілген. Тілдік бірліктердің қамтылу саны жағынан жоғарыда аталған Ұлттық корпусқа ұқсас болғанымен, тілдік деректердің біршама толыққанды сипатын беру көзделгендігі құптарлық. Мысалы, көмекші есімдер де сөз табы ретінде көрсетіліп, сын есімнің шырайлары *жай* және *асырмалы* шырайлармен толықтырылған. Сонымен қатар етіс формалары, сөзжасамдық жұрнақтар; одағай, етістік, сын есім, есімдік, үстеу, еліктеуіш, шылау, зат есім семантикасы және оның құрамына қарай жіктелген түрлері қосылған.

Осы еңбектердегі шартты белгілерді салыстыра отырып мынаны байқадық: 1-ші топта морфологиялық бірліктердің ағылшын тіліндегі атаулары мен қысқартылған нұсқасы қатар берілген; 2-ші топта халықаралық шартты белгілердің қысқартылған нұсқасы берілсе, соңғы топта керісінше ол нұсқасы көрсетілмеген. Сонымен қатар тілдік бірліктердің тізілімі мен саны да әр түрлі екендігін төмендегі кестеден көруге болады:

²Жақшаның ішінде грамматикалық категорияның саны көрсетілген (Сөз табы (10) - 10 сөз тобы және т.б. дегенді білдіреді).

Түркі тілдеріне ортақ метатіл			Публицистикалық кіші корпус		
атауы	ағылшын	тег	атауы	ағылшын	шартты белгі
Зат есім	Noun	N	Зат есім	Noun	зт.
Дара зат есім	Simple Noun	SIMP			-
Күрделі зат есім	Complex Noun	CMPL			-
Біріккен зат есім	Fused words	FUSW	Біріккен	Closed compounds	-
Қосарланған зат есім	Pair Noun	PAIR	Қосарланған	Hyphenated compounds	-
Тіркесті (құрама) з.е.	Compound Noun	CMPN	-		-
Қысқарған з.е.	Abbreviations	ABBR	-		-
Негізгі з.е.	underivatives Noun	UND R	-		-
Туынды з.е.	derivatives Noun	DRVT	-		-
Жанды з.е.	animate Noun	ANIM	Адамзат есімдері	Animate nouns	Адз
Жансыз з.е.	inanimate Noun	INAM	Ғаламзат есімдері	Inanimate nouns	Ғалз
-	-	-	Деректі з.е.	Concrete nouns	Дер
-	-	-	Дерексіз з.е.	Abstract nouns	Дерз

Кесте 1. Зат есімнің метатілдік шартты белгілері

Болашақтағы типологиялық зерттеулер мен синтаксистік белгіленім үшін қажетті шартты белгілер дайындаудатүркітілдеріне ортақ метатіл әзірлеушілердің ұсынып отырған нұсқасы маңыздырақ екендігін атап өткен жөн. Ал публицистикалық кіші корпусты шартты белгілер қазақ тілінде қысқартылып, адамзат есімдері мен ғаламзат есімдері, деректі және дерексіз зат есімдердің ажыратылып берілгені тілдің семантикалық сипатын ажыратуға септігін тигізеді.

Жалпы «Компьютер коммуникациясының мәтіндері сигналдық қана емес, әр түрлі икондық (семиотикалық ұғымдағы –А.Н.) белгілерді де қамтиды, соңғысы назар аударарлық, сәндік, нақтылау және

символдық функцияларды орындайды» [12, 7]. Осылардың ішінен мәтіндегі грамматикалық тұлғаларды нақтылау функциясы лингвистикалық әрекеттер мен зерттеулерге қатысты деп түсінуге болады.

Біздің бірінші мақсатымыз халықаралық стандартқа негізделген әрі төл тіліміздің ерекшелігін көрсетіп, нақтылап бере алатындай және төркіндес түркі тілдері мамандары да қиындықсыз тани білетіндей шартты белгілердің жүйесін әзірлеп, оны біріздендіруге көңіл бөлу болып табылады. Ендеше әр түрлі тілдер корпусында қолданылып жүрген сөз таптарына қатысты тегтер мен Лейпциг ережесіндегі морфологиялық глостық белгілерді салыстырып көрейік:

№	Сөз таптары	Орыс тілінің Ұлттық корпусы	Татар тілі [13]	Саха тілі [9, 7]	Башқұрт тілі [14, 138-139]	Лейпциг ережесі [15; 16]
1	Зат есім	S	N	N	S	N
2	Сын есім	A	ADJ	ADJ	ADJ	ADJ
3	Сан есім	NUM	NUM	NUM	NUM	NUM
4	Етістік	V	V	V	V	V
5	Үстеу	ADV	ADV	ADV	-	ADV
6	Жалғаулық	CONJ	CNJ	CONJ	CONJ	CONJ/ CNJ
7	Демеулік	PART	PART	PART	PART	PART
8	Одағай	INTJ	INTRJ	INTRJ	INTJ	INTRJ
9	Есімдік	-	PN	PN	SPRO	PRO
10	Сан-сын есім	ANUM	-	-	-	-
11	Предикатив	PRAEDIC	-	-	-	PRED
12	Қыстырма сөз	PARENTH	-	-	-	-
13	Есімдік-зат есім	SPRO	-	-	-	-
14	Есімдік-сын есім	APRO	-	-	-	-
15	Есімдік-үстеу	ADVPRO	-	-	-	-
16	Есімдік – предикатив	PRAEDICPRO	-	-	-	-
17	Предлог	PR	-	-	-	-
18	Септеулік	-	POST	POST	POST	POST
19	Модаль сөз	-	MOD	MOD	-	MOD
20	Еліктеуіш сөз	-	IMIT	IMIT	-	IMIT
21	Есімше	partcp	-	PCP	-	PTCP/PCP
22	Көсемше	ger	-	CONV	-	CVB
23	Тұйық етістік	inf	-	-	-	INF
24	П о с с е с и в (тәуелділік маркері)	-	-	POSS	POSS	POSS

Кесте 2. Сөз таптарының қысқартылған шартты белгілері

Жоғарыдағы кестеде орыс тілінің Ұлттық корпусында, татар тілі корпусында [13] және саха тілінде [9, 7], башқұрт тілінің морфологиялық анализаторында қабылданған [14, 138-139] тегтер сондай-ақ глостаудың Лейпциг ережесі [15; 16] бойынша сөз таптарын белгілеудің қысқартылған шартты белгілері [7, 8, 11] салыстырылды. Орыс тілінің корпусында 1-17 (есімдікті қоспағанда) аралығындағы шартты белгілер, ал татар және саха тілдерінде 1-9, 18-24 аралығындағы грамматикалық категориялар сөз табы ретінде көрсетіліп, қысқартылған шартты белгілері қоса берілген; татар тілінде есімше, көсемше, тұйық етістік, поссессив

тұлғалары сөз табы ретінде көрсетілмеген болса, саха тілінде инфинитив жеке сөз табы ретінде белгіленбеген; туыстас екі тілдің жалғаулықтарды, есімше мен көсемшенің шартты белгісі Лейпциг ережесіндегі екі нұсқаны бір-бірден қабылдағандығы байқалады; башқұрт тілінде зат есім мен есімдіктің шартты белгісі орыс тілінікімен бірдей әрі үстеудің тегтік белгісі жоқ, ал қалған шартты белгілер аталған Ережемен негізінен сәйкес келеді. Орыс тілінде сын есім немесе есімдіктің сөйлемдегі семантикалық мағынасынан туындайтын граммемалар біршама нақты көрсетілген және мұндай шартты белгілер дүниежүзілік стандарт болып табылатын Лейпциг ережесінде

жоқ. Және де есімше, көсемше, инфинитив тұлғалары етістіктің бір көрінісі ретінде кіші әріптермен қысқартылып берілген. Бұл орыс тілінің корпусы «Смысл-Текст» деп аталатын А. Мельчуктің әйгілі теориясын басшылыққа алатындығымен байланысты болса керек.

Замануи лингвистикалық әдебиеттерде кең тараған типологиялық грамматикалық категорияларды белгілеу үшін Бернард Комри, Мартин Хаспельмат және Бальтазар Бикелдер әзірлеген глостаудың Лейпциг ережесіндегі қысқартылған грамматикалық аббервиатуралар пайдаланылады және ол халықаралық стандарт болып табылады [17]. Корпустарда қолданылатын лексика-морфологиялық белгіленімдер барынша осы ережеге жуықтастырылып жасалуы керек. Және де бұл Ережеде қамтылмаған немесе сол тілдің ерекшелігі болып табылатын грамматикалық категорияларды қосымша шартты белгілермен толықтыруға болады. Мұндай жағдайда көптеген тілдердің тәжірибесінде сол тілдің лексика-морфологиялық белгілерін халықаралық шартты белгілермен, оның мәнімен, сол тілдегі терминдік атауымен және мысалдармен көрсете отырып, олардың семантикалық белгілерін де қалыс қалдырмайды.

Осындай теттер жүйесін жасау мәселесі қазақ лингвистикасында қалай шешемін тауып жатыр деген сұраққа жауап беру үшін септіктердің теттік белгілеріне назар аударып көрдік. Қазақ тілінің Ұлттық корпусы мен публицистикалық корпустағы септік категориясының шартты белгілері мынадай: атау септік (ӨАС/Nom), ілік септік (ІС/Gen), барыс септік (БС/Dat), табыс септік (ТС/Acc), жатыс септік (ЖС/Loc), шығыс септік (ШС/Abl), көмектес септік (КС/Ins). Яғни дәстүрлі грамматикадағы септік атаулары мен тұлғаларынан ешқандай өзгешелік байқалмайды. Алайда мәтінді автоматты өңдеу үдерісі әрбір грамматикалық мағынаны есепке алу арқылы жүзеге асыралатындықтан, септіктің түрі бұрынғыдан көп болуы мүмкін. Мысалы, орыс тілінде мәтінді автоматты өңдеуге ұсыну үшін 70-ке жуық синтаксистік қатынас анықталып, сол бойынша зерттеу, талдау жұмыстары жүргізілуде. Оны түркі тілдерінің ерекшелігін ескере отырып зерттеулер жүргізуге арналған инструментарийлық бағдарлама болып табылатын «Тюркская морфема» порталында [18] қазақ тілінің дәстүрлі грамматикасында ескеріле бермейтін төмендегідей септік түрлері де граммемалар тізіміне қамтылғандығынан да аңғаруға болады:

№	Типологиялық атаулары		Белгіленім идентификаторы
	орысша	ағылшынша	
1	Совместный падеж	Commutative	COMIT
2	Сравнительный падеж	Comparative case	COM_CASE
3	Консекүтив	Consecutive	CONSEC
4	Дательно-винительный падеж	Dative/Accusative	-DIR+ACC
5	Дательно-направительный падеж	Dative/Directive	DAT/DIR
6	Изъянительный падеж	Deliberative	DELIB
7	Изъянительный падеж+ притяжательный атрибутивизатор	Deliberative+Possessive Attributivizer	DELIB+ATTR_POSS
8	Причинно-целевой падеж	Destinative	DEST
9	Направительный падеж	Directive	DIR
10	Инструментально-совместный падеж	Instrumentative/Comitative	INST/COMIT
11	Ограничительный падеж	Limitive	LIM
12	Причинно-следственный падеж	Motivative	MOTIV
13	Ориентационный падеж	Orientative	ORIENT
14	Частный падеж	Partitive	PRTV
15	Продольный падеж	Prosecutive	PROS
16	Пределный падеж	Terminative	TERM

Кесте 3. «Тюркская морфема» порталындағы септік граммемалары

Нәтиже. Компьютер лингвистикасының, лингвистикалық типологияның заманауи зерттеулері тілдің құрылымдық-функционалдық ерекшеліктерін есепке алуды көздейді. Осыған орай тұлғалану формалары бір болса да, білдіретін мағынасы тіркесім табиғаты, мәнмәтіндік жағдайына қарай әр түрлі граммемалар пайда болуы мүмкін. Сондықтан әрбір граммеманы түгендеп, оған тиесілі шартты белгілерді бекіту қажет. Басқаша айтқанда, бір морфема арқылы екі түрлі граммема көрініс табатын жағдай болады [19]. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ тілінің көмектес септігінің грамматикалық тұлғасын құралдық, біргелік, амалдық граммемаларға жіктеуге болады. Сондықтан көмектес септігін тек қана «КС/Ins» шартты белгілерімен беру жеткіліксіз. Өйткені корпусарда омонимдерді ажырату, синтаксистік-семантикалық белгіленім жасау әрбір грамматикалық мағынаның нақты көрсетілуін қажет етеді.

Сонымен қатар қазіргі салғастырмалы-типологиялық және салыстырмалы-тарихи

зерттеулерде тілдік материалдарды дәйек ретінде ұсынғанда бұрынғыдай ұзынсонар сөйлем ретінде емес, Лейпциг ережесіне негізделген жолма-жол морфемдік глостая («аудару») тәсілі қолданылады. Мұнда кез келген тілдің грамматикалық тұлғасы барынша дәлме-дәл беріліп, лингвист-ғалымдар басқа тілдің материалын «оқып», түсіне алатындай болуы көзделеді. Ал синтаксистік белгіленім – лексикалық бірліктер мен синтаксистік конструкциялар арасындағы байланысты сипаттайтын белгіленім түрі. Ол морфологиялық талдаушы мәліметтердің негізінде жүзеге асырылады. Яғни морфологиялық тегтеудің шартты белгілері синтаксистік белгіленімге пайдаланылады деген сөз. Лингвистикалық формализм бағытында да сөйлемдерді формалдаудың метатілі мен сипаттау моделі кеңінен қолданылады. Бұл бағыт семантикаға көп көңіл бөледі және оны шартты семантикалық немесе категориалдық белгіленім деп те атайды. Ал «Сөз таптарының өзіне тән семантикалық, қасиеттері болғанымен,

тіркесіп келген сөздері немесе олардың аффикстерінің морфологиялық сипатына қарай мәні анықталып жататын жағдай да болады» [20, 149]. Осының барлығын есепке алу синтаксистік-семантикалық парсердің міндеті болып табылады. Егер де қазақ тілінің корпусын морфологиялық, синтаксистік-семантикалық және т.б. белгілері бойынша аннотациялаймыз десек, онда «... лингвистикалық параметрлер түрінде құрылымдалған, табиғи тілді автоматты өңдеуді (белгіленім жасауды) қамтамасыз ететін арнайы формальды белгілердің көмегімен көрініс табатын мәліметтер болуы керек» [21, 212]. Мұндай мәліметтерсіз табиғи тіл деректерін өңдеу жартылай немесе үстірт жасалған әрекет болып табылады.

Түйіндей келгенде, халықаралық стандартқа бағына отырып Лейпциг ережесі бойынша глостау, морфологиялық тегтеу, синтаксистік-семантикалық белгіленім жасау – мұның барлығы да морфологиялық категорияларға, соған басыбайлы етілген шартты белгілерге негізделеді. Сондықтан төл тіліміздің толыққанды Ұлттық корпусын әзірлейміз десек, ана тіліміздің бүге-шігесіне дейін «өрнектеуге» қауқары бар шартты белгілер жүйесін біріздендіріп, бекітіп алу – күн тәртібінде тұрған мәселенің бірі.

Қорытынды. Мемлекеттік тілдің және түркі тілдерінің корпустарында немесе түркі тілдерінің метатілін жасауды мақсат тұтқан отандық компьютер лингвистикасы саласындағы мамандар ұсынып жүрген морфологиялық шартты белгілерде

бірізділік жоқ немесе әлі де толықтыруларды қажет етеді. Қазіргі қолданыстағы шартты белгілер (тегтер) тіліміздің синтаксистік-семантикалық картинасын бере алатындай дәрежеге жеткен жоқ.

Заманауи лингвист-ғалымдар кез келген тілдің типологиялық ерекшелігін немесе барлық тілдерге тән әмбебап құбылыстарды ажыратып тану үшін, зерттеулерде лингвистикалық сипаттама беру үшін глостаудың халықаралық стандартын білуі керек. Және де аталған стандарт негізінде ана тіліміздің табиғатын толық таныта алатын шартты белгілер жүйесін жасақтап алуымыз қажет.

Дәстүрлі лингвистикалық зерттеулердегі грамматикалық категориялардың топтастырылуын қайтадан қарау қажеттілігі туындап отыр. Себебі табиғи тілдің деректерін машина түсінетіндей болуы үшін формалдаудың құрылымдық және семантикалық мән-мағынасы түрлендіріліп ұсынылуы тиіс. Мысалы, атау септігі мен табыс септігінің нәлдік тұлғасын автоматты түрде ажырату үшін олардың шартты белгілері бірдей болмасы түсінікті.

Қазақ тілінің, одан әрі түркі тілдерінің шартты белгілері жүйесін әзірлеуде бірізділікті сақтау үшін компьютер лингвистикасы саласы мен тіл мамандары бірлесе отырып шешім қабылдағаны жөн. Жоғарыда сөз еткеніміздей, олардың табиғи тілді пайдаланудағы мақсаттары әр түрлі болғанымен, екі саланың мамандары да тілдік деректерді машинаға автоматты түрде өңдеуге ұсынатындықтан, олардың мүдделерін түйістіретін тұсы осы болмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдиқарим Н. Қазақ тілінің морфосемантикалық және синтаксистік метабелгілер жүйесін әзірлеу мәселесіне // Қазақ тілі грамматикасының қазіргі зерттеу парадигмалары және оқытудың инновациялық технологиялары: филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Сайрамбаевтың 85 жылдығына арналған халық. ғыл.-әдіст. конф. материалдары. – Алматы, 2022. – Б. 83-85.
2. Орехов Б. В., Резникова Т. И. Компьютерные перспективы лексико-типологических исследований // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2015. – № 3. – С. 17-23.
3. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы [Электрондық ресурс]. – 2019. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> (қаралған күні: 19.05.2022).
4. Пірманова К.Қ., Жаңабекова А.Ә., Барменқұлова А. Ұлттық корпусарға негізделген лингвистикалық зерттеулер жүргізу (қазақ, орыс, ағылшын тілі материалдары негізінде) // Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті. Филол. сериясы. – 2022. – №3. – Б. 83-93.
5. Светлов А.В., Комендантов А.С. Автоматизация процесса получения лингвистической информации: современные возможности // Вестник ВолГУ. Сер. языкозн. – 2017. – Т. 16. № 2. – С. 39-46.
6. Шарипбай А.А., Гатиатуллин А.Р., Ергеш Б.Ж., Қажымұхан Д.А. Разработка единого метаязыка морфологии тюркских языков // Вестн. КазНУ. Сер. мат., мех., инф. – 2018. – № 4. – С. 78-87.
7. Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://qazcorpus.kz/> (қаралған күні: 03.12.2022).
8. Қазақ тілі ұлттық корпусының кіші корпусары [Электрондық ресурс]. – URL: <https://qazcorpora.kz/> (қаралған күні: 03.12.2022).
9. Torotoev G., San. G. Torotoeva. Linguistic Annotation of Grammatical Categories of Sakha: Nouns Gavril. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2018. – P.1-10.
10. Национальный корпус русского языка. [Электронный ресурс]. – URL: <https://ruscorpora.ru/page/instruction-morph/> (дата обращения: 21.10.22).
11. Касевич В. Б. Введение в языкознание: учеб. для студ. учреждений высш. проф. образования / В. Б. Касевич. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2011. – 240 с.
12. Галичкина Е.Н. Компьютерная коммуникация: лингвистический статус, знаковые средства, жанровое пространство: автореф. дис. д-ра филол. наук: 10.02.19 / Е.Н. Галичкина; Волгоград. гос. соц.-унив. – Волгоград, 2012. – 40 с.
13. Электронный корпус татарского языка [Электронный ресурс]. – URL: http://tatmorphan.pythonanywhere.com/morphan_tags (дата обращения: 12.12.2018).
14. Орехов Б.В. Проблемы морфологической разметки башкирских текстов // Труды Казанской школы по компьютерной и когнитивной лингвистике. – Казань: «Фэн» Академии наук РТ. – 2014. – С. 135-140.
15. List of glossing abbreviations. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_glossing_abbreviations. (accessed: 05.12.2022).
16. The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses. Available at: <https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf> (accessed: 12.10.2021).
17. Восточно-армянский национальный корпус [Электронный ресурс]. – URL: http://eanc.net/EANC/search/?interface_language=ru (дата обращения: 07.12.2022).
18. Портал «Тюркская морфема»: грамемы [Электронный ресурс]. – URL: <http://modmorph.turklang.net/ru/grammete> (дата обращения: 05.12.2022).
19. Словарь иностранных слов русского языка [Электронный ресурс]. – URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords (дата обращения: 12.12.2018).
20. Daniel J., James H. Martin. Speech and Language Processing. – 2020. – P. 623. Available at: <https://web.stanford.edu/~jrafsky/slp3/ed3book.pdf> (accessed: 18.09.2022).
21. Сулейманов Д.Ш., Хакимов Б.Ә., Гильмуллин Р.А. Корпус татарского языка: концептуальные и лингвистические аспекты // Вестник ТГПУ. – 2011. – №4 (26). – С. 211-216.

References

1. Abdikarim N. Qazaq tilinin morfosemantikalyq zhane sintaksistik metabelgiler zhujesin azirleu masesine [Morphosemantic of the Kazakh language and to the problem of developing a system of syntactic metasigns]. T.Sajrambaevtyñ 85 zhyldygyna arналған halyq. gylm-jadist. konf. materialdary [Materials of International scientific and methodological conference «Modern research paradigms of Kazakh grammar and innovative teaching technologies» dedicated to the 85th birthday anniversary of the doctor of philology, professor T.Sayrambaev] (Almaty, 2022, pp. 83-85). [in Kazakh]
2. Orekhov B. V., Reznikova T. I. Komp'yuternye perspektivy leksiko-tipologicheskikh issledovaniy [Computer prospects for lexico-typological research], Vestnik VGU. Seriya: Lingvistika i mezhkulturnaya kommunikatsiya [Bulletin of VSU. Series: Linguistics and Intercultural Communication], 3, 17-23 (2015). [in Russian]
3. Qazaqstan Respublikasyndagy til sayasatyn iske asyrudyn 2020 - 2025 zhyldarga arналған memlekettik bagdarlamasyn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Ykimetinín 2019 zhylygy 31 zheltoksandagy № 1045 qaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan "On approval of the state program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025" dated December 31, 2019, No. 1045]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> (accessed: 19.05.2022).
4. Pirmanova K.K., Zhanabekova A.A., Barmenkulova A. Ultyyq korpustarga negizdelgen lingvistikalыq zertteuler zhurgizu (qazaq, orys, agylshyn tili materialdary negizinde) [Conducting linguistic research based on national corpora (based on Kazakh, Russian, English materials)], Al-Farabi atyndagy kazak ultyk universiteti. Filol. Serijasy [Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philol. Series], 3, 83-93 (2022). [in Kazakh]
5. Svetlov A.V., Komendantov A.S. Avtomatizatsiia protsessa polucheniia lingvisticheskoi informatsii: sovremennye vozmozhnosti [Automation of the process of obtaining linguistic information: modern possibilities], Vestn. VolGU. Ser. iazykozn. [Bulletin of VolSU. Ser. Linguistic], 16 (2), 39-46 (2017). [in Russian]
6. Sharipbai A.A., Gatiatullin A.R., Ergesh B.J., Kazhymukhan D.A. Razrabotka edinogo metaiazyka morfologii türkskih iazykov [Development of a unified metalanguage of the morphology of the Turkic languages], Vestn. KazNU. Ser.: mat., mech., inf. [Bulletin of Al-Farabi KazNU. Ser. mat., meh., inf.], 4, 78-87 (2018). [in Russian]
7. Qazaq tilinin ultyyq korpusy [National corpus of the Kazakh language]. Available at: <https://qazcorpus.kz/> [in Kazakh] (accessed 03.12.2022).
8. Qazaq tilinin ultyyq korpusynyn kishi korpustary [The small cases of the national corpus of Kazakh language]. Available at: <https://qazcorpora.kz> (accessed: 03.12.2022). [in Kazakh].
9. Torotoev G., San. G. Torotoeva. Linguistic Annotation of Grammatical Categories of Sakha: Nouns Gavril. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2018. – P.1-10.
10. Natsionalnyi korpus russkogo yazyka [Russian National Corpus], Available at: <https://ruscorpora.ru/page/instruction-morph/> (accessed: 21.10.22). [in Russian]
11. Kasevich V. B. Vvedenie v yazykoznanie [Introduction to linguistics] (Akademiya, Saint Petersburg, 2011).
12. Galichkina E.N. Kompyuternaya kommunikatsiya: lingvisticheskii status, znakovye sredstva, zhanrovoye prostranstvo [Computer Communication: Linguistic Status, Symbolic Means, Genre Space]. Autoref. dis. Doctor of Philology: 10.02.19 (Volgograd, 2012. 40 p.).
13. Elektronnyi korpus tatarskogo yazyka [Electronic corpus of the Tatar language]. Available at: http://tatmorph.pythonywhere.com/morph_tags (accessed: 12.12.2018). [in Russian]
14. Orekhov B.V. Problemy morfologicheskoi razmetki bashkirskikh tekstov [Problems of morphological marking of Bashkir texts], Trudy Kazanskoi shkoly po kompyuternoi i kognitivnoi lingvistike [Proceedings of the Kazan school on computer and cognitive linguistics], 135-140 (2014). [in Russian]
15. List of glossing abbreviations. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_glossing_abbreviations. (accessed 05.12.2022).
16. The Leipzig Glossing Rules: Conventions for interlinear morpheme-by-morpheme glosses. Available at: <https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf> (accessed: 12.10.2021).
17. Vostochno-armyanskii natsionalnyi korpus [Eastern Armenian National Corpus], Available at: http://eanc.net/EANC/search/?interface_language=ru (accessed: 07.12.2022). [in Russian]

18. Portal «Tyurkskaya morfema»: grammemy [Portal “Turkic morpheme”: grammemes]. Available at: <http://modmorph.turklang.net/ru/grammeme> (accessed: 05.12.2022). [in Russian]

19. Slovar inostrannykh slov russkogo yazyka [Dictionary of foreign words of the Russian language]. Available at: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords (accessed: 12.12.2018). [in Russian]

20. Daniel J., James H. Martin. Speech and Language Processing. – 2020. – P. 623. Available at: <https://web.stanford.edu/~jurafsky/slp3/ed3book.pdf> (accessed 18.09.2022).

21. Suleimanov D.Sh., Khakimov B.E., Gilmullin R.A. Korpus tatarskogo yazyka: kontseptualnye i lingvisticheskie aspekty [Corpus of the Tatar language: conceptual and linguistic aspects], Vestnik TGPGU [Bulletin of the TSPSU], 4(26), 211-216 (2011). [in Russian]

Н. Абдикарим

Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова, Астана, Казахстан

Предпосылки создания синтаксической и семантической разметки

Аннотация. В статье рассматривается дальнейшее совершенствование корпуса казахского языка, которое развивается в связи с политикой цифровизации страны, его использования в лингвистических исследованиях, учебном процессе и т.д. Необходимо создать и официально утвердить перечень условных признаков морфологического глоссирования на основе международного Лейпцигского правила. Проведен анализ использования метатегов, используемых в корпусах казахского языка и в сфере отечественной компьютерной лингвистики. Также освещены работы родственных и других языков в этом направлении, показаны их специфика и основные характеристики условных знаков и обозначений. Условные знаки, используемые при морфологическом глоссировании, могут стать основой для создания корпуса казахского языка, оснащенного синтаксически-семантическими разметками. Такие условные знаки дают возможности нашему родному языку сравнивать или сопоставлять его с другими языками, продемонстрировать языковые материалы в кратком и наглядном варианте, описать грамматические признаки, обрабатывать текстовые данные на компьютере; они открывают новые возможности для современных лингвистических исследований с использованием IT-технологий и разработанных корпусов.

Ключевые слова: политика оцифровки, языковой корпус, лейпцигское правило, глоссирование, морфологический тег, условные знаки, синтаксически-семантическая разметка, современные лингвистические исследования.

N. Abdikarim

National Scientific and Practical Center named after Sh. Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan

Prerequisites of syntactic-semantic markings

Abstract. The article discusses the issue of the need to create and officially approve a list of conventional signs (marks) of morphological glossing on the basis of the international Leipzig rule for further improvement of the Kazakh language corpora, developed in connection with the country's digitalization policy, and its use in linguistic research, educational process and other purposes. The analysis of meta tags used in the corpora of the Kazakh language and in the field of domestic computational linguistics has been carried out. At the same time, attention is also paid to the work of related languages in this direction and it is shown that the conventional signs and symbols in them have common features or features that are unique to this language. According to the author, the conventional signs used in morphological glossing are the basis for creating a corpus of the Kazakh language, equipped with syntactic-semantic markup. Also, such conventional signs provide new opportunities for comparative or comparative study of the native language with other languages as a reference language, for the presentation of language materials in a concise and visual form, for the description and processing of text data on a computer; and new opportunities for conducting modern linguistic research using IT technologies and developed corpora.

Keywords. Digitization policy, language corpus, Leipzig rule, glossing, morphological tag, conventional signs, syntactic-semantic notation, modern linguistic research.

Автор туралы мәлімет:

Абдиқарим Н. – филология ғылымдарының кандидаты, Терминология басқармасының жетекші ғылыми қызметкері, Ш. Шаяхметов атындағы ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан.

Abdikarim N. – Candidate of Philological Sciences, Leading Researcher, Department of Terminology, National Scientific and Practical Center named after Sh. Shayakhmetov, Astana, Kazakhstan.

F.R. Avazbakiyeva*¹, Zh.A. Beisembayeva¹,
B.D. Nygmetova², A. Aldaberdikyzy³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

³Astana IT University, Astana, Kazakhstan

E-mail: flyura_85@bk.ru, zhannabei@mail.ru, bibigul-n@mail.ru, aydyn9@gmail.com

The linguopragmatic aspect of the theatrical review in the British press

Abstract. *The purpose of the study is to investigate the linguopragmatic aspect of the theatrical review in the British press. The term "review" is often used for a comprehensive analysis of several types of writing, including a review of international news, a review of book novelties; reviews of various forms of art (theatrical, cinematic etc.) and science (popular science). Media coverage of the theater, particularly in the form of theatrical reviews, need particular language tools due to the specialized nature of its themes and aims. The consideration of linguistic means and their role in the creation of a multifunctional theatrical review appears to be relevant due to the fact that it touches on a wide variety of issues. Some of the issues include genre contamination, the interaction of media and advertising, cultural and aesthetic concerns, as well as general main trends in the stylistics of the language used in theatrical discourse. Within the framework of the investigation, theatrical reviews in the British press are analyzed from a linguistic perspective. Particular focus is placed on the linguistic characteristics of reviews, as well as the manners in which the critic's personality and the image of his audience are conveyed through the written word.*

Keywords: *theatrical review, evaluation, discourse, locutionary speech act, illocutionary speech act, perlocutionary speech act, linguistic means.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-22-33>

Introduction

A theater as a cultural phenomenon has always been a significant aspect of public life, and theatrical review has always been its 'reflection'. Theatrical criticism, meanwhile, has undergone significant evolution during the last several decades. The first critics of the theater were skilled artists, and their work has always been seen entirely analytical.

Based on the information provided, we can confidently call the theatrical review a remarkable piece of writing. The primary feature of this literary subgenre is a blatant presentation of the author's subjective modalities in assessing the phenomena of art. It is crucial for a reviewer that the audience interprets his word as gospel and follow

his recommendations. To attain the objective, the author picks the most persuasive and convincing rhetorical strategies. The category of author (authorship), which influences both the language and extralinguistic variables of text development and dictates all structural parts of the review, reveals itself in the selection of suitable instruments of influence. Thus, it appears relevant to investigate how this category is incorporated in the text of a theatrical review and how the linguopragmatic characteristics of theatrical discourse as a distinct genre emerge.

Reviews of contemporary plays were used as primary materials for the research, and they were taken from British periodicals like *The Stage* and *Attitude* as well as daily media like

The Telegraph, The Guardian, The Times and Manchester Evening News.

In the course of the research, the methods of discursive, contextual and linguistic analysis, as well as elements for processing quantitative data were used.

The theoretical and methodological basis of the current study were the theoretical propositions developed in the works on speech acts (V.V. Dementiev, J. Austin and J. Searle, Z. Vendler, V.Z. Demyankov, J. Leech, G. Meyer, V.Ya. Mishchenko, O.G. Pocheptsov, T. Cohen, Yu.V. Varlamov, M.S. Vedenkova, etc.), on discourse, communication and speech utterances (M.M. Bakhtin, V.G. Borbotko, G.A. Orlov, V.A. Kokh, I. Bellert, T. van Dijk, W. Chafe, S.I. Gindin, N.I. Zhinkin, R. Harré and G. Gillett, Yu.S. Stepanov, A.V. Bondarko etc.).

Literature review

Speech genres, as defined by M.M. Bakhtin, are "certain conceptually, compositionally, and stylistically stable forms of utterances" [1]. A. Wierzbicka has pointed out the similarities between M.M. Bakhtin's theory of speech genres and the theory of speech acts developed by J.L. Austin and J.R. Searle [2].

Speech actions, in the view of V.V. Dementiev, are the fundamental structural components from which all speech genres are constructed [3]. V.V. Dementiev bases his arguments on the works of M.N. Kozhina, in which the researcher articulated the most important contrasts between different types of speech acts and speech genres. A single conversational utterance with unique illocutionary force and perlocutionary effect is called a speech act. In other words, it is the fundamental unit of speech. A speech genre is a more complex and advanced type of speech construction since it contains many speech acts [3, p.128].

A. Wierzbicka uses similar approach, suggesting to move the focus from the concept of the speech act to the concept of speech genre, as the term "act" connotes a brief statement consisting of a single phrase and the term "genre" is less deceptive [2, p. 101].

According to V.V. Dementiev's perspective, the theories of speech acts and speech genres converge at one point and only

in the study of primary speech genres. This is because speech acts are associated with one of the categories of speech genre, namely conventional primary speech genres. [3, p.129]. The terms "conversation", "quarrel", "conflict", "messages", and "announcement" are all examples of different types of speech genres. On the other hand, speech acts are in no way comparable to secondary speech genres such as novels, lectures, and so on. [3, p.129].

In fact, the advertising message can be attributed to the primary speech genres. However, theatrical reviews are not quite typical advertising messages. In our opinion, they can be attributed to secondary speech genres, since they meet the relevant criteria of this type of genre. Theatrical reviews are a product of highly developed cultural communication, expressed, in most cases, in writing. Moreover, they absorb the texts of primary speech genres, which are modified and endowed with a special character, thereby losing touch with reality and with other people's utterances [1, p. 239].

The theory of speech acts has a well-developed terminology for describing communicative goals and strategies, and therefore, in our opinion, is applicable to the description of advertising messages, including reviews on theatrical performances. In accordance with the terminology of the speech acts theory, the advertising message, like any locution, has an illocutionary goal (in the theory of speech genres, it is a communicative goal), i.e. it transmits a certain communicative intention of the speaker, and has some practical consequence, called a perlocutionary effect, i.e. it exerts a certain influence on the listener (addressee). It is from the point of view of the illocutionary force and the perlocutionary effect that we find it interesting to analyze theatrical reviews as utterances relating to advertising genres since the emotional component is moved to the forepoint of the informational component in this genre.

Besides, "all the advertisements under study require audiences to activate background knowledge in order to arrive at an interpretation that satisfies co-operation. From a copywriting perspective, advertisements should effectively signal the relevance of

specific threads of background knowledge that aid audiences in retrieving interpretations that fall within a range of meanings that support a sales objective" [4, p.140].

M.Yu. Fedosyuk argues that the emotional effect of a speech can never be the main purpose since it is always secondary to the specific influence on the addressee's knowledge or action. [5, p.72]. However, is this statement true in relation to theatrical reviews?

To answer this question, the review on the production "Love in the Wild" (Alan O'Riordan) was analyzed:

Ger Duffy tells us he was once a "bleedin' great swimmer". He remembers the Ballymun baths, heading off with a towel under his arm. Now, a recovering addict, he reckons he's ready to dive back into that old world. However, there is no going back: the baths are long gone, replaced by a swanky swimming pool. Poor Ger is befuddled by the whole experience, and retreats for what is literally a slice of nostalgia – chester cake at his ma's... [6].

This excerpt of the theatrical review cannot be called unambiguous. On the one hand, it performs an informative function, posing the details of the production. However, on the other hand, the use of linguistic means (evaluation vocabulary, occasionalisms, stylistics, composition, etc.), which are characteristic for theatrical review, indicates that the review was originally aimed at emotional impact, rather than informative. We can immediately notice emotional coloring of messages, which is achieved with the help of linguistic means of emotional impact. In this case, we see a combination of the primary emotional impact and informative component of the message, as one of the purposes of the review is the sharing of presupposition with the addressee and the emotional impact on him.

Methodology

In order to find a solution, a complex methodology was used with an interdisciplinary strategy. Discourse analysis is a major approach. The theories of functional stylistics, linguoculture, and linguophilosophy provide the basis of the methodology. The research relies heavily on theories that provide background information on the problem's setting: the study of journalism (in order to

analyze the notion of the theatrical review as a genre), the study of theater (to substantiate the features of modern theater art and its role in society) In the first phase of our study, we mastered the fundamental theoretical concepts that would later guide our discourse analysis. While an objectivist methodology served as the foundation for this study, critical discourse analysis was employed in the examination of a variety of factors, most notably an examination of the language choices reviewers made when attempting to convey their reactions to the performances they reviewed. The focus of this investigation was on theatrical reviews that were published in British periodicals, most notably in popular magazines and the print editions of contemporary British newspapers.

Discussion

Having applied the theory of the speech act to the analysis of reviews on theatrical performances, we can distinguish three parameters of the speech act of advertising communication [7, p. 226]. The first two come down to language communication. The first parameter is locutionary (the formation of a written text), it describes the speech act in relation to the linguistic means used. The second parameter - illocutionary, describes the speech act in its relation to the purpose and conditions. In advertising communication, it is expressed by the power of persuasion. Applied to theatrical reviews, there is the power of attracting attention, - the illocutionary force inserted in the review. The impact that the speech act has on the reader is characterized by the third parameter, the so-called perlocutionary effect that indicates commercial communication. This parameter is related to the result of an illocutionary act, to the reaction of the reader inclined or not inclined to buy an advertising product, in our case to visit the theater or not.

In the illocutionary plan, there are two components: the descriptive, which provides the background for the explanation of the act and the argumentative component that prompts the recipient to perform a particular action, which is laid down as the purpose of the illocutionary act. In this aspect, advertising communication has the informative-incentive character. Directive or incentive act is hidden

behind the act of communication. Compare an excerpt from the theatrical review on the production "After the End" (Fiona Charleton):

Warnings about "full frontal nudity" and "strong language" are usually tedious and gratuitous. Not this one. After the End by Dennis Kelly is a genuinely shocking piece of drama. However, at 110 minutes long, it's quite a challenge. The premise is like the plot of a Netflix original. A nuclear bomb has gone off, but Mark (Paul Livingston) manages to rescue pretty co-worker Louise (Maria Guiver) and carry her to safety, above [8].

To portray the performance to the audience, as we can see from this example, theatrical reviews explain the story from the viewpoint of the plot, employing specialized language tools that pique the audience's attention

From the perlocutionary point, the desire or the intention to attend the performance is a perlocutionary effect, which is produced by the theatrical review. Advertising discourse is a complex indirect speech act, where the main role is played by the context and its impact on the addressee. The pragmatic meaning of this statement differs from the literal (semantic) content, where the speaker's illocutionary goal is directly expressed through vocabulary. In advertising texts, information is encoded with the help of linguistic means and is supplied implicitly. Implicit information gives the object a value and perceived without critical comprehension and doubt about the reliability of the information; implicit information is used for manipulation. [9, p. 30]. The pragmatic meaning of implicit information in advertising texts is its impact on the addressee. For advertising strategy the most important type of implicit information is presupposition.

Pragmatic presupposition is the main part of the context properties of advertising. In any utterance it is possible to determine the assertion contained in it (explicit information) and presuppositions (implicit information) – those background aspects of the utterance content that are not subject to doubt and criticism. Presuppositions form the condition of the utterance meaningfulness since they involve the knowledge and beliefs of the addresser and the addressee.

To avoid misunderstanding, it is better for participants of the same context to share the same presupposition. Presuppositions, shared by participants in the situation of linguistic communication, are the main element of the advertising texts. If the addresser does not share the presupposition of the addressee, then presupposition is ineffective, untenable. However, this inapplicability does not state a communicative failure, moreover, unshared presuppositions are often used in advertising communication models, where information is differentiated and presented step by step, provoking interest to the subject of advertising. In the context of the theatrical review, this is most typical, because the information about the product is given to the addressee step by step, giving him some facts about the main characters and the plot, but not revealing the key moments of the production, provoking the interest of the addressee. This technique is the main one in reviews on theatrical productions. When analyzing theatrical reviews in the British press, one can see complete freedom of thoughts and feelings expression, which leads to the ease of language, the usage of spontaneous, informal speech elements that are peculiar for colloquial speech, namely, the involvement of nonce-words and low-colloquial vocabulary. Journalists use such techniques to become closer to their audience.

For instance, in the theatrical review on the production "Looking Deadly" (Fiona Charleton), the phrase "act their socks off" is used, which refers to the colloquial language [10]. While writing about theater performances, reviewers employ plain language since their readers are likely to be unconcerned with seeming "literary" or "cultured". Compare:

...in this *skewering* of the American Dream... ("Long Day's Journey into Night" by Dominic Cavendish) [11];

...to *kip* on the sofa., ...Oh, did I mention the running-time? ...rests and, well, bakes... ("John" by Dominic Cavendish) [12];

...she has always felt "*like a dude*"... ("Scorch" by Fiona Charleton) [13];

...unheroic, *rabble-scrabble* cast...("The Plough and the Stars" by Claire Allfree) [14].

"Lexical items are perhaps the most commonly used linguistic feature to analyze the quality of texts. Quality of lexical items can

be subsumed under the term lexical richness which generally consists of lexical diversity (i.e., the number of unique words), lexical density (i.e., the number of content to function words)" [15, p. 418].

As for occasionalisms, or nonce-words, in theatrical reviews they are less common. Their application needs to be thoroughly studied, since not all occasionalisms can be correctly perceived in the context, but the reader can guess their meaning in many cases. Occasionalism "...*Donald*"-esque resonance..." is used in the theatrical review on the production "Julius Caesar" by Dominic Cavendish and is formed with the suffix *-esque*, which means the similarity in the behavior of the protagonist and Donald Trump, former President of the United States of America [16]. Another example of nonce-words is the expression "*thrusty-angsty*" (theatrical review on "The Inheritance" by Dominic Cavendish), invented for more accurate conveying of the emerging emotions of the reviewer [17].

As it was mentioned above, the aspiration for freedom of expression encourages reviewers to create occasionalisms. This reason can also be described as the aspiration for so-called "linguistic innovation" (the term of G.O. Vinokur) [18]. Moreover, occasionalisms give an opportunity to focus on author's thoughts, emphasize the author's view of the particular subject, feature or action. Thus, occasionalisms are means of drawing the reader's attention to the author's work and to his original language personality. Other examples of occasionalisms:

- anti-theatre ("John" by Dominic Cavendish) [13];
- Lady Bracknell-ish delivery; priggishly and unbendingly ("Fanny & Alexander" by Christopher Hart) [19];
- the Downton-esque ("A Midsummer Night's Dream" by Yakub Qureshi) [20];
- whodunnit ("Where Is Mrs Christie?" by Ian Barge) [21];
- ultra-dapper ("The Country Wife" by Rosemary Waugh) [22].

Evaluation is not the same as appraisal, it represents only concrete implementation of the latter. Evaluation meaning includes diverse connections - psychological, ontological, communicative, activity ones. Evaluation belongs simultaneously to the fields of responses and stimuli [23, p.137].

Reviews of live performances might be said to be very critical. The descriptive role of adjectives led us to conclude that they are most often used to represent the lexical level of judgment in theatrical reviews.

...David Ricardo-Pearce's Hamlet was *terrific*... [24];

...it has been given a *scintillating* revival by Jo Davies... [22];

...Christopher Ravenscroft brings a *sonorous, poetic* quality to the mysterious gardener...[19];

...The visual effects are *stunning* too ... [21];

...challenge us through *bold* interpretations of old and new works ... [20].

At the syntactic level, the evaluation is expressed, mainly, by the use of homogeneous parts of the sentence:

...*a powerful and poetic work, dark humor and stark realism*... [17];

...*The mood is confrontational, fractured, dislocated*... [14];

...*achieves this with a complex mix of intensity, subtlety and overt self-awareness* [10];

...*Her Christie is irresistibly engaging, vulnerable, confiding and ultimately indomitable*... [21];

...*as Mark Antony – rugged, impassioned, and connecting with the watching multitudes*... [16];

...*embroidery is seen by this austere, upright and catastrophically unimaginative man*... [19].

Manipulation is one of the most common varieties of speech influence – it is a hidden influence, forcing the interlocutor to somehow react, but unconsciously. Speech manipulation refers to the purposeful application of various features of the language use. It is on this basis that speech tactics and strategies are built [25, p. 181].

In the theatrical reviews, the main emphasis is on the emotional impact on the addressee, which is expressed by the linguistic tools used: metaphor, emotional-evaluative vocabulary, punctuation, compositional characteristics.

Every piece of marketing copy employs a unique set of linguistic resources and rhetorical strategies in an effort to persuade the reader. Since theatrical reviews are also a part of mass culture, with the intended purpose of piquing the reader's curiosity and luring him

to the theater, it is important to establish the product's relevance and value.

In advertising texts, the key communicative goal is the emotional impact on the addressee, which is hidden behind the informational component, i.e. the true message is supplied implicitly, which is a sign of the manipulative influence of the language. In theatrical reviews, information is given with the intention of causing interest of the reader, using a variety of language techniques for this. Emotional impact is encoded in messages, and manipulation occurs unnoticed by the addressee. The theatrical reviews reveal the most striking plot moments of the production, as this can arouse the reader's interest.

Metaphor as an instrument of psychological manipulation is widely used in all theatrical reviews.

...Where Mamet slices and dices his dialogue and drops it into boiling emotion, Baker slowly kneads, rests and, well, bakes her material... [12];

...We go with them on a emotional roller-coaster... [17];

...hearts come garlanded not with flowers but with deeds and contracts... [26];

...mix of intensity, subtlety and overt self-awareness that inhabits the skin... [22].

The use of interrogative sentences in theatrical reviews is conditioned by the same goal – to raise an interest towards theatrical production. The addressee must find answers to the questions in the performance itself. Examples of interrogative sentences:

...But whatever happened to Charlotte Jones?... [27];

...Is he the ghost of Ranyevskaya's son, whose death once drove her away from the family estate?... [24];

...Will ruthless Mick's cheap cardboard boxes triumph over caring Jane Lynch's traditional solid-oak caskets with swans-down lining?... [10].

If the review begins with the interrogative sentence, then this peculiarity contributes to the further mobilization of the potential viewer's attention. For instance:

What's the earliest memory you have of your father?...[25];

How are we defined by our geographical roots and where we live?[22];

What do we mean by our city, our town?... [19].

Here we also observe that questions are asked in the first-person plural. Such questions are put in order to interest the readers, encourage them to seek answers to the questions raised, just like the reviewer. The effect strengthens, when the question is asked in the second person. Compare an example: *Who's John?, you ask, and why does he matter? - "John" by Dominic Cavendish [12].* Another example in which there are three interrogative sentences in a row is from the theatrical review on the production "All That": *Do we fight our natural urges because we think that's what the world wants? Do we explain away inappropriate contact with men outside our relationship to make it seem alright? Are we quick to judge people because part of us wants what they have [28].* It may be argued that the author gives additional hints about the performance's central theme in these questions. This fact points out that, in addition to the means of capturing attention and increasing the perception effectiveness, interrogative sentences can act as a means of expressing the author's personal attitude towards the production.

Concerning the punctuation of theatrical reviews with negative evaluation, it includes the usage of brackets, quotation marks, colon, two commas and two dashes.

Brackets serve to highlight the names of actors, who play the protagonists in the particular performance, along with the evaluation lexis. For instance, in the theatrical review on performance "All But Gone" (Nicholas Davies) the name of the actor who played Kai is given in brackets with the evaluation: *...(an excellent Callum Hymers)...*

[29] This punctuation feature attracts the addressee's attention, thereby informing him that the talented actor participates in the cast of this production. Other examples:

...Mrs Marwood (glossy, brittle Jenny Jules)... [26];

...a riotous dog (the brilliant Amalia Vitale)... [22];

...an evil Warden (played by Kacey Ainsworth with a wicked American twang)... [27].

It should be noted that the text of the theatrical review is constructed as a monologue, but to prove the objectivity of the author's appraisal, the dialogues from the reviewed performance are often cited.

The author of the theatrical review selects the most significant quotations and includes them in his review, putting them down in inverted commas.

In addition, in the theatrical reviews the quotes of playwrights about the work on productions are also widespread. Compare the theatrical review on the production "Ashes" (Steve Howarth). Director Thacker said: *"Although the play is rooted in the early 1970s, I think it will move audiences as profoundly in 2017 as it moved me when I first saw it in 1976. I can't wait for our audiences to experience a play that will be completely new to most of them."*... [30]. In the above mentioned quote, playwright does not say openly that their performance is good, but the addressee understands this owing to implicitly expressed illocutionary incentive act.

Results

Theatrical reviews represent a product of mass culture and try to either interest the potential consumer in their product or create a negative attitude of the consumer towards the product. These advertising and anti-advertising goals are expressed by pragmatic aspects of the language: illocutionary goal, force and perlocutionary effect. The illocutionary force of the theatrical review is the convincing and motivating nature of the message. This illocutionary force is characteristic for all genres, where the main communicative goal is the emotional impact on the addressee, which is given implicitly, hidden behind the informative message. The interest of the addressee and his familiarity with the performance or, otherwise, ignoring the performance when buying tickets to the theater – this is the perlocutionary effect, that reviewers of theatrical performances try to reach.

All the linguistic peculiarities of theatrical reviews are aimed at achieving a perlocutionary effect, i.e. it aimed on the impact of the review text on the potential viewer with an illocutionary goal of attracting their attention and arousing interest in the particular performance. This is made possible through the use of elements of low-colloquial vocabulary and nonce-words, as well as by mentioning the production's original

source, the awards received by the actors or playwrights, the names of the protagonists and their description and the names of the actors playing the main roles. Evaluation in most cases is expressed using adjectives. Syntactically, evaluation is revealed through the use of homogeneous parts of the sentence and interrogative sentences; punctuation is indicated mainly by brackets and quotes, and stylistically – through epithets, metaphors, comparisons, alliteration and inversion.

According to these linguistic features we may conclude that theatrical reviews have typified linguistic tools and structure.

The existence of manipulative techniques and strategies leads to the conclusion that the theatrical reviews to a certain extent are advertising (if the performance has a positive review) or anti-advertising (the negative review of the performance).

Context types, which are characteristic for theatrical reviews with positive evaluation, are implicitly and explicitly expressed recommendation, instruction, advice, praise, verdict, as well as mentioning the skills of professionals working on the performance. Evaluation in most cases was clearly indicated in the end of the theatrical review.

Conclusion

The research of British press theatrical reviews leads to the conclusion that theatrical review is becoming multifunctional, thanks in large part to the author's choice of linguistic methods. Theatrical reviews have evolved to include not just critical discussions of plays but also those on entertainment and commercials. However, entertainment has largely supplanted its once-important role in shaping society. The modern theatrical review is more than simply an analytical genre; advertising, influencing, and appealing functions are becoming more significant, and the most successful approach to draw attention is via the use of metaphor, non-traditional word choices, and linguistic flourishes. One further stylistic trait of theatrical reviews is the liberal use of jargon and slang. Slang components dramatically lower the quality of current theatrical reviews and transform the critical review of the production into a material, distant from the domain of art, but well selected

metaphors may enrich the text and elevate it to an aesthetic level. Both contemporary British performances and their critical reviews are increasingly characterized by an outrageous style and a restricted language.

Certainly, theatrical reviews are linked to journalistic norms, the condition of contemporary culture and theatrical world, the expectations of the audience. One reason why theatrical reviews are less effective at providing insightful criticism is because fewer of the production's producers are involved in the review process these days. As a result, the author's self-presentation of the

theatrical review becomes the norm rather than the exception, and in-depth analysis gives way to superficial judgments devoid of argumentation.

Nonetheless, media still provide instances of high-quality theatrical reviews despite the general decline. Such works are marked by thorough examination, distinctiveness of the author's style, and a high degree of mastery of the aesthetic word. Theatrical production reviews may now serve several purposes, but the manner in which these functions are carried out via the use of various linguistic tools might differ greatly.

References

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство – 1986. – 445 с.
2. Вежбицка А. Речевые жанры. // Жанры речи. Пер. на рус. яз. В. В. Дементьева. Отв. ред В. Е. Гольдин. - Саратов, Ин-т рус. яз. и рус. лит. при филол. фак. Саратов. гос. ун-та им. Н. Г. Чернышевского, 1997. – С.99-111.
3. Дементьев В.В. Теория речевых жанров. - М.: Знак, 2010. – 594 с.
4. A. Van A. . Niekerk & M. Conradie. Literary genres as points of interest in print advertising. Journal for New Generation Sciences, 12(2), p.126-146 (2014). – URL: <https://journals.co.za/doi/abs/10.10520/EJC166484> (Accessed: 14.09. 2023).
5. Федосюк М. Ю. Исследование средств речевого воздействия и теория жанров речи // Жанры речи. Отв. ред В. Е. Гольдин. - Саратов, Ин-т рус. яз. и рус. лит. при филол. фак. Саратов. гос. ун-та им. Н. Г. Чернышевского, 1997. – С.66-88.
6. Alan O'Riordan. Theatre review: Love in the Wild // The Times [electronic resource]. – 2018. – URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-love-in-the-wild-tbnbcrc53> (Accessed: 20.03.2023).
7. Пирогова Ю.К. ИмPLICITная информация как средство коммуникативного воздействия и манипулирования: на материале реклам и PR-сообщений // Проблемы прикладной лингвистики: сборник материалов семинара «Актуальные проблемы прикладной лингвистики». – М.: Азбуковник, 2001. – С. 226-227.
8. Fiona Charleton F. Theatre review: After the End // The Times [electronic resource]. – 2018. – URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-after-the-end-5snpqptq8> (Accessed: 20.03. 2023).
9. Новикова О.С. Речевые жанры, речевые акты и язык рекламы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Русские и иностранные языки и методика их преподавания. – 2013. – №2. – С. 29-39.
10. Fiona Charleton F. Theatre review: Looking Deadly // The Times [electronic resource]. – 2018. – URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-looking-deadly-f50t7dj6v> (Accessed: 03.04. 2023).
11. Dominic Cavendish D. Jeremy Irons almost triumphs in this skewering of the American Dream - Long Day's Journey into Night, Wyndham's Theatre, review // The Telegraph [electronic resource]. – 2018. – URL: <http://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/jeremy-irons-almost-triumphs-skewering-american-dream-long/> (Accessed: 03.04. 2023).
12. Dominic Cavendish D. Eerie and spellbinding odyssey into human loneliness – John, National Theatre, review // The Telegraph [electronic resource]. – 2018. – URL: <http://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/eerie-spellbinding-odyssey-human-loneliness-john-national/> (Accessed: 20.04 2023).
13. Fiona Charleton F. Theatre review: Scorch // The Times [electronic resource]. – 2018. – URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-scorch-5cb7lmgfb> (Accessed: 20.03. 2023).
14. Claire Allfree C. The Plough and the Stars The Plough and the Stars review, Lyric Hammersmith – powerfully acted account of Irish identity // The Telegraph [electronic resource]. – 2018. – URL: <https://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/plough-stars-review-lyric-hammersmith-powerfully-acted-account/> (Accessed: 20.03. 2023).

15. Crossley, S.A. Linguistic features in writing quality and development: An overview // *Journal of Writing Research*, 11(3), p. 415-443 (2020). – URL: <https://www.jowr.org/index.php/jowr/article/view/582> (Accessed: 14.09. 2023).
16. Dominic Cavendish D. A star-studded political cataclysm for our times - Julius Caesar, Bridge Theatre, review // *The Telegraph* [electronic resource]. – 2018. – URL: <http://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/star-studded-political-cataclysm-times-julius-caesar-bridge/> (Accessed: 20.03. 2023).
17. Cavendish D. Dominic Cavendish. The Inheritance, Young Vic review: perhaps the most important American play of the century so far // *The Telegraph* [electronic resource]. – 2018. – URL: <https://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/inheritance-young-vic-review-perhaps-important-american-play/> (Accessed: 20.03. 2023).
18. Винокур Т.Г. *Говорящий и слушающий: варианты речевого поведения*. – М.: «Наука», 1993. – 172 с.
19. Christopher Hart C. Theatre review: Fanny & Alexander at the Old Vic // *The Times* [electronic resource]. – 2018 – URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-fanny-alexander-old-vic-m7vgj0qmj> (Accessed: 20.03. 2023).
20. Yakub Qureshi Y. Review: A Midsummer Night's Dream at Heaton Park // *Manchester Evening News* [electronic resource]. – 2017 – URL: <https://www.manchestereveningnews.co.uk/whats-on/theatre-news/review-midsummer-nights-dream-heaton-13400343> (Accessed: 20.03. 2023).
21. Ian Barge I. Where Is Mrs Christie? review at the Regal Theatre, Tenbury Wells – “expertly performed” // *The Stage* [electronic resource]. – 2018 – URL: <https://www.thestage.co.uk/reviews/where-is-mrs-christie-review-at-the-regal-theatre-tenbury-wells--expertly-performed> (Accessed: 03.04. 2023).
22. Rosemary Waugh R. The Country Wife review at Southwark Playhouse, London – “an awful lot of fun” // *The Stage* [electronic resource]. – 2018 – URL: <https://www.thestage.co.uk/reviews/the-country-wife-review-at-southwark-playhouse-london--an-awful-lot-of-fun> (Accessed: 03.04. 2023).
23. Доценко Е.Л. *Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита*. 3-е изд. – М.: «Речь», 2003. – 344 с.
24. John Scheerhout J. Review: Hamlet at The Lowry, Salford Quays // *Manchester Evening News* [electronic resource]. – 2018 – URL: <https://www.manchestereveningnews.co.uk/whats-on/theatre-news/hamlet-rsc-lowry-salford-review-14226324> (Accessed: 03.04. 2023).
25. Leech G. N. *Principles of pragmatics*. – London: New York: Longman. – 1983. – 268 p.
26. Sam Marlowe S. The Way of the World review at Donmar Warehouse, London – “a slick, handsome production” // *The Stage* [electronic resource]. – 2018 – URL: <https://www.thestage.co.uk/reviews/the-way-of-the-world-review-at-donmar-warehouse-london--a-slick-handsome-production> (Accessed: 03.04. 2023).
27. Ben Lawrence B. Humble Boy, Orange Tree, review: a sparkling revival of a modern classic // *The Telegraph* [electronic resource]. – 2018 – URL: <https://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/humble-boy-orange-tree-sparkling-revival-modern-classic/> (Accessed: 03.04. 2023).
28. Susan McDonald S. Theatre review “All That” // *Motif* [electronic resource]. – 2021 – URL: <https://motifri.com/theatre-review-all-that-glitters/> (Accessed: 03.04. 2023).
29. Nicholas Davies N. Cardiff boy at the Other Room – “nostalgic and evocative” // *The Stage* [electronic resource]. – 2018 – URL: <https://www.thestage.co.uk/reviews/cardiff-boy-review-at-the-other-room--nostalgic-and-evocative> (Accessed: 03.04. 2023).
30. Steve Howarth S. Theatre review: Ashes at Bolton Octagon // *Manchester Evening News* [electronic resource]. – 2017 – URL: <https://www.manchestereveningnews.co.uk/whats-on/theatre-news/theatre-review-ashes-bolton-octagon-12672280> (Accessed: 03.04. 2023).

References

1. Bakhtin M.M. *Estetika slovesnogo tvorchestva* [Aesthetics of verbal creativity] («Iskusstvo», Moscow, 1986, 445 p.). [in Russian]
2. Vezhbitska Wierzbicka A. *Rechevyye zhanry* [Speech genres], *Zhanry rechi* [Genres of speech]. Translated into Russian by V. V. Dementiev. Ed. by V. E. Goldin (In-t rus. language and Russian lit. at philol. fac. of N. G. Chernyshevsky Saratov State University, Saratov, 1997, P. 99–111). [in Russian]
3. Dementiyev V.V. *Teoriya rechevykh zhanrov* [Theory of speech genres] (Znak, Moscow, 2010, 594 p.). [in Russian]
4. A. Van A. Niekerk & M. Conradie. Literary genres as points of interest in print advertising. *Journal for New Generation Sciences*, 12(2), p.126-146 (2014). – Available at: <https://journals.co.za/doi/abs/10.10520/EJC166484> (Accessed: 14. 09. 2023).

5. Fedosyuk M. Yu. Issledovaniye sredstv rechnogo vozdeystviya i teorii zhanrov rechi [Research of means of speech influence and theory of speech genres] Translated into Russian by V. V. Dementiev. Ed. by V. E. Goldin (In-t rus. language and Russian lit. at philol. fac. of N. G. Chernyshevsky Saratov State University, Saratov, 1997. – P. 66–88. [in Russian])
6. Alan O’Riordan A. Theatre review: Love in the Wild, The Times – 2018. Available at: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-love-in-the-wild-tbnbcrc53> (Accessed: 20.03. 2023).
7. Pirogova Yu.K. Implitsitnaya informatsiya kak sredstvo kommunikativnogo vozdeystviya il manipulirovaniya: na materiale reklamnykh i PR-soobshcheniy [Implicit information as a means of communicative influence and manipulation: based on advertising and PR messages], Problemy prikladnoy lingvistiki: sbornik seminarov «Aktual’nyye problem roblemy prikladnoy lingvistiki» [Problems of applied linguistics: a collection of materials of the seminar “Actual problems of applied linguistics”] («Azbukovnik», Moscow, 2001, P. 226-227). [in Russian]
8. Fiona Charleton F. Theatre review: After the End, Times. – 2018. Available at: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-after-the-end-5snpqptq8> (Accessed: 20.03. 2023).
9. Novikova O.S. Rechevyye zhanry, rechevyye akty i yazyk reklamy [Speech genres, speech acts and advertising language], Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Russkiye i inostrannyye yazyki i metodika ikh prepodavaniya [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Russian and foreign languages and methods of their teaching], 2, 29-39 (2013). [in Russian]
10. Fiona Charleton F. Theatre review: Looking Deadly, The Times. – 2018. Available at: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-looking-deadly-f50t7dj6v> (Accessed: 03.04. 2023).
11. Dominic Cavendish D. Jeremy Irons almost triumphs in this skewering of the American Dream - Long Day’s Journey into Night, Wyndham’s Theatre, review, The Telegraph. – 2018. Available at: <http://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/jeremy-irons-almost-triumphs-skewering-american-dream-long/> (Accessed: 03.04. 2023).
12. Dominic Cavendish D. Eerie and spellbinding odyssey into human loneliness – John, National Theatre, review, The Telegraph. – 2018. Available at: <http://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/eerie-spellbinding-odyssey-human-loneliness-john-national/> (Accessed: 20.03.2023).
13. Fiona Charleton F. Theatre review: Scorch, The Times. – 2018. Available at: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-scorch-5cb7lmgfb> (Accessed: 20.03. 2023).
14. Claire Allfree C. The Plough and the Stars The Plough and the Stars review, Lyric Hammersmith – powerfully acted account of Irish identity, The Telegraph. – 2018. Available at: <https://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/plough-stars-review-lyric-hammersmith-powerfully-acted-account/> (Accessed: 20.03. 2023).
15. Crossley, S.A. Linguistic features in writing quality and development: An overview, Journal of Writing Research, 11(3), 415-443 (2020). Available at: <https://www.jowr.org/index.php/jowr/article/view/582> (Accessed: 14.09. 2023).
16. Dominic Cavendish D. A star-studded political cataclysm for our times - Julius Caesar, Bridge Theatre, review, The Telegraph. – 2018. Available at: <http://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/star-studded-political-cataclysm-times-julius-caesar-bridge/> (Accessed: 20.09. 2023).
17. Dominic Cavendish D. The Inheritance, Young Vic review: perhaps the most important American play of the century so far, The Telegraph. – 2018. Available at: <https://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/inheritance-young-vic-reviewperhaps-important-american-play/> (Accessed: 20.03.2023).
18. Vinokur T.G. Govoryashchiy i slushayushchiy: varianty rechnogo povedeniya [Speaker and listener: variants of speech behavior] (Nauka, Moscow, 1993, 172 p.). [in Russian]
19. Christopher Hart C. Theatre review: Fanny & Alexander at the Old Vic, The Times. – 2018. Available at: <https://www.thetimes.co.uk/article/theatre-review-fanny-alexander-old-vic-m7vgj0qmj> (Accessed: 20.03. 2023).
20. Yakub Qureshi Y. Review: A Midsummer Night’s Dream at Heaton Park, Manchester Evening News. – 2017. Available at: <https://www.manchestereveningnews.co.uk/whats-on/theatre-news/review-midsummer-nights-dream-heaton-13400343> (Accessed: 20.03. 2023).
21. Ian Barge I. Where Is Mrs Christie? review at the Regal Theatre, Tenbury Wells – “expertly performed”, The Stage. – 2018. Available at: <https://www.thestage.co.uk/reviews/where-is-mrs-christie-review-at-the-regal-theatre-tenbury-wells--expertly-performed> (Accessed: 03.04. 2023).
22. Rosemary Waugh R. The Country Wife review at Southwark Playhouse, London – “an awful lot of fun”, The Stage. – 2018. Available at: <https://www.thestage.co.uk/reviews/the-country-wife-review-at-southwark-playhouse-london--an-awful-lot-of-fun> (Accessed: 03.04. 2023).

23. Dotsenko Ye.L. Psikhologiya manipulyatsii: fenomeny, mekhanizmy i zashchita [Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection]. 3rd ed. (Rech', Moscow, 2003, 344 p.). [in Russian]
24. John Scheerhout J. Review: Hamlet at The Lowry, Salford Quays, Manchester Evening News. – 2018. Available at: <https://www.manchestereveningnews.co.uk/whats-on/theatre-news/hamlet-rsc-lowry-salford-review-14226324> (Accessed: 03.04. 2023).
25. Leech G. N. Principles of pragmatics (Longman, London; New York, 1983, 268 p.).
26. Sam Marlowe S. The Way of the World review at Donmar Warehouse, London – “a slick, handsome production”, The Stage. – 2018. Available at: <https://www.thestage.co.uk/reviews/the-way-of-the-world-review-at-donmar-warehouse-london--a-slick-handsome-production> (Accessed: 03.04. 2023).
27. Ben Lawrence B. Humble Boy, Orange Tree, review: a sparkling revival of a modern classic, The Telegraph. – 2018. Available at: <https://www.telegraph.co.uk/theatre/what-to-see/humble-boy-orange-tree-sparkling-revival-modern-classic/> (Accessed: 03.04. 2023).
28. Susan McDonald S. Theatre review “All That”, Motif. – 2021. Available at: <https://motifri.com/theatre-review-all-that-glitters/> (Accessed: 03.04. 2023).
29. Nicholas Davies N. Cardiff boy at the Other Room – “nostalgic and evocative”, The Stage. – 2018. Available at: <https://www.thestage.co.uk/reviews/cardiff-boy-review-at-the-other-room--nostalgic-and-evocative> (Accessed: 03.04. 2023).
30. Steve Howarth S. Theatre review: Ashes at Bolton Octagon, Manchester Evening News. – 2017. Available at: <https://www.manchestereveningnews.co.uk/whats-on/theatre-news/theatre-review-ashes-bolton-octagon-12672280> (Accessed: 03.04.2023).

**Ф.Р. Авазбакиева¹, Ж.А. Бейсембаева¹, Б.Д. Ныгметова²,
А. Алдабердикызы³**

¹*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Павлодарский педагогический университет им. А.Маргулана, Павлодар, Казахстан*

³*Астана IT Университет, Астана, Казахстан*

Лингвопрагматический аспект театрального обзора в британской прессе

Аннотация. Целью исследования является изучение лингвопрагматического аспекта театрального обзора в британской прессе. Термин «обзор» часто используется для обобщающего анализа нескольких видов письма, включая обзор международных новостей, обзор книжных новинок; обзоры различных видов искусства (театрального, кинематографического и т.д.) и науки (научно-популярной). Освещение театра в средствах массовой информации, особенно в форме театральных обзоров, нуждается в особых языковых средствах в силу специализированного характера его тем и целей. Рассмотрение языковых средств и их роли в создании многофункционального театрального обзора представляется актуальным в связи с тем, что затрагивается широкий спектр вопросов. Некоторые из вопросов включают жанровую контаминацию, взаимодействие медиа и рекламы, культурно-эстетические проблемы, а также основные тенденции в стилистике языка, используемого в театральном дискурсе. В рамках исследования критические обзоры о театральных постановках в британской прессе анализируются с лингвистической точки зрения. Особое внимание уделяется языковым характеристикам обзоров, а также способам передачи через письменное слово личности критика и образа его аудитории.

Ключевые слова: театральный обзор, оценка, дискурс, локутивный речевой акт, иллюкутивный речевой акт, перлокутивный речевой акт, языковые средства.

**Ф.Р. Авазбакиева¹, Ж.А. Бейсембаева¹, Б.Д. Ныгметова²,
А. Алдабердіқызы³**

¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

²*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті
Павлодар, Қазақстан*

³*Астана ІТ Университет, Астана, Қазақстан*

Британдық баспасөздегі театрлық шолудың лингвопрагматикалық аспектісі

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – Британдық баспасөздегі театрлық шолудың лингвопрагматикалық аспектісін зерттеу. «Шолу» термині көбінесе жазудың бірнеше түрін, соның ішінде халықаралық жаңалықтар мен кітап жаңалықтарына шолу жасау; әр түрлі өнер түрлеріне (театр, кинематография т.б.) және ғылымға (публицистикалық) шолулар жасау үшін қолданылады. Театрды бұқаралық ақпарат құралдарында, әсіресе театрлық шолулар түрінде жариялау оның тақырыптары мен мақсаттарының мамандандырылған сипатына байланысты арнайы тілдік құралдарды қажет етеді. Тілдік құралдарды және олардың көпфункционалды театрлық шолуды құрудағы рөлін қарастыру көптеген мәселелерге байланысты өзекті болып көрінеді. Кейбір сауалдарға БАҚ пен жарнаманың өзара әрекеттесуі, мәдени-эстетикалық мәселелер, сондай-ақ театрлық дискурста қолданылатын тіл стиліндегі негізгі тенденциялар жатады. Зерттеу аясында британдық баспасөздегі театр қойылымдары туралы сыни пікірлер лингвистикалық тұрғыдан талданады. Пікірлердің тілдік ерекшеліктеріне, сондай-ақ сыншы тұлғасын, оның аудиториясының бейнесін жазба сөз арқылы жеткізу тәсілдеріне ерекше көңіл аударылады.

Түйін сөздер: театрлық шолу, бағалау, дискурс, локуациялық сөйлеу актісі, иллокуттық сөйлеу әрекеті, перлокуттық сөйлеу әрекеті, тілдік құралдар.

Information about authors:

Avazbakiyeva F.R. – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Foreign Languages Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Beisembayeva Zh.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Foreign Languages Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Nygmetyova B.D. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, High School of Humanities, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.

Aldaberdikyzy A. – PhD, Assistant Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Авазбакиева Ф.Р. – ф.ғ.к., шет тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Бейсембаева Ж.А. – ф.ғ.к., шет тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Ныгметова Б.Д. – ф.ғ.к., Жоғары гуманитарлық ғылымдар мектебінің доценті, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан.

Алдабердіқызы А. – PhD, ассистент-профессор, Астана ІТ университеті, Астана, Қазақстан.

Е. Алқая¹, Ж.М. Пансат^{2*}, Н.С. Халикова²

¹Фырат университеті, Елязыг, Түркия

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,

Қазақстан

E-mail: ealkaya16@gmail.com, 94_jansaya@mail.ru, khalikova_nurila1976@mail.ru

Қазақ тіліндегі көк концептісінің лингвомәдени сипаты

Аңдатпа. Мақалада көк концептілік өрісі туралы ақпарат беріліп, концептуалдық талдау түрлері қарастырылады. Концептілер жүйесі ұлт мәдениетін зерттеуге жол ашатын элемент ретінде зерттеу нысанына алынады. Қазақ халқының ғаламның тілдік бейнесін көк концептісі арқылы тану жолдары талданды. Ғылыми мақаланың мақсаты – көк концептісінің семантикалық және құрылымдық жағынан дамуы мен тілдік бірліктерде қолданылуын зерттеу және іріктелген ұғым-түсініктердің концептуалдық мазмұнын когнитивтік аспектіде анықтау. Осы мақсатқа жету үшін концепт, концептілік өріс, ғаламның тілдік бейнесі ұғымдарына беріліп жүрген ғылыми анықтамаларға тоқталып, солардың негізінде концептіге автор тарапынан өзіндік жеке анықтама берілді. Көк концептісінің когнитивті дискурстағы (тұрақты тіркестер, бата-тілек, проза, поэзия) көрінісі нақты тілдік деректер арқылы айқындалды. Көк концептісінің танымдық және лингвомәдени сипатын анықтайтын макроконцептілерге талдау жасалды. Көк концептісін анықтайтын тілдік деректер концептуалдық-семантикалық, лингвомәдениеттанымдық талдау әдістері арқылы зерттеледі. Қазақ тіліндегі түр-түс атаулары әлемін жан-жақты терең білудің практикалық маңызы зор. Соның ішінде көк концептісі мен одан туындаған тіркестердің табиғатын зерттеудің нәтижесі қазақ тілі лексикологиясы, семасиология, фразеология, когнитивтік тіл білімі, лингвомәдениеттану т.б. салаларын оқытуға қажетті құнды материал болып саналады.

Түйін сөздер: концепт, концептілік өріс, макроконцептілер, когнитивтік лингвистика, ғаламның тілдік бейнесі, ұлттық дүниетаным, мәдени таңба, коннотациялық мағына.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-34-45>

Кіріспе. Қазіргі тіл білімінде көптеген өзгеріс пен жаңалықтар, сонымен бірге бұрыннан белгілі бағыттарды жинақтау мен жаңғырту үдерісі жалғасып жатыр. Лингвистика ғылымында бұрыннан таныс аспектілердің өзі қарастыратын негізгі категорияларының түрленуі мен олардың мағыналық өзгеріске ұшырауына байланысты зерттеуді басқа қағидаттарға сүйене отырып, жаңа әдіс-тәсілдер арқылы жүргізіп келеді. Бұған себеп – тіл және оның бірліктерінің корпустық ғылым мен когнитивтік жүйенің бір бөлігіне айналуы.

Адамзат тіл мен таным арқылы білім алып, әртүрлі ақпаратты қабылдайды, оны өңдеп, өмір заңдылықтарын түсінеді, қажетті деректерді салыстырып, есте сақтайды, өзіндік бірегей үлгілерді қалыптастырады. Тілдің осы үдерістерге тікелей қатысуы адамның санасы мен жадының терең қабаттарынан ғалам жайлы ерекше немесе әмбебап бейнелерді жарыққа шығарады. Осының барлығы адам санасындағы жеке дара оқиғаларды ұжымдық бейне арқылы ортақ игілікке айналдыра отырып, ғалам бейнесін қалыптастыру мен бейнелеудің

қайнар көзіне айналады. Ғаламның бейнесі әртүрлі әдіс-тәсілмен қабылданып, оның нәтижесін тіпті бір тілдің өкілі немесе өкілдері әртүрлі тәсілдермен сипаттап түсіндірсе де, оның өзіне тән негізгі белгілері мен сипатын анықтаудың белгілі бір жүйесі бар. Ғалам бейнесі (ғаламның тілдік бейнесі) тірек сөздер – концептілерде көрініс табады. Тіл біліміндегі *концепт* термині – бір жағынан көне, екінші жағынан жаңа ұғым. Бүгінгі күнге дейін концептілерге бірқатар шетелдік, отандық тілші ғалымдарымыз зерттеу жүргізді. Концепт ұғымына қатысты жүргізілген көптеген зерттеулерге қарамастан, оны кең таралған дәстүрлі тәжірибеде қолдану мен түсінуде әлі де болса, олқылықтар бар. Тілші ғалымдардан когнитивтік лингвистиканың одан әрі қарыштап дамуы жаңа бір құзыреттіліктерді талап етіліп, заман талабына сай міндеттер қоюды, жаңаша әдіс-тәсілдермен зерттеуді, тілдік тұлғаның деңгейінің көтерілуін қажет етіп отыр. Осындай парадигмалардың өзгеруі көптеген ұғымды қайта қарастырып, жаңаша түсінуге байланысты. Бұл парадигмалық өзгерістердің когнитивтік-лингвистикалық негіздері көп жағдайда жүйеленіп, жинақталған материалдар мен теориялық әзірлемелер арқылы тәжірибеде пайдаланылады. Осы тұрғыдан алғанда «Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде» концептіге берілген анықтамаға сүйене отырып, зерттеуімізді жалғастырамыз: «концепт ұғымы адамның ойлау үдерісінде пайдаланатын әлем туралы түсінігінің, білімі мен тәжірибесі бейнеленетін, ғаламды танудағы бүкіладамзаттық әрекеттердің нәтижесіне жауап беретін білім қоры» [1, 90]. Кез келген тілдегі бірліктердің концептілік мәнге ие болуы үшін сол ұлттың ғасырлар бойғы жинаған тәжірибесімен, ұстанған салт-дәстүрімен, санаға сіңген ділімен, мәдениетімен және тілімен тығыз байланыста қолданылып, ұлттық-мәдени дәрежеге жетуі керек. Міне, осы мәдениетті, тарих пен дәстүрді түр-түссіз елестету мүмкін емес. Тіл білімінде колоративті лексика деп аталатын түр-түс атауларын концепт аясында жинақтап зерттеу сол ұлттың әлемді тану әрекетімен, күнделікті

мәдениетімен байланыста жүзеге асады. Ұлттық тілімізбен және мәдениетімізбен біте қайнасып, танымдық түсінік беретін түр-түс атаулары өте көп. Солардың бірі – көк концептісі.

Зерттеу материалдары және әдістері. Мақаланың зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі көк концептілік өрісін құрайтын макроконцептілер қатысқан тұрақты сөз тіркестері, көркем шығарма аттары, ауыз әдебиеті үлгілері мен көркем шығармалардан үзінділер алынды. Ғаламның тілдік бейнесін ашатын, көк концептісін анықтайтын тілдік деректерге концептуалдық-семантикалық талдау, лингвомәдениеттанымдық талдау, көркем шығармаларда берілуін талдау барысында сипаттама-аналитикалық талдау әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар баяндау, топтастыру, саралау, жинақтау, ассоциативті қатынаста салыстыру әдістерінің кешенді түрде қолданылуы арқылы зерттелді.

Әдебиеттерге шолу. ХХІ ғасырдың филологиялық зерттеулері тілдік тұлға лингвистикалық мәселелердің өзегі ретінде, ал тіл менталды үдерістерді түсіну құралы ретінде қабылданатын антропоэлектік парадигмамен сипатталады, өйткені тіл тек ақпараттық, қатысымдық, эмоционалдық қызметтерді орындап қана қоймай, сонымен бірге «сол ұлттың ғалам туралы бүкіл білімі мен ұғымын білдіреді» [2, 4]. Осылайша, тілді тек қарым-қатынас, таным құралы ретінде ғана емес, ұлттық мәдени код ретінде қарастырған жөн [3, 3]. Ғаламның тілдік бейнесінің құрамдас бөлігі болып табылатын концептілік өрісті құрайтын оның мағыналық компоненттері – концептілерді талдау арқылы ұлттық менталитеттің тілдік ерекшеліктері барынша айқын ашылады. Әлемнің тілдік бейнесі – адамның әлемді тануының негізі. Әрбір жеке тіл әлемді өзінше жеке-жеке бөлшектермен қарастырады [4, 27]. Талданып отырған мәселенің осы уақытқа дейін жеткілікті дәрежеде зерттелуіне қарамастан, тіл мен мәдениеттің өзара байланысының ерекшеліктеріне ғылыми тұрғыдан қызығушылық еш әлсіремейді. Бұған осы мақаланың теориялық негізіне айналған көптеген ғылыми еңбектер

дәлел. Сонымен ғаламның тілдік бейнесіне арналған іргелі зерттеулерді Ресей ғалымдары Н. Бахилина, А. Вежбицкая, В. Воробьев, А. Маслова, Ю. Степанов, Р. Фрумкина, олардың ізінше Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, Б. Ақбердиева, А. Сейілхан, С. Керимова, Н. Аитова, М. Күштаева, А. Байғұтова, М. Абдрахманова, Б. Динаева, Ж. Қошанова, Ә. Бияздықова т.б. қазақ ғалымдары жүргізді. Н. Болдырев, С. Воркачев, А. Залевская, Е. Конкова, Е. Кубрякова, В. Маслова, М. Никитин, Б. Серебренниковтардың еңбектері *концепт* ұғымындамытуушііргеліғылымиеңбектер қатарына жатса, түр-түс лексикасының семантикалық, этимологиялық және лингвомәдениеттанымдық ерекшеліктерін академик Ә. Қайдаров бастаған ғалымдар легі зерттеген.

Когнитивтік лингвистиканың өкілдері ғаламның тілдік бейнесі адамзаттың әлем туралы ұғымына негізделгенін дұрыс дәлелдейді. Егер әлем дегеніміз адамзат баласы мен олардың бір-бірімен өзара байланысатын қоршаған ортасы болса, онда ғалам бейнесі қоршаған орта мен адам туралы ақпаратты өңдеудің нәтижесі болып табылады. Осылайша, ғаламның тілдік бейнесі түрінде бейнеленген концептуалды жүйеміз адамның физикалық және мәдени тәжірибесіне тәуелді әрі онымен тікелей байланысты болмақ [3, 64].

Ұлттық дүниетанымды түсінудегі басты компоненттердің бірі – концепт. Ол – ұлттың этномәдени санасында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін терең мағыналы күрделі құрылым. Мағынасы күрделі болса да, құрылым-құрылысы ықшам болып келетін бірлік. Математикалық логиканың ұғымы ретінде пайда болған бұл термин психология, мәдениеттану, философия, когнитология салаларында орнығып, когнитивтік лингвистиканың негізі болып қаланды. Тіл білімінің қолданысына ХХ ғасырдың 20 жылдарында ене бастады. Десек те, 1980 жылдары ғана ағылшын тілді авторлардың еңбектерін аударуға байланысты *концепт* ұғымы отандық ғылымда термин ретінде орнығып, 1990 жылдардың басында лингвокогнитологияда белсенді түрде қолданыла бастады. *Концепт* термині

Е.С. Кубрякованың анықтамасы бойынша «қолшатырлық» қызмет атқарады, яғни ой мен таным мәселелерімен айналысатын, ақпараттарды өңдеп сақтайтын бірнеше ғылыми бағыттардың пәндік саласын «қалқалаушы» болып табылады [1, 58]. Бүгінгі заманда кең қолданысқа енсе де, *концепт* терминіәлікүнгедейінбірмағынада түсінілмей, түрлі ғылыми бағыттардың тұжырымдамаларында әртүрлі ұғынылады. «...оның себебі концепт – саналы, бақылауға көне бермейтін категория, ал бұл өз кезегінде оның түсіндірмесінің кең екендігін көрсетеді [5, 35].

Концепт категориясы қазіргі кезде философтардың, логиктердің, психологтардың, мәдениеттанушылардың зерттеулерінде қолданылады, сондықтан да одан лингвистикадан тыс түсініктің іздерін байқауға болады [6, 21]. Зерттеуші ғалымдар З.Д. Попова мен И.А. Стерниннің пікірлерімен келісе отырып, концептуалды бағыттағы лингвистикалық мектептің теориялық және методологиялық ортақтығының болмауына байланысты аталған терминнің лингвистикалық түсіндірмесінің де бір мағыналы еместігін байқауға болады. Н.Д. Арутюнова концептіні логикалық немесе логика-философиялық бағыттардың шеңберінде ұлттық дәстүр, фольклор, дін, идеология, өмір тәжірибесі, өнер бейнелері, түйсік пен құндылықтар жүйесі сияқты факторлардың өзара әсерінің нәтижесі болып табылатын практикалық философияның ұғымы ретінде түсіндіреді. Концептілер «әлем мен адамзат арасын байланыстыратын мәдени қабат» түзеді [7, 3].

Қазіргі тіл біліміндегі *концепт* терминіне бір ғана мағынада түсінік берілмейді. Лингвомәдени (Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина, С.Г. Воркачев, В.В. Колесов, Ю.С. Степанов және т.б.) және психолінгвистикалық (Н.И. Жинкин, А.А. Залевская, Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин және т.б.) ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, біз «концепт» деп шындықтың белгілі бір үзігі туралы ұғым мен түсініктер жүйесін бейнелейтін менталды-когнитивтік құрылымды атадық. Концепттуралы Б. Динаева: «Тілжүйесіндегі концептілердің барлық репрезентациясын

салыстыру арқылы тұйықталмаған және өзектік-шеткі құрылымы бар концептілердің өрістік құрылымын құруға болады. Ұлттық тілде бейнеленген концептілер адамның жан-жақты әрекетін айқындайтын ерекше маркерлерге айналады. Ғаламның тілдік бейнесінің ұлттық болмысы әр этноста әртүрлі болуы этностың тәжірибесі мен біліміне байланысты, өйткені тілдік таңбалардың таңбалаушы қызметіне адамдардың өмірден көрген-білгені, көңілге түйгені негіз болады. Концептіге ұғым енгенімен, ол ұғыммен ғана шектеліп қалмайды, сөзге қатысты барлық ақпаратты қамтиды», – дейді [8, 86]. Сонымен бірге концептінің көрінісі сөз тіркесінде, түрлі дискурстарда, тұрақты тіркестерде, мәтіндерде жүзеге асады. Концепт мәдениеттің менталды ұясы болып саналады. Концепт – сөздің мағыналық толығының негізгі нүктесі, әрі дамудың ең соңғы шегі. Мәдени таңба ретіндегі сөз мағыналарының даму нәтижесіндегі алғашқы мағына – соңғы нүкте, яғни қазіргі мәдениеттегі қатары молайған ұғым концепт бола алады [5, 36]. *Концепт* және *ұғым* терминдері бір жағынан, сөздің мазмұн межесінің түрлі даму кезеңін бейнелесе, екінші жағынан, оның әртүрлі қызметін көрсетеді. *Концепт*, *ұғымнан* тек қана сөздің таяныш боларлық ментальды түсінігімен қатар, әмбебап мәдени түсінік ретінде де ажыратылады [9, 35]. Психолингвистикалық бағыттың өкілі А.А. Залевскаяның пікірінше, концепт – «адам өмірінің психикалық заңдылықтарына бағынатын және осындай параметрлері арқылы лингвистикалық теория ұстанымы тұрғысынан ғылыми сипаттағы өнім ретінде ұғым мен мағынадан ерекшеленетін динамикалық сипаттағы перцептивті-когнитивті-аффективті негіздегі индивидтің танымдық және қатысымдық әрекетінде қызмет ететін категория» [10, 39]. Лингвистика саласында *концепт* терминіне берілген анықтамаларды жинақтай келе, «концепт дегеніміз – этномәдени ерекшелігі бар ұжымдық танымның/білімнің бірлігі» деген қорытындыға келдік.

Тіліміздегі түр-түсті ұғыну «антропоөзектілігіне байланысты нысанның түсін қалай сипаттайтынымызға

қабылдаудың физикалық және психологиялық заңдылықтары да, әлем туралы білім де, бақыланатын нысанның функционалды қолданылуы да әсер ететіндігімен» ғылыми жүйеден ерекшеленеді [11, 11]. Табиғат ананың адамға берген ең маңызды да күрделі қасиеттерінің бірі – айналадағы түр-түстің семантикалық мағынасын түсіне білуі. Адамзат күнделікті өмірінде кездесетін түр-түске үйреніп кетеді, алайда ол сол түстің «қоршауында» қалса, оны жайсыздық, сенімсіздік, белгісіздік сезімі басып, көңілі құлазиды. Зерттеушілердің айтуынша, әлемде жеті миллионға дейін түс бар екен. Антрополог Брент Берлин мен лингвист Пол Кей түр-түс атаулары өздері зерттеген барлық елдің мәдениетінде бірдей дамығандығын анықтаған. Аталған ғалымдар тоқсан сегіз тілде эксперимент жүргізген. Нәтижесінде олар түр-түсті ақ пен қара, қызыл мен жасыл, сары және көк, қоңыр, қызғылт сары, сұр, күлгін, қызғылт түсті деп бес топқа бөлген. Түр-түстің бай да қайталанбас үйлесімі әртүрлі халықтың дүниетанымында ғаламның алуан түрлі концептуалды бейнесін көрсетіп, «кез келген халықтың ұлттық мәдениетіндегі өмір салтының ерекшелігінен туындайтын үдерістер мен оларды танудағы жинақталған аялық білімнің маңыздылығына байланысты» бүкіл әлем бояуының ұлт танымындағы ерекше бірегейлігімен сипатталады [12, 66]. Сонымен қатар бұған халықтың тарихи тәжірибесін, этникалық топтың географиялық мекендейтін ортасын, оның әдет-ғұрыптары мен ежелгі дәстүрлерін, материалдық мәдениеттің элементтерін, этникалық топтардың өзіндік ерекшелігі бар өмір салтын және белгілі бір тіл мен мәдениет иелменінің әлеуметтік-психологиялық, этникалық, адамгершілік деңгейін жатқызуға болады. Жер бетінде қанша халық болса, олар түр-түс әлемін соншалықты әртүрлі тұжырымдайды. Мысалы, ежелгі дәуірдегі Византия мен Осман империясында қызыл түсті маңызды мемлекеттік мәселелерді шешудің символы ретінде қарап, қандай да бір маңызды мәселелерді шешетін жерге қызыл кілем төсейтін болған.

Қазақ халқының да тұстанудағы идиоэтникалық болмысы ерекше. Аза тұтып отырған үйдің сыртынан қаралы ту тігу, бала алғаш жүргенде аяғына ала жіп байлау сияқты дәстүріміздің бәрі түр-түспен байланысты болып келеді. Тіпті, ұзатылған қыз ата-анасына орамал тігіп, өз жағдайын жіптің түр-түсімен жеткізіп отырған. «Егер орамал қызыл жіппен кестеленсе, оның әке-шешесі бұл хабарға өте қатты қуанып, барған жеріне риза болған, өйткені қызыл жіп қуанышты, шат көңілді, бейбіт өмірді білдіреді де, ал сары жіп, керісінше, уайым-қайғының белгісі болғандықтан, қыздың әке-шешесін сағынып жүргендігін білдірген» [13, 84]. Тіліміздегі түр- түстердің этимологиясы туралы ғалымдар әртүрлі зерттеулер жүргізіп, қилы болжам айтқан. Кейбір тілші ғалымдар түр-түстерді қытай тілінен кірген десе, кейбіреуі монғолдан енген кірме сөз, ал кейбіреуі түркінің төл сөзі деген пікір айтады. Барлық ғалым талдауды ақ сөзінің шығу этимологиясынан бастаса, біз түркі танымындағы дүниенің бастауы саналатын түс – көк сөзінен бастаймыз.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау.

Түр-түс – жалпы адамзатқа тән әмбебап концепт. Түсбелгілерінің белгілі бір мәдени-бекітілген жай-күйлермен байланысы оларды ғаламның ұлттық бейнесін құру үшін маңызды *дүниетаным концептісі* ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Ғаламның түр-түс бейнесі концептуалды және тілдік деңгейлерді біріктіреді. Тілдік түс семантикасы, бір жағынан, когнитивтік құрылымдардың (түр-түс концептілерінің) бейнеленуін, екінші жағынан, вербалды түс белгісін белгілеуді білдіреді [14, 115]. Концепт құрылымын шеңбер ретінде қарастырсақ, оның ортасында өзегі (ядросы) болады да, ал шеткері бөлігінде салт-дәстүр, мәдениет, тәжірибе арқылы пайда болған тілдік бірліктер болады. Көк концептісінің сөздікте берілген мағынасы өзегін білдірсе, өзекке іргелес немесе шеткері орналасқан ұғымдарға көк лексемасын құрайтын коннотациялар мен ассоциациялар жатады. Осы ретте көк түс атауларының концептісін құру

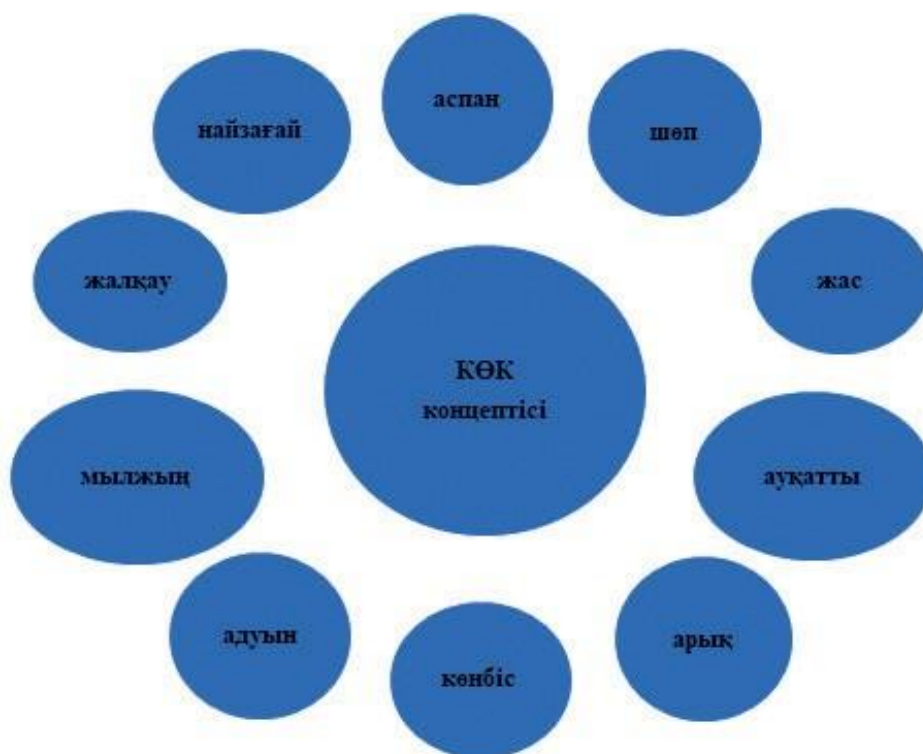
үшін В.А. Маслова ұсынған құрылымды ұстандық:

- концептілік шеңбердің ортасында орналасқан ядролық белгі;
- ядроға іргелес орналасқан негізгі белгі;
- шеткері орналасқан белгі.

Этнос өмірінің мәдени аспектілерін танудың негізгі бағдары етіп концептілік өрістегі тіл бірліктерін алуға және тілдік оралымдардың тақырыптық, мағыналық тобын семантикалық парадигмалар жүйесі арқылы анықтауға болады. Осылайша, көк концептісіне қатысты тілдік бірліктердің семантикалық ерекшелігін ашамыз. Көк концептісінің лексикалық қорына сөз, сөз тіркесі, тұрақты сөз тіркесі, бата-тілектер, қарғыс мәнді сөздер, көркем шығармалардың тақырыптары енеді. Көк концептісін жіктемес бұрын оның этимологиясына тоқталып кетейік.

Көк сөзі синкретикалық түбірге жатады. Академик Ә. Қайдар: «Алғашқы адамдар көк күмбезді оның түсіне қарап, көк деп атап кетуі қаншалықты заңды болса, керісінше, жер бетіндегі көк түсті заттардың бәрін аспан түсімен салыстыра отырып, жалпылама көк деген түр-түс атауын жасап алуы да мүмкін ғой» – деп, көк сөзіне қатысты пікірін білдірген болатын [13, 88]. Шынымен де, «көктің құбылыс ретіндегі мағынасы бірінші пайда болды ма, әлде сындық (түр-түстік) мағынасы бірінші пайда болды ма?» деген сұрақ әлі күнге дейін талас тудырады. Н. Аитова көк сөзіне қатысты: «Түркі тектес халықтардың ішінде қазақта көк күшейту мәнінде *көкпеңбек* болып қолданылады. Бұл *көк пен көк*, яғни көкпен бірдей деген ұғымға келеді. Әр сөздің екі рет қайталануы оның реңдік мәнін әсірелеп, үдетіп жіберген», – дейді [15, 24]. Түркі халқында көк пен жасыл түстерді бертінге дейін ажыратпай келгендігінен, көк түсінің көп мағына беретіндігін білеміз. Көк сөзінің мынадай ассоциативті мағыналары бар: аспан, мұхит, шөп, шексіздік, шалғын, шың [16, 8].

Көк концептілік өрісінің мағынасын ашатын концептілерге концептуалдық-семантикалық талдау жасамас бұрын оларды сызба арқылы былайша жіктейміз:

1-сызба. Көк концептілік өрісіндегі макроконцептілер

АСПАН концептісі. Көк – аспан, аспан әлемі; аспан әлемін жайлайтын Тәңірі. Мысалы, *төбесі көкке жету* («ерекше қуану»); *көктен тілегені (іздегені) жерден табылу* («жерден жеті қоян тапқандай қуану», «аяқ астынан мол табысқа кенеліп, қарық болу»); *көктен түскендей* («күтпеген жерден, ғайыптан пайда болу»), *күлі көкке ұшты* («қирады, тас-талқаны шықты, құртты»), *көк соққыр* (көктегі Тәңірінің қаһарына ұшырасын деп қарғау); *көкке көтеру* («жоғары бағалап марапаттады, мақтады») т.б. Көк пен Тәңір сөздері – аспан мағынасындағы синонимдер. Бұлай деуімізге дәлел М. Қашқари сөздігінде көктің бірнеше мағынасы берілген, соның бірі – аспан. Осы сөздікте тәңір номинативінің мағынасы да аспан деп көрсетілген [17, 254]. Ш. Уәлихановтың «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласында: «Аспан – шамандықта ең жоғарғы құдірет. Көк Тәңірі – көк аспан. Қырғыздарда бірінші сын есім көк сөзі көрінетін заттық нәрсені білдіреді, ал тәңірі зат есімі Алла және Құдай сөздерінің синониміне айналған», – дейді [18, 62].

Көк сөзінің екі (бірінші – түпкі бастаулық, негіздік, екіншісі – түстік) мағынасының ұштасуы осы сөздің «аспан» (көк, көк аспан) деген мағынасын туғызды. Бұл жердегі басты идея – «бүкіл ғалам «ғаламат өсімдік» болса, онда оның өсіп-өну нүктесі болуы тиіс» деген қисын болатын; яғни көк сөзі бүкіл ғаламның өсіп-өнуіне мүмкіндік берген ілкі тұрпат – протокосмостың (Нұрдың) атауы да, сол ғаламның айқын көрсеткіші болған аспанның атауы да болып шығады [19].

ШӨП концептісі. Бұл жердегі көк – шөп, көгеріп өсіп тұрған өсімдік. Мысалы, *көк майса, көк шөп, көк орай шалғын, көк балауса, көкке аузы ілігу; көгеру, көктеу, көк ату, көктем, көклек, көктей орылу, көкке шығу, көкке жайылу, көсегең көгерсін, көсегең көгеріп, көрпең ұлғайсын* т.б. Қазақ халқында көк сөзі қатысқан біршама тілдік бірлік бар. Бұған *Көк Тәңірі* тұрақты тіркесіндегі бірінші компоненттің ықпалы болған сияқты. Мысалы, *көк шықты* деген тіркестегі көк шөптің түсін емес, оның жаңадан шыққандығын, жаңа көктеніні білдіреді. *Тәңірі* сөзімен келгендегі көк сөзін ғаламның бастауы деп ұқсақ, *шөп* сөзімен

тіркескен көктің мән-мағынасынан жыл басы – көктем мезгілінің келгендігін, жаңа тірліктің басталғанын түсінеміз. Бұл туралы зерттеуші С. Қондыбай: «Осы мағыналық нақтылану барысында көк сөзінің жаңа туынды мағынасы пайда болды, ол – осы сөздің көк (синий), жасыл (зеленый) деген түстерді білдіруі еді, өйткені көк деген жалпылама атауға ие болған өсімдіктер дүниесінің негізгі реңі жасыл түс болатын», – дейді [19]. Бұған қоса көк деген сөз көне түркі тілінде туыстық мәнде қолданылған. Мысалы, түркі ғалымы М. Қашқаридың әйгілі «Диуани лұғат ат түрк» сөздігіндегі «Көгің кім?» деген сұрауды «шыққан тегің қандай?» деп түсінеміз [20].

Ұлтымыздың мәдени өмірінде бата-тілектің алар орны ерекше. «Батаменен ер көгерер, жаңбырменен жер көгерер» деген сөзді – құдірет деп таныған халқымызда магиялық әсері бар бата-тілектің мән-мағынасы, қадір-қасиеті айрықша бағаланады. Тілімізде тілек-батаға қатысты фразеологизмдер қатары жетерлік. Солардың бірі – «көсегең көгерсін; көсегең көгеріп, көрпең ұлайсын немесе көсегең көгеріп, көрпең ұзарсын» тілек мәнді тұрақты сөз тіркестері. Қазақ халқында «қыздың шымалдық ішіндегі төсек-орнын көсеге» дейді. Қыз бойжетіп ұзатылғанда, көсегесін жасауымен бірге алып кетеді. *Көсеге* сөзінің *көгеру* сөзімен бірге айтылуында да белгілі заңдылық бар, өйткені түркі халықтарының тіл дәстүрінде көк (түс), көгеру, көктеу сөздері өзінің негізгі мағынасымен қатар, өсіп-өнудің, өркендеудің, дамудың символикасы ретінде ауыс мағынада да қолданылады. *Көсеге* сөзі қазақ тілінде өзінің дербестігін жоғалтып, тек «*көсегең көгерсін, көсегесі көгеріп*» деген тіркестерде ғана «өмірің ұзақ болсын, бала-шағалы бол, өркенің өссін» мағынасында қолданылады [21, 678].

ЖАС концептісі. Жас концептісіндегі көк көкөніс пен жемістің, кейде баланың әлі жас, піспеген, шикі қалпын білдіреді. Мысалы: *көк түйнек, көк қауын, көк алма, көк сағал* («шала піскен», «Көк түйнектен қылжиып қалғыр!» деген қарғыс та бар), *көк сабақ* («толық піспеген, дүмбілез»), *көк өрік* (мысалы: «Көп өрік жеп іші кепкенше, көк өрік жеп өле қалған жақсы» деген

сөз бар), *көк өрім* («бала кез»), *көк асық* («шынықпаған»). Адамға қатысты *көк өрім* тіркесі «қылшылдаған жас, әлі өмірлік тәжірибесі жоқ, өмір көрмеген, аңғалдығы мен ақымақтығы бар» деген жағымды да, жағымсыз да коннотациялық мағына береді.

АУҚАТТЫ концептісі. Бақуаттылықты білдіретін *ауқатты* концептісі *Көк етікті кез келмей, көне етіктіні көзге ілмей* фразеологизмінде кездеседі («бойжеткен қыздың бай-қуатты жігітті таңдап, қолы қысқа жігіттердің бірін менсінбей, бірін теңсінбей кергіп, бәлсініп, уақыт өткізіп алатынына қатысты айтылады»). «... Көң етіктіге бермей, *көк етікті* кездеспей, үйде көп отырып қалған қызына Наушарбан аянышпен қарады...» [22, 264]. Әл-ауқатты, материалдық деңгейі жақсы азаматты кездестіре алмай жүрген қыздарға қатысты кекесін мағынасында көркем шығармаларда да, ауызекі тілде де көп қолданылады. Бұл фразеологизмді оқыған не естіген жан етіктің түсін емес, оның бай-қуатты ер адамды меңзеп тұрғанын бірден ұғынады.

АРЫҚ концептісі. *Көк* концептісіндегі бұл макроконцепті адамға қатысты емес, төрт түлік малға қатысты айтылады. Соғымның шүйгінін жақсы көретін қазаққа соятын малының семіз болуы лазым. Сондықтан бұл жердегі *көк* «арық мал, жасық ет, сорпаға шығары жоқ майсыз ет, жілігі татымаған арық ет, дәмсіз сусын» дегенді білдіреді. Мысалы: *көк жасық, көк бақа, көке жасық көк бақа* («арық ет»); *көк бақа қозы* («арық, ет алмаған қозы»); *көк қарын* («арық»); *көк шалап* («майсыз, дәмсіз, су араласқан сұйық айран, сусын»). Кейде *көк бақа* деп арық, тырыған адамға да айтылады.

КӨНБІС концептісі. *Көк* – көнбіс, шыдамды, елеусіз, көптің бірі. Мысалы, *көк есек* («айтқанға көніп, айдағанға жүре беретін көнбіс»); *көк жұлын* («шабысқа шыдамды жылқы»); *көлденең жүрген көк атты* («кез келген, кім көрінген; елеусіз өз бетімен жүрген біреу») т.б. *Көк* концептісі көркем әдеби шығармаларға да тақырып болады. А. Байтұрсынұлы түрмеде отырғанда сол кездегі надандарды көк есекке теңеп, «Көк есектерге» деген өлеңін жазған:

«...Көң тасыған көк есектер, бәріңе,
Қалдырмастан жағалай жас-кәріңе,
Үрім-бұтақ нәсіліңе қалғандай

Нық басылар кетпейтін мөр тәңіңе...» [23, 45]. Жазушы Ә. Кекілбаевтың да «Көлденең көк атты» деген әңгімесінің тақырыбына көк концептісі арқау болған. «...көгілдір түс – мәтінге жинақылық, аз сөзге көп ақпарат сидыратын синекдохалар» [24, 29].

АДУЫН концептісі. Адамның мінезіндегі өктемдік әрекетті бейнелейтін адуын концептісіндегі көк «ұрысқақ, адуын, ашушаң, айлалы» деген мағынада қолданылады. Мысалы: көк айыл, көк долы («ашуы қатты, ашушаң»), көк бет («ұрысқақ»), көк дауыл, көк жендет, көк пері («бет қаратпас ұрысқақ»), аузынан ақ ит кіріп, көк ит шықты («аузына не келсе, соны айтты, қарғап-сіледі»), көк мүйіз («іріп сүзіп, басқаға күн көрсетпейтін»); көк азу («азуы алты қарыс, бетіне адам келтірмейтін адуынды адам») т.б.

МЫЛЖЫҢ концептісі. Мұндағы көк концептісі арқылы езбе, мылжың, қазымыр, көкіме, көп сөйлейтін адамды ұғамыз. Мысалы: көк ауыз, көк езу, көк малтасын езу, көк мылжың, көк ала мылжың (бұлардың бәрі де «көп сөйлейтін мылжың, өзеуреп, бір айтқанын қайта айтып, едіреңдеп, елдің аузын аштырмайтындар») т.б.

ЖАЛҚАУ концептісі. Көк концептісі еріншек, кер жалқау, топас адамның сипатын беріп, әбден шаршап-шалдығу мәнінде де қолданылады. Мысалы: көк жалқау («аяғын бір баспайтын еріншек»); көк желке болу, көк жұлын болу («титықтау, қалжырау»); ақ тер, көк тер болу («болдыру, шаршап-шалдығу»); көк иық болу («болдыру»); көк ми («өз бетінше ойлана алмайтын, айтқанға түсінбейтін топас, милау») т. б.

НАЙЗАҒАЙ концептісі. Көк – найзағай (нажағай, көктен түсетін от). Мысалы:

Ат байлаған ақырды,
Көк түскен жер тақырды.
Көп дұшпанның ішінде,
Атын айтсам білер деп,
«Атқосшы кел» деп шақырды. («Қыз Жібек» жырынан), төбесінен көк (жай) түскендей болу («күтпеген жерден жайсыз хабар есту, қатты таңғалу; қатты қорқу»).

Көк бұл арада қазақ тіліндегі нажағай (найзағай, жасыл, жай) сөздерінің қатарындағы синоним болып тұр [13, 70].

Сонымен көк концептісіне концептуалдық-семантикалық талдау жүргізу барысында бірнеше ұғым мен мазмұн, ассоциация қатары анықталды. Көк концептісі көпмағыналы ұғым екені нақты мысалдармен берілді. Көк концептісінің түр-түстік ұғымынан басқа өзгеше жеке концептілік өрісі қалыптасып, трансформацияға ұшырағанын мысалдармен дәлелдедік. Нәтижесінде көк концептісінің түр-түстен бөлек өзіндік мән-мағынаға ие макроконцептілер қатарын құрайтыны айқындалды. Бұл макроконцептілер халқымыздың тұрмыс-тіршілігі мен мінез-құлқын бейнелеп, ұлттық ерекшеліктерді, таным-талғамын танытады. Сонымен қатар аталған макроконцептілер көк концептісінің мағыналық-ақпараттық өрісін тілдік бірліктер арқылы ашып көрсетеді. Зерттеу жұмысымыздың мақсатына сәйкес ғаламның тілдік бейнесін ашатын көк концептісінің когнитивтік сипаты анықталып, оның мән-мазмұнын ашатын тілдік бірліктердің коннотациялық мағыналары ашылды. Көк концептілік өрісіне жинақталған ақпараттық тіл бірліктерінің санада қалыптасқан таңбалық бейнесі антропозентрік теория деңгейінде зерттелді. Бізге дейінгі жазылған ғылыми еңбектердегі пікірлерді талдау негізінде көк концептісінің лингвомәдени танымдық сипаты анықталды.

Қорытынды. Когнитивтік лингвистикада кез келген концептінің мәдени реңкінің болуы – оның басты белгісінің бірі. Ғаламның тілдік бейнесін, ұлттық дүниетанымды түсінуде концепт өте маңызды. Ұлттың этномәдени санасында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам формада келетін құрылымды концепт деп танымыз. Зерттеу барысында көк концептісінің мазмұнын ашатын тілдік бірліктерді талдау барысында көк сөзімен келетін тұрақты сөз тіркестерінің мол екендігі және олардың белсенді түрде қолданылатындығы анықталды. Ұлтымыздың тілдік қорында көк концептісі арқылы жасалған тілдік

оралымдарды ғаламның тілдік бейнесін сомдауға қатысатын тілдік модельдер дейміз. Олардың мән-мағынасын түсіну үшін аялық білім қорының керектігі, тілдік тұлғаның өмірлік тәжірибесінің болуы да өте маңызды. Қазақ халқының мәдени дәстүрімен тығыз байланыста туған тілдік таңбалардың астарында ұлттық дүниетанымның ізі жатқанын анық байқаймыз. Кез келген ұлттың тілі – сол ұлт мәдениетінің бір бөлшегі. Халқымыздың дүниетанымынан ақпарат беретін тілдік бірліктерді зерттеу – мәдениетімізді танудың негізі. Осы ретте тілдік бірліктерде

көк концептісінің қолданылуы ұлтымыздың көне дәуірлерден бүгінгі заманға дейін жеткен терең танымын көрсетіп, ғаламның тілдік бейнесін айқындайтынын тілдік деректер арқылы анықтадық. Бұл арқылы көк концептісінің қазақ халқының ғаламдық дүниетанымында ерекше рөлі бар екендігін білдік. Көк концептісінің когнитивтік мазмұны, концептуалды негізі тілімізде қатталған оралымдар арқылы талданды. Қорыта келе, қазақ тіліндегі көк концептісі өзіндік даму тарихы бар, ұлтымыздың ғалам туралы танымынан хабар беретін кең ауқымды құрылым екеніне көз жеткіздік.

Әдебиеттер тізімі

1. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. – 245 с.
2. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А. Корнилов. 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
4. Кадырбек А., Рысалды Қ.Т. Әлемнің тілдік бейнесінің негізгі ерекшеліктері. Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. №2(61) 2021, 26-32 б.
5. Колесов В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник С-Петербургского университета. - 1992. – Сер. 2. - Вып 3. – С.35.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Истоки, 2007. – 252 с.
7. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
8. Динаева Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі. Монография. – Астана, 2013. – 172 б.
9. Күштаева М.Т. Этномәдени концептінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны («тары» концептісі бойынша). Монография. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, 2020. – 216 б.
10. Залевская А.А. Психологический подход к проблеме концепта. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С.36-45.
11. Жаркынбекова Ш.К. Ассоциативные признаки цветообозначений и языковое сознание // Вестник Мос. ун-та. Сер. 3. - 2003. Вып. 1. – С. 109-116.
12. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта Наука, 2007. – 296 с.
13. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
14. Прокофьева Л.П. Национальное своеобразие звуко-цветовой ассоциативности // Вопросы когнитивной лингвистики. - 2007. - №3. – С. 111-118.
15. Аитова Н. Қазақ тіліндегі «қара» және «көк» түске байланысты семантикалық сипаты. Тіл тарихы және сөз табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 216 б.
16. Kaskatayeva Zh.A., Mazhitayeva Sh., Omasheva Zh.M., Nygmetova N., Kadyrov Zh. Colour Categories in Different Linguistic Cultures, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 2020. 12(6), P. 1-13.
17. Қашқари М. Түркі тілінің сөздігі (Дивани-лұғат-ат-түрік). – Алматы: Хант, 1997. – 536 б.
18. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-т. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 464 б.
19. Қоңдыбай С. Жеті абақ матрицасы. Жеті. Жере. Жетпек. – URL: <http://madenportal.kz/article/2291> (қаралған күні: 8.10.22).
20. Хасенов Б., Әділова А. Түр-түс атауларының шығуы туралы. Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. 2012. – URL: <https://articlekz.com/kk/article/> (қаралған күні: 13.10.22).

21. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
22. Жүнісов С. Ақан сері. 1-кітап. – Алматы: Жазушы, 2011. – 480 б.
23. Байтұрсынов А. Бес томдық шығармалар жинағы, 1-том. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
24. Күдерінова К. Қазақ жазушылар шығармаларындағы дәстүрлі сөйлеу тілі. // Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «Тілтаным» хабаршысы. - 2022. - №4 (88), 26-33 б.

References

1. Kratkij slovar' kognitivnyh terminov [A concise dictionary of cognitive terms] General ed. by E.S. Kubryakova (Faculty of Philology of Lomonosov Moscow State University, Moscow, 1996, 245 p.). [In Russian]
2. Kornilov O.A. Yazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov [Linguistic worldviews as derivatives of national mentalities] (CheRo, Moscow, 2003, 349 p.). [In Russian]
3. Maslova V.A. Lingvokul'turologiya [Linguoculturology] (Publishing Center «Akademia», 2001, 208 p.). [In Russian]
4. Kadyrbek A., Rysaldy K.T. Alemnin tildik bejnesinin negizgi erekshelikteri [Language images of the world main features], Abylajhan atyndagy KazXK zhane ATU Habarshysy. «Filologiya gylymdary» seriyasy [Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. Series "Philological Sciences", №2(61), 26-32 (2021).
5. Kolesov V.V. Koncept kul'tury: obraz-ponyatie-simvol [The concept of culture: image-concept-symbol] (Vestnik S-Peterburgskogo universiteta. Ser. 2 [Bulletin of St. Petersburg University, Series 2], 3, 35 (1992). ([In Russian]
6. Popova Z.D., Sternin I.A. Yazyk i nacional'naya kartina mira [Language and national picture of the world] (Istoki, Voronezh, 2007, 252 p.). [In Russian]
7. Arutyunova N.D. Yazyk i mir cheloveka [Language and the human world] (Yazyki russkoj kul'tury, 1999, 896 p.). [In Russian]
8. Dinaeva B. Kazak makal-matelderinin pragma-kognitivtik aspektisi. Monografiya [Pragmatic cognitive aspect of Kazakh proverbs] (Astana, 2013, 172 p.). [In Kazakh]
9. Kyshtaeva M.T. Etnomadeni konceptinin semantikalik kyrylymy men lingvomadeni mazmyny («tary» konceptisi bojnynsha) [Semantic structure and linguistic and cultural content of the ethno-cultural concept (according to the concept of "tary")]. Monograph (K. Zhubanov, Aktobe Regional State University, Aktobe, 2020, 216 p.). [In Kazakh]
10. Zalevskaya A.A. Psihologicheskij podhod k probleme koncepta [Psychological approach to the problem concept] (: VSU, Voronezh, 2001, P. 36-45). [In Russian]
11. Zharkynbekova Sh.K. Associativnye priznaki cvetooboznachenij i yazykovoe soznanie [Associative features of color symbols and language consciousness], Vestnik Mos. un-ta. Ser. 3 [Bulletin of Moscow. unty. Ser. 3], 1, 109-116 (2003). [In Russian]
12. Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku [Introduction to cognitive linguistics] (Flinta Nauka, Moscow, 2007, 296 p.). [In Russian]
13. Kaidarov A., Ahtamberdieva Z., Omirbekov B. Tyr-tysterdin tildegi korinisi [Representation of colors in language] (Ana tili, Almaty, 1992, 160 p.). [In Kazakh]
14. Prokofiyeva L.P. Nacional'noe svoeobrazie zvuko-cvetovoj asociativnosti [National peculiarity of sound-color associativeness], Voprosy kognitivnoi lingvistiki [Questions of cognitive linguistics], 3, 111-118 (2007). [In Russian]
15. Aitova N. Kazak tilindegi «kara» zhane «kok» tyske bajlanysty semantikalik sipyty. Til tarihy zhane soz tabigaty [Semantic characteristics related to the color "black" and "blue" in the Kazakh language. History of language and nature of words] (Gylym, Almaty, 1997, 216 p.). [In Kazakh]
16. Kaskatayeva Zh.A., Mazhitayeva Sh., Omasheva Zh.M., Nygmetova N., Kadyrov Zh. Colour Categories in Different Linguistic Cultures, Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 2020. 12(6), P. 1-13.
17. Kashkari M. Tyrki tilinin sozdigi (Divani-lygat-at-tyrik) [Dictionary of the Turkish language] (Hant, Almaty, 1997, 536 p.). [In Kazakh]

18. Ualihanov Sh. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. 4-t. [Multi-volume collection of works. 4 vol.] (Tolagaj grupp, Almaty, 2010, 464 p.). [In Kazakh]
19. Kondybaj S. Zheti abak matricasy. Zheti. Zhete. Zhetpek [Seven Prison Matrix. Zheti. Zhete. Zhetpek]. Available at: <http://madenportal.kz/article/2291> (Accessed: 8.10.22). [In Kazakh]
20. Hasenov B., Adilova A. Tyr-tys ataularynyn shyguy turaly [About the origin of the names of colors], Karagandy universitetinin habarshysy. Filologia seriyasy [Bulletin of Karaganda University. Philology Series]. 2012. Available at: <https://articlekz.com/kk/article/> (Accessed: 13.10.22). [In Kazakh]
21. Kazak tilinin tysindirmeli sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Daik-Pres, Almaty, 2008, 968 p.). [In Kazakh]
22. Zhynisov S. Akan seri [Akan seri]. Book 1 (Zhazushy, Almaty, 2011, 480 p.). [In Kazakh]
23. Baitursynov A. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works in five volumes]. Vol.1 («El-shezhire», Almaty 2013, 384 p.). [In Kazakh]
24. Kyderinova K. Kazak zhazushylar shygarmalaryndagy dastyrli soyleu tili [Traditional speech in the works of Kazakh writers], Ahmet Bajtursynly atyndagy Til bilimi instituty «Tiltanym» habarshysy [Bulletin of Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics "Tiltanym"], 4 (88), 26-33 (2022).

Е. Алкая¹, Ж.М. Пансат², Н.С. Халикова²

¹Университет Фират, Елязыг, Турция

²Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

Лингвокультурная природа концепта *кок* в казахском языке

Аннотация. В статье представлена информация о концепте *кок* и рассмотрены виды концептуального анализа. Система концептов рассматривается как элемент, прокладывающий путь к изучению национальной культуры. Проанализированы пути познания казахским народом языковой картины мира через концепт *кок*. Цель научной статьи – изучить семантическое и структурное развитие и использование концепта *кок* в языковых единицах и определить концептуальное содержание отобранных понятий в когнитивном аспекте. Для достижения этой цели были даны научные определения концепта, концептуального поля, языковой картины мира, на основе которых концепту было дано собственное определение со стороны авторов. Выражение концепта *кок* в когнитивном дискурсе (устойчивые выражения, благословение, проза, поэзия) было определено реальными языковыми данными. Проведен анализ макроконцептов, определяющих познавательный и лингвокультурный характер концепта *кок*. Языковые данные, определяющие концепт *кок*, изучались с помощью методов концептуально-семантического, лингвокультурологического анализа. Большое практическое значение имеет всестороннее глубокое знание мира названий цветов на казахском языке. В том числе, результатом изучения природы концепта *кок* и возникших из него фраз, является ценным материалом, необходимым для преподавания лексикологии казахского языка, семасиологии, фразеологии, когнитивной лингвистика, лингвокультурологии и др.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, языковая картина мира, макроконцепты, национальное мировоззрение, когнитивная лингвистика, культурный знак, коннотативное значение.

E. Alkaya¹, Zh.M. Pansat², N.S. Khalikova²

¹Firat University, Elazig, Turkiye

²M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Linguocultural nature of the concept *kök* in the Kazakh language

Abstract. The article provides information about the concept *kök* and considers the types of conceptual analysis. The system of concepts is considered as an element that paves the way for the study of national culture. The article analyses the ways of knowledge of the linguistic picture of the world by the Kazakh people through the concept *kök*. The purpose of the scientific article is to study the semantic and structural development and use of the concept *kök* in linguistic units and to determine the conceptual content of the selected concepts in the cognitive aspect. To achieve this goal, scientific definitions of the concept, conceptual

field, linguistic picture of the world were given, on the basis of which the concept was given its own definition by the author. The expression of the concept *kök* in cognitive discourse (set expressions, blessing, prose, poetry) was determined by real language data. The analysis of macroconcepts that determine the cognitive and linguocultural nature of the concept *kök* is carried out. The linguistic data that define the concept of *kök* were studied using the methods of conceptual-semantic, linguoculturological analysis. A comprehensive deep knowledge of the world of flower names in the Kazakh language is of great practical importance. In particular, the result of studying the nature of the concept *kök* and the phrases that emerged from it is a valuable material necessary for teaching the lexicology of the Kazakh language, semasiology, phraseology, cognitive linguistics, linguoculturology, etc.

Keywords: concept, conceptsphere, macroconceptions, cognitive linguistics, language picture of the world, national worldview, cultural sign, connotative meaning.

Авторлар туралы мәлімет:

Алкая Е. – ф. ф. д., профессор, Фырат университеті, Елязыг, Түркия.

Пансат Ж. М. – «8D02310» филология мамандығының 2 курс докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Халикова Н. С. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан.

Alkaya E. - Doctor of Philology, Professor, Firat University, Elazig, Turkey.

Pansat Zh.M. – PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Khalikova N.S. – Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Б. Әбдуәлиұлы*¹, А. А. Алимхан²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
²С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
 E-mail: bekhzhan_a7@mail.ru, aigul_aset@mail.ru

Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдерді кешенді зерттеудің негізгі бағыттары

Аңдатпа. Мақала Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи топонимияны зерттеу бағыттарына арналған. Топонимия жалқы есімдердің құрамына жататындықтан, тіл білімінің нысаны болып саналғанмен, онымен шектесетін ғылым салаларының да өзіндік орны үлкен. Топонимдерді тіл білімінің нысаны тұрғысынан зерттегенде құрылымдық жүйесі, этимологиялық негіздері, шығу уәждері т.б. лингвистикалық ерекшелігіне назар аударылады, алайда бұлай болғанда белгілі бір атаумен аталып тұрған нысанның пайда болу дәуірі, мағынасындағы тарихи мәліметтер және географиялық нысанның сипаты, тұрған орны, өзге нысандармен арақатынасы т.б. секілді мағынамен бірге қамтылып тұратын ақпараттар назардан тыс қалады. Осы мәселелер ескеріле отырып, мақалада кешенді зерттеу әдістері басшылыққа алынды. Лингвистикалық, тарихи, географиялық зерттеу бағыттары кешенді зерттеудің компоненттері ретінде қарастырылды, өйткені топонимика осы үш саланың тоғысатын жерінде пайда болған ғылым. Топонимдердің табиғатындағы осы ерекшелік ескеріле отырып, Жібек жолы бойындағы тарихи топонимдер тарихи-лингвистикалық, лингво-географиялық және лингвистикалық тұрғыдан қарастырылды. Мақалада талдауға алынған топонимдер архив құжаттары мен халық қолданысында ауызша жеткен деректерден алынды.

Түйін сөздер: топонимия, тарихи топоним, тарихи-лингвистикалық негіз, лингво-географиялық негіз, лингвистикалық негіз, этимология, дексика-семантикалық классификация.

Мақала BR10965370-«Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи топонимдерді ғылымдар тоғысында зерделеу» атты ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің мемлекеттік гранттық жобасы аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-46-60>

Кіріспе. Тарихи топонимиканың ең басты мәселелерінің бірі – дерек және дереккөз. Ұлы Жібек жолының бойындағы топонимдердің тарихи негіздерін анықтағанда екі түрлі дереккөзге жүгінеміз: бірі – ауызша қолданыста жеткен, екіншісі – жазба материалдар мен мұралар арқылы жеткен топонимдер. Шартты түрде былайша болжам жасауға болады: көшпелілік дәстүрін ұстанатын жұрт мекендеген жерлердің атауы ел

аузында сақталды, олар негізінен елсіздегі географиялық нысандарға қатысты болатын. Жазба деректерге көбіне отырықшылар салған қала, кенттерінің атауы ілікті. Қазақ даласындағы топонимдердің қалыптасуы менолартуралық жазба деректерді қалдырған көбіне өзге елдердің саяхатшылары еді, сондықтан көбіне далалық аймақтардағы атаулардан хабарлары болмағаны белгілі. Осы ақпараттарды жинақтап қарасақ, еліміздегі тарихи топонимдердің жасалуы

мен қалыптасуында көшпелілік пен отырықшылық дәстүрлерінің өзіндік орны болғанын шамалаймыз. Бұл орайда, атау осы аймақты мекендейтіні белгілі бір топ немесе тайпа адамдарына ғана белгілі болуы және осы адамдардың қоныс ауыстыруымен микротопонимдерде өзгеріп отыруы мүмкін; топонимикада микротопонимдердің тұрақсыз болып келетіні туралы ғылыми пікірлер бар екені рас, олай болғанда ауызша жеткен топонимдерді алыс тарихпен байланыстыру қиын т.б. секілді қайшылықты ойлардың туындауы мүмкін. Топонимдердің ауызша сақталу заңдылықтарын негізге ала отырып, олардың тарихилық дәрежесін зерделегенде ол ойлардың қисыны да бар. Алайда, екінші жағынан атаулардың өзгеріп отыруын тұрақты құбылыс деп есептеуге де болмайды. Аймақтарда халықтың ауызша қолданысында сақталып, бүгінге жеткендері қаншама. Ішіндегі дыбыстық тұлғасы мен мағынасы көмескіленгендерін ғана көнелер қатарына жатқызып, қалғандарын кейінгі заманға тели салудың да жөні жоқ. Жазба деректердегі топонимдердің көпшілігі-ақ ауызша қолданыстан алынған. Мысалы, 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағының материалдарындағы елді мекендер (соның ішінде ауыл-қыстауларда) тізімінде берілген атаулардың ішінде Жаркент, Алтынемел, Алмалы, Өсек, Басқұншы, Қорғас т.б. секілді онан ертеректегі жазбаларда сақталған санаулылары болмаса, қалғандарының ауызша қолданыстан басқа сақталатын орны болған жоқ. Тілде тұрақтап, айналаға танымал болуы үшін, қағазға түсіріліп, хатталғанға дейін, олар кем дегенде жүз жыл уақыт өмір сүрді десек қате болжам емес. Демек, ауызша жеткен топонимдердің лингвистикалық сипатын зерделей отырып, тарихи мәнін ескеру қателікке ұрындырмайды.

Мақаланың негізгі мақсаты – топонимдердің табиғатындағы лингвистикалық, тарихи, географиялық ерекшеліктерін негізге ала отырып, Жібек жолы бойындағы тарихи топонимдерді тарихи-лингвистикалық, лингво-географиялық және лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу.

Зерттеу әдістері мен материалдар.

Жібек жолы бойындағы отырықшылық пен көшпеліліктің арасалмағы қандай болды? Жауап ретінде Қазақстанның Оңтүстігі мен Жетісу өңірінің жағдайы туралы тарихшылардың мәліметіне тоқтала кетуге болады. Бұл жерде көшпелі түркі тайпалары мен отырықшы халықтар ежелден тығыз араласып жатты, олардың арасындағы осы қатынас ортақ мәдениеттің қалыптасуына негіз қалаған болатын. Этникалық жағынан алғанда да олар өзара туыстас немесе этникалық-саяси қауымға бірлескен тайпалар болатын. Қазақстан мен Орта Азия халықтарының салт-дәстүрі мен мәдениетінің бір-біріне кірігіп, өзара үйлесім табуы көптеген өркениеттік жетістіктердің бастауы болды [1, 9-10 б.]. Көшпелілік пен отырықшылық мемлекеттердің шекарасымен анықталмайды, бір елдің ішінде екеуі де қатар өмір сүре беруі мүмкін. Мысалы, қазіргі тарихи зерттеулерде VI-XII ғасырларда Орта Азия мен Қазақстан қалаларының тез өскені туралы айтылады. Батыс Түркістан жерінде Суяб, Құлан, Мерке, Тараз, Отырар, Исфиджап сияқты қалалар болды, тек Іле өзенінің бойында ғана өмір сүрген қалалардың саны елуден асқан екен [2, 65-66 б.].

Тарихи жер-су атауларының ауызша және жазбаша жетуінің жартылай отырықшылықпен (немесе жартылай көшпелілік) байланысты өзіндік себебі бар. Ауызша жеткен материалдардың құрамындағы көне элементтердің шығу тегі туралы алдағы лингвистикалық талдауларда айтылады, одан өзге олардың тілімізде сақталу себептеріне де тоқтала кетудің өзіндік маңызы бар. Далада жол межесін білу үшін, елді мекендер болмаған жерде, географиялық нысандардың үлкен рөл атқарғаны тарихтан белгілі. Жыл мезгілдеріне қарай бір орыннан екінші орынға көшіп жүретін халық бұл нысандардың әрқайсысына атау беріп отырған. Алғашында жалпылай аталып, халықтық географиялық термин түрінде пайда болғанмен, өзге географиялық нысандардан даралап көрсете келе жалқы есімдерге айналған.

Тарихи топонимиканың екінші мәселесі – зерттелу жолдары. Топонимиялық кеңістік өзінің лексикалық құрамының әралуандығымен ерекшеленеді, өйткені олардың қалыптасуында тілдік және тілден тыс факторлардың рөлі үлкен. Топонимдердің табиғатындағы әмбебаптылық немесе көпнегізділік қалыптасу жолдарымен тығыз байланысты. Көпнегізділік дейтініміз – жер-су атауларының мағынасы өзі атап тұрған нысанмен байланысты болуы да, болмауы да мүмкін: кейде атау нысанның өзге нысандармен қатынасын білдірсе, кейде ол жерде болған оқиғаларды белгілеуі де мүмкін. Бүгінгі таңдағы ғылыми ізденістерге шолу жасасақ, топонимдерің географиялық бағыттарының маңыздылығын атап көрсеткенін байқаймыз [3, 219-234 б.]. Географиялық нысандардың түрлері, орналасқан жері, оларға телінген жалқы атаулардың қай дәуірлерге тәндігі және атаулардың шығу уәждері немесе не себепті солай аталғандығы т.б. мәселелер белгілі бір кеңістіктегі топонимдерді зерттеудің өзара сабақтас бағыттарын әрі біртұтас кешенін құрайды. Осы айтылғандарды ғылыми тұрғыдан классификацияласақ, негізгі бағыттар тарих, география және тіл ғылымдарының айналасына топтасар еді. Сондықтан мақалада топонимдердің тарихи-лингвистикалық, лингво-географиялық және лингвистикалық негіздерін айқындауда салыстырмалы-тарихи, сипаттау, генетикалық және этимологиялық талдау, тілдік атрибуция, классификациялау т.б. әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талқылау

Топонимдерді зерттеудің тарихи-лингвистикалық негіздері. Ұлы Жібек жолының бойындағы топонимдерді тарихи тұрғыдан қарастырғанда, анықтап алатын бірер мәселе бар: ең бірінші жолдың басталу мен барар жері, өмір сүру уақыты және көне дәуірлерден жеткен топонимиялық деректер мен тарихи зерттеулердің нәтижелері. Ұлы Жібек жолы – тарих, әрі тарихи құндылық. Ұлы жолдың атауымен бірге оның бойындағы елді мекендер мен қалалар тарихқа енді,

халықтың тұрмысы мен рухани мәдениеті т.б. туралы ақпараттар бүгінгі күнге жетті. Оның мазмұнында сан ғасырлық тарих жатыр – экономикалық, мәдени, шаруашылық, рухани байланыстың, түптеп келгенде адамзат өркениетінің негіздері осы жол атауының айналасына жинақталды. Ұлы жолдың қазақ даласы арқылы өтуі бұрынғы ата-бабаларымыздың осы өркениет көшіндегі орнын айқындауға да өзіндік үлес болып қосылады. Жібек жолы қазақтың ұлы даласын көктей өтіп, Еуропамен жалғастырғанын тарихтан жақсы білеміз. Арғы тарихына көзжіберсек, қазіргі зерттеулерде «Жібек Жолы» (Ұлы «Жібек Жолы») – Қытайдың Ши-ан деген жерінен басталып, Шыңжаң, Орталық Азия арқылы Таяу Шығысқа баратын керуендік жол бағыты. Атауды алманиялық ғалымдары Ф. фон Рихтгофен (F. von Richthofen) мен А. Герман (A. Herman) XIX ғасырда ұсынған. Ұлы Жібек жолы – адамзат өркениеті жасаған тарихи ескерткіштердің бірі. Біздің дәуірімізден бұрынғы II ғасырдан басталған бұл жол, Еуропа мен Азияның Батыс пен Шығыстың арасын жалғастырған көпір болған. Оның Қазақстан жерін кесіп өтетін тұсында, VI ғасырдан бастап екі бағыт: Сырдария және Тянь-Шань жолдары кең өрістелген. Бірінші жол Қытайдан басталып, Шығыс Түркістан Қашқар арқылы Жетісуға, содан Сырдарияны жағалап, Арал маңынан әрі қарай Батыс елдеріне өткен. Жол бұдан 3-4 мың жыл бұрын болған... Атаулы керуен жолы XX ғ. басына дейін сақталып келді, тіпті, Ресей, Қазақстан және Орта Азияның қалалары мен елді мекендерін байланыстырып отырды, оған жақын жерлерде жәрмеңкелер ұйымдастырылды», – делінеді [4]. Бұл орайда біз жоғарыда көрсетілген уақыт аралығына назар аударғымыз келеді, яғни Ұлы Жібек жолының тарихы б.ж.с. дейінгі екі мың жылдықтан бастау алып, XX ғасырдың басына дейін сақталған. Жібек жолының өмір сүру уақытын анықтауда, ілгеріде тоқталғанымыздай, тарихи деректерге негізделген зерттеулер тұжырымдарына және осы өңірдің топонимиясында сақталған тілдік ақпараттарға сүйенеміз.

Ұлы Жібек жолының бойында көптеген қалалар өмір сүрді. Ә.Марғұлан өзінің жазбаларында В.В.Бартольдтың, Рубруктың жазбаларына, тарихи деректер мен археологиялық зерттеулерге сүйене отырып, Жетісу жерінде көптеген қалалардың болғандығына тоқталды. Мысалы, Жетісудың басты қаласы Алмалыққа 7 не 8 қаланың қарағандығы айтылады. Сонымен қатар Қойлық, Дүнгене, Екі-Өгіз (Рубрук – «Эквиус», М.Қашқари «Еки-Буиз» (екі мүйіз) деп атай бастайды), Кем-Талас, Іле-Балық, Тонг, Талхиз (қазіргі Талғар) секілді қала атаулары; Шеңгелді өзені, Иссык-Куль (Ыстық көл) көлі секілді гидронимдерді атап өтеді [5, 261-265 б.]. Археологиялық деректерге сүйене отырып тарихшылар, Жібек жолының бағыттары мен біршама қалалардың тұрған орнын анықтады. Топонимикалық зерттеу мүдделілігі тұрғысынан, жолдың солтүстік бөлігінің Талғар (Талхиз) өзенін бойлай жүріп отырып, Қапшағай сайындағы Іле өткеліне дейін баратындығы, содан соң Шеңгелдіге қарай бұрылып, ары қарай Алтынемел асуы арқылы Көксу алқабына түсетіндігі туралы ақпаратта кездесетін топонимикалық атаулар маңызды. Осындағы Икиогуз қаласы (Екіөгіз қаласы. Қазіргі Дунгановка ауылының орнында), Қаялық (Қойлық қаласы. Қаратал өзенінің аңғарындағы қазіргі Антоновка ауылының орнында) және Рубруктың жазуынша Қаялыққа жақын жерде Жібек жолын кесіп өтетін христиандар селосы болғаны, Алакөлдін оңтүстік-батыс жағалауында бір қала болған, оны саяхатшылар «облыс астанасы» деп атаған екен. Ол қазіргі Көктұма ауылының орнына сәйкес келеді [1, 15-166.]. Тарихи топонимияның алыс ғасырлардан жеткен кейбір іздері міне осындай. Түрлі деректерде сақталғанмен, оның өмір сүрген уақытын, тұрған орнын анықтау жұмыстары археологиялық қазба жұмыстары мен тарихи деректерді салыстыра қарастырғанда нәтижелі болмақ. Деректерде сақталған топонимдердің жалғыз өзі оған қатысты туындайтын сұрақтардың барлығына жауап бере алмайды, сондықтан тарихи-лингвистикалық зерттеулер осындай кешенділігімен ғана маңызға ие бола алады.

Топонимдердің тарихындағы өзгерістер қазіргі кезде арнайы қарастыруды талап етеді. Елді мекеннің бұрынғы тұрған орны мен қазіргілерінің арасында, көріп отырғанымыздай, орнын сақтап қалғандары да, сонымен қатар қиранды жұртының сол жерге жақын маңнан табылғандары да бар екен. Бұл таза тарихи факт болып табылады. Сол секілді бұрынғы атауы мен қазіргі атауының арасындағы байланыс пен ерекшелік, бұл жердегі тарихи-лингвистикалық факторлар, этимологиялық мәселелер тарих пен тіл білімі ғылымдарының тоғысқан жерінде кешенді түрде қарастырылуы тиіс.

Көне түркі жазбаларында сақталған көне тұлғалы топонимжасамдық компоненттер мен грамматикалық құралдардың өзі біршама мәліметтер береді. Жинақтай келгенде, Жібек жолы ХХ ғасырдың басына дейін сақталған деген болжамды жоққа шығаруға болмайды, себебі ғасырлар бойы қалыптасқан жүруге, алыс елдерге сапар шегуге қолайлы жол ешқашан өзінің мәнін жоймайды. Ұлы Жібек жолының бағыттары мен ізі қазіргі заманда да жойылып кеткен жоқ, қазіргі еліміздің ішіндегі және шекаралас елдермен байланыстырып жатқан күре жолдардың негізі Ұлы Жібек жолынан бастау алады. Соның ішінде Іле аңғарының екі жағын ала созылып жатқан жолдар қазір де ел мен елді, жер мен жерді байланыстыруға қызмет етіп келеді.

Топонимдерді зерттеудің лингво-географиялық негіздері.

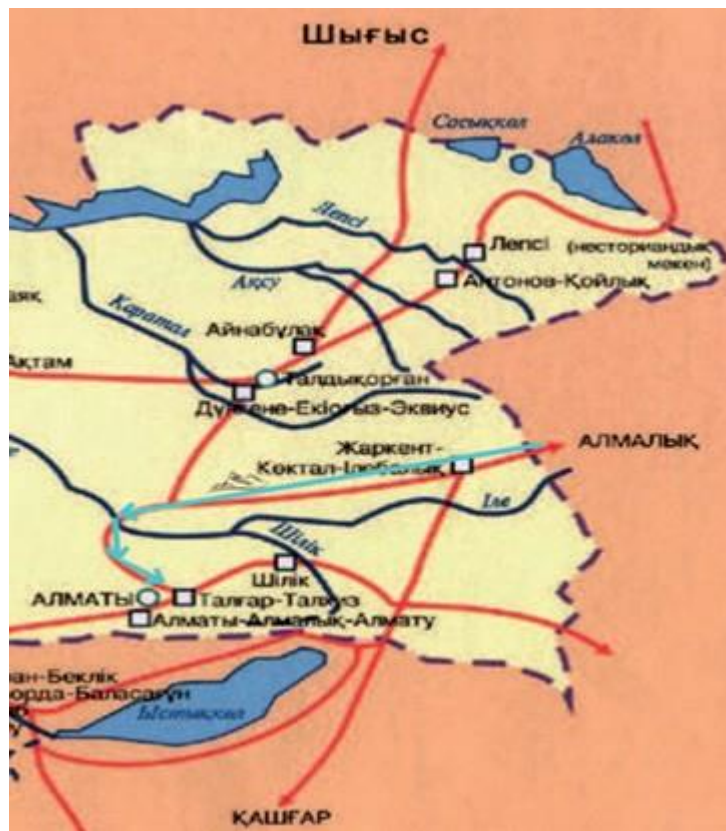
Топонимиялық атаулар төркіні тек тіл тұрғысынан ғана емес, географиялық, демографиялық, шаруашылық ерекшелігімен байланысатынын географ, топонимист Қ.Сапаров өз еңбектерінде [6], [7] атап көрсетеді. «Жазба деректерде Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларының Византия, Иран, Орта Азия, Кавказ, Алтай, Сібір, Шығыс Түркістанмен Ұлы Жібек жолы арқылы сауда қатынасы болғаны айтылады. Сол деректемелерде аты аталған қалаларды зерттеу арқылы Жібек жолының Қазақстандағы бөлігінің бағыты белгіленеді... Х ғасырдан бастап Іле аңғары бойындағы сауда жолы жандана бастады.

Бұл жерге Қордай, Қастек асуларымен келді. Осы жерден көпестер қазіргі Алматы, Талғар (Талһир, Талхиз) қалалары орнындағы қалалар мен қоныстарға беттеді. Талхизден екіге айрылды. Біріншісі – оңтүстік Іле жолы, қазіргі Есік, Шелек, Кеген аудандары, екіншісі – Қырғызстан (Подгорное) арқылы Шонжынға баратын. Іленің оң жақ жағасына Бурақожыр өткелі арқылы өтіп, Көктал, Жаркент (Панфилов) басып Алмалыққа шығатын. Жолдың тағы бір тармағы Ілеге Қапшағайға жақын жердегі Іле өткеліне және одан кейін Көксу, Қаратал мен Лепсі аңғарына баратын. Мұнда Екіөгіз (Дүнгене), Қойлық қалалары, Көктұма қалалық жұрты болды. Алакөзде тарамдалған жол торабы арқылы Шығыс Түркістанға Алтайға, Монғолияға жол тартылды» [8].

Осы жолдардың картасын негізге ала отырып, Қазақстан шекарасының қытай жақ бөлігінде қалған, шекараға жақын жердегі Алмалық қаласынан бастасақ, жол Жаркентке келгенде екіге бөлінеді. Бірі Іле өзенінің оң жағалауымен, екіншісі сол жағалауымен қатар жүріп отырып, қазіргі Талғар қаласында қайта түйіседі.

Ірі су көздері – ежелден өркениеттің бастауы. Суы тұщы әрі мол болғандықтан Іле өзенінің аңғарын жағалай халық тығыз орналасқан. Жетісу аймағынан өтетін бұл жолдар қазіргі күнде де бар. Жолдың құрылысын жүргізумен қатар бағыты мен өткелі қиын тұстардан өтетін жерлерін айқындау аса маңызды мәселе. Күні кешегі, спутниктік құралдар дамығанға дейінгі замандарда жердің жүруге қолайлы әрі тиімді бағыттарын жергілікті аймақтардағы тұрғындардың географиялық білімі мен уақыт тәжірибесі айқындаған. Демек, қалалар мен шетелдерді байланыстырып жатқан күре жолдардың барлығының дерлік алыс ғасырларға бастайтын өзіндік ұзақ, қысқа тарихы бар. Тарихшылардың ғылыми болжамымен түсірілген Ұлы Жібек жолының бағыттарын салыстырып қарасақ, еліміздің төрт бұрышын жалғап жатқан қазіргі күре жолдарға сәйкес келеді.

Мақала көлемінде, ілгерідегі деректерге сүйене отырып, ұлы жолдың бір тармағы, қысқа ғана аумақ – Қорғас пен қазіргі Сарыөзек ауылының арасындағы бөлігіне тоқталамыз (картада стрелкамен көрсетілген аймақ).

Жібек жолының Жетісу аумағындағы бөлігі. Карта К.Байпақов, А.Нұржановтың «Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан» атты зерттеу еңбегінен кесіп алынды. Көк сызықтың бойындағы Алтынемел тауы [2].

Жолдың басын Алмалық (шекараның Қытай жақ бөлігінде қалған) қаласынан бастағанда жөн көріп отырмыз, өйткені Алмалық – Жібек жолының негізгі күре тамырынан орын тепкен ірі сауда, мәдениет және саяси орталық ретінде Қазақстан мен Шығыс Түркістанның орта ғасырлық тарихы мен мәдениетінде аса маңызды рөл атқарған қала [9].

Шекараның Қазақстан жақ бетінде, шекараға жақын жерде, қазіргі Алмалы ауылының орнында да, жергілікті тұрғындардың айтуына қарағанда, осы атаумен аталған елді мекен болғанға ұқсайды, қазіргі Алматыны қоссақ, Жетісу жерінде үш рет қайталанады. Олардың барлығы көне замандардан жеткен атаулар. Жол бойындағы біз межелеп отырған аралықта мынандай елді мекендер тұр: Қорғас, Жаркент, Іле-балық (қазір Көктал), Қойбын, Қоңырөлең, Басши, Алтынемел, Қаспан, Қызылжар, Сарыөзек. Жер жағдайының көбіне таулы аймақ, жер бедері бір тегіс емес, ойлы, шұңқырлы немесе дөңес-шоқылы сипаты ауызша қолданыс арқылы жеткен топонимдердің мағынасынан көрініс береді. Жер жағдайының сипаты тек қана халықтық географиялық терминдер арқылы ғана емес, топонимия тілінде оған қатысты нысандар арқылы да беріліп отырады. Мысалы, Сарықамыс, Төменгі Сарықамыс¹, атаулары бұл жерде қамыстың өсетіндігін және сазды, сулы жер екенін білдірсе, Тораңғылы, Тораңғылытүбек, Жиделік, Қарақоян секілді топонимдер жердің жынысты, тоғайлы, осы жерде қоянның мекендейтіні туралы ақпараттар беріп

¹Топонимияда қарама-қарсы мағыналы топонимдер жиі кездеседі, сондықтан «Төменгі Сарықамыс» болғандықтан, «Өргі немесе Жоғарғы Сарықамыс» атауының болуы шарт, осыған қосымша орналасу жағдайына қарай кейде «ортаңғысы» да кездеседі. Атаудың бұл түрлері, соның ішінде болуы міндетті нұсқасы біздің заманымызға жетпеген сыңайлы.

тұр. Ал Қарақұм, Сарыөзек, Сарытүбек атаулары жер қыртысының сипатына байланысты қойылған. Ал Айрық, Жамбас, Жартас, Жарық, Қосқұлақ, жиек, жота, өзек, сай, тау, төбе, тұмсық, түбек, шоқы секілді топонимдер мен халықтық географиялық терминдер және Жіңішке, Кеңсай, Тарсай географиялық нысанның өлшемі мен пішінін білдіреді. Сулы, арасан, бастау, бұлақ, көл, құдық т.б. – халықтық гидрографиялық терминдер болып табылады.

Топонимдерді зерттеудің лингвистикалық негіздері. Бұл аймақтан өтетін Ұлы жолдың бойындағы атаулар негізінен көне тұлғалы топонимдер мен қазақ даласының әр аймағында қайталанып келетін, тілімізде бар байырғы қазақ топонимдері. Бұл жағдайда екі мәселеге назар аударуға тура келеді: *бірі* – қазақ тіліндегі топонимжасамға қатысатын халықтық географиялық терминдер жүйесіне тоқталу; *екіншісі* – көне тұлғалы кей топонимдердің этимологиясына талдаулар жасау.

Топонимдердің негізгі ерекшеліктерінің бірі – трансонимдену құбылысына бейімдігі, яғни бір нысан атауының қатар тұрған екінші нысанға ауыса алу қабілеті. Мысалы, өзен атауының қалаға берілуі: Іле – өзен атауы, кейін ол Іле-Балық болып қалаға ауысқан т.б. Топонимдердің мағынасын тікелей нысанмен байланыста, сол нысанның сипатын білдіру қызметі тұрғысынан талдауды «лингво-географиялық талдау»² деп атасақ, екеуінің арасындағы байланыс

²Қазір «лингво-географиялық» талдаулар деп лексикалық бірліктердің (көбіне говорлар мен диалектілер) таралу аймағын анықтауды атап жүрміз, ал тіл білімінің өзге салалары мен географияны тоғыстыратын ғылыми талдаудың арнайы термині анықталмай келеді. Топонимдерді алалық, олардың классификациясын жасағанда, бірдей талдау жүргізіп отығанына қарамай, лингвистер мен географтар көбіне бір-бірін назардан тыс қалдырады. Мысалы, ороним, гидроним, спелионим т.б. терминдерді географиясыз елестету мүмкін емес. Сол секілді олардың жасалу мен мағыналық дамуындағы тілдік құбылыстар мен заңдылықтарды лингвистика ғана анықтап бере алады. Осы мәселелерді ескере отырып, «лингво-географиялық талдау» деген терминді өз тарапымыздан ұсынып отырмыз

үзіліп, топонимдік апеллатив пен оның мағынасы жеке қалғаннан кейінгі кезең лингвистиканың еншісіне көшеді. Өйткені бұл жерде ешқандай географиялық нысан жоқ, тек атаудың дыбыстық тұлғасы мен мағынасы ғана бар. Белгілі бір топонимнің қай жерде қандай нысанды атағаны туралы сұрақ қойылмайды, топонимнің шығу уәждері мен қандай мағына білдіретіндігіне назар аударылады. Топонимдердің этимологиясы, этнолингвистикалық мәні, тарихи деректер беретін топонимиялық аңыздар т.б. тілдік талдаулардың ішінде қарастырылады.

Сөздің лексика-семантикалық табиғатымен байланысты келесі бір ерекшелік – *шығу уәждері*, яғни «географиялық нысан неге олай аталды?» деген сұрақтың жауабы. Топонимдердің шығу уәждері кейде мағынасынан көрініп тұрады, дегенмен тереңірек білу үшін халықтың атау беру қағидаларындағы тілдік дәстүрлерге талдаулар жасауға тура келеді. Бұл тұрғыдан алғанда шығу уәждері этнолингвистикамен де ұштасып жатады. Этнолингвистикалық талдаулар семантикамен қатар, этимологияға да ортақ, өйткені атаудың шығу тарихын анықтағанда, қажет болған жағдайда, лингвистер осы әдіске де сүйенеді. Топонимдердің шығу уәждері негізінен ұлттың табиғаттану әлемі мен ұлттық дәстүрін қамтиды. Оны белгілі бір топқа жататын топонимдердің шығуына тән ортақ уәждер бойынша *жалпылай* және атаудың жасалуына себеп болған кейбір жайттарға байланысты *жекелей* қарастыруға болады. Енді кейбір тарихи топонимдердің *шығу уәждеріне* назар аударып көрелік. Жалпылай сипаттау қазақ халқының жер-суға атау беруіндегі дәстүрлі қағидаларды басшылыққа алады. Ұлы даланың әр аймағында аяқты малдың қамымен жаз жайлау, қыс қыстауына көшіп жүрген халқымыз табиғатпен етенеелініп, оның сырларына терең қаныққаны рас. Табиғаттың кейде жайлы, кейде қатал мінезіне бейімделіп қана қоймай, күннің, жыл мезгілдерінің райын алдын ала білуге де машықтанды, соған қарай әрекет жасап отырды. Табиғат аясында өмір сүру шарттары атмосфера заңдарын ғана емес, жер бедерінің сипатын (литосфера), оның

бетіндегі өсімдіктер мен жануарлардың (биосфера) түрлерін, олардың өмір сүру жағдайларын да тануға ықпал етті. Тану әрекеті ұлттық білім қоры мен оған тән ұғым-түсінік атауларының қалыптасуына алып келді. Халықтың таным әрекетінің негізінде қалыптасып, тұрақталған рухани және материалдық игіліктерді бір сөзбен «ұлттық дәстүр» деп атаймыз. Жер-суға атау беруде халық өзінің ғасырлар бойы қалыптасқан осы бағытқа тән дәстүрінен жаңылған жоқ. Мысалы, *Көктал*, *Қоңырөлең*, *Теректісай*, *Ырғайлы*, *Қарағайлы* т.б. атаулар мағынасында жердің ыңғайын, ол жерде жиі өсетін өсімдіктердің түрлері қазақ халқының өсімдіктану әлемі көрініс береді, *Тышқанкөз*, *Шаштытүбек*, *Қосқұлақ*, *Айғыржал*, *Айнабұлақ*, *Аралтөбе* т.б. секілді атаулар географиялық нысанды басқа нысандарға ұқсату негізінде жасалған метафоралық, яғни ауыс мағыналы топонимдер. Шығу уәждеріне қарай тіліміздегі топонимдерді осындай түрлі топтар аясына жинақтауға болады. Топонимдерді шығуы мен дамуына тән ортақ уәждер бойынша *жалпылай қарастыру* дегенде біз олардың белгілі бір ортақ ерекшеліктері бойынша жіктелуін назарға аламыз.

Топонимдердің арасында қара компоненті түркі халықтары мекендеген аумақтарда жиі кездеседі. Мысалы, Тавды өзенінің төменгі алабында Кара-елга гидронимі [10; 22], Төменгі Енисей алқабында Карауыл топонимі [11; 61] кездеседі. Топонимдердің типтік үлгілерінің ішінде кейбірі, жиі қайталанатынына қарамай, өзіндік ерекшелігімен дараланып тұрады. Олардың шығу уәждерін *жекелей* алып қарастырамыз. Мысалы, еліміздің әр аймағында кездесетін **Қарамола** атауының мағынасын басқа топонимдермен бір топқа жатқызу қиын. Осы орайда «мола» сөзімен мағыналас *бейіт*, *зират*, *там*, *қорым* сөздерінің еске түсетіні рас, алайда қарамоланың олардан бөлек өзіне тән ерекшелігі бар. Қазіргі кезде оның мағынасы мен мәні көп адамдарға белгісіз болуы мүмкін. Дәстүрлі талдау үлгісіне салып, құрамындағы *қара* және *мола* сөздерін жеке-жеке қарастыратын болсақ, бірінші компоненттің топонимдік мағынасы «үлкен, зор, дәу, кең» т.б. Жолға қатысты

алғанда ұзақ, алыс мағынасын білдірген: «Араб халифатынан Скандинавияға дейін созылған, Еуразияның бір шетінен екінші шетіне дейін барған ерте замандағы қара жолдардың болғаны белгілі» [12, 343-360 б.] және өсімдікке қатысты алғанда – Қараарша: «қалың өскен биік арша» мағынасын білдіреді [13, 337-346 б.]. Топонимтанудың дәстүрлі лингвистикалық үлгісі бойынша қарастырсақ Қарамола – үлкен, алыстан көрініп тұрған мола болуы тиіс. Бұл орайда қазіргі кезде ел аузында айтылып жүрген екінші бір мағынасын да назарға алуымыз керек. Ол мағынасы бойынша Қарамола – «уақытша жерлеу» орны. Туған жерінен алыста жүрген адам сол жерде немесе жолда қайтыс болса, түрлі жағдайларға байланысты оны еліне жеткізе алмағанда, сол жерге уақытша жер қойнына тапсырған. Уақыт пен табиғат құбылыстарының ыңғайлы кезінде қайта қазып алып, мүрдесін туған жеріне апарып жерлеген³. Осындай жағдай Алаш қайраткері С.Садуақасұлының мәйітін жерлегенде қайталаңды. Ол туралы ҚР ҰҒА академигі Д.Қамзабекұлы былай дейді: «Күлін басында «қара молаға» уақытша қойып, кейін Кенесары сарбаздары жерленген көне қорымға жерледік. Мұны қоғам болып атқардық. Смағұл мен Хан Кене әскерінің бейіті Астананың қақ ортасында, оң жағалауда тұр». Смағұлдың күл-мәйітін Мәскеуден алып келгенде, алғаш Елорданың батыс шетіндегі мұсылмандар зиратына уақытша қойылған, артынан Алаш тұлғасына лайықты орын нақты анықталғаннан кейін Қараөткел (Көкбел) мұсылман зиратына ауыстырылды. Д.Қамзабекұлы өз сұхбатында «қара мола» деп С.Садуақасұлы уақытша жерленген сол кездегі Астрахан тас жолының бойындағы зиратты айтып отыр [14]. Уақытша

³Аруақты кие тұтып, оған жоғары құрметпен қарайтын қазақ халқының дәстүрлі ұғымында туған жер, атамекен ұғымдары өте жоғары мәнге ие және ол тірілер үшін ғана емес, өлілер үшін де өте қымбат. Сондықтан, тірінің де, өлінің де басты арманы – туған жердің топырағын басып жүру немесе туған жердің қойнында топырағын құшып жату. Жерлегенде кебінмен бірге ала кететін, жақындарының салған бір уыс топырағы да үлкен мәнге ие (бұл өз алдына арнайы этнолингвистикалық талдауларды талап етеді).

жерлеудің өз атауы бар, оны қазақ «аманат қою» деп атайды. Мысалы, «Абай жолы» романындағы мына оқиға осыған дәлел: «Әбішті жерге, лахатқа Майқан мен Өтеген өз қолдарымен қойып жатып, «Аманат», «Аманат» – десті» (М.Әуезов).

«Қарамола» атауының шығу уәждеріне этнолингвистикалық талдаулар жасағанда сөзболып отырған екі мағынаның түпкітегіне ортақ болуы мүмкін мына жайттар өзіне назар аударады. Ілгеріде айтылған «үлкен, алыстан көрініп тұрған мола» мағынасы кейіннен елсізде тұрған молалардың барлығына ауысқан болуы мүмкін, алайда халықтың дәстүріне назар аударсақ, молада негізінен бір рудың адамдары жерленеді. Арғы түсінік бойынша аруақтардың бірге жатуын қалаудан туған дәстүр болса, берідегі ислами сенім бойынша: ахиреттің күнінде адамдар қайта тіріліп, жерленген жерден өніп шығады, сол кезде бір-бірімен көрісіп, қауышады деп білген (ауылдың зиратына өз руының ғана адамдарын жерлегісі келетін түсінік әлі де кездеседі). Демек, «қара мола» атауында «алыстан қарайып көріну» ғана емес, «жалғыз немесе бөлек тұру» мағынасы да бар. Адам елсізде келе жатып қайтыс болса, мола жапан түзде жалғыз өзі ғана тұрады; ал ел шетіне жетіп қайтыс болса, өзге бейіттерден бөлек, шетке жерленеді де, жеке қарайып көрініп тұрады. Қорыта айтқанда, «қара мола» атауының мағынасы «алыстан қарайып көрінетін, жалғыз, жеке, бөлек тұрған мола» болып шығады. Сондықтан мұндай атаулардың шығу уәждеріне талдаулар жасағанда жалпылай емес, жекелей қарастырылады. Қарамола атауы еліміздің әр аймағында қайталанғанмен, лексика-семантикалық классификациясы жағынан дербес топоним. Оның шығу уәжінің осы дәстүрмен байланыстылығы басты ерекшелігі болып табылады.

Халықтың көркемдік таным әлемі, эстетикалық талғамы, рухани мәдениеті т.б. оның дүниетанымымен тығыз байланысты, бұл ерекшелік тілден міндетті түрде көрініс береді, ал ол өз кезегінде тіл мәдениетінің сапалық деңгейінің артуына әсер етеді. Тіліміздегі топонимдердің шығу уәждері мен қалыптасуы қашанда ұлттың мәдени танымымен тығыз байланыста болады

және негізінен сөз қолдануындағы дәстүрлі қағидалар мен топонимжасамның типтік үлгілері жаңа атау жасауға қатысып отырады.

Тарихи топонимдердің этимологиялық негіздері. Тарихи топонимдердің біршамасы бізге түсінікті қалпын сақтаса, енді біразы түрлі өзгерістерге түсіп, мағыналары мүлде көмескіленген. Мысалы, Алмалық, Жаркент ерте замандардан жеткен көне топоним. Бүгінге дейін дыбыстық тұлғасын өзгертпей, «алма көп өсетін жер» деген мағынасында жетіп отыр. Ал Қорғас, Пенжім атаулары бүгінгі күнге жеткенмен, дыбыстық тұлғасы өзгеріп кеткендіктен мағынасы мүлде түсініксіз⁴.

Қорғас (Хорғас) – өзен атауы. Жергілікті тұрғындар «осы жердегі тауда ерте кезде қорғасын қорытқан, содан шыққан атау, яғни қорғасын сөзінің қысқарған түрі» деп санайды. Алайда Э. Мурзаев бұл сөздің этимологиясын «авар тілінде *хор* – «көл», «тоспа» дегенді білдірсе, манси тілінде *хор* – «саз», «шалғын шөп», *хори* – «ойпат, ойпаң», «төбешікті саз», армян тілінде *хор* – «сай», «аңғар» екенін көреміз [15, 596 б.]. Т.Жанұзақов та осы болжамды растай отырып, «*хор* сөзі – «сай, аңғар», екінші құрамдағы көне түркі сөзі *ас* – «су, өзен», сонда атаудың мағынасы «сай, аңғардағы өзен» дегенге жуықтайды», - дейтін болжам жасайды [13, 358 б.].

Пенжім. Қазіргі зерттеушілердің ғылыми болжамынша атау екі бөліктен тұрады. Бірінші сыңарындағы *пе* сөзі, көне түркі тілдеріндегі *ба* «су, өзен» (фонетикалық варианттары *бе, бы, бу, пи, пе*) қазіргі түркі тілдерінің көбінде сақталған. Бұл түбірлерді қазіргі қазақ тіліндегі суға қатысты түбірлермен салыстырсақ, *бұлақ, бу* сөздерінің алғашқы негіздері айқындала бастайды. Көне түркі тіліндегі «BIB: bib bīlaŋuq *геогр.* Биб-Былаңуқ» (*Suv32*) [16, 97 б.] өзені атауын да осы негізден таратуға болады. Ал А.П.Дульзон, В.Воробьева секілді ғалымдар өз зерттеулерінде Батыс Сібірдегі *Аба, Амба, Чалва, Куба,*

хакастардағы *Ерба, Кирба* өзендерінің, Обтың үлкен бір тармағы *Би* өзенінің, Енесейдің бір саласы *Бий-Хем,* Енесей өзенінің оң жақ саласы *Салба,* Краснояр өлкесінің оңтүстігіндегі *Жилдарба, Кулиба, Танойба* өзендерінің құрамдарындағы *ба* сөзінің «өзен» мағынасын білдіретіні туралы дәлелді пікірлер айтқан. Осы пікірлерге сүйене отырып, Каспий теңізінің екінші сыңарындағы *пий*-дің де сол *ball/bell/би* сөздерінің дыбыстық нұсқасы деген болжам жасауға болады. Олай болса, *балқаш, балшық, балдыр* (балғын, ерте туған, жас мағынасында) сөздерінің де шығу тегі осы түбірлерге барып саяды. Демек, Пежим атауының бірінші сыңарындағы *пе* о бастағы *ба/бе/би* сөздерінің дыбыстық нұсқасы, яғни «су, өзен» мәніндегі көне түркі сөзі.

Атаудың екінші сыңарындағы *жим* Атыраудағы *Жем,* Қарағандының Шет ауданындағы *Жам+шы* (Жамшы), Шығыс Қазақстанда *Қарагем, Жеменей* секілді өзен аттарының құрамында кездеседі. Осындағы *жем//жам* сөздері көне түркі тілдерінде *гем//кем//хем//кам//кан//ком* түрлерінде қолданылған, ал тува тілінде *Бий-Хем, Улуг-Хем, Ка-Хем, Ак-Хем* тәрізді Енисейге құятын өзен аттары бар, оларды көне дәуірлерден жеткен ілгерідегі сөздермен тұлғалас деп қарауға болады. «Мойын чур» ескерткішіндегі КЕМ II *геогр.* өзен аты (МЧ 19) мен көне түркі тіліндегі **КЕМÄ** қайық, кеме [14, 297 б.] мағынасындағы сөзді де өзара байланыстыруға болады, яғни «кеме» сөзінің құрамындағы-еқазіргі қолданыстағы *жөн-е, тең-е* сөздерінің құрамындағы етістік тудырушы жұрнақпен мағыналас. «Су бетінде жүр» мағынасындағы бұйрық райлы атау, бұл тұрғыдан алғанда **кемä** синкретті тұлға – бір мағынасы етістік болуы да мүмкін.

Тілімізде *жам* сөзінің өзенмен байланыстылығын Атырау аймағында *жам* «теңіздің терең, өзек жерлері» деген ұғымнан анық аңғарауға болады. Бұл дәлелдерге қарағанда, *Пенжим* атауының «өзен, су» деген мағына білдіретін *пе* және *жим* сөздерінің бірігуі арқылы жасалғанын болжауға болады [14, 386 б.].

Бұл атаудың құрамындағы -н (пе-н) қосымшасы қайдан шыққаны жөнінде: көне дәуірлерде бірнеше мағынаға ортақ

⁴Мақала тарихи топонимдерді кешенді зерттеудің негізгі бағыттарын анықтауға арналғандықтан, мағынасы көмескіленген барлық атауларға емес, негізгі бағыттарды көрсету үшін бір-екі түріне ғана тоқталамыз.

қосымша болса керек. Мысалы, етістіктен зат есім тудырушы жұрнақ: жіуін (йығын) 'үйінді, үймек' (жіу- жио); terin 'топ, жиын' (ter- жинау, теру) [16, 658 б. ДТС]. Осындағы -н тұлғасы «SA- санау, есептеу» [16, 478 б.], қазіргі тіліміздегі «сан» сөзінің түбірі *sa-* болса, -н етістіктен зат есім тудырушы жұрнақ. Бұл қазіргі тіліміздегі жан (жаны, жақын, қасы) сөзінің құрамындағы -н жұрнағымен мағыналас. Көне түркі тілінде **JAN-** I *жаны, бүйірі, қыры* мағынасында қолданылған, ал **JAN-** II *қайту, оралу (жанына келу)* [16, 231 б. ДТС]. Бұлар синкретті түбірлер, лексикалық қордағы сөздердің аз кезінде бір түбірдің түрлі сөз таптарында қолданылуы жиі болған. Оның іздері әрі зат есім, әрі етістік мағынасында қолданылатын *көш, көк, ою* т.б. сөздерінің мағынасынан қазіргі кезде де кездеседі. Мағыналас *жан, жақ* сөздерін салыстырып қарасақ, ортақ түбір *жа-* болып шығады. *Жа-н-ның* құрамындағы -н зат есім тудырып тұрса, *төн (төмен* екеуі бір негізден тарайды) етістігінің құрамында етістік тудырып тұр. Біздің пікірімізше «пен» сөзінің құрамындағы -н осы екеуінің бірі немесе бірде зат есім, бірде етістік тудыру қызметін қатар атқарған әмбебап жұрнақ. Сонымен, ілгеріде атап өткеніміздей Пенжім «ағынды су, өзен» мағынасындағы көне топоним.

Нәтижелер. Топонимика саласы - лингвистика, тарих, географиясалаларының тоғысатын жерінде пайда болған ғылым. Топонимдердің табиғатындағы осы ерекшелік ескеріле отырып, Жібек жолының Іле аңғары бойындағы топонимдер тарихи-лингвистикалық, лингво-географиялық және лингвистикалық негізде қалыптасқан. Ұлы Жібек жолының бойындағы атаулар - сол аймақты мекен еткен халықтың тілінен, тарихынан, таным-түсінігі, мәдениетінен хабардар етер құнды жәдігерлер. Ұлы жолдың бойында орналасқан елді мекендер мен қалалар тарихқа енді, халықтың тұрмысы мен рухани мәдениеті т.б. туралы ақпараттар бүгінгі ұрпаққа жетті. Олардың мағына, мазмұнында сан ғасырлық көне тарих жатыр - экономикалық, мәдени, шаруашылық, рухани байланыстың, түптеп келгенде адамзат өркениетінің негіздері осы жол атауының айналасынан көрініс тапты.

Атаулар жүйесі - тарихи ескерткіштер деп танымыз.

Жібек жолының Жетісу өңірінің географиялық жағдайы көбіне таулы аймақ, жер бедері бір тегіс емес, ойлы, шұңқырлы немесе дөңес-шоқылы болып келеді. Іленің оңтүстік және солтүстік қапталы мен Жаркент, Ілебалық (қазіргі Көктал ауылы) маңайы құмдауыт, қамыс пен тоғайлы, жынысты болып келеді. Жер жағдайының осы сипаты тек қана халықтық географиялық терминдер арқылы ғана емес, топонимия тілінде оған қатысты нысандар арқылы да беріліп отырады.

Топоним сөздік тұлға ретінде және білдіретін мағынасы бойынша лингвистиканың нысаны болғанмен, ол атап тұрған нысан географияға тән. Сондықтан, оларға талдаулар жасағанда әрі лингвистикалық, әрі географиялық мәселелер көбіне бір-бірінен ажырамай қатар жүреді. Лексика-семантика тіл білімінің мәселесі болғандықтан, оған қатысты негізгі талдаулар лингвистикалық бағытта жалғасады.

Топонимдердің өз басын кешенді түрде алғанда оның географиялық нысанмен байланысынан бөлек, грамматикалық жүйесі, лексика-семантикалық ерекшеліктері, шығу уәждері, тарихи-этимологиялық жайттары т.б. мәселелер жан-жақты қарастыруды қажет етеді. Литва топонимдерін зерттуші П.Скорупа: «Топонимдердің құрылымдық-семантикалық оппозицияларын талдау топонимдердің шығу тегін анықтайтын көптеген ынталандырушы факторларды анықтауға да, топонимикалық бірліктерді номинациялау принциптерін анықтауға да көмектесетіні белгілі», - деп атап көрсетеді [17, 33 б.]. Енді лингвистикалық талдаудың нақты нәтижесін айқындайтын топонимжасамдық құрылымдар мен лексика-семантикалық жіктелімге тоқталып көрелік.

Зерттеу нысанындағы халықтық географиялық терминдердің топоним-жасамдық көрсеткіштерімен ерекшеліктері.

Топонимжасамдық ұя:

Қара: Қара арасан, Қара Бөлдек, Қара құдық, Қарақоян, Қарақұдық, Қарақұм, Қаратұмсық;

Қызыл: Қызыларасан, Қызылжиек, Қызылжидек, Қызылтам;

Сары: Сарыкөл, Сарықамыс, Сарытүбек, Сарыүйсін;

Жар: Жаркент, Жарқора;

Қос: Қосағашбасы, Қосқұлақ т.б.

Аналитикалық тәсілмен жасалу жолдары:

Бұлақ: Жетімқатынбұлақ, Кепебұлақ, Сарбұлақ, Тоғызбұлақ, Үлкенбұлақ;

Өзек: Ақөзек, Құрөзек, Тастыөзек, Сарыөзек;

Сай: Ақсай, Бұққансай, Бұрғансай, Жіңішкесай, Кеңсай, Қурайлысай, Сулысай, Тарсай;

Шоқы: Ақшоқы, Қарашоқы, Қызылшоқы;

Төбе: Аралтөбе, Сартөбе, Қаратөбе;

Құм: Басқұм, Қарақұм;

Тас: Ақтастықора, Жартас, Жартастықора (Тасқора);

Тоғай: Байтоғай, Мойынтоғай;

Су: Ақсужота, Орта Қарасу, Үлкен Ақсу, Шет Қарасу;

Синтетикалық жолмен жасалған топонимдер:

Сын есім тудырушы -лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті жұрнағымен жасалған топонимдер: **Жыңғылды**, **Құндызды**, **Орташарбақты**, **Тораңғылы**, **Тораңғылытүбек**, **Үшшарбақты**, **Шаштытүбек**, **Шетшарбақты** т.б.

-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік Арпалық, Жиделік, Жүзтоғыздық, Төмен Темірлік.

Топонимжасамның грамматикалық жүйесі көне замандардан жеткен дәстүрлі құрылым ретінде бүгінгі күнге жетіп отыр. Өткен ғасырдың басында тізімделген бұл атаулар компоненттерінің орын тәртібі, морфологиялық құрылымындағы түбір мен қосымшалардың байланысуы жағынан алғанда қалыптасқан тілдік нормаға сай Демек, олардың тізімге іліккенге дейінгі тарихын дәл сол кезден бастауға болмайды, одан әріде жатқандығында күмән жоқ.

Топонимдердің лексика-семантикалық классификациясы. Жалпы есім сөздер мен топонимдердің мағынасы үнемі бірдей бола бермейді. Мысалы, Ақсу топонимінің мағынасы судың түсін емес, ағынды су екенін білдіреді, сол секілді Қарасудың бірінші компоненті де судың түсін емес, тоқтап, бір жерге жиналып тұрған су деген

мағына беретіндігі ғылыми қауымға кеңінен танымал. Барлығына бірдей болмағанмен, бұл ерекшелік топонимге айналған басқа да көптеген сөздерге қатысты. Жер-су атауларын лексика-семантикалық топтарға жіктегенде осы ерекшеліктері және сөздің географиялық ақпараттардан бөлек таза лингвистикалық мағынасы негізге алынады.

Өсімдік атауларына қатысты топонимдер: Қызылжиек, Сарықамыс, Қосағашбасы, Тораңғылытүбек, Жиделік, Тораңғылы, Төменгі Сарықамыс, Сарықамыс, Қоңырөлең, Көктал, Байтоғай, Жыңғылды т.б.

Сан-мөлшер, өлшемге қатысты топонимдер: Жүзтоғыздық, Үшшарбақты, Жіңішке, Қосағашбасы, Қосқұлақ, Қырыққұдық, Төрткөл, Ұзынтам, Ұзынтамбасы, Үлкенжар, Үлкенбұлақ.

Түр-түс атауларына қатысты топонимдер: Ақөзек, Ақтастықора, Қара арасан, Қара Бөлдек, Қарақұдық, Қаратұмсық, Қызыларасан, Қызылжиек, Сарыкөл, Сарықамыс, Сарыөзек, Сарытүбек, Сарыүйсін, Төменгі Сарықамыс т.б.

Географиялық нысанның сипатын білдіретін топонимдер: Айрық, Жамбас, Жарық Тұма, Қайқы, Бұрғансай, Бұққансай, Тарсай, Жіңішкесай, Кеңсай, Жартастықора, Үлкенжар, Қосқұлақ т.б.

Географиялық нысанның орналасқан жерін білдіретін топонимдер: Басқұм, Төменгі Тұрпан, Төменгі Сарықамыс, Шарбақбасы, Шетшарбақты, Орташарбақты, Қосағашбасы, Шарбақбасы, Қосағашбасы, Ұзынтамбасы т.б.

Қорытынды. Топонимдерді тілдік қызметі, ақпараттық мәні, уақыт пен кеңістік аясындағы орны, мәдени-танымдық болмысы т.б. ерекшеліктері бойынша кешенді түрде талдаулар жасасақ, жинақтай келгенде тіл, география, тарих ғылымдарының тоғысар тұсына келіп ат басын тірейміз. Топоним – географиялық нысан атауы. Ол белгілі бір нысанды атай отырып, атаудың шығу уәждері арқылы көптеген географиялық ақпараттар ұсынады. Таратып айтар болсақ, нысанның түрі – құрлық пен су, жердің үсті мен асты, жердің бедері мен қыртысы, онда өсетін өсімдіктер мен өмір сүретін жануарлар,

табиғи нысанның адаммен қатынасы т.б. барлығы топонимдердің мағынасы мен ішкі ақпараттық мазмұнынан көрініс береді.

Қазақ халқы ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көзімен көріп, көңілімен танып, оның өзге нысандармен сабақтастыра отырып атаулар жасады. Осы таным элементтері топонимдердің өн бойында сақталған. Сонымен қатар өзі мекендеген аймақтарда, яғни туған жердің төсінде болып жатқан оқиғалар мен ондағы түрлі жағдайлар да топонимдердің ішкі мазмұнынан орын алып отырды. Бұған қосымша осы жерді мекендеген өзге де этнос өкілдері топонимия тілімен өздері туралы із қалдырды. Топонимдердің табиғатын зерделегенде олардың ешқайсысын назардан тыс қалдыруға болмайды. Бүгінге дейінгі зерттеулерде әр ғылым саласы өзіне қатысты жақтарын ғана назарға алып, топонимиканы белгілі бір салаға телу бағытына күш салып келді. Бұл принциптердің белгілі бір салаға қатысты жақтарын анықтауға пайдасы көп болды, алайда топонимдердің табиғатындағы өзара сабақтас әрі бірнеше ғылым саласына

қатысты ерекшеліктерді кешенді түрде қарастыру да маңызды міндеттің бірі. ХХІ ғасыр талаптарына сәйкес қазіргі ғылымның мақсаты өзгерген, сондықтан топонимдердің алдына қойылатын міндеттер де сол мақсат үдесінен шығуы тиіс. Атап айтқанда бізге қай бағыт маңызды: топонимдердің қай салаға тән екенін анықтау ма, әлде топонимнің ұлтымыздың тарихындағы орны мен ақпараттық қызметі ме? Теориялық тұрғыдан қарағанда – біріншісі, қолданбалы-практикалық тұрғыдан қарастырсақ – екіншісі маңызды. Екеуі де керек, алайда топонимканың бүгінге дейінгі зерттелу тарихына көз жіберсек, теориялық зерттеулердің үлесі басым екенін көреміз. Екінші жағынан жеке сала мамандарына ғана түсінікті теориялық зерттеулерден гөрі, жалпы қоғамдағы барлық азаматтарға қолжетімді кешенді зерттеудің маңыздылығы бірінші орынға шығады. Сондықтан, мақала көлемінде бүгінге дейінгі зерттеулердің бағыттарын өзара сабақтастықта кешенді зерттеу нысанына айналдыру жолдарына назар аударылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан. – 1992. – 208 б.
2. Жұмақаев Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық. – Алматы: «Эверо», 2014. – 320 б.
3. Jordan P. Current geographical research directions in toponymy // Recognition, Regulation, Revitalisation Place Names and Indigenous Languages Proceedings of the 5th International Symposium on Place Names 2019 Jointly organised by the Joint IGU/ICS Commission on Toponymy and the UFS. – Clarens, South Africa, 18-20 September 2019. P. 219-242. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/59094/1/9781928424697.pdf> (Accessed: 25.05.2023).
4. Ұлы Жібек жолы [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. (Accessed: 25.05.2023).
5. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Алатау. – 2010. – 472 б.
6. Abdullina A.G., Sergeyeva A.M., Saparov K. T., Yeginbaeva A.Ye., Embergenov N.J. Toponyms of cretaceous deposits in Western Kazakhstan territory (In the context of Aktobe region). // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences, 2021, 2(446), P. 22-30. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85105151424&origin=resultslist&sort=plf-f> (Accessed: 25.05.2023).
7. Saparov K., Jiri Chlachula, Yeginbayeva A. Toponymy of the ancient Sary-arka (North – eastern Kazakhstan) // Quaestiones Geographicae. - 2018, P.35-527. URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/quageo-2018-0024> (Accessed: 25.05.2023).
8. Нұғман Б.Ғ., Шаймұқанова С.Д. Ұлы Жібек жолы. [Электронный ресурс] - 2020. – URL: <https://ulagat.com/2020/11/16/ұлы-жібек-жолы/> (Accessed: 25.05.2023).
9. Жетісу. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2004. – 712 б.
10. Лабунец Н.В., Дмитриева Т.Н. Гидронимия низовий реки Тавды // Вопросы ономастики.– 2022. - Т. 19. - № 3. - С. 9–39.

11. Гусев В. Ю. Этимологические заметки по этнонимии нижнего Енисея // Вопросы ономастики. – 2020. – Т. 17. – № 2. – С. 59–74.
12. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. XIII том. – Алматы: Алатау, 2012. – 576 б.
13. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Бес томдық. – 4-т. – Нұр-Сұлтан: «Халықаралық түркі академиясы». – 2022. – 552 б.
14. Қамзабекұлы Д. «Смағұл саясаты жүзеге асқанда, 3,5 миллион қазақ аштан қырылмас еді» [Электронный ресурс]- 2015. – URL: http://gonzo.kz/blog/3042-smagyl_sayasaty_jyzege_askanda_35_million_kazak_a (Accessed: 25.05.2023).
15. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 653 с.
16. Надеяев В. М., Насилов Д. М., Тенишев Э. Р., Щербак А. М. Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука». – 1969. – 676 с.
17. Skorupa P. Semantics Of Present-Day Vilnius County Toponym Oppositions. Doctoral Dissertation Humanities, Philology. – Vilnius, 2023. – 264 p. https://www.researchgate.net/publication/370445641_Semantics_Of_Present-Day_Vilnius_County_Toponym_Oppositions (Accessed: 25.05.2023).

References

1. Baipakov K., Nurzhanov A. Uly Zhibek zholy zhane ortagasyrlyk ortagasyrlyq Kazakstan Qazaqstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan] («Kazakstan», Almaty, 1992, 208 p.). [In Kazakh]
2. Zhymakaev B.D. Kazakstan Qazaqstan tarihy: okulyk oqulyq [History of Kazakhstan: textbook] («Evero», Almaty, 2014, 320 p.). [In Kazakh]
3. Jordan P. Current geographical research directions in toponymy, Recognition, Regulation, Revitalisation Place Names and Indigenous Languages Proceedings of the 5th International Symposium on Place Names 2019 Jointly organised by the Joint IGU/ICS Commission on Toponymy and the UFS. – Clarens, South Africa, 18-20 September 2019. P. 219-242. Available at: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/59094/1/9781928424697.pdf> (Accessed: 25.05.2023).
4. Uly Zhibek zholy [The Great Silk Road]. – 2023. Available at: Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. (Accessed: 25.05.2023). [In Kazakh]
5. Margylan A.H. Shygarmalary [Collection of works] («Alatau», Almaty, 2010, 472 p.). [In Kazakh]
6. Abdullina A.G., Sergeeva A.M., Saparov K. T., Yeginbaeva A.Ye., Embergenov N.J. Toponyms of cretaceous deposits in Western Kazakhstan territory (In the context of Aktobe region). // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences, 2021, 2(446), P. 22-30. Available at: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85105151424&origin=resultslst&sort=plf-f> (Accessed: 25.05.2023).
7. Saparov K., Jiri Chlachula, Yeginbayeva A. Toponymy of the ancient Sary-arka (North – eastern Kazakhstan), Quaestiones Geographicae. 2018, P.35-527. Available at: <https://sciendo.com/article/10.2478/quageo-2018-0024> (Accessed: 25.05.2023).
8. Nygman B.G., Shaimykanova S.D. Uly Zhibek zholy [The Great Silk Road]. - 2020. – URL: <https://ulagat.com/2020/11/16/ұлы-жібек-жолы/> [In Kazakh]. (Accessed: 25.05.2023).
9. Zhetisu. Enciklopediya [Encyclopedia] («Arys», Almaty, 2004, 712 p.). [In Kazakh].
10. Labunec N.V., Dmitrieva T.N. Gidronimiya nizovij reki Tavdy [Hydronymy of the lower reaches of the Tavda River, Voprosy onomastiki [Onomastics questions], 3 (19) 9–39 (2022). [In Russian].
11. Gusev V. Yu. Etimologicheskie zametki po etnonimii nizhnego Eniseya, Voprosy onomastiki [Onomastics questions], 2 (17), 59-74 (2020). [In Russian].
12. Margylan A.H. Shygarmalary [Collection of works]. Vol. XIII (Alatau, Almaty, 2012, 576 p.). [In Kazakh].
13. Zhanyzak T. Qazaq Kazak onomastikasy [Kazakh onomastics]. Five vol. Vol 4-t. («International Turkic Academy», Nyr-Sylytan, 2022, 552 p.). [In Kazakh]
14. Kamzabekyly D. Smagyl sayasaty zhyzege askanda, 3,5 million qazaq kazak ashtan kyrylmas qyrylmas edi [3.5 million Kazakhs would not starve to death if Smagul policy was implemented] - 2015. Available at: http://gonzo.kz/blog/3042-smagyl_sayasaty_jyzege_askanda_35_million_kazak_a. (Accessed: 25.05.2023). [In Kazakh].
15. Murzaev E.M. Slovar' narodnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of Folk Geographical Terms] («Mysl'», Moscow, 1984, 653 p.). [In Russian]
16. Nadelyaev V. M., Nasilov D. M., Tenishev E. R., Shcherbak A. M. Drevnetyurkskij slovar' [Ancient Turkic Dictionary] («Nauka», Leningrad, 1969, 676 p.). [In Russian].

17. Skorupa P. Semantics Of Present-Day Vilnius County Toponym Oppositions. Doctoral Dissertation Humanities, Philology (Vilnius, 2023, 264 p.). Available at: https://www.researchgate.net/publication/370445641_Semantics_Of_Present-Day_Vilnius_County_Toponym_Oppositions (Accessed: 25.05.2023).

B.Abdualiuly¹, A.A.Alimkhan²

¹*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

The main directions of the comprehensive study of toponyms along the Great Silk road

Abstract. The article is devoted to the research directions of the historical toponymy of the Great Silk Road. Since toponymy is part of proper names, it is considered as an object of linguistics, but the areas of science that come into contact with it have important place. When studying toponyms as an object of linguistics, attention is paid to their linguistic features such as structural system, etymological foundations, motives of origin, however, in such cases, the era of the appearance of the object, historical data about its meaning and information that is part of the meaning, such as the nature of the geographical object, its location and connection with other objects are ignored. Taking into account these issues, the article used complex research methods. Linguistic, historical, geographical areas of study were considered as components of a comprehensive study, because toponymy is a science that arose at the intersection of these three areas. Given this feature of the nature of toponyms, historical toponyms along the Silk Road were considered from the historical-linguistic, linguo-geographical and linguistic points of view. Toponyms analyzed in the article are taken from archival documents and oral data.

Keywords: toponymy, historical toponym, historical-linguistic basis, linguo-geographical basis, linguistic basis, etymology, lexico-semantic classification.

Б.Абдуалиулы¹, А.А.Алимхан²

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан*

Основные направления комплексного изучения топонимов вдоль Великого шелкового пути

Аннотация. Статья посвящена исследовательским направлениям исторической топонимики Великого шелкового пути. Поскольку топонимия является частью имен собственных, она считается объектом языкознания, но и соприкасающиеся с ней области науки имеют свое значение. При изучении топонимов как объекта языкознания внимание уделяется их структурной системе, этимологическим основаниям, мотивам происхождения и т.п. языковым признакам, однако в таких случаях эпоха появления объекта, названного определенным именем, исторические данные о его значении и сведения, входящие в состав значения, такие, как характер географического объекта, его местонахождение и связь с другими объектами, остаются без внимания. Принимая во внимание эти вопросы, в статье использовались комплексные методы исследования. Лингвистическая, историческая, географическая области исследования рассматривались как составные части комплексного исследования, ведь топонимия – это наука, возникшая на пересечении этих трех областей. Учитывая эту особенность характера топонимов, исторические топонимы вдоль Шелкового пути были рассмотрены с историко-лингвистической, лингвогеографической и лингвистической точек зрения. Анализируемые в статье топонимы взяты из архивных документов и устных свидетельств.

Ключевые слова: топонимия, исторический топоним, историко-лингвистическая основа, лингвогеографическая основа, лингвистическая основа, этимология, лексико-семантическая классификация.

Сведения об авторах:

Абдуәлиұлы Б. – д.ф.н., профессор кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Алимхан А.А. – к.ф.н., ассоциированный профессор кафедры казахской, русской филологии и журналистики, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Abdualiuly B. – Doctor of Philological Sciences, Professor Kazakh Linguistics Department L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alimkhan A.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Kazakh, Russian Philology and Journalism, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

G. Zh. Bayalieva*, G. Sh. Bekmaganbetova

Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan

Email: gumi1778@mail.ru, bayalieva67@mail.ru.

The place of components in a conditional relationship in the system of causal relations

Abstract. *In linguistics, the linguistic nature of the category of general compound sentences still requires deep recognition. Although it has been somewhat studied from the point of view of structural linguistics, there are still unresolved problems in determining the syntactic nature of complex structures in the relation of a condition. Based on the latest achievements in the syntax of a compound sentence, there is a clear need for a deeper functional and semantic consideration of this language category. This direction, of course, is distinguished by its novelty, scientific depth. In studies, characterized by the manifestation of an active subject – a person who knows the world, reflecting it through language, as a central figure, the linguistic phenomenon is studied from the point of view of the basic principles of its origin, or from the point of view of the principles of cognition of the world through thinking and the representation of these cognitive concepts through language. Of course, in modern science, all this is interpreted as such. In the in-depth knowledge of structural and semantic units in the conditioning relation, the most important thing is recognized as how these conditioning relations manifest themselves in nature and being-being and mental being inherent in humanity, and how they are expressed in language. This article provides for the consideration of conditional components as structures in a causal relationship. In the deepening recognition of structural and semantic units in the conditional relationship, it is recognized as the most important how this conditional relationship manifests itself in nature and creation-being and the mental being inherent in humanity, and how they are reflected in the language.*

Keywords: *linguistics, syntactic categories, cognitive, modern science, function, connection.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-61-68>

Introduction

For a deeper understanding of the grammatical nature of the conditional relationship, it is better to first focus on its logical-philosophical nature. Although it is clear that the linguistic and logical categories do not always coincide with each other, from the point of view of understanding the principles of language representation of thinking, this is necessary. In modern science, there is a variety of classifications of various relationships in the being of creation. In particular, in western linguistics, causal relations include causal relations.

Tajibaeva S.J. considers causal, condition, and goal-value components as structures

in a causal relationship. Philosophical, logical and mathematical models of causal relations, although they are able to give many interesting information in the study of the richness of the problem, do not fully reflect the patterns of their representation in the language, and therefore emphasize the importance of linguistic methods here [1]. She knows that among the compounds in the causal relationship, the one that manifests itself in the main central plane is the causal relationship. According to the author, a different approach to the problem has developed in american linguistics. That is, the main place is the meaning of the conditional relationship. The author explains the reason

as follows: “the increased introduction of american students to the existing structures is associated with the hypothesis, according to which the provision (which is typical for people) affects the alternative causes, to deal with them based on unsolicited information, I would like to suggest possible correlations between situations and to consider, as if we were determined correlations were other)” [2]. It is natural that, depending on the peculiar mentality of the people, the ethnic worldview and the peculiarities of their own thinking, the features of their attitude to linguistic phenomena also differ. From the point of view of linguistic nature, the degree-levels of the causal relationship and the condition relationship are approximate, parallel. And which of them to prioritize from the point of view of national cognition, as we have already mentioned, is expressed in its own characteristics.

It is known that in the implementation of the main communicative purpose of the language, the function of syntactic categories, especially syntactic ones of a grammatical nature, is special. In the context of a linguistic relational phenomenon, in which the general conciliation is directly related to abstract concepts-concepts of a wide philosophical or worldview nature-time (time), place (Space), movement, cause and effect, etc., a special place of conditional relations is distinguished, which have the ability to manifest themselves in a wide variety from a linguistic – grammatical, modal, etc. point of view [3]. Because the basic laws between natural phenomena and their occurrence and change (development) are also closely related to this law of conditionality. This was also one of the reasons why the science of linguistic laws (structural linguistics), which was initially considered in linguistics only as a structural system, later began to be considered from a functional point of view.

Indeed, since both the main purpose and the generating force of the emergence and activity of language units serve a specific purpose for communication between people, it becomes clear that the search for knowledge of the inner nature of language is directly related to this problem, or research in the functional direction. That is why we see the search for a single structural direction as arising from a

variety of practical needs in the early stages of the development of linguistics and in connection with the goal of deeper knowledge of language material.

Linguistics of a worldview nature (cognitive) at the present stage of the development of linguistics, approaching the problem on the basis of an anthropocentric principle, aims to consider the linguistic material from the point of view of the features of thinking of humanity or a particular ethnic group, knowledge of the world, its reflection through language. This direction, of course, is distinguished by its novelty and scientific depth even more than the first two different ones. In studies of this direction, distinguished by the manifestation of the active subject – human as the central figure, who knows the world, reflects it through language, the linguistic phenomenon is studied from the point of view of the basic principles of its origin, or from the point of view of the principles of cognition of the world through thinking and reflection of these cognitive concepts through language. Of course, in modern science, this is explained in different ways. In the deepening recognition of structural and semantic units in the conditional relationship, it will be very important how this conditional relationship manifests itself in nature and creation-being and mental being inherent in humanity, and how they are reflected in the language.

On the importance of studying the linguistic phenomenon from a functional point of view, M.M. Toleup, based on the opinion of the scientist V.N. Yartseva says: “... bringing to the fore the functional significance of the processes taking place in the language system can help to show the diverse semantic connection of some categories of the phenomenon of language, to determine their ultimate basis” [4].

Noting that the principles of functional-semantic description of language phenomena are reflected in the works of F.I. Buslaev, A.A. Potebnya, A.A. Shakhmatov, I.I. Meshchaninov, L.V. Shcherba, the authors, on the basis of the opinion of Teremova R.M., currently has a new direction, which considers the need to take into account linguistic personalities in the scientific analysis of these views, the correctness of moving not only

from meaning (function) to personality, but also from personality to meaning (function)" - says [5].

Indeed, since both the main purpose and the generating force of the emergence and activity of language units are to serve the relationship between people from a certain point of view, it becomes clear that the search for knowledge of the inner nature of language is directly related to this problem, or research in the functional direction.

The thinker Hegel said: "the study of grammar is the beginning of logical education" [6]. Continuity links in the existence and functioning of all things and phenomena in the world are built on the relations of cause and effect and condition and result. Conditionality and causal relations, as well as the natural great regularity of the struggle and unity of dialectical opposites, also belong to dialectical categories.

The direction of cognitive (cognitive) linguistics, which appeared at a later stage in the development of linguistics, aims to recognize the 'image of the universe' from the conciliatory nature of language. Since the representation of objects and phenomena of creation-being by language-sound means is the result of the worldview thinking of mankind, the requirement to see the image of a natural being in a linguistic being is justified. In his criticism of Steintal's Quadrangular Circle, R.A. Budagov says: "The specification of the language in particular from logic should look not in the volume, that the language of the country is developing all the basics of logic and Sam as far as possible and even antilogic, and in the volume, that the language on its own passes the logical laws of our mouse" [7]. But it is not so easy to explain the meaning of the author's phrase "on your own" here. He further said: "if we are antilogic, with his help, in the first part of the world we are going to issue logical laws and logical conclusions and, in the second problem of ponymania between people, we will not be able to get into the center of science in the language".

If we consider the phenomenon of language not only from a formal point of view, from the sound material of the language to the meaning, but also from the point of view of the true representation of the true being in

the language, or the reflection of the essence and meaning of the natural being through the language, from the point of view of the cognitive function of the language, from the point of view of the features of its participatory and pragmatic activity, we can get to the richness of the problem.

In his work, K. Yessenov took into account this aspect of the issue, saying: "the concept of a contract is born from a person's thoughts of a different nature." Thought has a direct relation to nature, natural phenomena and a representation of the same natural process: if it rains, the earth turns blue. Thought has a relation to the inner mental object: if I think, the work of Askar is a feat [8].

It is clear that the concept of conditionality in philosophy and the concepts of conditionality in linguistics are not one. Therefore, it is advisable to delve into these two problems: in philosophy it is considered as a category of conditionality, in linguistics it is considered as a relationship of conditionality. Therefore, we know that it is advisable not to use the general name of the concept of conditionality, but to use scientific terms that have been established in the scientific literature – from a philosophical point of view, the term category of conditionality, and from a linguistic point of view, the term relationship of conditionality.

One exception, as it seems to us, is that the categorical recognition of conditionality as an object of philosophy involves understanding the philosophical nature of natural-being, social phenomena, revealing their general laws, while its linguistic recognition relies on its own laws of reflection through linguistic operations, perceiving the worldview and philosophical ideas of mankind about natural-being, social phenomena and their laws through the participation of That is, in this latter case, the reflection of natural and real phenomena in the language is mentally differentiated, or revised, or, in particular, carried out through the linguistic consciousness of a person. Here we know that the two main sides, the two main directions of the problem we are talking about, are here.

Research in the cognitive direction, which appeared in the later period of linguistics, aims to recognize the 'image of the universe' from the concomitant nature of language. Since the

representation of objects and phenomena of a natural being by language-sound means is the result of the worldview thinking of mankind, the requirement to see the image of a natural being in a linguistic being is also justified. Therefore, it should be noted that A. Altaeva in her article on conditional subordinate clauses wrote: "in order to understand the essence of conditional subordinate clauses, it is advisable to first consider the concept of 'conditionality' as a whole. The idea is to connect language and cognition, on the basis of which we create a 'linguistic picture of the world'", says [9]. But this is not a problem that can be easily identified in this way, and there are problems associated with the problem of 'linguistic picture of the world'.

Literature review

Although it is said that the study of kazakh linguistics, including the syntax of the kazakh language, begins with the first works of russian missionaries of the XIX century, it is appropriate that its establishment on a scientific basis is associated with the works of Alash Aryans of the early XX century.

The study of the syntax of a compound sentence is also one of the areas that began with delay. In the course of the study, the works of scientists-correspondents, who theoretically and methodically considered the actual problems of the syntax of a common compound sentence, became an example. As a scientific basis of the work, prominent representatives of kazakh linguistics A. Baitursynov, K. Zhubanov, S. Zhienbayev, N. Sauranbayev, A. Amanzholov, K. Yesenov, T. Kordabayev, R. Amir, M. Sergaliev, T. Sairambayev, B. Shalabay, Zh. Zhakupov, S. Tajibaeva, T. Ermekova, A. Altaeva, etc. In the teaching of the syntax of a compound sentence, scientists were guided by new conclusions of great theoretical significance. The works of G. Abdurakhmanov, A. Peshkovsky, V. Vinogradov, G. Zolotova, A. Bondarko, M. Lyapon and others from Turkic and Russian linguistics gave a scientific and methodological orientation.

Materials and methods

To solve the tasks set in the article, the following methods were used: the descriptive method used in the formulation of materials related to the theory of a complex

sentence, the statistical method carried out by a mathematical approach, the method of structural and functional analysis, the comparative method used for the purpose of differentiated study of complex sentences, methods for differentiating the necessary data, generalizing opinions, summarizing concepts.

Results and analyzes

Cognition of the phenomenon of conditionality in creation-being and social phenomena, its philosophical nature and the problems of their reflection in language is, indeed, the main object of a deep study of the linguistic phenomenon [10]. It is known that conditional relations and their laws, such as other diverse natural phenomena and their laws, are also expressed in nature and being in a diverse nature, and the linguistic representation of these natural and non-real phenomena is so complex that it requires special attention - the problem of its deep understanding, the definition of its linguistic laws. And we know that the relationship of the condition cannot contain the linguistic picture of the universe as a whole, but it can show some features of the linguistic understanding of the world.

Given that both the category of conditionality in philosophy and the category of conditionality in linguistics cover one of the main aspects of both natural and mental existence in general, language reflects other diverse patterns (causal, seasonal, etc.), we can understand that the question of the linguistic picture of the universe covers the widest range.

As for the natural-life truth, "not all phenomena that follow one after another can be called the same causal relationships. Day follows night. But the day is not the reason for the night. The reason for their mutual transition is because of the Earth's own navel, as well as the rotation of the Sun." [11]. But it can be seen that the forms and semantic features [12] of the representation of this natural and natural phenomenon in the language are very diverse. For example: 1) The day has set, the night has come. In this structure, which is called in the language, the existence of natural phenomena is transmitted in the same way. It is known that this is usually called convenient (seasonal) salalas. And in the structure of continuity, this

meaning is given in the form the sun has set and the night has come. In structures transmitted by the person of a conditional mood, an event or phenomenon is not only simply described, but a certain pattern is depicted between them [13]. That is, this person does not represent continuous phenomena, but phenomena that are associated on the basis of certain patterns. Because the sun has set, the night has come (come) (reason). If the sun goes down, night comes (condition). After sunset, the night comes (season). The sun goes down and the night comes. The manifestation of a variety of syntactic meanings in sentences means that we consider this natural phenomenon with human eyes and understanding. From a natural-natural point of view, as D.K. Kishibekov said above, there is no continuity between these phenomena on the basis of any internal laws, although the exchange of these two occurs not under the influence of one of them, but under the influence of other external forces – Global laws, when viewed from the human eye, it seems that there is a certain pattern between their movements [14]. This is not due to the weakness of human knowledge, its inability to understand the laws of creation and existence, but to its requirement to conveniently use the objects of natural and real phenomena for their own purposes in everyday communication, the skills developed in this regard. For a person in a relationship, the natural and physical laws of day and night Exchange are not important, but the help of these objects in their participatory activity, their use as an example, will be important. Here, language reflects the cognitive concepts that have passed through this human consciousness and feeling. That is why it is natural for us to look for a certain syntactic meaning in the phrase: If the sun goes down, there will be night. And what exactly it means depends on the communicative goals, etc., and is determined by them. It is the communicants' own will to use it both as a condition meaning and as a causal meaning, etc.

For example, the sentence given that if the sun goes down, the night will come would not be seen as a sentence in a purely seasonal relationship, since it cannot be ignored that there is also an alternative idea (shadow context) behind this that if the sun does not go down, the night will not come. Then it would be a conditional meaning. When does the subordinate clause of the sentence above relate to the conditional and periodic meanings it is not without reason to ask When? Which?, but which exactly they are asked is determined by the context and the communicative purpose of the speaker. Therefore, as we can see, it turns out that the linguistic representation of the phenomena of creation and existence has its own laws, it is worth considering these laws in recognizing the nature of language.

Conclusion

Compound sentences are a single systematic phenomenon. Despite the fact that textbooks, individual monographs, and dissertations have been defended on this area of syntax, we cannot say that the problems of the category of compound have been fully and comprehensively solved. This is due to the fact that at the present stage, when the functional direction has come to the fore, there is a need to revise almost all theoretical issues from a new point of view [15]. From the definition of a compound sentence, the problem of subordination and continuity, the components of a compound, to the forms of communication, the need for study is manifested, taking into account structural features, with priority in the functional direction. The relevance of the article will be determined by comparing and combining existing views in science with new ones, analyzing the structural, functional, communicative features of compound sentences, including those in the relationship of contracts, its consideration at the present stage.

Әдебиеттер тізімі

1. Тәжібаева С.Ж. Каузальные полипредикативные конструкции казахского языка «сопоставительный аспект». - Новосибирск, 2001. - 312 б.
2. Төлеуп М.М. «Қазіргі қазақ тіліндегі себеп-салдарлықтың функционалдық аспектісі»: канд. дисс. - Алматы, 2002.
3. Peter C.A. (2011). An introduction to propensity score methods for reducing the effects of confounding in observational studies. *Multivariate Behavioral Research*, 46(3): 399–424.
4. Гегель Г.В. Работы разных лет. I том. – Москва: «Мысль», 1970.
5. Будагов Р.А. Человек и его язык. // Вопросы языкознания. – 1970. - №6. - С. 3-14.
6. Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. – Алматы: «Мектеп». – 1969. - 191 б.
7. Алтаева А.К. Мақсат және шарт мәнді сөйлемдердің грамматика-семантикалық сипаты. // ҚРҰҒА Хабарлары, филология сериясы. - 2007. - №6. - 12-17 б.
8. Кішібеков Д. Ғылым тарихы мен философиясы. – Алматы. – 2014. - 310 б.
9. Сағындықұлы Б. Құрмалас сөйлемнің теориялық негіздері. - Павлодар, С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2002. - 198 б.
10. Қазақ тілінің грамматикасы. II Синтаксис. – Алматы: «Мектеп», 1967. - 520 б.
11. Chikara H., Kentaro T., Julien K., Motoki S., Istvan V., Oh J.H., and Yutaka K. Toward future scenario generation: Extracting event causality exploiting semantic relation, context, and association features. In *Proceedings of the 52nd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers)*. - 2014. URL: <https://aclanthology.org/P14-1093> (accessed: 21.05.2022).
12. Canasai K., Kentaro T., Chikara H., Julien K., Oh J.H., and Masahiro T. Improving event causality recognition with multiple background knowledge sources using multi-column convolutional neural networks. In *Proceedings of the Thirty-First AAAI Conference on Artificial Intelligence, February 4-9, 2017, San Francisco, California, USA, AAAI Press*. URL: <https://ojs.aaai.org/index.php/AAAI/article/download/11005/10864>. (accessed: 21.05.2022).
13. Қияқова Р.Ж. Шартты рай формасындағы синкретизм. // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. - №2. - 446-456 б.
14. Ермекова Т.Н. Қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемі. – Астана: «Фолиант», 2011. - 224 б.
15. Тәжібаева С.Ж. Причинно-следственные конструкции – ядро каузального комплекса (на материале казахского, алтайского и тувинского языков). – Түркістан: «Тұран». – 2006. – 480 б.

References

1. Tazhibaeva S.J. Kausalnye polipredikativnye konstruktсии kazahskogo iazyka «sopostavitelnyi aspekt» [Causal polypredicative constructions of the Kazakh language «comparative aspect»] (Novosibirsk, 2001, 312 p.). [in Russian]
2. Toleup M.M. QKazirgi kazak qazaq tilindegi sebep-saldarlyktyн saldarlyqtyн funksionaldyк funksionaldyқ aspektisi [Functional aspect of causality in the modern Kazakh language]. Candidate's dissertation (Almaty, 2002). [in Kazakh].
3. Peter C. A. An introduction to propensity score methods for reducing the effects of confounding in observational studies, *Multivariate Behavioral Research*, 46(3):399–424.
4. Gegel G.V. Raboty raznyh let [Works of different years]. Vol.1. («Mysl'», Moscow, 1970). [in Russian].
5. Budagov R.A. Chelovek i ego iazyk [Human and his language], *Voprosy jazykoznanija* [Questions of linguistics], 6 (-14) (1970). [in Russian]
6. Esenov K. Kazirgi Qazirgi kazak qazaq tilindegi shartty zhane karsylykty qarsylyqty bagynyngky soilemder [Conditional and oppositional subordinate clauses in the modern Kazakh language] (Almaty, 1969). [in Kazakh].
7. Altaeva A.K. Maksat zhane shart mandi soilemderdin grammatika-semantikalyк semantikalyқ sipaty [Grammatical and semantic nature of sentences with purpose and condition] *KRUGA Habarlary, filologija serijasy* [Bulletin of RKNAS, Filology series], 6, 12-17 (2007). [in Kazakh].
8. Kishibekov D. Gylym tarihy men filosofiiasy [History and philosophy of science] (Almaty, 1991). [in Kazakh]

9. Sagyndykuly B. Kurmalas Qurmalas soilemning teoriialyk teoriialyq negizderi [Theoretical foundations of a compound sentence] (Pavlodar, 2002). [in Kazakh].
10. Kazak Qazaq tilining grammatikasy. II Sintaksis [Grammar of the Kazakh language. Syntax II] (Almaty, 1967). [in Kazakh].
11. Chikara H., Kentaro T., Julien K., Motoki S., Istvan V., Oh J.H., and Yutaka K. Toward future scenario generation: Extracting event causality exploiting semantic relation, context, and association features. In Proceedings of the 52nd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers), 2014. Available at: <https://aclanthology.org/P14-1093> (accessed: 21.05.2022).
12. Canasai K., Kentaro T., Chikara H., Julien K., Oh J.H., and Masahiro T. Improving event causality recognition with multiple background knowledge sources using multi-column convolutional neural networks. In Proceedings of the Thirty-First AAAI Conference on Artificial Intelligence, February 4-9, 2017, San Francisco, California, USA, AAAI Press. Available at: <https://ojs.aaai.org/index.php/AAAI/article/download/11005/10864>. (accessed: 21.05.2022).
13. Kiyakova R. Zh. Shartty rai formasyndagy sinkretizm [Syncretism in the form of a conditional mood], Karagandy universitetinin Habarshysy [Filologiya serijasy Bulletin of Karagandy University], Filology series, 2, 446-456 (2008). [in Kazakh]
14. Ermekova T.N. QKazirgi kazak qazaq tilinin kurmalas qurmalas soilemi [Compound sentence of the modern Kazakh language] (Astana, Foliant, 2011, 224 p.). [in Kazakh]
15. Tazhibaeva S.Zh. Prichinno-sledstvennye konstruksii – iadro kauzalnogo kompleksa (na materiale kazahskogo, altaiskogo i tuvanskogo iazykov) [Causal constructions are the core of the causal complex (based on the Kazakh, Altaic and Tuvan languages)] (Turkistan, 2006, 480 p.). [in Russian]

Г.Ж.Баялиева, Г.Ш. Бекмағанбетова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

Шарттылық қатынастағы құрмаластардың каузальдық қатынастар жүйесіндегі орны

Аңдатпа. Тілдік бірліктердің пайда болуы мен қызметінің негізгі мақсаты да, тудырушы күші де адамдар арасындағы қарым-қатынасқа белгілі бір мақсатта қызмет ету болғандықтан, тілдің ішкі табиғатын тану мақсатындағы ізденістердің осы мәсемен, яки функционалдық бағыттағы зерттеулермен тікелей байланысты болуы да түсінікті болмақ. Сондықтан да біз бірыңғай құрылымдық бағыттағы ізденістерді тіл білімі дамуының алғашқы кезеңдеріндегі және тілдік материалды тереңірек тану мақсатына байланысты әр алуан практикалық қажеттіліктерден пайда болған деп білеміз. Ал тіл білімі дамуының қазіргі кезеңіндегі дүниетанымдық сипаттағы (когнитивтік) тіл білімі мәселеге антропоцентристік принцип негізінде келе отырып, тілдік материалды адамзаттың не белгілі бір этностың ойлау, дүниені тану, оны тіл арқылы бейнелеу ерекшеліктері тұрғысынан қарастыруды мақсат етеді. Бұл бағыт, әрине, алғашқы екі түрлі бағытқа қарағанда да өзінің жаңашылдығымен, ғылыми тереңдігімен ерекшеленеді. Дүниені танушы, оны тіл арқылы бейнелеуші белсенді субъектінің – адамның орталық фигура ретінде көрінуімен ерекшеленетін бұл бағыттағы зерттеулерде тілдік құбылыс өзінің о бастағы пайда болуындағы негізгі принциптері тұрғысынан, яки дүниені ойлау арқылы тану және осы танымдық түсініктерді тіл арқылы бейнелеу принциптері тұрғысынан зерттеледі. Әрине, қазіргі ғылымда мұның өзі әр қалай түсіндіріліп жүрген жайы бар. Шарттылық қатынастағы құрылымдық-семантикалық бірліктерді тереңдей тануда осы шарттылық қатынастың табиғат пен жаратылыс-болмыста және адамзатқа тән ментальдық болмыста қалай көрінетіні мен олардың тілде қалай бейнеленетіні аса маңызды деп танылады.

Түйін сөздер: тіл білімі, синтаксистік категориялар, когнитив, қазіргі ғылым, функция, байланыс.

Г. Ж. Баялиева, Г. Ш. Бекмаганбетова

*Қызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Қызылорда, Қазақстан*

**Место компонентов условной связи
в системе причинно-следственных отношений**

Аннотация. В лингвистике лингвистическая природа категории общих сложных предложений все еще требует глубокого признания. Хотя он был в некоторой степени изучен с точки зрения структурной лингвистики, все еще существуют нерешенные проблемы в определении синтаксической природы сложных структур в отношении условия. Основываясь на последних достижениях в синтаксисе сложносочиненного предложения, существует очевидная необходимость в более глубоком функциональном и семантическом рассмотрении этой языковой категории. Это направление, безусловно, отличается своей новизной, научной глубиной, в отличие от первых двух разных направлений. В исследованиях этого направления, отличающихся проявлением активного субъекта – человека, познающего мир, отражающего его через язык, как центральной фигуры, изучается языковое явление с точки зрения основных принципов его возникновения, или с точки зрения принципов познания мира через мышление и представления этих познавательных понятий через язык. Конечно, в современной науке все это трактуется как таковое. В углубленном познании структурно-смысловых единиц в обуславливающем отношении наиболее важным признается то, как эти обуславливающие отношения проявляются в природе и в ментальном бытии, присущем человечеству, и как они выражаются в языке. В статье предусматривается рассмотрение условных компонентов как структур в причинно-следственной связи. При углублении признания структурных и семантических единиц в условных отношениях наиболее важным признается то, как эти условные отношения проявляются в природе и творении-бытии, и ментальном существе, присущем человечеству, и как они отражаются в языке.

Ключевые слова: лингвистика, синтаксические категории, когнитивный, современная наука, функция, связь.

Information about the authors:

Баялиева Г.Ж. – ф.ғ.к., қауымд.профессор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Бекмағанбетова Г.Ш. – ф.ғ.к., аға оқытушы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан.

Bayalieva G. Zh. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Bekmaganbetova G. Sh. – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

I. K. Yerbulatova^{1*}, B. Kh. Kurmanova¹, A. T. Magauova¹,
S. S. Almurzina²

¹Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan,

²Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: ilmira.yerbulatova@inbox.ru, Kurmanovab@list.ru, magauova.aiguil@mail.ru,
Samala-20@mail.ru

Ergonomic learning of the language of the urban environment

Abstract. *The proposed article contains the materials of the currently ongoing ergonomic research focused on the development of the problem of ergodesign design related to the study of the phenomenon of human visual comfort when perceiving fragments of the urban environment. The terminological meaning of the word "ergonym" was found from the very beginning of the 20th century when there was no fixed concept yet. For this reason, the semantic meaning was inaccurate due to the greater flow of linguists and their opinion. But through the practical part, the authors managed to exclude similar onyms, thereby expanding the onomastic field. The practical part of the article consisted in the study of local ergonyms of the urban center of Western Kazakhstan, denoting objects serving motor vehicles.*

To collect onomastic research material, the following methods and techniques were used: sociolinguistic and psycholinguistic methods, level analysis when studying the linguistic characteristics of onyms; as well as general scientific methods, primarily modeling and experiment. The results of the study confirm the hypothesis that the language situation has a huge impact on the processes of formation of ergonymic space and, as a sociolinguistic phenomenon, reflects the level of the ethnic and cultural component of society.

Keywords: *language, onomastic field, onyms, ergonomics, urban environment, ergonomic space, sociolinguistic phenomenon.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-69-79>

Introduction. The study of a particular narrow ergonymic space becomes more relevant because of the change of generation and their creation of new names. And the rapid economic development of the state creates the need for the construction of highly specialized organizations, each of which requires an original nomination. Due to insufficient coverage of local onomastics the research problem arose, which focuses on the semantics and practical approach of ergonyms, which also influenced the subject of the article.

The scientific novelty of the study is focused on the absolute lack of coverage in the field of service delivery by objects engaged in motor transport. This work can be advanced and transformed when new ergonyms appear.

This work has more of an empirical character, and the research methodology is unusual because it combines the collection of material from the general to the particular and at the same time comes into contact with the public environment (socio-deductive method)

For linguistics the transonymizations formed, i.e. symbiosis of ergonyms with other names, are of particular importance and theoretical significance due to the new selection and synthesis of lexical units for the territorial area, and specifically for Uralsk.

From the point of view of linguistics, the examples of names obtained can serve to discover new methods of word formation at the junction of Latin script in the Russian and Kazakh segments.

Any linguistic field is deformed, covering all sections of linguistic knowledge as exceptional sciences, amenable to choices of choice: traditions, culture, and mentality. But at some point, these universals take on a character, which requires a special feature in onomastics. From the acquisition of an ergonomic space depends on its coverage not only for philologists, but also for representatives of other professions, since the name of the properties is related to the language of science. Walking along the street of any municipal area, you can find that you can characterize the city by the object of outdoor advertising. For graphic arts designers, this linguistic side of the sign doesn't seem like much of an interest to explore, it's probably nothing more than a possible merchandise as a way to attract customers. For a linguist, this is one of the examples of an urban onomasticon, which is published on this international language map of the city.

The problem of the linguistic study of the "language of the city" was first touched upon by A.A. Shakhmatov in 1916. According to his judgment, the basis of the academic reflection of linguistic phenomena must be historicism. However, the author does not deny its transformation under the influence of professional jargon and urban slang used by declassed groups of society. But the first linguist who showed the need to study the linguistic relief of the metropolis was the famous linguist B.A. Larin. In the article "On the Linguistic Study of the City", which was released to the public in 1928, the author noticed that linguists are regularly interested in only two areas - the literary language, which determines the generally accepted measures of word usage, and also the dialect, which usually had a demand only in rural districts.

Ergonomic features of different cities are devoted to the work of P.I. Vermishova [1], L. R. Zamaletdinova [2], O. T. Kosarenko, S. V. Kosarenko [3], I.P. Lapinskaya, M. A. Manukovskaya [4], T. V. Markheeva [5], I. N. Puchkova [6], E.V. Sudnikovich [7], T. V. Shmeleva [8], Nicholas J. Stevens [9], A. Condamines [10], M. Saparniyazova [18], D.E. Broadbent [19], I.K. Yerbulatova, G.R. Mugtasimova, Z.N. Kirillova, L. Sahin [20]. The ergonymy of many Russian cities has

been studied, but the ergonymy of Kazakhstan has practically not been subjected to such an analysis.

The ergonomic space of the urban center of Western Kazakhstan, being an integral part of the onomastic space, has a number of features and is a means of expressing the linguistic personality of the nominators, while reflecting the specifics of the entire linguistic community. The results of the study confirm the hypothesis that the language situation has a huge impact on the processes of the formation of an ergonomic space and, as a sociolinguistic phenomenon, reflects the level of the ethnic and cultural component of society.

Literature review. There are quite a lot of works devoted to onomastics. This topic began to attract the attention of researchers in several scientific fields at the beginning of the 20th century. Linguists focus on describing the speech of city residents. This section of the article is an overview of works reflecting the theme "city". This paper presents the stages of studying the "language of the city," which are characterized by various aspects and approaches. It is worth noting that the ergonomics of the city of Western Kazakhstan has not been studied by anyone before us, which is the relevance of this study.

When writing the article, the authors studied quite a lot of domestic and Russian works, including foreign authors, which influenced the modern concept of ergodesign of the urban environment. Thus, in the work «Sociotechnical urbanism: new systems ergonomics perspectives on land use planning and urban design», authored by Nicholas J. Stevens, talks about the need to change land use planning and urban design. Theory and practice have been caught in a cyclical process of reflection and review, without significant change, for more than half a century. This required disruption is not technological, but methodological, and will provide an opportunity for the optimisation of urban development and city form [9].

Anne Condamines in the article "For the development of ergonomic linguistics: the example of controlled languages" considers ergonomic linguistics as a field of linguistics that draws on the experience of ergonomics which aims at meeting specific needs, all the

while benefitting from scientific linguistic knowhow. The concept of usability, central in ergonomics as it puts people at the heart of needs, is adapted to the perspective of ergonomic linguistics. In order to put this branch of linguistics to work, we need to take into consideration on the one hand the real life corpora or language use in context, and on the other hand implement tests to evaluate their proper usage and relevance [10].

Thus, we can say that the study of the “language of the city” has taken shape in a linguistic direction, allowing it to be studied as a multi-level and multi-aspect education.

Research methodology. The proposed article contains the materials of the currently ongoing ergonomic research focused on the development of the problem of ergodesign design related to the study of the phenomenon of human visual comfort when perceiving fragments of the urban environment.

The material of the research work was more than 150 local ergonyms, which serve as the names of enterprises and organizations operating in various spheres of society in the territory of the urban center of Western Kazakhstan. Also, 24 sources were studied, 7 of them in electronic format to describe the different points of view of scientists and linguists on the problem under consideration. The terminological meaning of the word “ergonym” was found from the very beginning of the 20th century, when there was no established concept yet. For this reason, the semantic meaning was inaccurate due to the greater flow of linguists and their opinions. But through the practical part, the authors of the study managed to exclude similar onyms, thereby expanding the onomastic field.

The practical part of the article was to study the local ergonyms of the urban center of Western Kazakhstan, denoting vehicle service facilities, each of which has a number of characteristics: type of service; the range of services provided; semantic meaning and features in writing; the part of speech to which the name refers; structural content, including types of onyms; the language in which the name is read; graphics with which the designation on the letter occurs; word or phrase.

To collect the onomastic material of the study, the following methods and techniques were used: sociolinguistic and psycholinguistic methods, level analysis in the study of linguistic characteristics of onyms; as well as general scientific methods, primarily model and experimental ones.

So, for example, the sociolinguistic method was used to define the concept of ergonym and its linguoculturological status. When classifying the ergonyms of the administrative center of Western Kazakhstan, taking into account their semantic, structural, linguistic and cultural properties, the psycholinguistic method and level analysis of ergonyms were used. In order to establish the place of ergonyms in creating the cultural image of the city, we applied modeling and experimental methods.

Results and discussion. When studying the material of an ergonomic study, the problem of streamlining the term “ergonym” was identified, which to this day remains unresolved, despite the multi-temporal approach of scientists. For convenience, it was decided to divide the stage of semantic meaning transformation into three stages:

- 1) the first conceptual indications at the beginning of the 20th century;
- 2) the established term of Podolskaya, which was mentioned in the first “Dictionary of Russian Onomastic Terminology” [8, p. 68];
- 3) modern variations of the ergonym, discovered by scientists of the 21st century.

The considered ergonyms are part of the urban cultural space, which can only be understood by a specialist with relevant knowledge. West Kazakhstan ergonyms reflect cultural and value orientations of city dwellers, actively participate in the creation of the cultural image of the city.

And between these two areas, the “language of the city” remains invisible as a term that was first introduced by him. The reason for the lack of coverage of “urban folklore”, according to the scientist, is the equivalent incompleteness of historical and stylistic explanations of the literary language. Non-canonized types of written language, colloquial speech of urban residents - show a direct and huge impact on the normalized literary language, on its high forms [11].

Subsequently, the problem of the urban language was considered both in the scientific-abstract and in the humanitarian sense (the historical aspect is of particular value). In connection with the strengthening of social differentiation, it was necessary to create a linguistic direction - social dialectology (later the term was reduced to sociolect), which was characteristic of different groups according to professional and social characteristics (age, profession, gender).

This kind of archetype was discovered by a number of scientists M.N. Peterson, E.D. Polivanov, R.O. Shor, N.M. Karinsky, L.P. Yakubinsky, V.M. Zhirmunsky, A.M. Selishchev. It should be noted that the problems of this direction have not progressed due to the insufficient amount of information as examples from the urban environment.

In Russian studies, in the period between the 50s and 60s of the 20th century, interest in the linguistic everyday life of the city began to grow due to the general attention of linguists to the literary language. The prerequisites for this may be the most productive time of the Soviet creative unions. A more accurate result was the term "literary colloquial speech", mentioned in the work of one of the founders of the theory of linguistic description of colloquial speech Yu.M. Skrebnev [12]. Subsequently, this designation began to be analyzed as an oral variation of the urban style of that time.

Before the definition of a specific term in 1968, for the first time in an article by B.Z. Bukchina and G.A. Zolotova's "Word on a Sign" mentions the isomorphism of nomenclature names with their terminological counterpart "ergonym" [13, p. 36-42]. When mentioning the term "ergonym", linguists often refer to the work of N.V. Podolskaya "Dictionary of Russian onomastic terminology" (2nd edition, Moscow, 1988), considering it the only correct interpretation. But for the exact formation of the term, for further use, a number of verified data in different fields of science is required. In the case of "ergonymics", semantic boundaries will remain blurred until enough scientific papers with backed up local names accumulate.

A little later, a hypothetical construct appeared in the onomastic literature, pointing

to the commonality of ergonyms with verbal trademarks. Thus, the candidate of philological sciences I.V. Krykova in the abstract of her PhD dissertation indicates her opinion [14]. But it must be taken into account that a hypothesis does not always imply a stage that provides for the synthesis of two facts with a result for generalization. Such integration can lead to blurring of terminological boundaries. This hypothesis can be safely considered general, because it is based on empirical laws. This kind of general hypothesis is aimed at obtaining an approximate result, while limiting itself to simple research methods.

From this assumption I.V. Krykova, we have the third point in the transformation of semantic meaning - commercial ergonyms. The sphere of advertising communications is a common factor for pragmatonyms [14] (this term was included in the science of A.V. Superanskaya [11, p. 55-56]), and N.V. Podolskaya to replace the concept of "verbal trademarks" (hereinafter - VT) as a nomen denoting the type of commercial product and ergonyms. The next evidence is considered to be similar motivational models in the word-formation process. This point is really justified, because both onyms are related to the logo and to the construction of the brand name.

Often, ergonyms, as well as VT, are considered homonyms. An example is the ergonym Volkswagen. This word simultaneously refers to both an automobile corporation, that is, an official dealer organization in different cities for the purchase and maintenance of cars of a similar brand, and a brand as a VT. A. V. Bespalova, M.E. Novichikhina, A. Solomonik, G. Charmesson, N. Shimkevich worked on a similar bias towards the commercial nomination.

The most little-studied, but no less interesting, are other branches of the term "ergonym". The proper name given to a commercial enterprise caused even more scope for the study and separation of onyms. For these purposes, Ya. Rybak, O. Beley, A. Titarenko, T. Nikolaeva, V. Korshunova use the term "firmonym". A firmonym is the name of a trading company, which includes both industrial and commercial activities as a legal

entity. The verbal parallel of this term is the hyponym and hypernym, where the hyponym is the narrow essence of a broader concept, and the hypernym, in turn, is a generic concept involved in a wide range.

More borrowing in the names of commercial organizations increases the growth of the emergence of new terms. Extralinguistic cases are becoming more and more, which requires special attention from linguists.

The onomasiological classification still causes much controversy within the movable boundaries of the previously formed designation. In his dissertation abstract, published on November 4, 1998, D.A. Yalovets-Konovalova uses the "name of a commercial enterprise" (hereinafter referred to as NCE).

For the new scientists of the 21st century, Yu.V. Vayrakh has published several books on the language of the city ("Language of the City as a Subject of Study in Sociolinguistics" 2007) and, most importantly, on ergobronyms, for the first time introducing this term into use along with R. Kozlov. In Vairakh's view, an ergobronim is only one of the components of an ergonymic space, since ergonomy is "a complex heterogeneous space of names, among which ergonyms themselves stand out (names of business non-localized objects (for example, the garden partnership "Druzhba", etc.), ergourbonyms (names of urban localized commercial enterprises) and ergocomonyms (names of non-urban/rural commercial enterprises)" [17, p. 9].

The conclusion suggests itself in the form of a conceptual chain due to the fact that each of the terms is a category of onym, but carries a layering of concepts as it is defined by scientists of different times. Unlike N. Podolskaya and D.A. The ergonym Yalovets-Konovalova bears the connotation of "social associations" [16, p. 3]. Here it is worth noting the dissatisfaction on the part of M. Shimkevich, who supports the side of N. Podolskaya, using the term "commercial ergonyms", and "social associations" D.A. Yalovets-Konovalova believes that they are vague, since the author, in his opinion, did not give exact examples [15, 16].

The national and cultural background definitely influences the creation of the name. This point also includes the exact location

within whose boundaries these objects are located. For example, the West Kazakhstan region is famous for its militant people, namely the subgenres (ru) of the Junior Juz, whose passion for horses has become famous around the world. Hence, agnonyms (lexical units that are little known and little understood, but are used by certain nationalities) and hyponyms (concepts expressing a private essence in relation to another, more general concept) are created: "QORJYN (from Kazakh "basket", or rather "portable bag") - agnonym; ulager (a poem of the same name by Kazakh writer and akyn Ilyas Zhansugirov, which featured a frisky and fast horse at races with the same name ulager) - zoonim (nickname of an animal); AkZhol (from Kazakh "white road"); Altyntaga" (from Kazakh "golden horseshoe"); "Keruen" (from Kazakh "caravan"); "Algabas" (compound word ("alga" - "forward", "bas" - "step"), which may be the name of village in Almaty region, which is famous for historical figures) - comonym (name of rural settlements). According to the frequency of errors and linguistic distortions in a polylingual environment, types of interference phenomena line up in the form of a hierarchical step, where the highest is active and more visible in the language field, and the lowest are unified cases. The presented classification of interferences was developed by the authors of this article based on the results of the analysis of the identified linguistic phenomena.

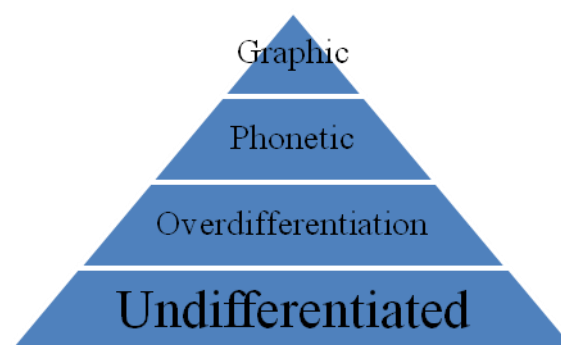

Figure 4: Pyramid of types of interference phenomena

1. Graphic interference - replacement or distortion of symbols (most often - letters) of the native language on the studied or secondary in use.

1.1 Under the influence of Russian distortion of the Kazakh language: “Zhanartu” (there is a mistake in the name (correctly - “janartu” - “renewal”). The word may be both a noun and a verb “to renew”. In this case, the sonorous sound “Һ” is often ignored in Russian-speaking society, which radically changes the pronunciation and sometimes the meaning of the word); “Jaiyk Hyundai Motors” (There is a mistake in the name of the Kazakh potamonym (the correct name is “Jaiyk”. It is worth bearing in mind that in Russian there is an analogue of this word, which is spelled quite differently - “Yaik”. In this case, the deaf sound “k” is replaced by soft “k”);

1.2 The difference between uppercase and lowercase spelling has no semantic meaning and does not affect the printing by the legislation of the Republic of Kazakhstan. It is only a way of highlighting for weighty or individual reasons. But it is worth including as a separate sub-item (the examples exclude cases of capitalization of the entire name, except for abbreviations, but there are such - 27 objects): “Leader PRO”, “Status-AUTO”, “Ural Car City-GUBER SERVICE”, “OKtan”.

1.3 In connection with the change of the new alphabet of the Kazakh language in the Latin script, approved by decree of the current president of Kazakhstan 21.04.2021, past variations of the Latin alphabet remain on signage, official sites and even documentation. Public discussion will take place on 06.05.2021. In this regard, there are examples that contradict the current script: “Sunkar” (there was a change of diacritical marks, namely to non-syllabic superscript marks - “Sũñqar”). Including Kazakh names written in Cyrillic will be re-translated due to the decree.

1.4 The use of two or more languages in a coherent name. Such a point can be regarded as a grammatical error in either language. The only problem is that this point is still not regulated by the authorities or by linguists. Because there must be an editor with the appropriate education between the entrepreneur, who gives the finished text to be printed, and the designer, whose job it is just to print and process the files. But only because of the unwillingness to pay for additional services on the part of commercial and non-commercial organizations, the

following mistakes are made: “DAF-Center”, “Jaiyk Hyundai Motors”, “Leader PRO”, “Kazsaudashina” (it is desirable to use one language in the whole name. For this reason, since the word “Sauda” - “trade” - appears, it is worth replacing it with “Kaz”).

2. Phonetic interference is an error that distorts the sound form and meaning of a word. For example, “Jaiyk Hyundai Motors” (“Hyundai” in Korean means “modernity. The correct Russian transliteration of this word is Hyundai. On the official website of the company the spelling “Hyundai” is used. Since in Russia the brand is often written in Latin alphabet, there are often misreadings of the Latin transliteration, such as “Hendaj”, “Hyundaj”, “Hundaj”).

3. Over-differentiation - substitution influenced by more than two languages. For example, in integration with English: “AvtoLife”, “AVTOLUX MOTORS” (dysgraphia was committed due to the polylingual environment. In place of “avto”, should have been the word “auto”).

4. Undifferentiation - bringing two semantic differentiating sounds (phonemes) of a non-native language under one sound of the native language, where they do not fulfill semantic differentiating functions in relation to each other. For example, “Beibars Gas” (names have a wide range of possible variations, especially when speaking of Turkic names. A possible one for Kazakh is “Beibars”, since “barys” is translated to Russian as “bars”).

Similarly, we can see how commercial and non-commercial organizations adapt to changing local situations: political, a change of script (writing), the predominance of a product brand.

A number of the problems put forward will help improve the field of urban print by introducing a third party in the form of an editor as an intermediary between the entrepreneur and the outdoor print designer. This will help to eliminate graphic errors, thereby delimiting the polylingual environment into separate language groups. After all, the problem of downgrading one of the languages for natural (historical) bilingualism (mostly when Kazakh is native, and Russian is secondary) still remains unsolved.

At the same time, overdifferentiation and phonetic interference can only change personally, where information and general cultural literacy will already play a role. This gap in knowledge affects the speed with which the mispronunciation of a particular brand, a brand will spread.

Conclusion. In the course of the research work, 24 sources were studied, of which 7 were in electronic format. The terminological meaning of the word “ergonym” was found from the very beginning of the 20th century, when there was no fixed concept yet. For this reason, the semantic meaning was inaccurate due to the greater flow of linguists and their opinions. But through the practical part, it was possible to exclude similar onyms, thereby expanding the onomastic field.

The practical part of the article was to study the local ergonyms of the urban center of Western Kazakhstan, denoting vehicle service facilities, each of which has a number of characteristics: type of service; the range of services provided; semantic meaning and features in writing; the part of speech to which the name refers; structural content, including types of onyms; the language in which the name is read; graphics with which the designation on the letter occurs; word or phrase. In total, 157 objects were found on the territory of the city of Uralsk.

The work has become more relevant in the process of selecting ergonomic features suitable for specialization, which are true for printed products. In addition to the nine main functions of A.V. Superanskaya, three more specific ones from I.A. Tortunova and A. V. Khodorenko were discovered. Here, adding originality to the content played a role,

which was not only related to the scale of the organization’s work, but also would cause positive emotions among potential customers, which would greatly affect the growth of visitors.

The main part of the work was a large-scale analysis, which presents all the characteristics of the organization, both specialized and linguistic. With additional graphs, tables, and charts, you can better see percentage numbers that vary significantly in comparison. For example, groups of names with Cyrillic letters still outnumber them. In the process of work at the beginning of 2021, by the Decree of the current President K.-J.K. Tokayev about the introduction of a new Latinized alphabet of the Kazakh language, which will significantly affect the existing Latin characters, documentation, urban onomastic field.

A number of issues raised will help improve the city’s typography by introducing an outside editor as an intermediary between the entrepreneur and the outdoor print designer. This will help eliminate graphical errors, thereby delimiting a multilingual environment into separate language groups. After all, the problem of reducing the level of quality of one of the languages for natural (historical) bilingualism (mainly when the Kazakh language is native and Russian is secondary) still remains unresolved.

At the same time, over differentiated and phonetic interferences can only change personally, where informational and general cultural literacy will already play a role. This gap in knowledge affects the speed at which mispronunciations of a particular brand or trademark will spread.

References

1. Вермишова П.И. Современные эргонимы как отражение унификации языкового пространства российских городов // Язык и культура региона как составляющие образовательного пространства. - Белгород: Эпицентр. – 2017.
2. Замалетдинова Л.Р. Современные русские урбанонимы в аспекте креативной речевой деятельности: дис.... канд. филол. наук. - М., 2016.
3. Косаренко О. Т., Косаренко С. В. Эргонимы и проблемы сохранения национально-культурных особенностей русского языка // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. –2017. № 2. – С. 110–113.

4. Лапинская И. П., Мануковская М. А. Имена собственные бизнес-объектов как предмет современной лингвистики // Современные лингвистические и методико-дидактические исследования. – 2019. – Вып. 1(41). – С. 18–29.
5. Мархеева Т. В. Эргонимы города Улан-Удэ как отражение национальной специфики // Языковое единство и языковое разнообразие в полиэтническом государстве. - М.: «Языки народов мира», 2018.
6. Судникович Е. В., Колесниченко Л. В. Эргонимы современного города // Язык и культура. - Макеевка: Донбасская национальная академия строительства и архитектуры, 2018.
7. Шмелева Т. В. Ономастикон российского города // Саарбрюккен LAP LAMBERT Academic Publishing. – 2014. – 137 с. URL: <http://www.novsu.ru/file/1103280.pdf> (дата обращения: 15.04.2023).
8. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Наука», 1988.
9. Стивенс Н. Социотехнический урбанизм: взгляды новой системной эргономики на планирование землепользования и городской дизайн // Theoretical Issues in Ergonomics Science. – 2016. - Вып. 4. – Т. 17. - С. 443-451.
10. Кондамин Э. Для развития эргономической лингвистики: на примере контролируемых языков // Le travail humain. Vol. 81, Is. 3, 2018 – С. 205-226.
11. Суперанская А.В. Товарные знаки и знаки обслуживания // В пространстве филологии. - Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд». – 2002. – С. 55-56.
12. Скребнев Ю.М. Исследования русской разговорной речи (обзор) // Вопросы языкознания. - 1987. - № 1. - С. 144 – 156.
13. Букчина Б. З., Золотова Г. А. Слово на вывеске // Русская речь. – 1998. – № 3. – С. 36-42.
14. Крыкова И. В. Англоязычные эргонимы и словесные товарные знаки Японии как опосредованное отражение национальной культуры: автореф. дис. кандидата филологических наук: 10.02.04 – Дальневосточный ун-т. – Владивосток, 2004. – 24 с.
15. Вайрах Ю.В. Эргоурбонимия города Иркутска: структурно-семантический и лингвокультурологический аспекты исследования: автореф. дис.кандидата филологических наук: 10.02.01. – Бурятский ун-т. – Улан-Удэ, 2011. – 24 с.
16. Яловец-Коновалова Д.А. Названия коммерческих предприятий ономасиологическая классификация и функционирование в современном русском языке: автореф. дис. кандидата филологических наук: 10.02.01 – Челябинский ун-т. – Челябинск, 1997. – 25 с.
17. Шимкевич Н. В. Русская коммерческая эргонимия: прагматический и лингвокультурологический аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 24 с.
18. Сапарниязова М. Эргономика как раздел ономастики // Current research journal of philological sciences. URL: <https://masterjournals.com/> (дата обращения: 14.07.2023).
19. Броддбент Д. Язык и эргономика // Applied Ergonomics. – 2000. – Вып.1. – Т.8. - С. 15-18.
20. Yerbulatova I.K., Mughtasimova G.R., Kirillova Z.N., Sahin L. Culture-specific terms as verbal expressive peculiar features of national cultures // Astra Salvensis, No 1, 2017. – P. 123-130.

References

1. Vermishova P. I. Modern ergonyms as a reflection of the standardization of linguistic space of Russian cities [Sovremennye ergonimy kak otrazhenie unifikacii yazykovogo prostranstva rossijskih gorodov], Yazyk i kul'tura regiona kak sostavlyayushchie obrazovatel'nogo prostranstva [Language and culture of a region as a part of educational space] («Epizentr», Belgorod, 2017). [in Russian]
2. Zamaletdinova L. R. Modern Russian urbanonyms in the aspect of creative speech activity [Sovremennye russkie urbanonimy v aspekte kreativnoj rechevoj deyatel'nosti] (Moscow, 2016).
3. Kosarenko O. T., Kosarenko S. V. Ergonyms and problems of preservation of national and cultural features of the Russian language [Ergonimy i problemy sohraneniya nacional'no-kul'turnyh osobennostej russkogo yazyka], Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikaciya [Bulletin of the Voronezh State University. Series: Linguistics and intercultural communication], 2, 110-113 (2017). [in Russian]
4. Lapinskaya I. P., Manukovskaya M. A. Proper names of the business objects as the subjects of modern linguistics [Imena sobstvennye biznes-ob"ektov kak predmet sovremennoj lingvistiki],

Sovremennye lingvisticheskie i metodiko-didakticheskie issledovaniya [Modern linguistic and methodical-didactic research], 1 (41), 18–29 (2019). [in Russian]

5. Markheeva T. V. Ergonyms of the city of Ulan-Ude as reflection of national specifics [Ergonimy goroda Ulan-Ude kak otrazhenie nacional'noj specifiky], Yazykovoe edinstvo i yazykovoe raznoobrazie v polietnicheskom gosudarstve («Yazyki narodov mira», Moscow, 2018). [in Russian]

6. Sudnikovich E. V., Kolesnichenko L. V. Ergonyms of modern city [Ergonimy sovremennogo goroda]. Yazyk i kul'tura [Language and culture] (Donbass National Academy of Construction and Architecture, Makeevka, 2018.). [in Russian]

7. Shmeleva T. V. Onomasticon of a Russian city [Onomastikon rossijskogo goroda] (Lap Lambert Academic Publishing, Saarbruecken, 2014, 137 p.). Available at: <http://www.novsu.ru/file/1103280.pdf>. (Accessed: 15.04. 2023). [in Russian]

8. Podolskaya N.V. Dictionary of Russian onomastic terminology [Slovar' russkoj onomasticheskoj terminologii] (Moscow, 1988). [in Russian]

9. Stevens N. Sociotekhnicheskij urbanizm: vzgljady novoj sistemnoj jergonomiki na planirovanie zemlepol'zovanija i gorodskoj dizajn [Sociotechnical urbanism: new systems ergonomics perspectives on land use planning and urban design], Theoretical Issues in Ergonomics Science, 4 (17), 443–451 (2016).

10. Condamines A. For the development of ergonomic linguistics: the example of controlled languages // Le travail humain, 3 (81), 20–226 (2018).

11. Superanskaya A.V. Trademarks and service marks [Tovarnye znaki i znaki obsluzhivaniya], V prostranstve filologii [In the space of philology] ("Yugo-Vostok, Donetsk, 2002). [in Russian]

12. Skrebnev Yu.M. Research of Russian colloquial speech (review) [Issledovanie russkoj razgovornoj rechi (obzor)], Voprosy yazykoznanija [Questions of linguistics], 1, 144–156 (1987). [in Russian]

13. Bukchina B. Z., Zolotova G. A. Slovo na vyveske [The word on the sign], Russkaja rech' [Russian speech], 3, 36–42 (1968). [in Russian]

14. Krykova I.V. Japanese ergonyms and verbal trademarks in Russian as a hidden reflection of national culture [Angloyazychnye ergonimy i slovesnye tovarnye znaki Yaponii kak oposredovannoe otrazhenie nacional'noj kul'tury]. Abstract of the dissertation the Candidate of Philological sciences: 10.02.04 (Far Eastern University, Vladivostok, 2004, 24 p.). [in Russian]

15. Vairakh Yu.V. Erguronimics of the city of Irkutsk: structural-semantic and linguoculturological aspects of the study [Ergourbonimiya goroda Irkutsk: strukturno-semanticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty issledovaniya]. Abstract of the dissertation the Candidate of Philological sciences (Buryat University, Ulan-Ude, 2011, 24 p.). [in Russian]

16. Yalovets-Konovalova D.A. Names of commercial enterprises onomasiological classification and functioning in modern Russian [Nazvaniya kommercheskih predpriyatij onomasiologicheskaya klassifikaciya i funkcionirovanie v sovremennom russkom yazyke]. Abstract of the dissertation the Candidate of Philological sciences (Chelyabinsk University, Chelyabinsk, 1997, 25 p.). [in Russian]

17. Shimkevich N.V. Russian commercial ergonymy: pragmatic and linguoculturological aspects [Russkaya kommercheskaya ergonimiya: pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty]. Abstract of the dissertation the Candidate of Philological sciences (Ural university publishing house, Yekaterinburg, 2002, 24 p.). [in Russian]

18. Saparniyazova M. Jergonomika kak razdel onomastiki [Ergonomics as a branch of onomastics], Current research journal of philological sciences. Available at: <https://masterjournals.com/> (Accessed: 14.06. 2023).

19. Broadbent D.E.. Language and ergonomics, Applied Ergonomics, 1 (8), 15–18 (2000).

20. Yerbulatova I.K., Mugtasimova G.R., Kirillova Z.N., Sahin L. Culture-specific terms as verbal expressive peculiar features of national cultures, Astra Salvensis, 1, 123–130 (2017).

И.К. Ербулатова¹, Б.Х.Курманова¹, А.Т. Магауова¹, С.С. Альмурзина²

¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан

²М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

Қалалық орта тілін эргономикалық зерттеу

Аңдатпа. Ұсынылған зерттеуде қалалық ортаның фрагменттерін қабылдау кезінде адамның визуалды жайлылық құбылысын зерттеумен байланысты эргодизайнерлік жобалау мәселесін дамытуға бағытталған қала тілін эргономикалық зерттеу материалдары бар. «Эргоним» сөзінің терминологиялық мағынасы әлі тұрақты ұғым болмаған кезде 20-ғасырдың басында пайда болды. Осы себепті тіл мамандарының үлкен легі мен олардың көптеген пікірлеріне байланысты семантикалық мағына да дәл болмады. Бірақ авторлар практикалық тұрғыдан ұқсас онимдерді алып тастап, осылайша ономастикалық өрісті кеңейте алды. Мақаланың практикалық бөлімінде Батыс Қазақстанның қалалық орталығына қызмет көрсететін нысандарды белгілейтін жергілікті эргонимдерін зерделеуден тұрды, олардың әрқайсысының біршама сипаттамалары бар: қызмет көрсету түрі; көрсетілетін қызметтер кешені; жазбалардың семантикалық мағынасы мен ерекшеліктері; атауға байланысты сөйлеу түрі; құрылымдық мазмұны, оның ішінде оним түрлері; атаудың оқылу тілі; жазбадағы сөздер мен сөз тіркестерінің жазылу графикасы.

Батыс Қазақстан Қалалық орталығының эргономикалық кеңістігін зерттеу ономастика ғылымы үшін үлкен маңызға ие, өйткені ол бүкіл тілдік ұжымның ерекшелігін көрсете отырып, номинаторлардың тілдік тұлғасын білдіру құралы болып табылады. Зерттеудің ономастикалық материалын жинақтау үшін мынадай әдістер мен тәсілдер қолданылды: әлеуметтік лингвистикалық және психолингвистикалық әдістер, онимдердің тілдік сипаттамаларын зерттеуде деңгейлік талдау; сондай-ақ жалпы ғылыми әдістер, ең алдымен модельдеу және эксперимент. Зерттеу нәтижелері тілдік жағдай эргономикалық кеңістіктің қалыптасу процестеріне үлкен әсер етеді және әлеуметтік тілдік құбылыс қоғамның этникалық және мәдени құрамдас бөлігінің деңгейін қалай көрсетеді деген гипотезаны қолдайды.

Түйін сөздер: тіл, ономастикалық өріс, онимдер, эргономика, қалалық орта, эргономикалық кеңістік, әлеуметтік лингвистикалық құбылыс.

И.К. Ербулатова¹, Б.Х.Курманова¹, А.Т. Магауова¹, С.С. Альмурзина²

¹Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, Уральск, Казахстан

²Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

Эргономическое исследование языка городской среды

Аннотация. В исследовании содержатся материалы эргономического исследования языка города, ориентированного на развитие проблемы эргодизайнерского проектирования, связанного с изучением феномена визуального комфорта человека при восприятии фрагментов городской среды. Терминологическое значение слова «эргоним» было найдено с самых истоков начала XX века, когда еще не было закрепленного понятия. По этой причине семантическое значение было неточным из-за большего потока лингвистов и их мнения. Но посредством практической части авторам удалось исключить похожие онимы, тем самым расширив ономастическое поле. Практическая часть статьи заключалась в исследовании локальных эргонимов городского центра Западного Казахстана, обозначающих объекты, обслуживающие автотранспорт, каждые из которых имеют ряд характеристик: вид обслуживания; комплекс предоставляемых услуг; семантическое значение и особенности в написании; часть речи изучаемого названия; структурное содержание онимов; язык, на котором читается название; графика, с помощью которой происходит обозначение на письме; слово или словосочетание.

Для сбора ономастического материала исследования использовались следующие методы и приемы: социолингвистические и психолингвистические методы, уровневый анализ при изучении языковых характеристик онимов; а также общенаучные методы, прежде всего моделирование и эксперимент. Результаты исследования подтверждает гипотезу о том, что языковая ситуация имеет огромное влияние на процессы формирования эргонимического пространства и как социолингвистическое явление отражает уровень этнической и культурной составляющей социума.

Ключевые слова: язык, ономастическое поле, онимы, эргономика, городская среда, эргономическое пространство, социолингвистический феномен.

Information about authors:

Yerbulatova I.K. – Candidate of Philological Sciences, PhD, Associate Professor, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan.

Kurmanova B.Kh. – Senior Lecturer, Center for the Development of Languages, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan.

Magauova A.T. – Lecturer, Center for the Development of Languages, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan.

Almurzina S.S. – Master of Pedagogical Sciences, Lecturer, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

Ербулатова И.К. – PhD, доцентм.а., Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Оралқ., Қазақстан.

Курманова Б. Х. – аға оқытушы, Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан.

Магауова А.Т. – оқытушы, Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан.

Альмурзина С.С. – оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан.

Т.Б.Кулынтаева*, Л.Ә.Еспекова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан

E-mail: togzhan_kulintaeva@mail.ru, espekova@bk.ru

Тілдік санадағы биологиялық уақыт (тарихи жырлар негізінде)

Аңдатпа. Мақалада фольклор жанры, оның ішінде тарихи жырлардың тілін антропоэлектік бағытта зерттеу негізге алынды. Тарихи жырлардың тілін когнитивтік аспектіде қарастыру арқылы ұлтымыздың болмысын тануға болады. Себебі тарихи жырлар ұлт тарихынан, сол кезеңдегі маңызды оқиғалардан ақпарат береді.

Мақаланың мақсаты – тарихи жыр мәтіндері негізінде «биологиялық уақыт» көрінісін анықтау. Мақаламызда «уақыт» концептісінің биологиялық көрінісін айқындауда тарихи жыр мәтіндерінен алынған тілдік бірліктерге талдау жасалды. «Уақыт» ұғымының тарихи жырлардағы көрінісі талқыланды. Жұмыста биологиялық уақыт көрінісін зерттеушілердің теориялық мәліметтеріне сүйене отырып, тарихи жырларда берілуі жолдары айқындалды. Аталмыш уақыт ұғымын беруде жыр кейіпкерлерінің, яғни батырдың өмірге келуі, ер жетіп, жауға аттануы, хан болуы секілді сызықтық уақыт сипаты көрініс тапты. Жастық/кәрілік лексикондары антонимдік қатынасты білдіріп, бірі өмірдің бастауы (жастық) болса, енді бірі (кәрілік) өмірдің шегі ретінде алынды. Сонымен қатар тарихи жырдағы батырлар, билер үшін жастық шақ өміріндегі ең маңызды кезең екені анықталды. Тарихи жырдағы уақыт та ұлттық таным-түсінігімізбен ұштасып жатқаны байқалды. Мақалада биологиялық уақыт сипаты балалық шақ, жастық шақ, ағалық шақ, қарттық шақ деген кезеңдерге бөлініп қарастырылды.

Түйін сөздер: концепт, когнитивтік лингвистика, уақыт, биологиялық уақыт, таным, мәтін, фольклор.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-80-88>

Кіріспе. Әмбебап әрі барлық ұлтқа ортақ объективті шындықтан бөлінбейтін уақыт категориясы фольклорлық мәтіннің маңызды элементі. Тарихи жырлардың мазмұнында халықтың өткен тарихы, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі жеткілікті дәрежеде сақталып, бүкіл ұлт тарихының танымынан, болмысынан ақпарат алуға негіз болады. Фольклорлық мәтіндер халық санасында қалыптасқан уақыт туралы идеяларды бейнелеу қабілетімен ерекшеленеді және мыңдаған жылдардың артқа қалдырсақ та әлі күнге дейін маңыздылығын жоғалтпағанына ғайтады.

Сол себепті тіліміздің байлығын танытатын тарихи жырлардың тілін антропоэлектік парадигма аясында зерттеу өзекті мәселе болып саналады.

Мақаланың мақсаты – тарихи жыр мәтіндерінен алынған тілдік бірліктер арқылы «уақыт» концептісінің құрылымын толықтыратын «биологиялық уақыт» көрінісін анықтауға бағытталады. Биологиялық уақыт жанды тіршілік иелеріне тән уақыт болып саналады. Тарихи жырда тарихта болған адамдар суреттеледі, дәріптеледі. Сол себепті тарихи жырларда «биологиялық уақыт» көрінісі болуы заңды.

Мақаланың нысаны ретінде тарихи жыр мәтіндері алынды. Жұмыста «биологиялық уақыт» категориясын тілдік бірліктер арқылы анықтайтын боламыз.

Зерттеу әдістері. Мақалада мәліметті жинау, жіктеу, жалпылау, түсіндіру әдістерін қамтитын ғылыми сипаттау әдістер кешені пайдаланылды. Тілдік мәліметті жүйелеу кезінде семантикалық өріс әдісі, контекстік талдау, когнитивтік талдау әдістері қолданылды.

Талқылау. Лингвистиканың антропологиялық парадигма бағытына ауысуы «уақытты» тіл мен сана, тіл және мәдениет категориясы ретінде зерттеудің заманауи тұжырымдамалық және мәдени тәсілдерін анықтады. Осындай бағыттағы зерттеулер қазақ тіл білімінде, орыс тіл білімінде де қарастырылған. Бірнешеуіне шолу жасап көрейік.

Л.О.Асқар «Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары» атты кандидаттық диссертациясында тәулік кезеңдері атауларын семантикалық, концептілік және функционалды-семантикалық өріс тұрғысынан зерттеп, «тәулік кезеңдері» функционалды-семантикалық өрісі құрылымын, оның тілдегі берілу формаларын анықтайды [1, 14]. Тілдік бірліктер арқылы уақыт концептісінің концептілік ауқымына кіретін «күн», «түн», «таң», «кеш» концептілерін талқылаған.

Ал, ғалым А.Жаңабекова «Уақыт ұғымының тілдік парадигмасы» атты докторлық диссертациясында уақыттың түрлері мен тілдегі көрінісін зерттеу нысанына алған. «Уақыт» ұғымын өз ішінен объективті уақыт, физикалық уақыт, биологиялық уақыт, жағдаяттық уақыт, психологиялық уақыт, этномәдени уақыт, тарихи уақыт, әлеуметтік уақыт, концептуалды уақыт, перцептуалды уақыт, шынайы уақыт, тілдік уақыт, көркем уақыт т.б. түрлерге жіктейді [2,50]. Сонымен қатар ғалым тілдік фактілерден дәйектемелер келтіріп, қазақ тіліндегі уақыт ұғымын функционалды грамматика бағытында жазды.

Е.Маралбек: «Уақыт мөлшері» ұғымының тарихи парадигмасына тоқталып, уақыт категориясының морфологиялық, лексикалық, синтаксистік

деңгейде талдап, түркілік кезең, қазақ әдебиетінің даму кезеңдері деп екі кезеңге бөліп қарастырды [3,33]. Аталмыш еңбектерде «уақыт» категориясы әмбебап категория ретінде танылып, уақыт адам санасында қалыптасқан, тілімізге сіңіп, халықтың танымымен ұштасқан категория ретінде алынған.

Уақыт категориясын зерттеген отандық тілші ғалымдардан Л.О.Асқар (2005), Н.Ф. Шаймердинова (2007), Г.А. Сарбасова (2009), А.Ә.Жаңабекова (2010) Е.Маралбек (2020) еңбектерін айтай аламыз. Сонымен қатар «уақыт» концептісін лингвомәдени бағытта зерттеу орыс тіл білімінде Е.С.Яковлева (1994), Н.Д.Арутюнова (1997), Ю.С. Степанова (2001), Л.Н. Михееваның (2004), Н.О.Чернова (2010), Л.А.Иванованың (2018) еңбектерінде қарастырылады. Мақаламызда «биологиялық уақыт» межесін тарихи жыр мәтіндері негізінде анықтауда аталмыш ғалымдардың еңбектерінен теориялық мәліметтер алынды.

Тілдік санада қалыптасқан «уақыт» ұғымын әртүрлі тақырыптық топтар бойынша бөліп қарастыруға болады. Қазақ халқының таным-түсінігіндегі «уақыт» ұғымы халық лексикасында аспан денелерінің қозғалысымен (Шолпан туа, жұлдыз туа), халықтың тұрмыс-тіршілігімен (бие сауым уақыт, сүт пісірім уақыт), қоғамдағы әлеуметтік өзгерістермен (әлеуметтік уақыт), адамның көңіл-күй жағдайына қатысты қабылдауымен (перцептуалды уақыт), грамматикалық формалармен жасалатын уақыт өлшемдері (өткен шақ, осы шақ, келер шақ), биологиялық уақыт (балалық шақ, кәрілік) деп жіктейміз.

Ғалым А.Ә.Жаңабекова: «Биологиялық уақыттың табиғи негізіне адам мен жалпы тіршілік иелеріндегі өмір фазаларының тұйық түрде алмасуы жатады. Жалпы тіршілік циклы туу, өсу, ержету, гүлдену, қартаю, өлу кезеңдерінен тұрады [2,54] - деп биологиялық уақытқа анықтама береді. Ал, ғалым А.М.Мостепаненконың тұжырымдауынша: «Биологиялық уақыт пен кеңістік әртүрлі тіршілік формаларының кеңістік пен уақыттың шеңберіндегі өмір сүру ерекшеліктерін,

өсімдіктер пен жануарлар әлеміндегі түрлердің ауысуын т.б. сипаттайды»[4,102]. Екі ғалымның да «биологиялық уақытқа» берген анықтамасы тіршілік иелеріне тән уақыт баспалдақ арқылы алға жылжып, үнемі даму, қозғалу үстінде болатынын көре аламыз.

Биологиялық уақыт ағзаның өмір сүруінің әр кезеңіне сәйкес өзгеріп отырады. Адамның жас кезінде ағзадағы «сағат» айнала қоршаған уақыттан гөрі тезірек өтеді де, адам өмірі баяу өтіп жатқан тәрізді болады. Жастық дәурен өтіп, адам ағзасы қартайған кезде оның «сағаты» қоршаған ортадағы уақыт ритмінен қалыңқырап, өмірдің зымырап тез өтіп бара жатқанындай әсер тигізеді. Қазақ танымында жастық шақ, алаулап тұрған кезең саналса, қартайған шақ керісінше антонимдік қатынасты білдіріп, ақыл тоқтатқан, өмірден ой түйген адамның бейнесін көрсетеді. Жалпы қазақ халқында уақыт адамға тәуелсіз алға жылжып отыратын құбылыс екені, әр сәтінде тиімді өткізіп, бағалау қажеттігін

ғұлама, даналардың сөздерінен байқауға болады. Дана Абай:

*Сағаттың өзі ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Тиянақ жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,
Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман*

[5,167] – дейді. Яғни уақыт категориясы адаммен тығыз байланысты. Абай өлең жолдарынан уақыттың өткінші, оның қайтып келмейтін, қайтарлымайтын қасиетін көре аламыз.

Отандық тіл білімінде биологиялық уақыт категориясы жайлы сөз еткен Л.Ә.Жаңабекова [2] болса, орыс тіл білімінде Л.А.Иванованың «Время в картине мира диалектной языковой личности» атты кандидаттық диссертациясын атауға болады. Л.И.Иванованың диссертациясында «уақыт» концептісінің 4 моделі анықталады. Айта кетер болсақ: әлеуметтік уақыт, биологиялық уақыт, физикалық уақыт, мәдени уақыт [6,9]. Ғалымдар халық санасында сіңісіп, қалыптасып кеткен лексикондарды талдай отырып, уақыттың биологиялық межесін талқылайды.

Сурет 1 – биологиялық уақыт көрінісі

Бұл жіктеменің өзі іштей жасына қарай бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырылады. Адамның жас ерекшелігін этнографиялық тұрғыдан зерттеген Н.Шаханова адамның өмір сүру баспалдағын 8 кезеңге жіктеп, адамның жас кезеңдерін «адамның әлеуметтік жас кезеңдері» деп атайды. Өйткені, бұл кезеңдік жіктеме бір ғана адамның емес, барлық адам баласының жасымен байланысты алынған. Яғни мұндай кезеңдік жіктеме әлеуметтік-топтық сипатқа ие. Ал биологиялық жас – жеке адамның, индивидтің жылмен өлшегендегі

жасы [7, 149].

С.Қасиманов адам өмірін төрт кезеңге бөліп қарастырады: дәурен жас – 25 жас; елағасы – 50 жас; аталық жас – 75 жасқа дейін; қарттық жас немесе таусыншақ жас – 75 жас және одан жоғары[8,93]. Біз тарихи жырлардан тілдік бірліктерді жинақтай келе, биологиялық уақыт сипатын айқындауда *балалық шақ, жастық шақ, ағалық шақ, қарттық шақ* деген кезеңдерге бөліп қарастырдық. Тілдік бірліктерге сүйенсек, жыр мәтіндерінде жастық шақ көрінісі басым сипат алған.

Нәтижелер.

Біздің зерттеу нысанымызға алынып отырған тарихи жырларда адамның өмірге келуі, өсіп жетілуі, дамуы, қартаюу кезеңдері қамтылған. Тарихи жырлардағы биологиялық уақыт көрінісі тілімізде жиі қолданысқа түспейтін лексикондар арқылы беріледі.

Мысалы:

*Жасаған көз жасымды көрмес пе екен
Тілекті, таубе қылсам көрмес пе екен,
Алда жал, артта құйрық көрінбейді,
Артымнан бір шырылдақ ермес пе екен?!
[9,17].*

Жыр мазмұнына үңілсек, Бөгенбай батыр өмірінде бір перзентке зар болады. Жаратқанға жалбарынып бала сұрайды, уайымға салынады. Жырдағы «шырылдақ» сөзі нәресте, бөбек мағынасында қолданылып тұр. Артынан еріп, шырылдап жүретін нәресте сұрайды.

Келесі бір жырда бала, нәресте сөзінің орнына «перзент» сөзі қолданылады.

*бай екен менің әкем, өзі жалғыз,
Дәулеті көп мейлінше, перзенті жоқ.
Әкемнің жалғыз болған газиз басы,
Ағады, бала десе, көзден жасы [10,16].*

Тарихи жырдағы кейіпкерлер – тарихта болған адамдар. «Төле бидің тарихы» тарихи жырында Төле бидің өмірге келу сәтінен бастап, аға буын болып қалыптасып, елдің әлеуметтік мәселелеріне бала кезінен араласып, әділ шешім қабылдағаны жайлы былайша баяндалады:

*Дүниеде зерек кім туған
Төледей қазақ баласы.*

*Билігі төрге жығылған,
Туылған күндей ел басы.*

*Тоғыз жаста Төленің
Берген рас жобасы [11,11].*

Тарихи жырдың мазмұнына үңілсек Төле би тоғыз жасынан бастап халыққа танылып, өзінің өткір ойымен, шешен сөздерімен, елден аса туған дарындылығымен көзге түседі.

Жасынан ақ ірі еді/ Бәйгеден жас күнінен озып жүрген [11,25] – деген тілдік бірліктерден *ірі* сын есімі ауыспалы мағынада қолданылып, Төле бидің өз қатарластарынан асқан дарынды екенін білдірсе, екінші мысалдағы *бәйгеден озу* тілдік бірлігі жастайынан қатарластарының

алды болғанынан ақпарат береді. Тарихи жырлардағы биологиялық уақытты беруде жастық кезең кең сипатталып, батырдың немесе би, даналардың іс-әрекеті жастайынан, бала кезінен көп ішінен ерекшеленуімен суреттеледі.

Жастық шақ – адамның қайтып келмес дәурені, қайрат-жігерге толы, адамның ең маңызды істерді атқаратын кезеңі саналады. Жастық шақ туралы тілдік санамызда жалындаған жастық шақ, қайта келмес дәурен, жастықтың оты секілді сөз тіркестері қалыптасқан.

Тарихи жырда елдегі дауды шешкен шешен де, билік еткен хан да, ел намысын қорғанған батыр да жастық шақта маңызды істерді атқарғаны байқалады. Жырдағы кейіпкерлер 13-16 жасынан елі үшін жанын қиюға дайын, жалындап тұрған жандар. Тарихи жырдың қай бірінің болсын мазмұнына, қолданылған тілдік бірліктерге үңілсек маңызды істерді атқаратын, жауға қарсы шабатын жастар екені айқын көрініс табады. Бұл сөзімізге мысал болатын жыр «Барақ батыр» жыры. Жырда Түгел қарт қалмақтың адуынды батыры Алакөбекпен шайқасқа түседі. Бұл кезде Түгел қарттың жасы сексенге таяған екен. Күш жігері азайған Түгел қарт халқы үшін уайымдап тұрғанда, көп ішінен оза шауып бір жас бала Алакөбекпен айқасқа шығады. Жырда былайша суреттелген:

Сол уақыттар болғанда,

Екі көзден жас ағып,

Түгел қарт толғап

тұрғанда,

Қабағын тастай түйінген,

Көк бүркіттей иілген,

Қас қабағы бүрілген

Қалың қолды қақ жарып

Шыға шапты бір шырақ. [12,19].

Барақ көп ішінен оза шығып, қалмақтың адуынды батыры Алакөбекпен шайқасады. Жырда батырды суреттеуде көк бүркіттей, тастай теңеулері жыр көркемдігін арттырып, батырдың бейнесін беруде ұтымды қолданыс тапқан. Берілген мысалдағы *шырақ* сөзі арқылы жауға аттанған адамның жас бала екенін аңғаруға болады. Себебі, тілдік санамызда *шырақ* сөзі үлкендер тарапынан жас балаға қаратылып

айтылады және бала сөзінің синонимі ретінде де қолданылады.

Шырақ – (ар. *ширақ* قارش) 1. Бала. Шырағым – балам (жақын тартуды, жақсы көруді білдіретін сөз). Төлеген мырза, шырағым, Гапу қыл деп сұрадым [13,420].

*«Батырың болса, келің!» -деп,
Қалмаққа қарсы тұрады.
Алакөбекті өлтіріп,
Басына бақыт қонады [12, 17].*

Жырда Барақ батырды сипаттауда «бала» сөзі жиі қолданылады. Яғни батырдың жас екенін аңғарамыз. Жырда «Бала киген сауыт жоқ/ Мен қазақтан шыққан баламын /Байқап қара қалмағым /Жаста болса аламын» деген сөздік қолданыстардан жас болса да жауға қарсы тұра алатынын білдірген. Тілдік санамызда жастық шақты суреттеуде – *оттай лаулаған, жалындаған* сөздерімен беру қалыпты қолданыс. Біз талдап отырған тарихи жырларда да осы қолданыстар жиі кездеседі. Мысалы:

*– Сен не қылған баласың?
Оттай лаулап жанасың? [12,18].*

Берілген мысалда *оттай* теңеуі арқылы Барақ батырды отқа теңеп, күш жігері мол, қайратты екенін байқаймыз.

Тарихи жыр мәтінінде жастық шақтың оралмайтыны, жастық кезең адам үшін күш-қайраты мығым кезең екені былайша суреттелген. Мысалы:

*Менің қайғы, шерім-ай!
Қайтып келсей баяғы
Өткен жастық күнім-ай!
Қайтып келсе сол күнім,
Осы күнде өзім-ай,
Жіберер едім қалмақты,
Жеті тамұқ түбіне ай. [12,58].*

Шығармадағы басты кейіпкер Түгел қарттың ішкі толғанысы арқылы жастық шақ маңызды, адамның күш-қайраты мол кезең екенін байқауға болады.

Халық танымында **жастық/кәрілік** тілдік бірліктері антоним ретінде қолданылатынын білеміз. Аталмыш лексикондар бірі күш жігері тасыған, физикалық тұрғыдан әл-ауқаты жеткілікті деп алынса (*жастық*), *кәрілік* лексиконы күш-қайраттың адам бойынан кеткен уақыты болып саналады. Ғалым

Г.В.Калиткина: «Противопоставление *молодость / старость* типично для традиционной культуры, поскольку на них накладывается семантика начала и конца, которые часто сакрализуются; к тому же в данном противопоставлении реализован устойчивый принцип дуальной интерпретации мира» [14,115]. Бұл пікірге мына мысал дәлел бола алады:

*Сол уақытта Түгел қарт
Сексенге шыққан шал екен [12,15].*

*Қартайып тұрған шағымда,
Қайтып тұрған бағымда,
Алакөбек кез болып:
«Жекпе-жекке кел», – дейді.
Енді бұған не шара? [12, 17].*

Е.С.Яковлева: «Время жизни осознается как некая самостоятельная категория человеческого существования, и именно оно подлежит описанию, поддается оценке, входит в сферу менталитета» [15, 86]. Ғалым айтып отырған уақытты биологиялық уақыт деп сипаттауға болады, яғни адамның өмірі туғаннан өлімге дейінгі кезеңді қамтиды. Адам өмір сүрген сәтінен бастап бір сызықтың бойымен бір бағытта уақыттың ағымында өмір сүреді. Ол өмірден қайтқанға дейін осы уақыт ағымына ілесе отырып, белгілі бір қалыптасқан барлық адамға ортақ өмір кезеңдерін басынан өткереді. Уақыт кезеңдерінің әрқайсысында адамның физиологиялық дамуы, өзгелерден физикалық ерекшелігі, психикалық дамуынан, өзі өмір сүріп отырған қоғамда алатын орны, атқаратынын қызметі болады. Жоғарыда келтірілген деректерде адамның өмір сүру уақытының өзін бірнеше кезеңге бөлінетінін сөз еттік. Ал, мақаланың негізгі нысаны тарихи жыр мәтіндері болғандықтан тарихи жырлардағы батырлардың өсу кезеңдерін, қоғамда атқарған қызметін, ерлігін баяндаймыз. Тарихи жырдың негізгі мақсат да сол. Ел есінде қалған, елге батырлығымен, шешендігімен, айбатымен көзге түскен тұлғаларды дәріптеу. Біз тарихи жырларда биологиялық уақыт көрінісін беруде батырдың дүниеге келуі, есейіп ер жетуі, кемелденуі, хан болуы арқылы көрініс тапқанын байқадық. Мысалы:

Кесте 1. «Еңсегей бойлы ер Есім» тарихи жырындағы биологиялық уақыт көрінісі

Батырдың дүниеге келуі	ер жетуі, кемелденуі	Хан болуы
<p>Тоғыз ай, он күн тауысып, Бір ұл бала туады. Жүзі жарық баланың, Тұрғанындай шам жанып. Ханнан алды сүйінші, Елі-жұрты қуанып [16, 130].</p>	<p>Жетіге жасы жеткен соң, Оқуға ауды талабы. Он беске жасы жеткенше, Әр түрлі ғылым алады. Осы жастың ішінде Білгір, тапқыр артықша, Адам болды саналы [16,133]. Есейген соң Есекең, Хан, уәзір кеңесіп, Қосынға қойды сардар қып. [16,143]</p>	<p>Қазығұрттың басына Хан көтеріп шығады... Ту көтерді, сарын қып, «Есім хан» деген ұранды. Шаппаққа енді қамданып, Ташкенге қосын шығарды. [16,158].</p>

Тарихи жыр кейіпкерлері үнемі даму, өсу сатысында. Олар ештеңеден қорықпайтын, елі үшін жанын қиған жандар. Берілген мысалда «Еңсегей бойлы ер Есім» тарихи жырында тарихта болған Есім хан. Оның дүниеге келуінің өзі жырда асқан көркемдікпен жырланған. Есімнің ата-анасы қартайған шақтарына дейін балалы бола алмай, Құдайға жалбарынады. Жаратқан ата-анасына бала сыйлап, дүниеге Есім келеді. Тарихи жырдағы жастық шақтағы кейіпкерлер өз жасынан асқан саналы, батыр, ақылды секілді адами қасиеттер арқылы ерекшеленеді. Жоғарыда талданған мысалда Есім он бес жасында білгір, тапқыр, саналы болғанын аңғарамыз.

Қорытынды. Тарихи жырлар – тарихымыздан, салт-дәстүрден, халықтың тұрмыс-тіршілігінен, танымынан ақпарат беретін, қазақ тілінің байлығын танытатын құнды шығармалар. Демек тарихи жыр мәтіндерін когнитивтік аспектіде зерттеу, халқымыздың таным-түсінігін анықтауға мүмкіндік береді. Қорыта келгенде тарихи жыр мәтіндерін антропоэзектік бағытта зерттеу арқылы төмендегідей тұжырымдар жасалды:

- Уақыт категориясы адам өмірімен тығыз байланысты екені;

- Тарихи жырдағы кейіпкерлер үшін уақыт құнды екендігі;

- Тілдік санада қалыптасқан жастықтың оты, жалындаған жастық шақ тілдік бірліктері тарихи жыр мәтіндерінде жастық шақты баяндауда тілдік санамен байланысты алынғаны байқалды.

- Тарихи жырдағы жастық/кәрілік оппозициясында жастық шақ адамның барлық күштерінің гүлденуімен сипатталатын белсенді кезең ретінде сипатталса, кәрілік көптеген қасиеттерді жоғалту уақыты ретінде қабылданады.

- Жастық шақ өмір жолының басталуымен байланысты, кәрілік өмірдің соңғы кезеңі ретінде қарастырылады.

- Батырдың дүниеге келуі, өсіп-өнуі, кемелденуі, хан сайлануы, өзгелерден артық туылып, саналы ғұмыр кешуі, яғни биологиялық уақыт бір сызықтың бойымен алға жылжып отыратынын аңғардық.

- Уақыттың қайтып келмейтін қасиеті, яғни ғылыми терминмен айтсақ сызықтық уақыт көрінісі байқалды.

- Тарихи жырдағы биологиялық уақыт туғаннан өлімге дейінгі кезең ретінде қарастырылып, балалық шақ, жастық шақ, ағалық шақ, қарттық шақ кезеңдерінен тұратынын аңғардық.

Әдебиеттер тізімі

1. Асқар Л.О. Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары: филол.ғыл. канд.дисс.авторефераты. – Алматы, 2005. – 30 б.
2. Жаңабекова, А.Ә. Қазақ тіліндегі «уақыт» ұғымының тілдік парадигмасы: филол. ғыл.докт. диссертация. – Алматы, 2010. – 349 б.
3. Маралбек Е. Мөлшер категориясының тарихи парадигмасы (лингвистикалық аспектіде): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: 2020. – 220 б.
4. Мостепаненко А.М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. – Ленинград: Наука, 1969. – 224 с.
5. Құнанбайұлы А. Сенде бір кірпіш дүниеге. Олеңдер мен қарасөздер. – Алматы: Атамұра, 2020. – 288 б.
6. Иванова Л.А. Время в картине мира диалектной языковой личности: диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Томск, 2018. – 240 с.
7. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. – Алматы: «Қазақстан», 1998. – 184 с.
8. Қасиманов С. Адам жасын мөлшермен атау. Қазақ тілі. Жоғарғы оқу орындарына түсушілерге арналған оқулық. – Алматы: Білім, 1994. – 223 б.
9. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.58: Тарихи жырлар. - Астана: Фолиант, 2010. - 408 б.
10. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.63: Тарихи жырлар. - Астана: 2010. Фолиант - 456 б.
11. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.57: Тарихи жырлар. – Астана: Фолиант 2010, 408 б.
12. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.60: Тарихи жырлар – Астана: Фолиант, 2010. – 448 б.
13. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.
14. Калиткина Г. В. Глубина темпорального континуума прошлого в традиционной культуре // Актуальные проблемы русистики. Вып. Языковые аспекты регионального существования человека. – Томск, 2006. – 240-248 с.
15. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира: модели пространства, времени и восприятия. – Москва: Гнозис, 1994. – 343 с.
16. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2010, Т.56: Тарихи жырлар. – 408 б.

References

1. Askar L.O. Qazaq tilindegi taulik kezenderi ataulary [Names of the periods of the day in Kazakh]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2005, 30 p.). [in Kazakh]
2. Zhanabekova A.A. Qazaq tilindegi «uaqyt» ygyminyn tildik paradigmasy [Language paradigm the concept “time” in the Kazakh language]. Dissertation of the Doctor of Phil. Sciences (Almaty, 2010, 349 p.). [in Kazakh]
3. Maralbek E. Molsher kategoriyasynyn tarihi paradigmasy (lingvistikalık aspektide) [Historical paradigm of quantity category (in the linguistic aspect). Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD)] (Almaty, 2020, 220 p.). [in Kazakh]
4. Mostepanenko A.M. Problema universal’nosti osnovnyh svojstv prostranstva i vremeni [The problem of universality of the basic properties of space and time [Nauka, Leningrad, 1969, 224 p.). [in Russian]
5. Kynanbaiyly A. Sende bir kirpish dyniege. Olender men karasozder [You are also one of the bricks in this world] (Atamyra, Almaty, 2020, 288 p.). [in Kazakh]
6. Ivanova L.A. Vremya v kartine mira dialektnoj yazykovej lichnosti [Time in the world picture of a dialect language personality]. Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences (Tomsk, 2018, 240 p.). [in Russian]
7. Shahanova N. Mir tradicionnoj kul’tury kazahov [The world of traditional Kazakh culture] («Kazakstan», Almaty, 1998, 184 p.). [in Russian]
8. Kasimanov S. Adam zhasyn molshermen atau. Qazaq tili. Zhogargy oqu oryndaryna tysushilerge arналган okulyk [Approximately naming of the person’s age: Kazakh language. Textbook for applicants to higher educational institutions] (Bilim, Almaty, 1994, 223 p.). [in Kazakh]
9. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.58: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 58. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 408 p.). [in Kazakh]

10. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.63: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 63. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 456 p.). [in Kazakh]
11. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.57: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 57. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 408p.). [in Kazakh]
12. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.60: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 60. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 448 p.). [in Kazakh]
13. Mamyrbekova G. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tysindirme sozdigi. [Explanatory dictionary of Arabic, Persian words in the Kazakh language] (Institute for the Development of the State Language, Almaty, 2017, 656 p.). [in Kazakh]
14. Kalitkina G. V. Glubina temporal'nogo kontinuuma proshlogo v tradicionnoj kul'ture [The depth of the temporal continuum of the past in traditional culture], Aktual'nye problemy rusistiki. Vyp. Yazykovye aspekty regional'nogo sushchestvovaniya cheloveka [Actual problems of Russian studies. Is. Linguistic aspects of regional human existence] (Tomsk, 2006, 240-248 p.). [in Russian].
15. Yakovleva E.S. Fragmenty russkoj yazykovoj kartiny mira: modeli prostranstva, vremeni i vospriyatiya [Fragments of the Russian language picture of the world: models of space, time and perception] (Gnozis, Moscow, 1994, 343 p.). [in Russian]
16. Babalar sozi: Zhyztomdyk. T.56: Tarihi zhyrlar [Ancestral Word: one hundred volumes. Vol 56. Historical epics] (Foliant, Astana, 2010, 448 p.). [in Kazakh]

Т.Б. Кулынтаева, Л.Ә. Еспекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Казахстан, Астана

**«Биологическое время» в языковом сознании
(на основе исторических эпосов)**

Аннотация. В этой статье жанр фольклора исследован с точки зрения изучения языка исторических эпосов в антропологическом направлении. При изучении языка исторических эпосов в когнитивном аспекте можно проследить и чётко выделить определённые черты идентичности нашей нации. Это обусловлено тем, что исторические эпосы хранят информацию об истории нации, важных событиях в обществе того периода. Как известно, основной когнитивной лингвистики выступает концепт. В нашей статье мы проанализировали биологическую картину концепта «время» через языковые единицы, взятые из текстов исторических эпосов. В статье также рассмотрено понятие «время» в языковом сознании этноса.

В данной работе нами были определены пути передачи биологического представления времени в исторических эпосах с опорой на теоретические данные исследователей. В таком представлении времени мы наблюдаем, как персонажи эпоса, то есть герои, рождаются, становятся мужчинами, направляются к врагу, становятся ханами. Лексемы юности/старости выражают антонимические отношения: один был началом жизни (молодость), а другой (старость) был взят как конец жизни. Кроме того, было установлено, что для героев и биев в историческом эпосе юность является важнейшим этапом в жизни. Мы полагаем, что в представлении нашего народа молодость – это время жизни человека, когда он совершает важные поступки. В статье также был рассмотрен характер биологического времени с разбивкой на периоды детства, юности, старшего возраста, старости.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, время, биологическое время, познание, текст, фольклор.

T.B.Kulyntaeva, L.A.Espekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**“Biological time” in linguistic consciousness
(based on historical epics)**

Abstract. The article is based on the study of folklore, including the language of historical epics in the anthropocentric direction. By considering the language of epics in a cognitive aspect, it is possible to identify the essence of our nation. Because they provide information from the history of the nation of that

period. In article, we have analyzed the biological expression of “time” with the help of linguistic units taken from the texts of historical poems. In paper, we have identified ways of transmitting the biological representation of time in epics, based on the theoretical data of researchers. In this representation of time, we observe how the characters of the epic are born, become men, go to the enemy, become khans. The lexemes of youth/old age express antonymic relations: one was the beginning of life, other was taken as the end of life. Additionally, it turned out that youth is the most important period in the life of heroes and judges. We believe that in the view of our people, youth is the time of a person’s life when he does important things. The article examines the nature of biological time, broken down into periods of childhood, adolescence and elderly.

Keywords: concept, cognitive linguistics, time, biological time, cognition, text, folklore.

Авторлар туралы мәлімет:

Еспекова Л. Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Құлынтаева Т. Б. – 3-ші курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Espeкова L.A.– Candidate of Philological Sciences, Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kulyntaeva T. B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қ.Б. Күдеринава*, Г.М. Мамырбек

*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан.
E-mail: kuderinova_70@mail.ru, gulfar76@mail.ru*

«Қазақ» газетіндегі жарнама мәтіндерінің құрылымы

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты – Алаш зиялылары ұйымдастырып, 1913-1918 жылдар аралығында шығарып тұрған алғашқы ұлттық баспасөз – «Қазақ» газетіндегі жарнама мәтіндерін тақырыптық топтарға жіктеп отырып, тілдік ерекшелігіне талдау жасау болды. Ол үшін алдымен аталған газеттің 1913 жылғы 7-40 сандарындағы жарнама мәтіндері төте жазудан, транскрипцияланып, графикалық проекциясы жасалды. Графикалық проекция дегеніміз – қандай да бір жазу жүйесімен берілген мәтінді көшірілетін тілдің жазу дәстүрі мен нормаларына, әріптер мен дыбыс мазмұнына, сонымен бірге түпнұсқа жазуындағы имплицитті түрде берілетін элементтерге байланбай, басқа әліпбимен механикалық түрде таңбалау [1, 7 б.] болып табылады. Мақалада қазақ жарнамасының тарихына да шолу жүргізілді. Қазақ тіліндегі тарихи жарнама мәтіндерінің сөйлем құрылымы, сөз тіркестіру амалы, сөзсаптаманы талдауға алынды. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 7-40 сандарында жарияланған тарихи қазақ жарнама мәтіндері негізінде ХХ ғасырдың басындағы жарнама түрлері анықталды. Жарнамалар тілінде кездесетін араб, парсы сөздері мен терминдердің мағынасы ашылып, тілдік қолданысы талданды. Мақалада «Қазақ» газетінде сауда және әлеуметтік жарнамалар жиі жарияланғаны анықталып, ХХ ғасырдың басындағы жарнаманы безендіру технологиясының ерекшеліктері жан-жақты баяндалды. Мақала қазақ тіліндегі жарнамалардың қалыптасу тарихына арналады.

Түйін сөздер: газет тілі, жарнама мәтіні, жарнама тарихы, алаштану, жарнама түрлері.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпусстарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-89-99>

Кіріспе. Жарнама сауданың дамуына орай тауар, ұсынылатын қызмет түрлерінің ерекшеліктері туралы ақпарат беретін, артықшылықтарын танытатын, осыған орай тауарға, қызметке деген сұранысты көбейтетін хабарлама беру қызметінде пайда болды. Өркениеттік дамудың бір артықшылығы мәдени қауымдастықтың, аралас-құраластық пен сан қырлы байланыстың, коммуникацияның жоғары

даму сатысына ие болғандық екені белгілі. Сол тұрғыда жарнама да өз қызметін артығымен атқаратын қауымдасудың бір тетігі болып қалыптасты.

Жарнама алғашында әлеуметтік қатынастарды реттеуші мақсатында пайда болды. Әлеуметтік жіктер мен топтарды, өзін мен өзгені айыру үшін жарнаманың алғашқы нышандары қызмет етті.

Қазіргі таңда жарнама графикалық кеңістіктегі коммуникацияның қоғам

назарын аударатын басты құралына айналды. Заманның техникалық жетістігімен байланысты жарнама мәтіндері де түрлі форматқа ауыстырылды. Көшедегі (сыртқы) жарнама, интернеттегі жарнама, БАҚ-тағы (газет, журнал, теле-радио) жарнама, телефондағы жарнама (YouTube, Facebook, Instagram, Tik tok) түрлері көп.

Жарнама әлеумет тарапынан жағымсыз қабылданса да, қоғамдық-әлеуметтік қатынасты анықтаушы, дамытушы күшке айналды [1].

Қазіргі қазақ қоғамы жарнаманы негатив түрде қабылдаудан бейтарап түрде қабылдайтын күйге жетті. Сондықтан жарнама түрлері алуан түрлі болып, кеңінен қызмет етіп келеді.

Қазақ даласында жарнама жасау тарихы 1913-1918 жж. Алаш зиялылары ұйымдастырып, шығарған алғашқы ұлттық «Қазақ» газетінен бастау алады. Жарнама нышандары «Қазақ» басылымына дейінгі мерзімді баспасөздерде де болды, бірақ жарнама беру арқылы басылымға демеуші болу тәжірибесі, жарнама жариялау арқылы газеттің тиражын көбейту әдісі «Қазақ» газетінен бастау алған сыңайлы. Сондықтан қазақ тіліндегі жарнама тарихын зерттеуді ұлттық тіліміздің негізін салған алғашқы ақпарат құралы - «Қазақ» газетіндегі жарнама мәтінінің құрылымын, прагматикасын, тілі мен стилін зерттеуден бастаудың өзектілігі бар.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында сипаттау, салыстырмалы талдау, жүйелеу және тұжырымдау әдістері қолданылды.

Зерттеу жүргізілу үшін алдымен 1913 жылғы «Қазақ» газетіндегі жарнама мәтіндері жарияланған нөмірлер жиналып, сканері жасалды. Төте жазумен жазылған мәтіндердің кирил жазуына графикалық проекциясы жасалды. Графикалық проекция деген ұғым алғаш рет А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры, ф.ғ.к. Анар Фазылжанның негіздеуі бойынша «Тіл – құралдың» 1-кітабының 1914, 1924, 1927 жылғы басылымдарын кирил графикасына проекциялау кезінде қолданылды. Үш басылым арасындағы жазу айырмашылықтарын, графиканың

таңбалану ерекшеліктерін көру үшін үш басылымның транслитерациясы немесе транскрипциясы емес, графикалық проекциясы (графикалық бейнесі) кирил әрпінде бейнеленген алғашқы ғылыми тәжірибе болатын [2]. Осы бағытта «Қазақ» газетіндегі алғашқы жарнама мәтіндерінің де төте жазудағы берілу форматын түпнұсқа қалпында көру үшін графикалық проекциясы жасалды. Жарнамалардың графикалық проекциясын жасаған осы мақала авторларының бірі – филология ғылымдарының кандидаты, «Ахметтану» бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері **Гүлфар Мамырбек**.

Зерттеу нысанына 1913 жылғы «Қазақ» газетінің №7-40 аралығындағы жалпы саны 40-тан аса жарнама мәтіні алынды. Жарнама мәтіндері мазмұнына қарай тақырыптық топтарға бөлінді.

Мәселенің зерттелу тарихы. Жалпы қазақ тіліндегі жарнама тарихына, тіліне қатысты жарық көрген ғылыми зерттеулер қатарына С.Асанбаеваның «Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың социолингвистикалық өзекті мәселелері» (1999), Ғ.Солтанбекованың «Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі» (2001), Л.Бугенованың «Рекламные тексты на казахском и русском языках в межкультурной парадигме» (2007), М.Увайсованың «Жарнама тілі: лингвопрагматикалық аспект» (2010), М.Шыңдалиеваның «БАҚ-тағы жарнама технологиясы» (2012), А.Байдуллаеваның «Құрылымы әртүрлі тілдердегі жарнама слоганы» (2016) атты еңбектерін жатқызуға болады. Мақала жазу барысында жарнамаға қатысты ғылыми-теориялық еңбектердегі тұжырымдар назарға алынды.

Талқылау. Зерттеу «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында қазақ тіліндегі жарнама мәтінінің тарихы, тілі мен стилін және тақырыптық топтары мен прагматикасын анықтау мақсатында жүргізіліп отыр. Зерттеу тақырыбы 2024 жылға дейін де жалғасып, жаңа

қорытындылар мен тұжырымдарға апаратыны сөзсіз.

Жарнама атауы парсы тіліндегі *жар* және *наме* деген екі сөздің бірігуінен жасалған. *Жар* сөзі «елге хабарлау, білдіру, жариялау» деген мағынаны білдіреді. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөз *жар салу, жар қылу* тіркестерінде сақталған, ал ескі қазақ жазба тілінде *жар шақыру, жарламау* (жарияламау, білдірмеу), *жаршы* (хабарлаушы) сөздерінің құрамында актив қолданыста болды. *Наме* сөзі «жазба, жазылған нәрсе, жазылған хат, шығарма» деген ұғымды білдіреді. Бұл екі сөз қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бейімделіп, *жарнама* түрінде орнықты және тек жазылған хабарламаға ғана қатысты айтылмай, «құлақтандыру» мәнінде қолданылды.

«Қазақ» газетінде *жарнама* сөзі дефис арқылы берілген: *жар-нама*. Және ондағы «жар қылып білдіреміз» деген сөйлемнен *жарнаманың* елге жар салып хабарлау ұғымында қолданылып тұрғаны анық аңғарылады:

Жар-нама

Ардақты оқушыларымыз!

Йулдің басында 5 айға жазылған оқушыларымыздың газета алатын мөлшерлі уақыты толды. Сонда да оларға йул ақырынаша газета жібере тұрамыз. Сол секілді 6 айға жазылған оқушыларымызда да газета алатын мөлшерлі уақыты йул ақырында толады. Мөлшерлі уақыт толған соң газета жіберілмейді. Сондықтан **жар қылып білдіреміз**: газетамыз тоқталмай барып тұрсын десеңіз, күні бұрын кесімді жазылу ақшасын жібересіз.

«Қазақ» басқармасы» («Қазақ» газеті, №21, 1913) .

Жар-нама

Феврал басынан газетамызға жазылған алты айлық падписшиктеріміздің мөлшерлі уақыты осы 24 нші номырмен толды. Енді оларға газета жіберілмейді.

(«Қазақ» газеті, №24, 1913) .

«Қазақ» газетіндегі жарнамалар, мәтінде айтылғандай, жар салу, айту, хабарлау, құлақтандыру мақсатында

жарияланады. Бұл алғашқы жарнамалар «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 21-ші, 24-ші нөмірлеріне «Жар-нама» деген атаумен шығады. Және бірден қазақ тілінің үндесім заңына сәйкес бірыңғай жуан үндесіммен *жар-нама* деген толыққанды атау түрінде пайда болады. Шындығында, бұл сөз *жар-наме* деп түпнұсқа тілге жақын жазылуы да мүмкін еді.

Газет шығарушылардың өз сөзімен айтқанда негізі мақсат: «Жұрттың пайдасына көз болу, қазақ арасына ғылым, өнер жайылуына көз болу, қазақ арасына ғылым, өнер жайылуына басшылық ету, басқа жұрттардың *халінен хабар беріп, таныстыру*. Сол мақсаттарды орнына келтіру үшін зақұндерді, хакімдердің бұйрық-жарлықтарын *білдіріп тұру*. Мемлекеттік Дума һәм Мемлекеттік кеңес жұмыстары турасында жете *хабар беру*, ішкі һәм сыртқы хабарларды жазып тұру, қазақтың бұрынғы және бүгінгі *жайын жазу*, күнелту, кәсіп, жер-су, егін-таран, мал шаруашылығы, оқу оқыту, мектеб, медресе, школа, ғылым, өнер, әдебиет турасында жөн көрсету, адам һәм мал дәрігерлігі жайынан жазу» болуының өзі арлы-берлі хабарларды бірінен-екіншісіне жеткізу болған деп келтіреді, «Қазақ» газетінің тілі мен стилін зерттеген профессор [3, 51 б.].

«Қазақ» шығарушылары баспахана сатып алуды о бастан көздегенін, оқырмандардың, қалталы адамдардың, Қытайдағы қазақтардың көмегімен, құрған серіктестігінің арқасында 40 мың сомға қазақ даласындағы алғашқы баспахана осылай ашылғанын айтады [4, 128 б.].

Осыған орай алғашқы қазақ ұлттық баспасөзінің пайда болуына, үздіксіз жариялануына жарнамалардың жариялануы айтарлықтай жәрдем еткен деп ойлаймыз. Жарнама беруші өзі туралы ақпаратпен жұртшылықты құлақтандыру үшін «Қазақ» газетінің оқылымыдылығын пайдаланғаны үшін газетке жарна құйып тұруы әбден кәдік.

Профессор Б.Момынова «сол кездегі мерзімді басылымдардың бәрінің қазақ халқы үшін қызметі әмбебап, энциклопедиялық сипатта болды. Бірақ бәріне ортақ бір қызмет түрі болды, ол – **ағартушылық** қызмет еді. «Қазақ»

газеті осы қызметінде өзгелерден оқ бойы озық басылым еді. Өйткені газет А.Байтұрсынұлы түрлеген төте жазуды іс жүзінде алғаш пайдаланып, тәжірибеден өткізген, жазудың жүйеге түсіп, реттелуіне зор үлес қосқан, усул-жәдид қозғалысын қазақ даласына кең жайған газет болды» деп айрықша қызметін даралап көрсетеді [3, 51 б.].

Аталған газет жарнама қызметін ағартушылық мақсатта кеңінен қолданған газет болды. А.Байтұрсынұлы төте жазудың, емле түзудің реттелуіне тірек болған еңбектерін өзі бас болып шығарған осы «Қазақ» газетінде жарнамалап, хабардар етіп отырғанын айтады ғалым: «1913 жылғы 9-нөмірінде (6 апрель) «Жақын арада басылып шыққан һәм шығатын кітаптар» тақырыпты шағын хабар бар (осындай хабарлар әр жылдары уақ-уақ жарияланып отырған). Онда: «Оқу құралы» есімінде үш кітапша шығады. Біреуі қазақ тілінде қандай дыбыстар бар, ол дыбыстар қандай хәріппен, қалай жазылмақшы һәм

усул саутиә (сотие) жолымен оқытуды қалай бастау афдал болатын жайын сөйлейтін «Баяншы» кітап. Бұл басылып шықты. Бағасы пошта ақысы 5 т., пошта ақысымен 7 т. Онан басқа екі кітапшаның біреуі – қазақ тіліне жазылатын хәріптерді үйрететін әліпби. Екіншісі – қазақтан басқа тілдерге, мысалы: басқа түрки, араби, фарси сөздеріне жазылатын хәріптерді үйретуге шығарған екінші кітап. Бұл соңғы кітапта әріптердің бәрін білгеннен кейін балалар оқуға төселуіне ыңғайлап жазған қазақша мақалдар, жұмбақ тар, баталар, өлеңдер, ұсақ-ұсақ қарасөздер бар. Бұлар тез арада басылып шығады. Адрес мынау: Оренбург, Редакция газеті «Казак». А. Байтұрсунову» [3, 52 б.].

Төмендегі сурет (1-сурет) «Қазақ» газетінің соңғы бетінде берілген жарнама форматын көрсетеді. Бұнда бірыңғай мәтін түрінде емес, оқырманның назарын аударатын майлы бояумен қоршауға алынып, тақырып та майлы бояумен, ірі қаріппен беріліп, сурет, сызбалармен безендіріліп отырғанын көре аламыз.

1-сурет. «Қазақ» газетінің соңғы бетінде берілген жарнама форматы

Нәтижелер. «Қазақ» газетінде әртүрлі бағыттағы жарнамалар жарияланып отырған. Оларды бірнеше топқа бөлуге болады.

1) Әлеуметке пайдалы ақпарат тарату үшін берілген хабарландыру сипатындағы жарнамалар;

2) Тауардың сұранысын арттыру мақсатында берілген жарнамалар;

3) Көрсетілетін қызметке қызығушылық тудыруға бағытталған жарнамалар.

Мәселен бірінші топқа жататын жарнамаларға «Қазақ» газетіне, басқа да журналдарға жазылу ақысы мен мақала жариялау ақысын көрсеткен мәтінді, газетке қандай материалдар қабылданатыны туралы хабарды, жаңадан шыққан кітаптар туралы ақпаратты жатқызуға болады. Яғни бұлар жарнаманың негізгі, бастапқы қызметіне сәйкес, елге жар салып, құлақтандыру мақсатында жарияланған. Әрі бұл ақпараттар бір рет қана жариялана салмаған. Мысалы, «Қазақ» газеті туралы мына хабарлама әр нөмір сайын шығып отырған:

«Жазылу бағасы:

Жылға 3 сом, жарты жылға 1 сом 75 тиын, үш айға 1 сом. Номыр бағасы Орынбургда 5 тиын, басқа жерлерде 7 тиын.

Иглан бағасы:

Бір рет басуға 1 нші бетте петит жолы 20 тиын, 4 нші бетте 15 тиын. Бір реттен артық басу бағасы келісуінше.

Алдырушыларға адресі мынау: Оренбургь, Гришковская ул. Д.Димитриевой.

Редакция газеті «КАЗАК»

Газетамызға қай тіл мен болса да жазылған сөздер, хабарлар қабул алынады.

Газетамыздың көп мақсұдының бірі: басқадан да алып, өзімізде барын да жиып қазақ тілінің бетін жөндеп жолын ашпақ, сондықтан қазақтың мақалдары, тақпақ сөздері, жұмбақтары, билердің, шешендердің айтқан сөздері, басылмаған өлеңдер, қиссалар – бәрі де қабул алынады.

Басылмай қалған сөздер қайтарылмайды.

Адрес: Орынборг, Гришкоуски орамда, Дмитриива үйінде, «Қазақ» басқармасы»
(«Қазақ» газеті, №7, 1913) .

Жоғарыда берілген жарнамалар тілінде *иглан* (жариялау), *петит* (типографиялық шрифт), *орам* (көше) тәрізді сол кезеңнің тілдік қолданысына тән кірме сөздер кездеседі. 1913 жылы жарияланған жарнамаларда қазіргі тілде қолданылмайтын араб, парсы сөздері біршама, әрі көптеген терминдер араб, парсы сөздері арқылы жасалған:

Мухаррар – редактор

Иқтисади – экономикалық

Милли – ұлттық

Матбугат – баспасөз

Ибтидаи – бастауыш

Рашиди – ересек

Шарика – серіктестік

Шаһадат нама – куәлік қағаз

Мысқал – грамм

Қадар – кішкентай, аз

Исмлі – атты, аталатын

Усул – тәсіл, жол

Қирагат – мәнерлеп, мақаммен оқу

Асла – асылы, т.б.

«Қазақ» газеті Ахмет Байтұрсынұлы түзген төте жазудың тәжірибе алаңы болып, ұлттық емле, ұлттық әдеби тілдің нормаларын қалыптастырушы қызмет атқарғанмен төте жазу бірден жәдид жазуынан қол үзіп кете алмады. Терминдер араб тіліндегі нұсқасымен қолданылуы және жазылуы жазу тәжірибесіндегі дәстүрді бұзбау принципінен шыққаны сөзсіз. Және зерттеуге алынып отырған газеттің алғашқы нөмірлері болып табылатынын ескерсек, жоғарыдағы мысалдардың қолданылуы заңды. Сонымен бірге жарнамаларда бірқатар терминдер орыс тіліндегі нұсқасымен алынған:

Акружни (окружной) – аудандық

Присажни (присяжный) – алқаби

Углауни (уголовный) – қылмыстық

Граждански (гражданский) – азаматтық

Админстратиуни (административный) –

әкімшілік

Тұуаристуа (товарищество) – серіктестік

Плошиат (площадь) – алаң

Басна (басня) – мысал, тәмсіл

Торгоуи (торговый) – сауда

Наложни платеж (наложенный платеж) – үстеме төлем

Қобанқа (кубанка) – бидайдың сорты, қатты бидай

Земстуа (земство) – өзін-өзі басқару органы

Затадке (задаток) – кепіл

Прауа (право) – құқық

Судебни палата (судебная палата) – сот палатасы, т.б.

Өйткені бұл қатар қазақ даласына енді еніп келе жатқан қоғамдық-саяси, іскери, экономикалық қатынастарда жиі қолданылып келе жатқан сөздер еді.

Жоғарыда берілген жарнама мәтіндері практикалық транскрипция негізінде қазіргі емлеге сәйкес ұсынылды. Алайда

XX ғасырдың басындағы жазу нормасы басқаша болғаны мәлім. Мәселен, араб, парсы сөздері сол кезеңдегі жазу емлесіне сәйкес цитаталық принциппен, түпнұсқа тілдегі жазылымы бойынша берілген: *бага* сөзі *баһа*, *емле* сөзі *имла*, *қызмет* сөзі *хизмат*, *зейін* сөзі *зеһн*, сондай-ақ *кітаб*, *дафтар*, *сыныф*, *мактаб*, *асбаб*, *кітабхана*, *харф*, *фарси*, *файда* т.б. Тек кірме сөздер ғана емес, төл сөздердің жазылымы да сол кезеңнің емлесіне сәйкес таңбаланған. Оны жарнаманың практикалық транскрипциясы мен графикалық проекциясын салыстыру арқылы айқын аңғаруға болады (1-кесте):

1-кесте. Жарнама мәтіндерінің проекциясынан үзінді

Графикалық проекциясы	Практикалық транскрипциясы
«Қазақ» газетінің 1913 жылғы 15-ші нөміріне шыққан жарнама мәтіні	
Баслб шқды «АЗАМАТ» исмли қазақша һәр түрлі ғибратлы өлеңдер. Шғарушы Мир Иақуб Дулатф. Кітап баһасы 20 тин, көбдеб алдрушыларға 30% кемтледі.	Басылып шықты «АЗАМАТ» есімді қазақша әр түрлі ғибратты өлеңдер. Шығарушы Міржақып Дулатов. Кітап бағасы 20 тиын, көптеп алдырушыларға 30% кемітіледі.
«Қазақ» газетінің 1913 жылғы 18-ші нөміріне шыққан жарнама мәтіні	
Екнші рет баслб шқды ҚРҚ МСАЛ Ахмед Байтүрсүнфдң қазақша өлең мен мәшһүр Крылоф басналарынан тәржме айтб шығарған кітабы. Бұл кітабдң тлі жеңл, баслууы әдеме, имласы «қазақ» имласы. Баһасы 25, пошта арқлы 30 тин.	Екінші рет басылып шықты ҚЫРЫҚ МЫСАЛ Ахмет Байтүрсыновтың қазақша өлең мен мәшһүр Крылов басняларынан тәржіме айттып шығарған кітабы. Бұл кітаптың тілі жеңіл, басылуы әдемі, емлесі «қазақ» емлесі. Бағасы 25, пошта арқылы 30 тиын.

Жарнамалардағы келесі бір ерекшелік, негізгі мәтін араб жазуымен, ал мекен-жай кирил жазуымен де қоса көрсетіліп отырған. Мекен-жайдың үнемі кирилмен де беріліп отыруы сол кезеңдегі пошта қызметінің талабымен байланысты болған тәрізді.

«Қазақ» газетінің алғашқы нөмірлерінде тауардың сұранысын арттыру мақсатында берілген жарнамалар қатары біршама. Оларға кітап дүкені, дәрі, тырма, шөп жинайтын машина, сүт тартатын машина, іс тігетін машинаны насихаттаған, соларды сатып алуға үгіттеген, яғни коммерциялық бағыттағы

жарнамалар жатады. Бұл жарнамалардың құрылымындағы ең басты ерекшелік – тұтынушы назарын аударатындай слоган компоненттерінің болуы. Зерттеушілер слоганды сәтті қолданған жағдайда «Ол жарқын жарнама бейнесін жасауға себепші болып, жарнаманың ықтимал сатып алушыға жасайтын ықпалын арттырады» - деп тұжырымдайды. «Слоган» ұғымы галл тілінен аударғанда «айқай, ұран» дегенді білдіреді» [5, 40 б.]. Яғни слоган мақсаты – тұтынушы назарын аудару, сатып алуға ынталандыру, тұтынушы санасына әсер ету. «Қазақ» газетіндегі коммерциялық бағыттағы жарнамаларда тауардың

сапасына көңіл аудартып қана қоймай, тұтынушының сезіміне де әсер ететін фразалар қолданылғанын аңғаруға болады. Мұны төмендегі шөп жинайтын машинаға қатысты жарияланған жарнамалардан анық көре аламыз:

«Шөп машинасы»

Жер шаруасына керек машина сатып аларда ең әуелі беріктігін көздеу керек. Жұмыс қылғанда машина тоқталмайтын боларға керек һәм қосымша бөлек-салақ нәрселері қымбат болмасқа керек. Осы айтылған шартқа тура келетін «Геркулес» деген машина.

(«Қазақ» газеті, №15, 1913) .

Шөп жиятын машина

Машинаның заты, құрылған нәрселері берік, асыл болса көп қызмет етеді. Мінеки, біз «Геркулес» дейтін шөп жиятын машинамызды істеткенде айтылмыс шарттарды орындауға аса зейін салдық. Сондықтан бұл машинамыздан машина аспайды.

(«Қазақ» газеті, №18, 1913) .

Шөб машинасы

Бұл күнде жұмысшы қол қымбат. Шаруаға жұмысшы қолдың көбіне сүйенбейтін машиналар пайдалы. Ондай болатын жеңіл һәм берік, бөлек салағы қымбат түспейтін машиналар. Бұл шартқа тура келетін «Геркулес» ден артық машина жоқ.

(«Қазақ» газеті, №19, 1913) .

Машина тырма

Шөп бітік болғанмен жұмысшы қол қымбат болса, пайда бере алмайды. Сондықтан жиюшы машинаның жақсысын алу керек. Ол «Геркулес» тырмасы.

(«Қазақ» газеті, №20, 1913) .

Бір ғана «Геркулес» машинасына қатысты жоғарыдағы жарнамаларда слоган компоненттері адам эмоциясына әсер ете алатындай құбылып отырған. Мәселен, «беріктігін көздеу керек», «машина тоқталмайтын боларға керек», «нәрселері қымбат болмасқа керек», «айтылған шартқа тура келетін «Геркулес», «Геркулес» ден артық машина жоқ», «бұл машинамыздан машина аспайды», «Жиюшы машинаның

жақсысын алу керек. Ол «Геркулес» деген фразалар тауар сапасының өте жоғары екеніне сендіре алады. Сондай-ақ төмендегі жарнамада да «Сібірдегі алтын кәсібі май кәсібінен кейін қалды», «май кәсібінің озуына себепкер болған «Алфа лавал», «айдай әлемге паш болған «Алфа лавал» тәрізді слогандар қолданылған:

«Алфа-нобел»

Тұуаршстуасы (серіктесі)

Жылына отыз миллион сомдық мың жеті жүз алтын шығаратын Сібірдегі алтын кәсібі жылына төрт миллион пұт сүттен май істеп елу миллион сом шығаратын май кәсібінен кейін қалды. Алтын кәсібінен май кәсібінің озуына себепкер болған, айдай әлемге паш болған «Алфа лавал» деген сүттен май айыратын машина. Өзгеден мұның артықтығы сүтке май жібермейді. Өзі берік, тұтынуга оңай. Сібір жерінде май айыратын машинаның жүзден сексені «Алфа-лавал» машинасы. Сүттен май айыратын заводтарға керек құралдың бәрі «Алфа-нобел» де табылады.

(«Қазақ» газеті, №17, 1913) .

«Қазақ» газетіндегі жарнамаларда слогандар өнім туралы жағымды көзқарас қалыптасыру және оған қызығушылық тудыру мақсатында қолданылған. «Слоган – жарнама мәтініндегі прагматикалық қызметі күшті тілдік құрылымның бірі» [6, 23 б.]. Демек, слоганның бұл қызметі «Қазақ» газетіндегі жарнамаларда ерекше назарға алынған дей аламыз.

Жарнаманың негізгі ақпараттық бөлігі 3, асса 4 сөйлемнен құралады. Алғашқы сөйлемдер зат туралы білімге, тәжірибеге сүйенген негіздеме себептен тұрады. Соңғы бір ғана сөйлемде тауардың аты аталады, мысалы, «осы айтылған шартқа тура келетін «Геркулес» деген машина». «Бұл шартқа тура келетін «Геркулес» ден артық машина жоқ». «Сондықтан бұл машинамыздан машина аспайды». «Ол «Геркулес» тырмасы». «Сүттен май айыратын заводтарға керек құралдың бәрі «Алфа-нобел» де табылады» деген сөйлемдер жарнама ақпаратын аяқтайды. Ал алдыңғы сөйлемдер қажет затты таңдаудың оңды жолдарын түсіндіреді, себебін айтады; былайша айтқанда тыңдаушыға не

оқырманға жұмбақ жасырады. Тыңдаушы негіздемені оқып, жөн сөз екен деген ойға тірелгенде, жұмбақтың сырын ашып, жарнаманың соңына жетуге асығады. Соңы бір ғана сөйлеммен, «тақ» етіп, жауап түрінде айтылады. Ары қарай сөйлем қосып, ұзартылмайды. Жұмбақтың жауабы нақты. Бұл жарнамалардан кейін затқа қызықпау, қайда сатылатынын іздемеу, бағасын білу үшін хабарласпау мүмкін емес. Жарнама прагматикасы осылай жасалған. Яғни бүгінгі жарнама мәтіндеріндегідей нысанның атауы бірнеше қайталанып, бұл затқа не мақсатпен назар аудару керектігі айтылмай, нысанның өзгелерлен артықшылығы көрсетілмей мәнсіз қайталана бермейді. Әр сөйлем мен сөзде мәң, мағына бар.

«Қазақ» газетіндегі жарнамалардың келесі бір тобы – ақылы қызмет түрлерін ұсыну, яғни көрсетілетін қызметке қызығушылық тудыруға бағытталған жарнамалар. Оған адвокаттық, орысша үйрету, машинкаға теру қызметтері ұсынылған жарнамаларды жатқызуға болады. Мәселен:

«Орынбор акружни (окружной) соттың қарамағындағы присажни (присяжный) паернни (поверенный) (адуакат) Илия Михайлович Алексеев ізденуге алады:

Углауни (уголовный) (бас кетерлік), граждански (мал өндрерлк), админстрациуни (админстративный) (өкмет) істерді.

Жұмысы бар адамдармен сөйлесетін сағаттары:

9 дан 11 ге шейін (ертемен)

6 дан 8 ге шейін (кешпен)

Байрам күндерде 12 ден 2 ге шейін («Қазақ» газеті, №7, 1913) .

Г.Загуменова Орысша жазуларды машинамен көшіріп басып беруді қабыл етеді. Қымбат алмайды» («Қазақ» газеті, №16, 1913) .

Орысша оқытамын

Жаз айларында орысша оқушыларды қабыл етемін. Ауыл орыны бек көңілді: орман өзен жанында. Поштасы да жақын («Қазақ» газеті, №15, 1913) .

Мұндағы жарнама мәтінінің сөйлем құрылысы қазақ тіліне жат, орыс тілінен тікелей аударылған немесе сауатсыз

құрылған жарнамалар деуге болады. Оның бір себебі қызмет түрлерін ұсынған адамдар өздері қазақ тілінде мәтін құрай алмағандықтан өзгелерге өтініш жасайды, сөйтіп кейде қазақ тілін білмейтін аудармашыларға тап болып, асығыстықпен тексеруден өтпей жарияланып кетеді.

Кейбір жарнамалардың мәтіндері қажетті ақпаратты береді. Мысалы, орыс тілін үйретемін деген мына жарнаманың бірінші сөйлемінде – мақсат, екінші сөйлемінде - қашан, үшінші сөйлемінде – қайда және қандай жерде екені қосымша айшықталып беріле кетеді:

Орысша оқытамын. 1 нші бортевулсинң 2 нші аулында жаз айларында орысша оқушыларды қабул етемн. Ауыл орны бек көңілді: орман өзен жанында. Поштасы да жақын. Адресім мынау:

Ст. Каменно-Озерная, Оренб. Г. Учителью Марианской аульн.школы Малабаеву («Қазақ» газеті, №15, 1913) .

20 ғасыр басы қазақ даласында қоғамдық істерді жүргізуге, іскери қатынастар, сот ісі мәселесімен айналысуда оқыған, орыс тілін білетіндердің көмегіне зәру болатын кез еді. Бұл істер бойынша жақын-таныстарға көмек беріп жүрген кісілер енді көптің сұрауына тап болады. Сол себепті «Қазақ» газеті арқылы оқырмандарға өздері туралы құлағдар етуді бастайды.

Кейбір жарнамалар орыс тілінен аударма қалпында жарияланып кеткенмен, қазақ тілінің сөзсаптамы бойынша беріледі. Мысалы, *«Г.Загуменова. Русша жазуларды машина мен көшрүб басыб беруді қабул етеді. Қымбат алмайды. Адресі: Орнборг, Петрпавлофски орам, асдық базарына жақын»*. Мұндағы *қымбат алмау* деген тіркес қазіргі уақытта *бағасы арзан* деген тіркеске ауыстырылған. Шындығында, *«қымбат алмайды»* деген қолданыс *қымбат емес, арзан* деген бірліктерге қарағанда қазақы болып табылады.

Денсаулық күтіміне катысты тамыр дәрінің жарнамасы арасына жеті нөмір салып, 3 рет жарияланған, үшеуінде де бір мәтін беріледі, үшеуінде де өнім құны, жеткізу шарты, мекенжайы бірдей:

Шыққан жерінен өзіміз һәр уақыт жаңасын алдырыб тұргандықтан арзан сатамыз:

Мысқалы 5 тиыннан 70 тиынға қадар һәр түрі бар.

Сомына 25 тиын задатка жіберген кісіге һәр жаққа жіберледі.

Алдырушыларға *адресі:*
г. Тургай, Абдулкаюму Кадышеву («Қазақ» газеті, №7, 1913).

Бұл жарнама тамыр дәрісінің пайдасын білетін, қолданып көрген, қайталап тапсырыс беретін жұртшылыққа арналған. Өйткені мұнда алдыңғы жарнамалардағыдай, сүт машиненің, басқа машиненің пайдасын алдымен түсіндіріп алған тәсіл қолданылмайды. Бірден өнімнің арзандығын және тез жеткізіп беретіндігін, әрі бағасын жариялап нақты жазады.

Бұл да жазу прагматикасын біліп қалған коммуникация ортасы екеңдігін көрсетеді.

Тағы бір ерекшеліп айтатын – газет беті арқылы алғыс айтылатын дәстүр қалыптасқандығы болды. Мысалы, мына жарнамада науқастанып жатқан баланың халін сұраған жалпақ жұртшылыққа көңіл айтылған. Оны «тәңір жарылқасын» деген атаумен айдарлаған:

Тәңірі жарылғасын

Семей Зарешной Ислабодка саудагері Абдулрахман мырза Йусф хажы ұғлы бұйл науқасқа ілінгеннен бері қарай сыртдан өздері келіп, йаки хат бен көңіл сұраған ағайын-тұусқан, дос-жар жұусқан кісілерге «Қазақ» арқылы тәңірі жарылғасын айтып, өзінің ризалғын білдіреді («Қазақ» газеті, №18, 1913).

Мұнда науқасқа іліну, тәңір жарылқасын, дос-жар, жуысқан, ризалығын білдіру деген дәстүрлі сөзсаптамға тән қолданыстар жарнама тілін қазақыландырған.

Жалпы, жарнама мәтінін зерттеушілер жарнама гендерлік жағынан ерекшеленетінін және ерекшеленуі тиіс екенін айтады [7, 59 б.]. Ал «Қазақ» газетіндегі жарнамалар жарнама түзудің алғашқы тәжірибесі болғандықтан әрі зат сатып алуды ұйғаратын отбасы мүшесі әйел адам емес, үй иесі – отағасы, яғни ер адам болғандықтан жарнама әйел адамға бағытталып жасалмаған.

Қорытынды. Зерттеушілер жарнаманың бірнеше типін анықтаған: сауда маркасының жарнамасы, жекелеген сауда жарнамасы, саяси жарнама, анықтамалықтағы жарнама, іскерлік жарнама, институционалды жарнама, әлеуметтік жарнама, интерактивтік жарнама, насихаттық жарнама [8, 18 б.]. «Қазақ» газетінің 2013 жылғы нөмірлерінде сауда және әлеуметтік жарнамалар жиі жарияланғаны байқалады және жарнама мәтіндерінің графикалық безендірілуінде де ерекшелік бар, жарнама мәтіндері оқырманның назарын аударатындай айрықшаланып берілген. Негізгі ойды білдіретін сөздер қою әріппен көрсетілген. Бұл ХХ ғасырдың басында жарнаманы безендіру технологиясының айтарлықтай дамығанын көрсетеді. Сонымен қатар, жарнама мәтіндері лингвистикалық тұрғыдан жеңіл әрі қарапайым берілген, бұл кез-келген адамның тез түсінуіне бағытталып жасалған әрекет.

Қорыта айтқанда, «Қазақ» газетіндегі жарнамалар қоғамды ақпараттандыруда тиімді қызмет ете отырып, жарнамаланып отырған нәрсенің өтімді болуына да ықпал ете алған.

Әдебиеттер тізімі

1. Lic. Daymette Montenegro Morales. THE HISTORY OF ADVERTISING. // CD de Monografias 2012 (с) 2012, Universidad de Matanzas “Camilo Cienfuegos”.
2. Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» басылымдарының графикалық проекциясы (дыбыс жүйесі мен түрлері, 1-кітап. 1914, 1924, 1927). Ғылыми түсініктемесін жазып, құрастырғандар: Е.Маралбек, Г.Мамырбек, Қ.Ғабитханұлы. Жоба жетекшісі А.Фазылжан. –Алматы: ЖК «Асыл», 2023. –321 б.
3. Момынова Б. «Қазақ» газеті (1913-1918): әліпби, емле ерекшеліктері және лексика-грамматикасы. –Алматы: Қазақ тілі, 2022. –256 б.
4. Тұрғараева Г. Ахметтің тағдыр толқыны. –Алматы: «Қазақ университеті», 2021. –317 б.
5. Байдуллаева А. Құрылымы әртүрлі тілдердегі жарнама слоганы. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. –Алматы, 2016.

6. Увайсова М. Жарнама тілі: лингвопрагматикалық аспект. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. -Алматы, 2010.
7. Маломошнова А.В., Мусинова Г.С. Жарнамалық мәтіндердегі гендерлік бағдарланған лексика. // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – 2023. -№1.
8. Шыңдалиева М. БАҚ-тағы жарнама технологиясы (оқу құралы). -Астана: Өркен, 2012. -134 б.

References

1. Lic. Daymette Montenegro Morales. The history of advertising, CD de Monografías 2012 (c) 2012, Universidad de Matanzas “Camilo Cienfuegos”.
2. Ahmet Baitursynuly «Til-qural» basylymdarynyn grafikalyq proekciyası (dybys zhyjesi men tyrleri, 1-kitap. 1914, 1924, 1927) [Graphic projection of Akhmet Baitursynuly’s “Til-Kural” publications (sound system and types, Book 1. 1914, 1924, 1927)] («Asyl», Almaty, 2023, 321 p.). [in Kazakh]
3. Momynova B. «Qazaq» gazeti (1913-1918): alipbi, emle erekshelikteri zhane leksika-grammatikasy [Newspaper “Kazakh” (1913-1918): alphabet, spelling features and vocabulary and grammar] (“Kazak tili”, Almaty, 2022, 256 p.). [in Kazakh]
4. Tyrgaraeva G. Ahmettin tagdyr tolqyny [Akhmet’s wave of fate] («Kazak universiteti», Almaty, 2021, 317 p.). [in Kazakh]
5. Baidullaeva A. Qyrylymy artyrli tilderdegi zharnama slogany [The structure is an advertising slogan in different languages]. Dissertation prepared for the degree (PhD) (Almaty, 2016). [in Kazakh]
6. Uvaisova M. Zharnama tili: lingvopragmatikalyq aspekt [Advertising language: linguopragmatic aspect]. Dissertation prepared for the degree of Candidate of Philological Sciences (Almaty, 2010). [in Kazakh]
7. Malomoshnova A.V., Musinova G.S. Zharnamalyk matinderdegi genderlik bagdarlangan leksika [Gender-oriented vocabulary in advertising texts], L.N.Gumilev atyndagy EYU Habarshysy. Filologiya seriyasy [Bulletin of L. N. Gumilyov ENU, Philology series], 1 (2023). [in Kazakh]
8. Shyndaliev M. BAK-tagy zharnama tekhnologiyasy [Advertising technology in the media]. Training manual («Orken», Astana, 2012, 134 p.). [in Kazakh]

К.Б.Күдерінова, Г.М.Мамырбек

Институт языкознания имени А.Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

Структура рекламных текстов в газете «Қазақ»

Аннотация. Основной целью статьи был анализ языковой специфики рекламных текстов в первой национальной печати – газете «Қазақ», организованной Алашской интеллигенцией и изданной в период с 1913 по 1918 годы. Для этого сначала были созданы графические проекции рекламных текстов в номерах 7-40 указанной газеты 1913 года, которые были расшифрованы. Графическая проекция - это механическая маркировка текста, заданного той или иной системой письма, другим алфавитом [1, с. 7], без привязки к традициям и нормам письма копируемого языка, буквенному и звуковому содержанию, а также к элементам, которые имплицитно передаются в исходном письме. В статье также был проведен обзор истории казахской рекламы. Были проанализированы структура предложений, словосочетания исторических рекламных текстов на казахском языке. На основе исторических казахских рекламных текстов, опубликованных в 7-40 выпусках газеты «Қазақ» за 1913 год, определены виды рекламы начала XX века. Были раскрыты значения арабских, персидских слов и терминов, встречающихся в языке рекламы. В статье установлено, что в газете «Қазақ» часто публиковалась торговая и социальная реклама, подробно описаны особенности технологии оформления рекламы начала XX века. Статья посвящена истории становления рекламы на казахском языке.

Ключевые слова: газетный язык, рекламный текст, история рекламы, алашоведение, виды рекламы.

K.B.Kuderinova, G.M.Mamyrbek

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan

The structure of advertising texts in the newspaper “Kazakh”

Abstract. The main purpose of the article was to analyze the linguistic specifics of advertising texts in the first national press – the newspaper “Kazakh”, organized by the Alash intelligentsia and published in the period from 1913 to 1918. To do this, graphic projections of advertising texts in issues 7-40 of the specified newspaper of 1913 were first created, which were deciphered. A graphic projection is a mechanical marking of a text given by one or another writing system, another alphabet [1, p. 7], without reference to the traditions and writing norms of the copied language, letter and sound content, as well as to the elements that are implicitly transmitted in the original letter. The article also reviewed the history of Kazakh advertising. The structure of sentences, phrases of historical advertising texts in the Kazakh language were analyzed. Based on historical Kazakh advertising texts published in 7-40 issues of the newspaper “Kazakh” in 1913, the types of advertising of the early twentieth century are determined. The meanings of Arabic, Persian words and terms found in the advertising language were revealed. The article found that trade and social advertising was often published in the newspaper “Kazakh”, the features of the technology of advertising design of the early twentieth century are described in detail. The article is devoted to the history of the formation of advertising in the Kazakh language.

Keywords: newspaper language, advertising text, advertising history, Alash studies, types of advertising.

Авторлар туралы мәлімет:

Күдерінова Қ.Б. – ф. ғ. д., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Мамырбек Г.М. – ф.ғ.к., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Kuderinova K.B. – Doctor of Philology, A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Mamyrbek G.M. – Candidate of Philological Sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Әшекей бұйым атауларының сөзжасамдық сипаты

Аңдатпа. Әшекей бұйымдар – бұл ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан, бізге атадан балаға мұра етіп қалдырылған ұлттық өнер туындысы, дәстүрлі және халықтық өнердің сарқылмас көзі. Халық қолөнері қандай болмасын оның тарихы әлеуметтік құрылымымен, әдет-ғұрыптарымен, салт-дәстүрлерімен өрілген.

Зергерлік бұйымдар – бойында көркем образдардың өзіндік ерекшелігін мұқият сақтаған жәдігер және қанша ғасыр өткеніне қарамастан, ол ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде беріліп келеді. Бұл өнер біздің ұлттық мәдениетімізде ерекше құндылықтар болып қана қоймайды, сонымен қатар бір жағынан, тіліміздің бай лексикалық қорынан орын алады. Екінші жағынан-рухани, философиялық, эстетикалық көзқарастар көрсеткіші ретінде өскелең ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуде, халық шығармашылығын, дәстүрлерді меңгеруде өте маңызды. Біздің ұлттық мәдениетіміздегі қолданбалы өнер халқымыздың тарихының, оның ұлттық бірегейлігінің, дүниетанымының үйлесімді дамуын көрсетеді.

Зерттеудің мақсаты – зергерлік бұйым атауларының сөзжасамдық сипатын ашу. Мақалада осы мақсатқа сай талдау жасалады, соның негізінде зергерлік бұйымға қатысты аталымдардың көпшілігі аналитикалық тәсіл арқылы жасалғаны дәйектеледі. Біздің тілімізде кейбір әшекей атаулары сирек қолданылатындықтан көнерген сөздер қатарынан орын алатын жағдайлар бар, кейде олардың мағынасын тек мәтін шеңберінде түсінуге болады. Сондықтан сәндік бұйым атауларына лингвистикалық талдаулар жасаудың маңызы зор екендігі айтылады.

Түйін сөздер: аналитикалық тәсіл, сөзжасам, лингвистикалық талдау, рухани және материалдық мәдениет, аталым, этимология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-100-110>

Кіріспе. Халықтың ұлттық бірегейлігінің негізгі ерекшеліктерінің бірі – ұлттық киімдері мен зергерлік бұйымдары. Бүгінде өнер туындыларында кездесетін ұлттық киім мен сән бұйымдарының атауларын анықтау, сондай-ақ этимологиясын, сөзжасамдық ерекшеліктерін анықтау жан-жақты филологиялық, лингвистикалық талдауды қажет етеді. Бұл жайттың маңыздылығы жаһандану дәуірінде, ғылыми-техникалық дамудың нәтижелері пайдаланылып, ұлттың келбетін танытатын бағалы құндылықтар қолданыстан тыс қала берген кезде, біздің күнделікті өмірімізден біртіндеп халқымыздың рухани және

материалдық мәдениетінің көрінісі болып табылатын дүниелердің ұмыт қалмауына ықпал етеді. Себебі ол дүниелердің атаулары, яғни лексикалық қор біздің тілімізден де жоғалуда. Тіліміздегі кейбір сөздер қолданыстан шығады, мағынасы көмескі болады, кейде олар жаңарып, мағынасы кеңейеді. Біз тілімізде байырғы сөздерді сирек қолданылатын болғандықтан олардың мағынасын тек мәтін шеңберінде түсіне аламыз, сондай-ақ, өнер туындысындағы ежелгі атауларды тек сөздік арқылы түсінуге болатын сәттер кездеседі. Атап айтқанда, біздің ұлтымыздың тарихы, өмір салты, ойлауы мен эстетикалық қалауы оның рухани байлығынан

ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде қолданылатын жабдықтардан, жиһаздардан, киімдерден, зергерлік бұйымдардан көрінеді. Сондықтан олардың барлығын салалар бойынша жинау, зерттеу біздің мәдениетімізді жас ұрпақ үшін, тіпті өткен тарих пен асыл мұраға үлкен талғамы бар жас ұрпақ үшін түсіну мен игерудің басты кілті болады. Себебі бүгінгі таңдағы қазақ қыздарының ободок, кулон, заколки, невидимка, цепочка, зажим, перстень, запонки, броши – брошьтар деп жүруі кімді болса да қынжылтаты анық.

Өркендеген халықтардың көпшілігінде өздері жасаған мәдени барлық материалдық және рухани жиһаздарды жинау және сіңіру ғана емес, сонымен қатар оларды мұқият ретке келтіру, жинау, қағазға түсіру және талдау, зерттеу тәртібі бар. Мұндай шаралар елде көптеген қазыналарды, сондай-ақ болашақ мұраларды тануға, сақтауға, ұрпаққа насихаттауға бағытталған. Кез-келген халықтың ғасырлар бойы жинақталған материалдық және рухани қазынасы бар.

Халқымыздың әр түрлі дәуірлердегі материалдық және рухани мұрасының атаулары, лексиканың бұл қабаттары тілдің кумулятивтік қызметі негізінде өз бойында сақтап және оны бүгінгі күнге дейін жеткізген. Әйелдердің зергерлік бұйымдары тек қана қазақ халқының ерекшелігін танытып қоймайды, еліміздің өзінде әр өңірдің өзіндік ерекшелігін аңғартып, бір-бірінен дараландырады. Яғни, әшекей таққан адамның қай аймақтан шыққанын оның киген киімі мен зергерлік бұйымдары арқылы анықтауға болатын болған.

Қазақ зергерлері әдетте білезік, алқа, сақина, сырға, тіс шұқығыш (алтын-күмістен жасап, қалтаға салатын), қиықша, піллә, тоң, алқа, тоға, сәукеле, түйреуіш, шеге жасайды, ілмек, сағат бау, үзбе, түймелер, түйме тұтқалар, бұрандалар, тоғалар, белдіктер, қалталар және т.б. ірілі-ұсақты қажетті зергерлік асыл бұйымдарды жасап, адамның эстетикалық талғамын, жеке көрік-келбетін көркейтетін істермен айналысқан. Алтын мен күмістен жасалған табақтар, ағаш төсек, ер-тұрман, қару-жарақ, жазу аспаптары, ауыздық,

насыбай шақша, опа сауыт, домбыра, қобыз, керней, т.б. күнделікті тұрмыста тұтылатын заттарды зергерлер әшекейлеп, өрнектеп қана қоймай, қолдан ойып, немесе темірден иіп жасап отырған. Кейінірек, зергерлердің сүйікті кәсібі жиһаз жасау және жиһаздың әртүрлі бөліктерін безендірумен де айналыса бастаған. Зергерлердің қолынан шыққан әртүрлі бұйымдар және әшекейлердің кескіндері мен пішіндері әрі олардың атауларының түрі - әдебиет пен тіл білімі салаларына үлкен үлес қосты деп айта аламыз. Дәлірек айтсақ, тіл білімінде, этнолингвистикада және когнитивтік лингвистикада қолөнер зергерлік бұйымдарының атауы ерекше жағдайларды, бұйым атауларына тікелей қатыстылықты білдіретін қалыптылықты, танымдық қасиеттерді қамтитын ерекше тілтанымдық бағыт ретінде қарастырылады. Қазақ зершілерінің қолдарынан туындаған өнер туындыларын басқа елдің түкпір-түкпірінен келген халық шеберлері ежелгі оюлардың өте әдемі және ерекше көшірмелерін жиі жасайды. Сонымен, өнерге, еңбекқорлыққа, зергерге деген сүйіспеншілік ел арасында арта түспесе кемімейтіндігі де ақиқат. «Зергердің көзі өткір, қолы епті, ойы ұшқыр», «Кісінің қыңырлығы зергердікіндей» деген халық аузына тараған афоризмдерден біз зергерді құрметтегендігін, және осы кәсіптің халыққа қажет екендігін түсінеміз. Ежелгі заманнан қалыптасып, көзге танымал, құлаққа сіңісті болған зергерлік бұйымдар атаулары да ерекше болып келеді. Мәселен, «алтын алқа», «алтын қиықша», «алтын піллә» және т.б. когнитивті атрибут сияқты ерекше атаулар бар. Сонымен қабат, «алтын қиықша», «алтын піллә», «алтын тоқыма», «күміс шелпек», «күміс тоға», «зерлі сәукеле», «алтын түйреуіш», «күміс шеге», «алтын тоға», «сағат бау», «ілмек», «зерлі түйме», «пышақ сабы», «күміс бұрандалар», «белдік тоғалар», «зерлі баулар», «кестелі қалталар», т.б. атауларды да жазба әдебиеттерінен, көркем шығарма тілінен жиі ұшыратамыз.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында теориялық-әдістемелік негіз ретінде сөзжасам саласының қағидалары басшылыққа алынды. Қажетіне қарай

сипаттама, сөзжасамдық талдау, жүйелеу, салыстыру тәсілдері қолданылды.

Зерттеу бірнеше кезеңнен тұрады. Алғашқы кезеңде зерттеу тақырыбы бойынша теориялық материалдар қарастырылып, шетелдік және отандық ғылыми зерттеулер басшылыққа алынды және зерттеудің мақсаттарымен міндеттері айқындалды.

Зерттеудің екінші кезеңінде қазақ әшекей бұйымдары атауларының сөзжасамдық сипаты талдауға түсті. Тілдік бірліктерге сөзжасамдық талдаулар жасалып, олардың сөзжасамдық сипаты анықталды.

Зерттеудің үшінші кезеңінде алынған зерттеу барысында алынған нәтижелер тұжырымдалып, қорытындыланды.

Талқылау мен нәтижелер. Қай халықты алсақ та, ұлттық киім, әшекей бұйымдары сол халықтың танымын аңғартып, тұрмыс-тіршілігін бейнелейді.

«Қазақ халқының рухани болмысы мен ой-арманының, қиял ғажайыбының нәтижесінен материалдық лексиканың құнарлы қабатын құрайтын қол өнері туындап отырған. Ұлт мәдениетінің болмысында осындай мол қабат зергерлік өнер лексикасында ерекше көрініс береді» [1, 140].

Ендеше байқағанымыздай, ұлттық киімдер мен әшекей бұйымдар атаулары – халық танымының көрсеткіші.

Зергерлер ежелден әйелдерге арналған зергерлік бұйымдарын алтын мен күмістен жасаған. Олар асыл тастардан, маржандардан көздер орнататын болған. Қазақ әйелдерінің кеудеге арналған әшекейлеріне тікбұрышты өңіржиек, доға тәрізді тұмар немесе бойтұмар жатады. Қыздардың шаштарының ұштарына байлаған әшекейі шолпы, шашбау деп аталды. Сонымен қатар, зергерлер бұдан басқа да шаш салпыншағын – шашбауды, сондай-ақ білезік, жүзік, сырға, қапсырма, ілгек, сәукеле әшекейі – шілтірді, түйме мен түрлі түйреуіш жасаған.

Әшекей бұйымдарға қатысты атаулардың сөзжасамдық сипатын қарастыратын болсақ, көбіне аналитикалық тәсіл арқылы жасалғанына көз жеткізуге болады.

Сөзжасамдық талдау үшін морфологиялық құрылым мен сөздің шығу тегін түсіну маңызды [2, 120]. Сөзжасамдық тәсілдер жөніндегі анықтамаларға назар аударсақ, «морфологиялық тәсіл деп түбір сөзге я туынды сөзге қосымшалар қосу арқылы жаңа сөз тудыру тәсілін айтамыз да, синтаксистік тәсіл деп түбір (я туынды) сөздердің бірігуі, қосарлануы, тіркесуі арқылы сөз тудыру тәсілін айтамыз», – дейді ғалым А. Ысқақов [3, 80]. Ғалым пікірімен сабақтасатын тұжырымды «Қазақ грамматикасы» академиялық жинақтан да кездестіреміз [4, 16]. Ғалым еңбегінде сөзжасамдық тәсілдің үш түрі көрсетіледі: «Сөйтіп, грамматикалық жолмен сөз тудырудың үш түрлі тәсілі бар, оның біріншісі – морфологиялық тәсіл, екіншісі – синтаксистік тәсіл, үшіншісі – морфологиялық-синтаксистік (я синтаксистік-морфологиялық) тәсіл» [3, 86].

«Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» еңбегінде қазіргі қолданыстағы сөзжасамдық тәсілдердің үш түріне жан-жақты түсінік беріліп, анықтамасы ұсынылған. Ғылыми еңбекте:

- 1) синтетикалық (морфологиялық),
- 2) аналитикалық (синтаксистік),
- 3) лексика-семантикалық тәсілдер

сипатталады [5, 64].

Сонымен бірге, зерттеуде әр сөзжасамдық тәсілге толық ғылыми негізде анықтама беріледі [5, 65-88]. Монографияда сөзжасамға аналитикалық тәсілге кең талдау ұсынылған. Аналитикалық тәсіл өте ежелгі тәсіл болып саналады және оның әлем тілдеріндегі орны егжей-тегжейлі сипатталған. Сонымен бірге түркі тілдерінің сөзжасамында белсенді жұмыс істейтін тәсіл екендігі дәлелденді. Қазақ тілінде аналитикалық тәсіл іштей 4 түрге бөлінеді: «біздің тілімізде аналитикалық тәсілдің мынадай түрлері бар:

- 1) сөзқосым;
- 2) қосарлау;
- 3) тіркестіру;

4) қысқарту» [5, 91]. Ал «Қазақ грамматикасында» (2002жыл) аналитикалық тәсіл сөзқосым, қосарлану, қысқарту тәсілдерінің мәнін, түрлерін, дамуын дәлелдеу арқылы толықтырылған [4].

Әшекейлерді ғалым Ж. Манкеева былайша топтастырады:

1. Киім-кешектегі әшекейлер: бас киімге тағылатын сәндік бұйымдар, үстіндегі киім-кешекке тағылатын әшекейлер, белдіктер.

2. Денедегі әшекейлер: шашқа тағылатын, мойынға, басқа, кеудеге, иыққа, қолға, аяққа тағылатын зергерлік заттар.

3. Тұрмыстағы әшекейлер: денсаулыққа пайдалы әшекейлер, сәндік әшекейлер, зат салатын сәндік бұйымдар. Әшекейді жасауда басты мәнге ие болатын ерекше тұсы әшекейдің түрлі асыл тастармен безендірілуі [6, 129].

Сонымен әшекей зат атауларын талдар болсақ, осы аналитикалық тәсіл белсенді қолданылғанын көреміз. Мысалы, шашбау атауы – шашты буатын бау деген екі сөзден аналитикалық тәсіл арқылы жасалғаны бірден байқалады. Өңіржиек – кеудеге тағылатын әшекей зат. Өңір және жиек деген екі сөздің бірігуі арқылы жасалған аталым. Елімізде қыздар мереке күндері мойын мен кеудеге сән ретінде әшекей таққан. Өңіржиек төртбұрышты немесе дөңес пішінді бірнеше күміс кесінділерден тұрады, олар бір-біріне жақын орналасқан бірнеше жұқа тізбектері бар сақинамен біріктірілген. Өңіржиек бала емізетін әйелдің міндетті әшекейі болып саналады, өйткені ол көз тиюден т.б. қорғайды деп есептелген. Сансыз өрнекті бөлшектермен, шашыраңқы өрнектермен безендірілген, бұл бөлік кейде көптеген салпыншақтармен күрделене түседі. Өңіржиек күміс моншақтар, оюлар, бұршіктер және асыл тастармен безендірілген.

«Тұмар – жас баланы, жаңа туған төлді көз тиюден, ауру-сырқаудан сақтайды деген ұғыммен ішіне құран сөзі жазылған, үшбұрышты мата не былғарымен тысталған дұғалық қағаз» [7].

«Ішінде дұға жазылған қағазы бар яки киелі саналатын түйенің түбіті бар үш бұрышты, төрт бұрышты немесе цилиндр формалы күміс шынжырлы, салпыншақты, үзбелі бауы бар, мойынға, киім сыртынан омырауға, қолтыққа тағатын алтын не күміс әшекей. Тұмар біздің тілімізге араб тілінен енгенде «дұға жазылған, үш бұрыштап бүктелген қағаз» деген мағынада жұмсалған» [8]. Тұмар

атауының этимологиясы бойынша қарасақ, «тума иер» – «туған жер» деген екі сөздің кірігуінен жасалған. Мұсылман діні келуіне байланысты тұмардың ішінде енді топырақ емес, дұға жазып салу салт-дәстүрі ауыстырған. Тұмарды жасау барысында қолданылатын материалына, безендіру әшекейіне қарай алтын тұмар, тіллә тұмар, сіркелі қолтық тұмар, бойтұмар, жастық тұмар, қиық тұмар, лағыл тұмар деп түрліше атау сөздердің тіркесуі арқылы қалыптасқан. Әшекей атауларының барлығы дерлік аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. «Алтын тұмар – күміс бетіне сіркелеп, алтын жалатылған тұмар». Алтын және тұмар деген екі сөздің тіркесуі арқылы жасалған тұмар атауы. «Тіллә тұмар – алтынмен қапталған тұмардың бір түрі», «Сіркелі қолтық тұмар – бетіне сіркелеп өрнек салынған тұмар», «Бойтұмар – дұға, аят жазылып, мойынға тағылатын тұмар», «Жастық тұмар – төрт бұрышты түсті металдан жасалған көркем тұмар», «Қиық тұмар – сән үшін мойынға тағылатын, жалтырауық заттардан жасалған тұмар», «Лағыл тұмар – лағыл таспен безендірілген тұмар». «Үкіаяқ» – екі сөздің бірігуі арқылы жасалған тұмар атауы. Тұмар атауы тұрмыста да, көркем әдебиетте жиі кездеседі. Тұмар түрлеріне байланысты атаулар бүгінгі таңда сирек қолданыста.

Мен бір жыр жазсам шіркін,
бойтұмардай

Естігеннің жаны еріп, ой туардай.

Сезімі ғашықтардың бір-біріне

Тек қана сол өлеңмен айтылардай
(Сәуле Досжанова, Арман қала).

Мысалы, «тіллә тұмар» деген аталымдағы «тіллә» сөзі алтын, пұл деген мағынада поэзиялық шығармаларда кездеседі.

Сұлу қыз балиғатқа толғанынан,

Айттырушы көбейді жан-жағынан.

Қатын өлген саудагер тіллә шашып,

Айырды қызды сүйген арманынан
(Сәуле Досжанова, Арман қала).

Білезік – білекке тағылатын әшекейлі, сәнді бұйым. Білезік сөзі білек және жүзік (білекжүзік) сөзінің бірігуінен шыққан. Бұйымдар ішінде білезіктің түрі өте көп болған. Олар баулы шынжырмен қосылған сақиналары бар білезіктер, асыл тастан

көз орнатылған көзді білезіктер деп бөліне береді. Білезік түрлерінің атаулары бірнеше сөздер тізбегімен келген. Ұлтымыздың зергерлік өнеріне қатысты лексикасын егжей-тегжейлі зерттеп, оны халқымыздың тарихы мен мәдениетімен байланыстыра қарап, кешенді түрде талдаған ғалым – Р.Шойбеков. Оның еңбектерінде зергерлік өнердің тарихы, қазақрухани мәдениетіндегі орны, зергерлік бұйымдардың ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіндегі қызметі халқымыздың салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімдерімен сабақтастырыла қарастырылған [7]. Ал С.Қасиманов халқымыз ең қалаулы өнеріне балап, жоғары бағалаған зергерлік өнердің тарихын баяндаумен бірге зергерлік жұмыстың орындалу әдісі мен техникасына қарай түрлеріне, аталған өнердің басты, негізгі үлгілеріне тоқталады [9]. Білезіктер жасалуына, өрнектеріне қатысты *тапсалы білезік, үзбелі білезік, кавказ білезік, көзді білезік, жұмыр білезік, қос білезік, орама білезік, өрме білезік, бес білезік, ұрама білезік* деген түрлері бар. Профессор Ж.Манкеева: «Халық поэзиясында білезік әшекейлерімен байланысты сөздер жиі кездеседі. Мысалы, егер қолыңызда «Күмістелген тар білезік» немесе «Білекте бес білезік жарқырайды» десе, «*бұралған білезік*» ақ білегіне жарасымды..» деген өлең ұйқастарын жиі ұшыратамыз», - дейді [10, 74].

Білезік атауларының барлығы дерлік екі сөздің тіркесуі арқылы, яғни аналитикалық тәсілмен жасалған, күрделі аталымдар.

«*Бетмоншақ* – сәукеленің екі жағына, маңдайына салбырата қадап қоятын бірнеше қатар төгілмелі моншақ» [11].

«*Бетмоншақ* – сәукеленің екі жағына, маңдайына салбырата қадап қоятын бірнеше қатар төгілмелі моншақ. Оның екі түрі болады. Бірі – бірыңғай ірілі-ұсақты моншақтардан түзілсе, екіншісі – матадан тігіліп, моншақтар мата бетіне орналастырылады. Екеуінің де арасында күміс қозалар қадалады. Бетмоншақ белге дейін, тіпті одан да төмен түсіп тұрған. Бетмоншақ жас келіннің ұялшақ жүзін жартылай жасырып, бетін бүркемелеп тұрады. Сондықтан «ұялып тұр» деудің орнына «бет моншағы үзіліп тұр» деген. Халық арасында «Бет моншағы үзіліп,

қыздар келер сызылып..» деген өлең жолдары бар.

Сөзжасамдық сипатына келсек, *бет және моншақ* сөздерінің бірігуі арқылы жасалған күрделі сөз екені айқын көрінеді.

«*Жақмоншақ* – сәукеле, бөрік, бергек, кимешек сияқты әйелдер баскиімдерінің екі жақ самайлығына және маңдайының алдыңғы жиегіне қасқа түсіре, тізбелі шоқ жасап шілтерлеп тағылатын әшекей. Жақмоншақты зергерлер алтын, күміс қозаларын жібек жіптерге тізіп, асыл тастармен бұршақтап, үзбелеп жасайды». Сөзжасамдық сипатына келсек, жақ және моншақ сөздерінің бірігуі арқылы, яғни аналитикалық тәсіл арқылы жасалған.

«*Үкіаяқ* – жоғары жағына асыл тас орнатып, төменгі жағын күміспен күштеп, баскиімге, бесікке тағатын әшекей. Ертеде үкі киелі құс саналып, оның аяғын, қауырсынын тұмар орнына қолданған. *Үкіаяқ* сырға, шаштеңгелермен бірге сәукеленің де құрамдас бөлшегі ретінде пайдаланылған» [11]. Берілген мәтіндегі *бетмоншақ, жақмоншақ, үкіаяқ* – әшекей бұйым атаулары – аналитикалық тәсіл арқылы жасалған.

Гүлдарайым – бетмоншағын салбыратып, қарқарасын жарқыратып, жібек жамылғышын желбіретіп сәукеле киген – Бекболаттың сұлу тоқалы (С.Сматаев. Елім- ай).

Әшекей бұйымдар арасында шаш сөзінің тіркесуі, не бірігуі арқылы жасалған әшекей бұйым атаулары көп. Мысалы, *шашбау, шашқап, шаштеңге*. Бұл атаулардың үшеуі де аналитикалық тәсіл арқылы жасалған.

Одан кейін шілтер жапқыш жабатын, Кілтіңді алып *шашбауына* тағатын.

Содан сен де тымырайып тұрушы-ең, Құпияңмен алып жұрттың тағатын (Сәуле Досжанова, Арман қала).

Шаштеңге – күміс, алтын тиындарды тізбелеп жасаған шолпының бір түрі. Шаштеңгені қыздарға мезгілсіз жүрмеуі үшін тағып қояды. Өйткені, кешкілік оның сыңғыры қыз баланың әлі далада қыдырып жүргенін жан-жағындағыларға «хабарлап» тұрады.

Шашқап – шашты күннен, шаң-тозаңнан қорғайтын қымбат матадан жасалып,

сырты түрлі моншақ, жапсырмалармен безендірілген, екі өрімді шаштарға арналған бұйым. «Мақпал, шұға, барқыт, мауыты сияқты қызыл, қара, көк түсті матадан тігіледі. Желкеден белге жететіндей етіп жасалған шашқап ою өрнек, зермен, моншақтармен әшекейленеді де, шашты күнге күйден, шаң-тозаңнан сақтайды» [12, 98].

Метафоралық аталымарқылы жасалған әшекей бұйым атаулары да тілімізде молынан кездеседі. Сөздің ұқсастық қатынастары материалдық сыртқы түрінің басқа нысандарға ұқсастығымен танылады. Ұқсастық-ассоциативті ойлау үдерісінің өнімі. Осылайша, гносеологиялық аспект психологиялық аспектімен байланысады. Психологиялық тұрғыдан қолданыстағы атаулар, тілдегі сөздер жаңа түсініктер мен ұғымдардың пайда болуына түрткі болады. Атаулар мен заттардың бейнесінен жаңа ұғымдар, мағыналар пайда болады. Метафоралар, ассоциативті ойлаудың нәтижесі ретінде, кейде тек адам санасында жасалған бейнелердің ұқсастығынан туындайды. Заттардың әртүрлі белгілері сияқты, олардың пішіндерінің бейнесі де әртүрлі. Бейненің прагматикалық алғышартты баяндаушының тыңдаушыға берген идеясының әсерлі және түсінікті болуына байланысты метафоралардың пайда болуына жағдай жасады. Мысалға *есектас*, *бесқұлақ*, *танакөз* атауларын алуға болады.

Есектас – қырнап жасалған көк тас. Жас балаға көз тимесін деп қадап қояды.

Бесқұлақ – бастырма тәрізді бұйым. Бес күміс теңгенің ортасына асыл тас орнатып жасайды.

Танакөз – түйме тәрізді дөңгелек, асыл тасты, күмістен жасалған сәндік бұйым. Қыздардың тақиясына, бөркіне, омырауына, жағаға тағады.

Есектас, *бесқұлақ*, *танакөз* тілдік бірліктер сөзбе-сөз мағынасына сәйкес екінші мәнге ауысады. Атауларды қолдану негізінде олардың екі объект арасындағы байланысы сөйлеуде де сақталатынын атап өтеміз. Метафоралық атауларға тән екіжақтылық олардың қолданылуынан көрінеді.

Лингвистикалық алғышарттар бейнелерді жасау үшін тілдің символдық сипатының маңыздылығына байланысты. Яғни, сыртқы белгіге, тікелей мағынасы бар атаудың ішкі семантикалық құрылымына сүйене отырып, тілде ауыспалы мән пайда болады. Әрине, бұл алғышарттар сөздің мағынасын дамыту сияқты күрделі мәселені жан-жақты сипаттай алмайды.

Қазақ тілінде біріккен зат атауларының біршама бөлігі нысандардың сыртқы пішін ұқсастығын танумен метафоралы аталым арқылы жасалатыны байқалады. Шынайы болмыс нысандары ең алдымен адамның көру мүшесі арқылы айқындалып, айрықша белгілері ашылады. Бұл тілдік бірліктердің мағынасынан, ішкі құрылымның түзілуінен көрінеді. Мысалы, негіз-фрейм “сыртқы пішін” мақсат-фрейм “сыртқы пішін” ұқсастығы бойынша жасалған *танакөз* аталымын тана негіз-фреймі көз мақсат-фреймі арқылы түсіндіреміз. Тана фреймінде сиырдың көзі сыртқы пішіні бұл аталымда тана көз ақпараты мақсат-фрейм бұйымның сыртқы пішініне ассоциациялық ойлаумен ұқсату нәтижесінде ауысады. Аталым жасаудағы сөздің «*тананың көзіне ұқсас әшекей*» ішкі мағыналық құрылымы адам санасын бірден денотатқа бағыттайды. Яғни тіл бірлігінің бейнелілігі затты таңбалау үшін қызмет етеді де, оның лексикалық мағынасын нақты көрсетіп береді. «Тілдік бірліктердің жаңа мағыналары мен ұғымдарын қалыптастыруда ассоциация ойлау механизмінің негізгі тетігі болып табылады. Ол тілден тыс нысандардың қасиеттері мен адам санасындағы олар туралы түсініктерді байланыстырады» [13, 94].

Болмыстың шынайы формалары туралы түсінік адамның терең ойларының әрекеттері арқылы жасалады. Ұғымдарды тұжырымдамаларға түрлендіру бейнелер (образдар) арқылы жүзеге асырылады. Метафоралану кезінде бұл процестер адам санасында жүреді. Нақты заттар туралы түсінікке байланысты ұғымдар қалыптасады. Метафоралар – тілдегі бейнелі ұғымдардың өрнектері. Сөздердің көпмағыналылығы астарында түсінік негізінде қалыптасқан образды ұғымдар жатыр. Осылайша, метафораларды жасауға

ұйтқы болатын ұғымдар көбінесе нақты нәрселер негізінде жасалады. Өйткені адам санасындағы нақты заттардың ұғымдары мен тұжырымдамалары дерексіз объектілерге қарағанда берік орын алады. Осының арқасында олардың бейнесі де айқынырақ болады. Метафоралар – заттар не құбылыстар ұқсастығын бейнелеудің таптырмас тәсілі. Адам заттар мен құбылыстардың ұқсастығын және т.б., содан кейін олардың ерекшеліктерін іздей отырып жаңа атаулар, ұғымдар жасайды. Метафоралар сонымен қатар тілдегі уәждің жоқтығынан, бейнелі мағыналардың болмауынан және айқындылығынан алшақтау үшін қолданылады, яғни бейнелі атаулар бейнесіз атауларға қарағанда анағұрлым түсінікті және әсерлі қабылданады. Сонымен қатар, метафоралар ұлттық дүниетанымының, ойлау ерекшеліктерінің, тілдегі әлемнің көрінісін бейнелеудің үлгісі болады. Адам ойлауының ассоциативті механизмдері тілге, әсіресе тілдік бірліктерді құруға белсенді қатысады. Егер біз сөздердің пайда болу сипатына тереңірек үңілсек, онда олардың бейнесін байқаймыз.

Сәндік құралдарға *кемер белбеу, ақық сақина, құсмұрын сақина* т.б. алуға болады. «*Кемер белбеу* – негізі былғарыдан тігіліп, алтын, күміс әшекейлермен шектелген аса қымбат белбеу». «*Кемер белбеу* белге сән. Кемелді жігіт елге сән» мақал-мәтелі де тілімізде кездеседі.

Әшекейлер ішінде *сақинаның* түрі көп, жасалуына, түріне, қолданылуына байланысты түрлі атаулар кездеседі. Мысалы, металл түріне байланысты *алтын сақина, күміс сақина, қола сақина, жез сақина, темір сақина* болатын болса, *неке сақина* – салт-дәстүрге байланысты аталған. Сонымен қатар, тілімізде жасалуына, түріне қатысты *ақық сақина, сіркелі сақина, тасты сақина, бұрма сақина, балдақ сақина, моншақты сақина, Кавказ сақина* деген атаулар бар. «*Ақық сақина* – кішкентай ақық қондырылған сақина», «*сіркелі сақина* – бетіне ұсақ түйіршіктерден сірке өрнек салған сақина», «*бұрама сақина* – алтын, күмісті есіп жасайды», «*тас сақина* – шыныға орнатылған тас сақина», «*моншақты сақина* – моншақ қондырылған сақина», «*құсмұрын*

сақина – үсті дөңестеу келген сақина», «*шынар сақинасы* – бетіне ұсақ дәндерден жасалған сірке үлгісін қолданатын сақина» [14]. Сақина түрлеріне қатысты атаулардың барлығы дерлік аналитикалық тәсіл арқылы жасалғанын көреміз.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған әшкей атаулары да тілімізде біршама. Сөзжасамның синтетикалық тәсілі – синтез (қосу, жапсыру, біріктіру) сөзінен жасалған. Яғни түбірге жұрнақ қосу арқылы жаңа сөз жасау. Жұрнақтардың бәрі бірдей жаңа сөз жасай бермейді, сөзжасамдық жұрнақ болуы шарт. Тіліміздің сөз тудырым құрылысының тағы бір негізгі тұлғасы қосымша, атап айтқанда, сөз тудырушы жұрнақтар тілдің сөзжасам жүйесіндегі негізгі тұлғалардың бірі. Сөз тудырушы жұрнақтардың тілді жаңа сөзбен байытуда атқаратын қызметі өте зор. Ол сөзжасамдағы синтетикалық тәсілдің шешуші тұлғасының бірі. Тілімізде сөз тудырушы жұрнақтар өте көп. Ол қазақ тілінің барлық даму кезеңінде болған десек, қателеспейміз.

Зерттеу барысында әшекей атауларын жасауда етістіктерге -ма, -ме қосымшасы жалғану арқылы жасалған атаулар бар екенін анықтадық. Бұдан етістікке жалғанған -ма, -ме жұрнағының үлесі басымырақ екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы: *қапсырма, қаусырма, тістестірме, жапсырма, бастырма, жарма, жақтама* т.б.

«*Қапсырма*» сөзі қаусыру сөзінен туындаған. Ғалымдар тілдің даму тарихында п/б/у дыбыстарының алмасуы жиі кездесетіндігі айтылған. Оны қазақ зергерлері қыз-келіншектер киімін сәндеу үшін жасаған. Қапсырманы қымбат бағалы металдардан әшекейлеп, асыл тастардан көз орнатып жасайды. Қапсырма ілмек, сақина тәріздес екі бөлшектен тұрады.

«*Бастырма*» – қазақтың ұлттық киімдеріне түйме орнына тағатын, яғни қапсырма сияқты, қамзолға түйме сияқты қадайтын әшекей заты.

«*Жарма*» – әйел көйлегінің алдыңғы жақ өңіріне тағып қоятын, жапырақ бейнесіндегі қос жылтыр, сәндік зат.

Сәукелеге тағатын зат, інжу, маржаннан жасалған төгілме моншақ «*жақтама*» деп аталады. «*Жақтама*» – атауы да -ма жұрнағы арқылы жасалған.

«Тістестіріме» – деген аталымда «тістестірі» туынды етістігіне *-ме* жұрнағы жалғану арқылы бұйым атауы жасалған.

Әшекей бұйымдар атауын жасаудат *-ға* жұрнағының да басым болатынын айтқан орынды. Мысалы «сырға» атауының түбірі – «сыр». *Алтын сырға бап жүрсін әр құлақта* (Мәшһүр Жүсіп, 93); *Сүйіндіктің ағасы Алтыннан салған сырғасы* (Мәшһүр Жүсіп, 33). Сыр араб тілінде құпия, жасырын сыр деген мағынаны береді.

Жүзік атауының сөзжасамдық моделіне келсек, жүз түбіріне *-ік* жұрнағының жалғануы арқылы жасалса, жаулықтың шекелігіне, сәукелеге қадайтын жарты ай немесе жұлдыз тәрізді әшекейді «айшық» деп атайды. Сөзжасамдық моделі: ай түбіріне *-шық* жұрнағының жалғануы арқылы жасалған.

-Ша жұрнағынан жасалған «маңдайша» да сәукелеге тағатын әшекей зат.

Сонымен, әшкей зат атауларының басым бөлігі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. Синтетикалық тәсіл арқылы әшекей атауларын жасауда *-ма*, *-ме* жұрнағы өнімді қызмет атқарған.

Қазіргі таңда әйелдер әшекей зат атауларын қарастырар болсақ, көбі кірме сөздер болып келеді. Мысалы, шокер, тиара, брошь, ободок, т.б. Шокер-мойынға тағатын әшекей түрі. «Шокерлер бірнеше жыл қатарынан танымал болды. Олар былғары, атласты, ашық немесе кішкентай моншақтардан жасалады. Ерекше материалдардан, мысалы, ағаштан немесе үлпектен жасалған шокер сияқты әшекейлерді атап өткен жөн». Қолданысқа енген әшекей бұйымдардың қазақша баламасын беру, қолданысқа енгізу бүгінгі күннің мәселелер қатарын құрайды.

Қорытынды. Тіл мен мәдениеттің көрсеткіші болған ұлттық зергерлік бұйымдар атаулары – тіл қазынасының бір саласы және қазіргі кезде қолданыста

жоқ кейбір байырғы сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын ашатын мәдени-тарихи деректер көзі.

Қазіргі таңда, біздің ойымызша, қазақ қолөнерін жан-жақты зерттеу ғылым үшін де, өмір үшін де үлкен маңызды тәжірибе. Біздің ойымызша, ұлттық мәдениетті зерттеу, білу бүгінгі күннің талабы [15, 7].

Әшекей бұйымдарға қатысты атаулардың сөзжасамдық сипатын қарастыра келе, көбіне аналитикалық тәсіл арқылы жасалғанына көз жеткіздік. Мысалы, шашбау, шашқап, шаштеңге, есектас, бесқұлақ, танакөз, т.б. бірігу арқылы жасалған. Екі сөздің тіркесуі арқылы моншақты сақина, бұрама сақина, ақық сақина, сіркелі сақина, алтын тұмар, тіллә тұмар, сіркелі қолтық тұмар, жастық тұмар, қиық тұмар, лағыл тұмар, т.б. атаулары жасалған.

Әшкей атауларын жасауда *-ма*, *-ме*, *-шық*, *-ша*, *-ік*, *-ға* жұрнақтары белсенді қолданылғанын көреміз. Мысалы, қапсырма, бастырма, жақтама, жүзік, сырға т.б.

Қазіргі кезеңдегі әйелдер әшекей атауларының көбі кірме сөздерден тұрады.

Мысалы, шокер, тиара, брошь, ободок, т.б.

Қорыта айтқанда, ғасырлар бойы жинақталған тәжірибе тіл арқылы сақталады және тіл арқылы толықтырылады. Адамзаттың санасында жинақталған білім қажет болған жағдайда әртүрлі мақсаттарда қолданылады.

Метафора бұл білімді қолдануда, білім категориялары арасында ауысулар жасауда өте белсенді. Метафораның аталым жасау қасиеті тілдің барлық салаларында кеңінен қолданылады. Жалпы метафора – когнитивті көзқарас тұрғысынан мұқият зерттеуді қажет ететін құбылыс. Әшекей бұйым атауларын жасауда метафора арқылы аталым жасау тәсілінің де орны бар екенін көреміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Күркебаев К.Қ. Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 191 б.
2. Natanael Y.T., Septiani F., Johan M. Word Formation Analysis in Elon Musk's Tweets and Replies: Morphological Approach // Proceeding of Research on Literary, Linguistic, and Cultural Studies. – 2022. – Vol. 1. – P 120-135.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 384 б.
4. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 263 б.
5. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 268 б.
6. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.
7. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. – 368 б.
8. Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 88 б.
9. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 248 б.
10. Манкеева Ж. Этнолингвистикалық өрімдер. – Алматы: Ғылым, 2014. – 397 б.
11. Мұратқызы Қ. Сән беріп сәукелесі хас сұлуға // Еңбекші қазақ [Электрон. ресурс]. Сәрсенбі, 29 Шілде 2020. – URL: <https://mezet.org/madeniet/dast-r/item/9399-san-berip-saukelesi-khas-s-lu-a.html> (қаралған күні: : 09.11.2022).
12. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті.– Алматы: «Алматы кітап баспасы», 2018. – 384 б.
13. Склярёвская Г. Н. Метафора в системе языка. Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. изд. фирма, 1993. – 150 с.
14. Әбжан Г.М., Абылханова Г.А. Қазақтың зергерлік әшекей бұйымдарының ұлттық мәдениетіміздегі орны //Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Көркемөнер білім беру: өнер – теориясы – әдістемесі» сериясы. – 2015. - № 2(43). -28 б.
15. Mangazina Z., Berkimbayeva S., Moldabayeva M., Minayeva A. Linguistic image of the Kazakh worldview in the national ornament. // Innovaciencia. 2022; 10 (1): 1-8.

References

1. Kurkebaev K.K. Qazaq tilinin ruhani zhane materialdyq leksikasy [Spiritual and material lexicon of the Kazakh language] (Almaty, Kazak universiteti, 2020, 191 p.). [in Kazakh]
2. Natanael Y.T., Septiani F., Johan M. Word Formation Analysis in Elon Musk's Tweets and Replies: Morphological Approach, Proceeding of Research on Literary, Linguistic, and Cultural Studies, 1, 120-135 (2022).
3. Yskakov A. Qazirgi qazaq tili. Morfologiya [Modern Kazakh language. Morphology] («Mektep», Almaty, 2014, 98 p.). [in Kazakh]
4. Qazaq tilinin grammatikasy [Grammar of the Kazakh language] («Gylym», Almaty, 2002, 263 p.). [in Kazakh]
5. Qazirgi qazaq tilinin sozzhasam zhuiesi [Word formation system of the modern Kazakh language] («Gylym», Almaty, 1989, 268 p.). [in Kazakh]
6. Mankeeva J.A. Madeni leksikanyn ulttyq sipaty [National character of cultural vocabulary] («Gylym», Almaty, 1997, 272 p.). [in Kazakh]
7. Qazaq dasturli madenietinin enciklopediyalyq sozdigi [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture] («Sozdik-Slovar», Almaty, 1997, 368 p.). [in Kazakh]
8. Shoibekov R. Qazaq zergerlik onerinin sozdigi [Dictionary of Kazakh jewelry art] («Gylym», Almaty, 1991, 88 p.). [in Kazakh]
9. Kasimanov S. Qazaq halqynyn koloneri [Crafts of the Kazakh people]. («Kazakhstan», Almaty, 1969, 248 p.). [in Kazakh]
10. Mankeeva J.A. Etnolingvistikalyyq orimder [Ethnolinguistic braids]. («Gylym», Almaty, 2014, 397 p.). [in Kazakh]
11. Muratkyzy K. San berip saukelesi has suluga [Give fashion to the most beautiful] (Enbekshi kazak) [Working Kazakh], Wednesday, July 29, 2020 [Electronic resource]. Available at: <https://mezet.org/madeniet/dast-r/item/9399-san-berip-saukelesi-khas-s-lu-a.html> (Accessed: 09.11.2022).

12. Kenzheahmetuly S. Qazaq halkynyn turmysy men madenieti [Lifestyle and culture of the Kazakh people]. (Almaty book publishing house, Almaty, 2018, 384 p.). [in Kazakh]
13. Sklyarevskya G.N. Metafora v sisteme yazyka [Metaphor in the language system] (St. Petersburg Publishing House firm, St. Petersburg, 1993, 150 p.). [in Russian]
14. Abzhan G.M., Abylhanova G.A. Qazaqtyn zergerlik achekei buiymdarynyn ulttyk madenietimizdegi ornı [The place of Kazakh jewelry in our national culture], Abai atyndagy KazUPU Habarchysy, «Korkemoner bilim beru: oner – teoriasy – adistemesi» seriasy [Bulletin of Abai KazN, “Art education: art-theory-methodology”, 2(43), 22-28 (2015)]. [in Kazakh]
15. Mangazina Z, Berkimbayeva S, Moldabayeva M, Minayeva A, Linguistic image of the Kazakh worldview in the national ornament, Innovaciencia 10(1), 1-8 (2022).

Ш.Б. Саликжанова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Словообразовательный характер названий женских украшений

Аннотация. Ювелирные изделия, – это национальное произведение искусства, которое развивалось и формировалось веками, передавалось из поколения в поколение, неиссякаемый источник традиционного и народного творчества. Каким бы ни был народный промысел, его история тесно переплетена с социальной структурой, обычаями и традициями.

Ювелирные изделия – это реликвия, бережно хранящая неповторимость художественных образов, и вне зависимости от того, сколько веков прошло, она передается из поколения в поколение как наследие. Это искусство представляет собой не только особую ценность в нашей национальной культуре, но и, с одной стороны, занимает место в богатом лексическом фонде нашего языка. С другой стороны, как показатель духовно-философских и эстетических взглядов очень важно в воспитании подрастающего поколения в национальном духе, в овладении народным творчеством и традициями. Прикладное искусство в нашей национальной культуре отражает гармоничное развитие истории нашего народа, его национального самосознания, мировоззрения.

Цель исследования - выявить словообразовательный характер названий ювелирных изделий. В статье для этой цели проводится анализ, на основе которого подтверждается, что большинство имен, связанных с женской модой, созданы с использованием аналитического подхода. В нашем языке некоторые декоративные имена употребляются редко, поэтому бывают случаи, когда они являются устаревшими словами, а иногда их значение можно понять только в контексте текста. Поэтому говорится о важности лингвистического анализа названий декоративных изделий.

Ключевые слова: аналитический метод, словообразование, лингвистический анализ, духовная и материальная культура, номинация, этимология.

Sh.B. Salikzhanova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The word-formation character of women jewelry nominations

Abstract. Jewelry is a national work of art that has been developed and shaped over the centuries, passed down from generation to generation, an inexhaustible source of traditional and folk art. Whatever the folk craft, its history is closely intertwined with the social structure, customs and traditions.

Jewelry is a relic that carefully preserves the originality of artistic images, and regardless of how many centuries have passed, it is passed down from generation to generation as a legacy. This art is not only a special value in our national culture, but also, on the one hand, takes place in the rich lexical fund of our language. On the other hand, as an indicator of spiritual, philosophical, aesthetic views, it is very important in raising the younger generation in the national spirit, in mastering folk creativity and traditions. Applied art in our national culture reflects the harmonious development of the history of our people, its national identity, worldview.

The purpose of the research is to reveal the word-formative nature of jewelry product names. The article makes an analysis for this purpose, on the basis of which it is confirmed that most of the names

related to women's fashion were created using an analytical approach. In our language, some decorative names are rarely used, so there are cases where they are obsolete words, and sometimes their meaning can be understood only within the context of the text. Therefore, it is said that it is important to make linguistic analyzes of the names of decorative products.

Keywords: analytical approach, word formation, linguistic analysis, spiritual and material culture, title, etymology

Автор туралы мәлімет:

Саликжанова Ш.Б. – 3 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Salikzhanova Sh.B. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қ.Қ.Сарекенова*, А.М.Меліс*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан**E-mail: sareke.kk@gmail.com, aishok_051995@mail.ru*

Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің мағыналық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы «жүрек» сөзінің өзге сөздермен тіркеске түскендегі мағыналық ерекшеліктері қарастырылады. Бұл мақалада «жүрек» сөзіне қатысты жүз шақты тіркес жеті топқа топтастырылып талданды. Сөз тіркестері «жүрек» сөзінің жеті септіктің бірінде тұрып өзге сөздермен тіркескенде беретін мағынасы анықталды. «Жүрек» сөзінің өзге сөздермен тіркеске түскендегі поэтикалық мағынасын қарастырылды. «Жүрек» сөзіне қатысты поэтикалық құрылымдардың тезаурусы бойынша қазақ тілінің жеті септік жалғауы бойынша топтастырылып, сол арқылы «жүрек» сөзінің поэтикалық ерекшеліктері мен семантикалық мәні анықталды. Яғни «жүрек» сөзінің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасы арқылы оның тіркескен сөздерін анықтап барып, жалпы «жүрек» сөзіне қатысты бейнелі тіркестер анықталды. Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзі қай септікте тұрса да, адамның өзін, адамның ниетін, сезімін, көңіл-күйін және мінезін білдіреді. Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзі қолданысының басты ерекшелігі – адамның «жүрек» арқылы өзінің өмірін, мінез-құлығын реттей алатындығы. Не нәрсені де жүректен қалап істесе, өзінің жүрегіне жай ғана қарамай, жүрегінің түбіне терең бойлап қараса, өз ойын, өз сөзін, өз мінезін, өз тағдырын, өз өмірін дұрыс жолға бағыттап алатындығы көрсетілді.

Түйін сөздер: Абай Құнанбайұлы, жүрек, мағына, септік жалғауы, адам, лексикалық мағына, поэтикалық мағына.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР09259039 «Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» атты ғылыми жоба аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-111-119>

Кіріспе. Абай шығармаларының тілін зерттеу ХХ ғасырдың басында басталып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді, әрі қарай да жалғаса береді. Абай тілін зерттеудің бір қыры – Абай шығармалары арқылы қоғамның рухани құндылықтарын танытуды іс жүзіне асырып, ондағы құнды ақпарат жиналған тілдік бірліктердің, яғни нақты сөздердің сол шығармаларда қолданылған мән-мағынасын түсіндіру, ақынның сөзқолданысын тілдік тұрғыдан зерттеу. Осы тұрғыдан Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің

қолданысына талдау жасауды мақсат еттік. Осы мақсатқа жету үшін алдымызға мына міндеттерді қойдық: Абай шығармаларында қолданылған тірек сөздердің семантикалық ерекшеліктерін талдау арқылы олардың тура және ауыспалы мағыналарын ашу; Абай шығармаларында қолданылған тірек сөздердің тіркесімділік қабілетін анықтау арқылы олардың поэтологиялық тезаурусын қалыптастыру.

Бұл мақалада Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбайұлының шығармалары бойынша «жүрек» сөзінің мән-мағынасын

оның басқа сөздермен тіркесімділігі арқылы талданды.

Зерттеу әдістері. Мақала жазу барысында қазақ филологиясындағы «жүрек» сөзінің қолданылуына байланысты және қазақ грамматикасына қатысты ғылыми еңбектер пайдаланылды. Зерттеу барысында салыстыру, саралау, терминдік атауларды талдау, статистикалық әдістер қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы «жүрек» сөзі өзге сөздермен тіркеске түсіп, белгілі бір поэтикалық бейне береді. Осы поэтикалық бейнелердің мағынасын сөздікке бергенде, олардың тезаурусы анықталады. Жалпы тезаурустық талдау дегенімізге келер болсақ, «Тезаурус – дескрипторлы, ақпараттық іздестіру тілінің лексикалық бірліктер арасындағы семантикалық қарым-қатынасын бейнелеп көрсетіп және мағыналы мазмұнына қарай сөзді іздестіретін автоматтандырылған сөздік» [1]. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде жүрек сөзіне берілген анықтама былайша сипатталады: Жүрек. 1. Бойға қан жүргізуші басты орган. 2. Ауысп. Кісінің жан дүниесі, рухани сезімі [2,324]. Ал жүрек концептісіне қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде салғастырмалы тұрғыда зерттеу жүргізген А.А.Султангубиева мынадай жалпылама түсініктеме береді: «Жүрек адам өміріндегі физикалық және рухани өмір сүрудің негізгі көзі болып табылады» [3,189] және «Дүниенің тілдік бейнесі туралы мәлімет беретін бейнелі ойлау болып табылатын «жүрек» ұғымы кез келген тілдің лексикалық қорын байытады» [4,188]. Абай тілінің сөздігінде жүрек сөзіне толық түсініктеме беріп, тіпті қандай сөзбен тіркесетін тұстарына тоқталып, олардың эпитеттік қолданысына, фразеологиялық тұтастық түріндегі қолданысына, қосымшалар арқылы сөздермен синтетикалық, аналитикалық тәсілдерімен берілуіне кеңірек тоқталған, сонымен қатар жүрек сөзіне жалпы сараптама жасай отырып, ақын шығармашылығындағы 169 рет қолданысын көрсеткен.

ЖҮРЕК. Көкірек қуысындағы қан айналымын басқаратын орталық мүше.

Қайрат, ақыл, жүрек үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп ғылымға жүгініпті. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Бойдағы мінді санасам, Тау тасынан аз емес. Жүрегімді байқасам, Индейін таза емес. Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? [5,231].

Белгілі Абайтанушы, профессор М.Мырзахметұлы: «Қазақ әдебиетінің сан ғасырларға созылған тарихында бір де бір қазақ ақыны жүректің адам өмірінен алатын орны мен атқарар қызметін соншалықты жан-жақты терең мағынада философиялық, гуманистік астар беріп, оны ақындық тіл өнерінде құлпырта ойнатып Абайша толғай алған емес. Абайдың жүрек жайындағы танымдары арнайы зерттеуді қажет етеді» [6,404], – дейді.

«Жүрек» сөзінің негізгі мағынасы мен адам өміріндегі қызметі Ұлы ақынның «Малға достың мұңы жоқ, малдан басқа» деп басталатын өлеңінде беріледі.

Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек.

Еңбекті сат, ар сатып неге керек?

Үш ақ нәрсе адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

Яғни өлеңнің бірінші жолында айтылғандай, адам өз жүрегін таза сақтама, оның малдан еш айырмашылығы болмайды екен. Жүрек тазарып, көзі ашылып, адам өзінің жүрегін айтқанымен өмір сүргенде ғана толыққанды өмір сүріп, Абай атамның өмірлік концепциясы «Толық адам» дәрежесіне жетеді.

Абай тіліндегі «жүрек» сөзінің қолданысы туралы профессор Е.Жанпейісов: «Абай бір ғана жүрек сөзінің өзін түрлі мағынадағы жиырма шақты сөзбен тіркеске түсіргенін» айтса [7, 25], академик З.Ахметов: «Абай поэзиясының тілінде адамның жан тебіренісін, көңіл толғанысын, жүрек лүпілін, сезімнің сан құбылып, ойнақшуын көрсететін сипаттамалар, эпитет, метафора және басқа бейнелі сөздер көп кездеседі. Бұл орайда тек жүрек, көңіл секілді ұғымдарға берілген тың анықтамалар мол екенін айтсақ та жеткілікті», – дейді [8, 27]. Ал профессор Б.Момынова: «Дулат жырларындағы жүректің ерекше бір тіркесімін қолданғанын айта келіп, Абайда

жүрек сөзінің қолданыс жиілігі де артып, мағыналық өрісі де кеңі түскен. Бәлкім, сезім мен көңілдің «жүректен шығып, жүрекке жететіндігінен» болар, махаббат сезімінің және жүреппен айтылатын ойлардың лиризм тудыратынына байланысты болар, Абай өлеңдеріндегі аталмыш сөздің қолданысы жиілегенін» айтады [9,151].

«Жүрек» сөзіне қатысты поэтикалық құрылымдардың тезаурусы туралы айтар болсақ, Абай ақын шығармаларындағы жүрек сөзіне қатысты түзілімдерді сөздіктерде әр түрлі жолдармен беруге болады. Сол тәсілдердің бірі «жүрек» сөзі қазақ тілінің жеті септік жалғауы бойынша топтастыру. Сонда «жүрек» сөзінің поэтикалық ерекшеліктері мен семантикалық мәнін анықтауға болады. Яғни «жүрек» сөзінің лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасы арқылы оның тіркескен сөздерін анықтап барып, жалпы «жүрек» сөзіне қатысты бейнелі тіркестерді дәл анықтай аламыз. Бұл жайында қазақ тілінің семантикасын зерттеген профессор М.Оразов: «Кез келген сөз грамматикалық жақтан тұлғаланған дейтін болсақ, онда кез келген сөздің лексикалық мағынасы грамматикалық мағынамен астасып жататынындәлелдеудіңажетіжоқ. Сондай-ақ грамматикалық мағынаны лексикалық мағынадан ажыратып жекелеп зерттеу тек ғылыми абстракцияның ғана қызметі. Шындығында, лексикалық мағынамен ұштаспаған грамматикалық мағына бос сөз» [10, 2] екенін айтады. Сондықтан біз осы мақаламызда «Жүрек» сөзінің септелуі бойынша оның мағыналарын анықтауға тырыстық.

Алдымен, Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің атау септігінде тұрып, қандай сипаттарға ие болғанын анықтауға болады. Мысалы, Абай шығармаларында «жүрек» сөзі атау септігінде 40 рет қолданылып, мына сөздермен сипатталады. *Айнымас, асау (2 рет), асыл, ауру (2 рет), гаділетті, ет (4 рет), жалын, жаралы, жас (5 рет), жылы (4 рет), кірлеген, қаза көрген, қан, қаталанған, қасқыр, қозғаларлық, қорықпас, өртенген, сорлы (2 рет), сөніп қалған, ұйықтап жатқан, шошыған, шын, ызалы, ынталы (2 рет), ыстық.*

Біріншіден, «жүрек» сөзі адамның өзіне, ниетіне қатысты тіркестерді білдіреді.

Яғни жүрек сөзін әртүрлі ұғымдармен сипаттап, Абай шығармаларында, жалпы адам немесе адамға қатысты сипаттар «жүрек» сөзі арқылы бейнелеген. Мысалы, «*Асыл жүрек*» тіркесі «*қымбат адам, ең керемет жан*» мағынасында қолданылған. Немесе «*Ынталы жүрек*» тіркесі «*білімді адам*», «*Шошыған жүрек*» тіркесі «*қорыққан адам*», «*Кірлеген жүрек*» тіркесі «*ниеті бұзылған адам*» мағынасында қолданылған.

Екіншіден, «жүрек» сөзі өзінің тура мағынасында, яғни адамның негізгі ағзасы ұғымында қолданылған. Тура мағынасында «*Ауру жүрек*» және «*ет жүрек*» тіркестері қолданылған. Бұл мысалдардан байқағанымыз, «Ауру» сөзінің өзі тура мағынасында адамның ағзасына қатысты қолданылатындығымен ерекшеленеді.

«Жүрек» сөзі арқылы қолданылатын тілдік бірліктер әлем тілдеріне де түрлі мағынада қолданылады: «Біреу жаңа нәрсені кездестіргенде немесе жаңа көңіл күйін сезінгенде, ол оны, ең алдымен, өз мүшелерінің немесе дене мүшелерінің таныс жұмысымен салыстырады, жаңа соматизм немесе жаңа соматикалық құрылыс жасайды. Демек, соматикалық фразеологиялық бірліктер дене мүшелерінің атауларын пайдаланады, мысалы, «*to have one's heart sok (біреудің жүрегін ауырту)*» [11].

Үшіншіден, «жүрек» сөзі адамның мінезіне қатысты қолданылған. Мысалы, *Айнымас жүрек* – мінездегі тұрақтылық; *Асау жүрек* – өжеттілік, батылдық; *Гаділетті жүрек* – адалдық; *Жылы жүрек* – мейірімділік; *қасқыр жүректі, қорықпас жүрек* – батылдық.

Қазақ тілінде «қасқыр жүректі» десек, түрік тілінде «арыстан жүректі» деп айтылады: «*Aslan yürekli 'çok yügit, hiçbir şeyden korkmayan'* «арыстан жүректі – нағыз жігіт, ешнәрседен қорықпаған» [12], [13]. Сонымен қатар «Қазақ және түрік тіліндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер мағынасына көп жағдайда соматикалық, зооморфтық атаулармен қатысты образдардың мотив болатынын көрсетіп, оларға *ауыз, жүрек, қол, алқым, кеуде, көз* атауларына қатысты образ орын алғаны» айтылады [14].

Бұл мысалдардан байқағанымыз, Ұлы ақынның шығармашылығында, әлемнің барлық тілдеріндегідей, адамның мінез-құлқына байланысты ұғымдарды да «жүрек» сөзі арқылы бейнелеген екен. Атап айтқанда, *адалдық, тұрақтылық, батылдық, қарапайымдылық пен мейірімділік* ұғымдары да осы «жүрек» сөзі арқылы берілген. Яғни адамның бұл қасиеттерінің барлығы жүректен шығады деген ұғымды тиянақтап отыр.

Төртіншіден, «жүрек» сөзі адамның сезіміне, эмоциясына байланысты қолданылған. Мысалы, *Ет жүрек өртенді; Жалын жүрек; Өртенген жүрекке – сүйіспеншілік, зашықтық; Қаза көрген жүрегі; Қан жүректі; Қапаланған жүректі; Жаралы болған жүрек – қамызу, қайғыру; Бізалы жүрек – ашулану;*

Бұл мысалдар бойынша, Ұлы Абай өлеңдерінде адамның сезімі мен көңіл-күйіне қатысты ұғымдар да «жүрек» сөзі арқылы бейнеленгеніне көзімізді жеткіздік. Бұл адамға қатысты табиғи заңдылық деп қабылдаймыз. Себебі біздің сезіміміз бен көңіл-күйіміз жүректің сезінуі арқылы өзгеріске түседі. Яғни, сүйіспеншілік, сезімге берілу, қамызу, ашулану, қайғыру секілді эмоция түрлерін де Ұлы ақын «жүрек» сөзін әртүрлі сөздермен сипаттау арқылы бейнелеген.

Ұлы Абай шығармаларындағы «Жүрек» сөзінің келесі тіркесімділігі бойынша оның ілік септігінің жалғаулары арқылы иелік, меншіктікті білдіруін атауға болады. Мысалы: «Ілік септігі жалғауының сөзге қосылған кезде беретін бірден-бір мағынасы иелік, меншікті білдіру. Септіктің бұл түрі тәуелдік категориясымен тығыз байланысты. Ол тәуелдік жалғаулы сөзбен әрдайым синтаксистік бірлікте айтылады. ... Ілік септігі арқылы көрінетін грамматикалық тәуелдіктің басты-басты түрлері деп оның меншік иесін (жолдасымның үйі), туыстық жақындықты (егіздің сыңары), табиғи бірлікті (сиырдың мүйізі), нәрсенің бөлшегін (есіктің тұтқасы), дерексіз ұғымдардың байланысын (істің нәтижесі), логикалық субъектіні (желдің ызыңы), сапалық ерекшелікті (сараңның сараңы) білдіруін атауға болады» [15,456].

Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің иелік, меншіктікті білдіруіне келер болсақ, 19 рет қолданылған. «Жүрек» сөзі ілік септігінде тұрып мына сөздерді өзіне тәуелді етеді: *айнасы (2 рет), айтқаны, әділеті, басы, дариясы, жалыны, көзі, қаны, қасиеті, қуаты, оты, сөзі, суаты, түбі (2 рет), ісі (3 рет).*

Бұл тіркестер бойынша «жүрек» сөзінің беретін мағыналарын мынадай топтарда көрсетуге болады. Біріншіден, «жүрек» сөзі Ұлы ақын шығармаларында ілік септігінде келіп, негізінен, ақиқатты білдіреді. Бұл мағынасын мына мысалдардан көруімізге болады: «жүректің әділеті» дегеніміздің өзі осы ақиқатты, шындықты білдіріп тұрса, «Жүректің айтқаны», «жүректің сөзі» тіркестері арқылы жүректен шыққан сөздің тек ақиқатты айтатынын жеткізіп тұр.

Екіншіден, Ұлы ақын «жүрек» сөзін «айна» сөзімен тіркестіріп барып, «жүректің» тазалыққа, адалдыққа жауап беретінін нақты, анық айтып түсіндіреді. Бұл ұғым 43-Қарасөзде берілген. Абайдың даралығы да, ерекшелігі де өлеңдерінде көркем сөзбен берілген ойды Қара сөздеріндеөзіашып, жалпытүсігінкелтіреді. Сонда Жүректің тазалығы дегеніміз адам «мақтаншақтық, пайдакүнөмдік, жеңілдік, салғырттық» секілді мінез-қылықтарға бой алдырған кезде, адамның жүрегі тазалығынан айырылады екен. Ал «жүректің айнасы» анық, мөлдір, таза болса, онда жүрегіміз иманға, мейірімге толы болады. Яғни «Жүрек» сөзі «көз, қасиет, іс» сөздерімен тіркесіп, оларды өзінің иелігі, меншігі ретінде көрсеткенде, олардың беретін жалпы мағынасы – имандылық, рақымшылдық, мейірімділік секілді рухани әлемді білдіреді. Мысалы, *Жүректің көзі ашылса, Хақтықтың түсер сәулесі – Имандылық; Көздің жасы, жүректің қаныменен Ерітуге болмайды ішкі мұзын; Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды – Мейірімділік, имандылық; Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі; Рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, езіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі; Асықтық та – жүректің ісі. Яғни, жүректің көзі ашылса, онда адам Рақымдылық, мейірбандылық, бауырмашылдық,*

сүйіспеншілік секілді жүректің ісімен шұғылданып, имандылыққа бет бұрады.

«Жүрек» сөзінің Абайшығармаларында барыс септігінде келуі де кездеседі (11 рет). Бірақ Абай шығармаларындағы жүрек сөзінің барыс септігінде келуі, әдеттегі барыс септігінен өзгеше. «Қазақ грамматикасында»: «Барыс жалғаулы зат есімнің басты-басты мағыналары іс-қимылдың бағытын (үйге кетті), мақсатын (білуге кетті, көруге кетті), мөлшерін (екі айға созылды), немесе арналғанын (үрерге иті жоқ) – білдіру» [15,457], – деп көрсетілген. Бұл мағыналардың ішінде іс-қимылдың бағытында бір ғана тіркес қолданылған: *Жүрегіңе сүңгі (Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде, Сонан тапқан шын асыл, тастай көрме)*. Барыс септігіндегі «Жүрек» сөзі көрсетілген мағыналарда қолданылмаған, бұл сөз барыс септігінде академик М.С.Серғалиев көрсеткендей, «жанама объектіні танытады» [16,77]. Яғни Абай шығармаларында «жүрек» сөзі барыс септігінде келгенде, сөйлемде жанама толықтауыштың қызметін атқарады. Мысалы, *Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де жүрекке билет, – деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен* (17-Қарасөз). Әрине бұл сөйлемде Ұлы Абай «жүрек, қайрат, ақыл» сөздеріне жан бітіріп, дерексізден деректіге (қайрат пен ақыл) айналдырып отыр.

«Жүрек» сөзі барыс септігінде келгенде, қандай мағыналарда қолданылатынына тоқталар болсақ, негізінен, сезімді, оның ішінде *асықтық сезімі* мен *қапалану, қамығу, қайғыру* сезімін және *үміт* сезімін білдіреді. Мысалы, *асықтық сезімін: жүрекке қан соғу* (Егерде қолың тисе білегіне, Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе); *Жүрегіне от жанып* (Мұны оқыса кім танып, Жүрегіне от жанып, Сөзді ұғарлық жан тапса, Айтса жарар ән салып), *жүрекке сәуле құйылып* (Жүрекке құйылып Жан рахат бір сәуле); *жүрекке ыстық тиіп* (Аласы аз қара көзі айнадайын, Жүрекке ыстық тиіп салған сайын), ал қапалану, қайғыру сезімін: *жүрекке жара салу* (Құдай салды **жүрекке** Жалғанда бітпес **жараны**); *жүрекке жара түсті* (Жылы жүрек суыды, жара түсті); *жүрекке мұз біту* (Үмітсіз өмір бітірді Жүрекке мұз боп ерімес); *жүрекке у себу* (Өңкей ұды жиып ап, Себеді сорлы жүрекке). Ал үміттену сезімін жүрекке *дауа*

беру (Жаралы болған жүрекке Дауа бер, жамап сынайын) тіркесі арқылы береді.

«Жүрек» сөзі барыс септігінде, негізінен жанама объектіні білдірсе, лексикалық мағынасы жағынан сезімнің түрлерін білдіруімен ерекшеленеді.

Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы «жүрек» сөзі табыс септігінде келіп, объектіні білдіреді. Бұл табыс септігіндегі барлық зат есімдер мен есімдіктерге тән екені белгілі [15,457]. Семантикалық тұрғыда өзге сөздермен тіркесіп, *адамның ниетін; адамның сезімін және адамның көңіл-күйін* білдіреді. Абай шығармаларында «жүрек» сөзі табыс септігінде 13 рет қолданылған.

1) «Адамның ниеті» мағынасында жұмсалатын тіркестер: **жүрегімді байқасам** (*Жүрегімді байқасам, Инедейін таза емес*) тіркесі «адамның ниеті» мағынасында; **жүректі кірлетпеу** (*Боямасыз ақ көңіл, Кірлетпей кетті жүректі*), (*Егерде бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, я қисық, я кұңгірт көрсетеді* (43-Қарасөз)), **жүректі таза сақтау** (*жүректі мақтаншақтық, пайдакүнөмдік, жеңілдік, салғырттық - бұл төрт нәрсебірлән кірлетпей таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің суреті жүректің айнасына анық раушан болып түседі* (43-Қарасөз)) тіркесі «ниеті дұрыс, бұзылмаған» мағынасында; **жүрегін ұсату** (*Жүрегін пайдасы үшін жұрт ұсатпақ, Кірмен өлшеп базарға ұстап сатпақ*) «ниеті бұзылу» мағынасында қолданылған.

2) «Адамның сезімі» мағынасында жұмсалатын тіркестер: **жүректі жақтау** (*Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, Құдай Тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы*), – депті (14-Қарасөз); **жүректі (ақыл, қайратпен) бірдей ұстау** (*Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек*) тіркестері «сезіммен өмір сүру» мағынасын береді, бұл жерде «адамның жоғары сезімдері – имандылық, интеллектілік, эстетикалық» [17,387] секілді сезімдер туралы айтылып отыр; **жүректі қозғау** (*Жастықтың оты, қайдасың, Жүректі түртіп қозғамай?*); **жүректі ояту** (*Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар, Үннің тәтті*

оралған мәні оятар) «ғашықтық сезім» мағынасында қолданылған.

3) «Адамның көңіл-күйі» мағынасында жұмсалатын тіркестер: **жүректі басу** (Қараңғы түнде қапалық Жүректі басты, шықпас күн) «қапалану, уайымға салыну» мағынасында; **жүректі жамау** (Жаралы болған жүрекке Дауа бер, жамап сынайын); **жүректі орнықтыру** (Я, Құдай, бере көр Тілеген тілекті. Қорқытпай орнықтыр Шошыған жүректі); **жүректі жұбату** (Қуаты бар дұғаның қуантарлық, Қапаланған жүректі жұбантарлық) тіркестері «көңілі орнына түсу» мағынасында қолданылған.

«Жүрек» сөзі табыс септігінде, негізінен объектіні білдірсе, лексикалық мағынасы жағынан адамның ниетін, адамның сезімін және адамның көңіл-күйін білдіруімен ерекшеленеді.

Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзі жатыс септігінде келіп, барыс септігіндегі «жүрек» сөзі секілді жанама объектіні білдіреді [16,78]. Ал семантикалық тұрғыдан, өзге сөздермен тіркесіп, адамның ниетін; адамның мінезін; адамның сезімін және адамның көңіл-күйін білдіреді. Абай шығармаларында «жүрек» сөзі жатыс септігінде 8 рет қолданылған.

1) «Адамның ниеті» мағынасында жұмсалған тіркестер: **жүреkte айна болмау** (Жүреkte айна жоқ болса, Сөз болмайды өңгесі) «адамның ниеті дұрыс болмаса» мағынасында жұмсалған.

2) «Адамның мінезі» мағынасында жұмсалған тіркестер: **жүреkte жігер, қайрат, байлаулылықтың болмауы** (Қазақ та адам баласы зой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүреkte жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады (14-Қарасөз)); **жүреkte от болмау** (Жүреkte оты жоқ Адамда ми болмас) тіркестері «енжарлық, табандылықтың болмауы»; **жүреkte қайраттың болуы** (Жүреkte қайрат болмаса, Ұйықтаған ойды кім түртпек?) тіркесі «өжеттілік» мәнінде қолданылған.

3) «Адамның сезімі» мағынасында жұмсалған тіркестер: **жүреkteгі жалын** (Жүреkteгі жалынды көзден жас қып, Ағызғаным болады ол неге сеп?); **жүреkte шоқ жану** (Қайта-қайта оқысам бір дұғаны, Сөніп қалған жүреkte жанады шоқ); **жүреkte**

қайнау (Мен – сен емес, жас күнім жайнап тұрған, Жүреkte түрлі талап қайнап тұрған) тіркестері «сезімді, оның ішінде ғашықтық» сезімі мағынасында қолданылған.

4) «Адамның көңіл-күйі» мағынасында жұмсалған тіркестер: **жүреkteгі сызық** (Жүреkteгі жазылмай Тағдырдың салдың сызығын) тіркесі «қайғыру» мағынасында қолданылып тұр.

«Жүрек» сөзі жатыс септігінде де, негізінен жанама объектіні білдірсе, лексикалық мағынасы жағынан адамның ниетін, адамның мінезін, адамның сезімін және адамның көңіл-күйін білдіруімен ерекшеленеді.

Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы «жүрек» сөзі шығыс септігінде келіп, салыстыру мағынасын, мекендік мағынаны және жанама объектіні білдіреді [14,78-79]. Семантикалық жағынан «жүрек» сөзі өзге сөздермен тіркесіп, тура мағынасында қолданылған, сонымен қатар ауыспалы мағынада адамның ниетін білдіреді. Абай шығармаларында «жүрек» сөзі шығыс септігінде 5 рет қолданылған.

1) Тура мағынасында «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? (14-Қарасөз) деген сөйлемде, адамның дене мүшесінің бірі ретінде қолданылған. Сонымен қатар **жүректен қызу-қызбаның кетуі** (Жүректен қызу-қызба кете қалса, Өзге тәннен еш қызық іс табылмас) тіркесінде «жүректің адамның негізгі ағзасы» екендігі айтылып тұр.

2) «Адамның ниеті» мағынасында жұмсалған тіркестер: **күлкінің жүректен шықпауы** (Көп күлкінің бәрін де мақтағаным жоқ, оның ішінде бір күлкі бар-ау, құдай жаратқан орныменен іштен, көкіректен, жүректенкелмейді, қолданжасап, сыртыменен бет-аузын түзеп, бай-бай күлкінің әнін сәндеп, әдемішілік үшін күлетін бояма күлкі (4-Қарасөз)) тіркесі «шын ниетіңмен күлмеу»; **«жүректен қозғау»** (Жүректен қозғайын, Әдептен озбайын) тіркесі «шынын айту, ниетін білдіру»; **жүректен тербеу** (Алыстан сермен, Жүректен тербеп, Шымырлап бойға жайылған) тіркесі «бар ниетімен» мағынасында жұмсалған.

«Жүрек» сөзі шығыс септігінде, негізінен «жүрек» сөзі шығыс септігінде келіп, салыстыру мағынасын, мекендік мағынаны және жанама объектіні білдірсе,

лексикалық мағынасы жағынан өзінің тура мағынасында келгендігін және адамның ниетін білдіруімен ерекшеленеді.

Абай шығармаларында «жүрек» сөзі көмектес септікте бір рет қана кездеседі: «*Аяңдап ақырын, Жүрекпен алысып*» деген тіркесте келіп, «ғашықтық сезімі» мағынасында қолданылған.

Абай шығармаларында «жүрек» сөзінің қолданылу ерекшеліктерінің бірі – олардың барлығы тың қолданыстар. Олай дейтініміз, қазақ тіліндегі «жүрек» сөзіне байланысты тұрақты тіркестер Абай шығармаларында қолданылмаған.

Біз бұл мақаламызда Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің қолданысын оның септелуі бойынша талдадық. Бұл жағынан алғанда «Жүрек» сөзі көбінесе (40 рет) атау септігінде тұрып көп қолданылған екен. Бұл жерде біз «жүректің» сипаттарын, яғни оның сын есімдермен келген тіркестерді ғана талдадық. Мақаланың көлемі көтермейтін болғандықтан, атау септігіндегі «жүрек» сөзінің етістіктермен тіркесуін қарастырмадық. Ілік септігінде 19 рет, барыс септігінде 11 рет, табыс септігінде 13 рет, жатыс септігінде 8 рет, шығыс септігінде 5 рет, көмектес септігінде 1 рет қолданылған. Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзі

қай септікте тұрса да, ең алдымен, адам, адамның ниетін, екіншіден адамның сезімін, үшіншіден адамның көңіл-күйін және адамның мінезін білдіретіндігімен ерекшеленеді.

Қорытынды. Абай Құнанбайұлының өлеңдерінде «жүрек» сөзі көп қолданылған.

Жоғарыда көрсеткеніміздей, бұл сөздің әрбір қолданысында әртүрлі мағына береді.

Яғни, Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің қолданысы өте ерекше. Себебі адам «жүрек» арқылы өзінің өмірін, мінез-құлығын реттеп отырады. Не нәрсені де жүрекпен қалап істесе, өзінің жүрегіне жай ғана қарамай, жүрегінің түбіне терең бойлап қараса, өз ойын, өз сөзін, өз мінезін, өз тағдырын, өз өмірін дұрыс жолға бағыттай алады.

Қорытындылай келгенде, айтарымыз, Абай шығармаларындағы «жүрек» сөзінің тіркесімділігі арқылы «мейірім, рақым, ұят, ынсап, сезім, эмоция, ақиқат, ерлік, батылдық және адам мен адамның өмірі» мағыналары берілген. Жүректің қалауымен өмір сүргенде ғана, адам толыққанды өмір сүріп, нағыз толық адам болып өз кемеліне жетеді. Бұл айтылғанның барлығы құран сөзі екенін де Абай Құнанбайұлы өз Қарасөздерінде нақты көрсетіп берген.

Әдебиеттер тізімі

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: ғылымтану. Жалпы редакциясын басқарған профессор Е. Арын – Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2006.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
3. Султангубиева А.А. Жүрек сөзінің семантикалық өрісі (қазақ, ағылшын, және орыс тілдеріндегі жүрек концептісі бойынша). // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2008. - №3(111). – 95-102 б.
4. Sultangubiyeva A., Avakova R., Gabdullina Zh., Ibragimkyzy Sh., Imangalieva S. Linguistic units of the concept „heart” in the world linguistic image (on the material of Kazakh and English languages) // *Astra Salvensis*. – 2021. – Vol. 2. – P. 187-198.
5. Ахметова Ш., Балғынбаев Ә., Жәркешова Г. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Өнер, 2011. - 612 б.
6. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 б.
7. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы, 1968.
8. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1995.
9. Момынова Б. Шәкәрім поэзиясының тілі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 256 б.
10. Оразов М. Сөз теориясы. – Ташкент, 1985. – 120 б.
11. Mukhalchuk, N., & Bihunova, S. (2019). The verbalization of the concept of “fear” in English and Ukrainian phraseological units. // *Cognitive Studies | Études cognitives*. URL: <https://doi.org/10.11649/cs.2043> (accessed: 20.12.2022).
12. Türk Dil Kurumu. Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler / Türk Dil Kurumu. – Ankara: TDK, 2019. – 494 s.

13. Aksoy Ö.A. Deyimler sözlüğü / Ö.A. Aksoy. – İstanbul: İnkilap Kitabevi, 2020. – 1205 s.
14. Колпенова А.К. Қазақ және түрік тілдеріндегі мінез-құлықты сипаттайтын фразеологизмдер: функционалдық-параметрлік талдау // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы: филология сериясы. – 2022. – №4(141). – 67-78-б.
15. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
16. Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О. Қазіргі қазақ әдеби тілі. – Алматы: «Зият Пресс», 2006. – 256 б.
17. Жарықбаев Қ.Б. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 384 б.

References

1. Oryssha-kazaksha tusindirme sozdik: gylymtanu [Russian-Kazakh explanatory dictionary: Science. The editor-in-chief: professor E. Aryn] (GOF “ECO” Pavlodar, 2006, 230 p.). [in Kazakh]
2. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Daik press, Almaty, 2008, 968 p.). [in Kazakh].
3. Sultangubieva A.A. Zhurek sozinin semantikalyq orisi (kazak, agylshyn, jane orys tilderindegi jurek konseptisi boiynsha) [Semantic field of the word heart (according to the concept of heart in Kazakh, English, and Russian languages)], KazUU Habarshysy. Filologia seriasy [Bulletin of KazNU. Philology series], 3(111), 95-102 (2008). [in Kazakh].
4. Sultangubiyeva A., Avakova R., Gabdullina Z., Ibraggimkyzy S., Imangalieva S. Linguistic units of the concept “heart” in the world linguistic image (on the material of Kazakh and English languages), Astra Salvensis, 2, 187-198 (2021).
5. Akhmetova Sh., Balgynbaev A., Zharkeshova G. Abai tili sozdigi [Dictionary of the Abai language] (Oner, Almaty, 2011, 612 p.). [in Kazakh].
6. Abai. Ensiklopedia [Abay. Encyclopedia.] (Atamura, Almaty, 1995, 720 p.). [in Kazakh].
7. Zhanpeyisov E. Qazaq prozasynyn tili [Kazakh prose language] (Almaty, 1968, 148 p.). [in Kazakh].
8. Abai. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jinagy. Birinshi tom [Abay. Complete two-volume collection of his works. The first volume] (Zhazushy, Almaty, 1995, 296 p.). [in Kazakh].
9. Momynova B. Shakarim poeziyasynyn tili [The language of Shakarim’s poetry] (Arys, Almaty, 2008, 256 p.). [in Kazakh].
10. Orazov M. Soz teoriyası [Word theory] (Tashkent, 1985, 120 p.). [in Kazakh].
11. Mykhalchuk, N., & Bihunova, S. Theverbalization of the concept of “fear” in English and Ukrainian phraseological units, Cognitive Studies | Études cognitives. 2019. Available at: <https://doi.org/10.11649/cs.2043> (accessed: 20.12.2022).
12. Turk Dil Kurumu. Bolge agizlarında atasozleri ve deyimler [Proverbs and idioms in regional dialects] (TDK, Ankara, 2019, 494 p.). [in Turkish]
13. Aksoy O.A. Deyimler sozlugu [Dictionary of idioms] (İnkilap Kitabevi, İstanbul, 2020, 1205 p.). [in Turkish].
14. Kolpenova A.K. Qazaq zhane turik tilderindegi minez-qulyqty sipattaityn frazeologizmdер: funksionaldyq-parametrlik taldau [Phraseology describing behavior in Kazakh and Turkish languages: functional and parametric analysis], EEU Habarshysy. Filologia seriasy [Bulletin of ENU. Philology series], 4(141), 67-78, (2022). [in Kazakh].
15. Qazaq gramatikasy. Fonetika, sozjasam, morfologia, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax] (Astana, 2002, 784 p.). [in Kazakh].
16. Sergaliev M., Aigabylov A., Kulkenova O. Qazirgi qazaq adebi tili [Modern Kazakh literary language] (Ziat Pres, Almaty, 2006, 256 p.). [in Kazakh].
17. Zharykbaev K.B. Jantanu ataularynyn tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of names of Soul studies] (Sozdik-Slovar, Almaty, 2006, 384 p.). [in Kazakh].

К.К.Сарекенова, А.М.Мелис

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Смысловые особенности слова «жүрек» в произведениях Абая

Аннотация. В статье рассматриваются семантические особенности слова «жүрек» в сочетании с другими словами в произведениях Абая Кунанбайулы. Было проанализировано и сгруппировано в семь групп около ста словосочетаний, относящихся к слову «жүрек». Определено значение слова «жүрек», которое оно дает при сочетании с другими словами, склоняясь в одном из семи падежей. Рассмотрено поэтическое значение слова «жүрек» в сочетании с другими словами. Согласно тезаурусу, поэтические конструкции, связанные со словом «жүрек», были сгруппированы по семи падежным окончаниям казахского языка, тем самым определив поэтические особенности и семантическое значение слова «жүрек». Другими словами, через лексическое значение и грамматическое значение слова «жүрек» определялись связанные с ним слова и определялись образные словосочетания, родственные слову «жүрек». Слово «жүрек» в произведениях Абая, в каком бы падеже оно ни использовалось, означает самого человека, его намерения, чувства, настроение и характер. Главная особенность употребления слова «жүрек» в произведениях Абая заключается в том, что человек может регулировать свою жизнь и поведение через «жүрек». Было показано, что если что-то делать сердцем, если смотреть не просто в сердце, а смотреть вглубь своего сердца, то можно направлять свои мысли, свои слова, свой характер, свою судьбу, свою жизнь на правильный путь.

Ключевые слова. Абай Кунанбайулы, жүрек, значение, падежные окончания, человек, лексическое значение, поэтическое значение.

K.Sarekenova, A.Melis

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semantic features of the word "heart" in Abay's works

Abstract. The article examines the semantic features of the word "heart" in combination with other words in the works of the Abai Kunanbayuly. In this article, about one hundred phrases related to the word "heart" were grouped into seven groups and analyzed. These phrases were analyzed to determine the meaning of the word "heart" when combined with other words in one of the seven cases. The poetic meaning of the word "heart" when combined with other words was considered. According to the thesaurus, poetic structures related to the word "heart" were grouped according to seven adverbial endings of the Kazakh language, thereby determining the poetic features and semantic meaning of the word "heart". In other words, through the lexical meaning and grammatical meaning of the word "heart", its associated words were analyzed, and figurative phrases related to the word "heart" were determined. The word "heart" in Abay's works, no matter what case it is in, means a person himself, a person's intentions, feelings, mood, and character. The main feature of the use of the word "heart" in Abay's works is that a person can regulate his life and behavior through "heart". It was shown that if one does something with their heart, if one does not just look at their heart, but look deep into the bottom of their heart, they can direct their thoughts, words, character, destiny, and life to the right path.

Keywords. Abai Kunanbayuly, heart, meaning, case endings, person, lexical meaning, poetic meaning.

Авторлар туралы мәлімет:

Сарекенова Қ.Қ. – ф.ғ.к., қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мелис А.М. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Sarekenova K.K. – Candidate of Philology, Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Melis A.M. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Г.Рысбекқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: gulnaz.rysbekkyzy@mail.ru

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі туыстық атаулар – мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыру құралы

Аңдатпа. Кез келген тілді үйреніп білу үшін сол халықтың әдеби мұрасын, сөздік қорын, әдебиеті мен мәдениетін және жалпы түсініктерінен хабардар болудың маңызы зор. Өйткені тілдегі сөздер аудармасы арқылы қолдана беруге болатын қатынас құралы ғана емес, әр елдің өзінің ұлттық таным-түсінігімен байланысты ақпараттық ерекшеліктері де бар. Мақалада осы мәселе ескеріле отырып, қазақ тілін ағылшын аудиториясында оқытуда ескерілетін мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдениетаралық құзыреттілік ұғымдарына назар аударылды. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі туыстық атаулар мен олардың қолданылу аясы мағыналық, танымдық, функционалдық тұрғыдан салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Қазақ тіліндегі туыстық атауларды шетелдіктерге оқытудың әдістемесі басты назарда ұсталды. Ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып лексикалық бірліктер тілдік деңгейлер бойынша жүйеленді. Қазақ дүниетанымы мен мәдениетіне мән беріле отырып, оларды тіл үйренудің әр кезеңінде оқытудың тиімді жолдары ұсынылды. Әр тілдік деңгейде қолдануға болатын жаттығулар мен тәсілдер таңдалып, талданып, оқыту мақсаттарына қарай жіктелді. Аталған сөздерді қолайлы ұғындырудың алғышарты ретінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі туыстық атаулардың салыстырмалы сөздігі жасалды.

Түйін сөздер: туыстық атаулар, туыстық қатынас, мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдениетаралық құзыреттілік, тілді оқыту.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-120-135>

Кіріспе. Кез келген тіл – сөйлеушісінің көп болуымен бай, икемді, өрісі кең. Әлемнің кейбір дамыған елдерінің тілі басқа елдерде де мемлекеттік тіл мәртебесіне ие. Тіл арқылы әр халық өзінің дәстүрі мен мәдениетін, дүниетанымы мен көзқарастарын әлемге таратады, себебі тіл – ұлт болмысының айғағы. Сондықтан тіл оқыту әдістемесінде тілді жалаң «қатынас құралы» деп қана емес, сонымен қатар «ұлттың жаны» ретінде де назарға алу аса маңызды компонент болып табылады. Қазақстанның өзге елдермен қатынастарының қазіргі жағдайы, оның әлемдік кеңістікке шығуы және жаңа саяси, әлеуметтік-экономикалық мәдени реалиялар қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту

саласында үлкен өзгерістердің болуын қажет етеді. Ал қазіргі кезде қазақ тілін шет тілі ретінде оқуға деген сұраныс артып келеді. Кез келген шет тілі мәдениетаралық қарым-қатынас құралы екені белгілі, себебі ол әр ел азаматтарының өзара вербалды түсінісуіне негіз болады және тілін оқып жүрген елде өзін еркін ұстайтындай дәрежеде тілдік қарым-қатынастың даму деңгейін қамтамасыз етеді. Осыдан келіп, тілді үйренушінің ұғымында басқа халық өкілін түсіну қабілетінің орнығуы оның белгілі бір тілдік бірліктерді қолдана алуымен ғана емес, сондай-ақ, тіл иесі болып табылатын этностың мәдениет нормалары мен әр түрлі жағдайдағы сөйлеу әрекетін түсіну дағдыларымен де

байланысты деген қорытынды шығады. Демек шет тілі тек мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар өзге мәдениетті танып, өз мәдениетінді насихаттайтын, өзара рухани баюға көмектесетін құрал ретінде де қарастырылуы тиіс. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың басты мақсаттарының бірі білім алушының екінші тілдік тұлғасын қалыптастыру болып табылады. Бұл мақсаттың орындалуына мәдениетаралық құзыреттілік жауап береді. Мәдениетаралық құзыреттіліктің мағыналық басымдығы шет тілін оқудың өзге мәдениетті тану үрдісі ретінде қарастырылуы. Білім алушылар шет тілін және шет тіл мәдениетін оқудың түрлі стратегияларымен танысады. «Шет тілін оқытуға арналған әрбір сабақ – мәдениеттер тоғысы, мәдениетаралық коммуникация тәжірибесі. Өйткені шет тілінде әрбір лексема шетел әлемін бейнелейді және шетел мәдениетін танытады: әрбір сөздің лексикалық мағынасы ұлттық санада қалыптасқан ұғым-түсінікті бейнелейді» [1, 32].

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының барысында осы тақырыпқа қатысты бұған дейін жарық көрген теориялық материалдарға шолу жасалды. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі туыстық атаулар семантикалық және когнитивтік тұрғыдан өзара салыстырылды. Нәтижесінде жүйелеу әдісі арқылы екі тілдегі туыстық атаулардың жалпы көрінісі айқындалды. Туыстық атаулардың сөздігін құрастыру үшін жіктеу, интерпретациялау әдістері қолданылды. Зерттеу мақаласын жазу барысында біраз авторлардың практикалық оқу құралдарына талдау жүргізіліп, ішінара салыстырылып, жиналған материалдар синтезделді. Туыстық атауларды оқытуға арналған жаттығулар жинақталып, классификация әдісі арқылы деңгей бойынша жіктелді.

Талқылау және нәтиже. Қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне оқытудағы негізгі парадигма – мәдениетаралық қарым-қатынас пен мәдениетаралық құзыреттілік. Тілдің өзегінде сол халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық болмысы мен барша рухани құндылықтары сақталады. Тілді оқыту әдістемесінде бұл мәселенің ескерілуі

аса маңызды, өйткені онсыз тілдің мүмкіндігі толық ашылмайды. Тілді дамығудың тағы бір көзі шет елдік меңгеретін тіл топтарын мәдениетаралық парадигма көмегімен ұғу, түсіну. Ана тіліміздің ішкі мазмұны мен құндылығын меңгере отырып, шет елдік тіл ретінде қарастыру. Басқа ұлт өкілдерінің бір-бірімен түсінісудің алғышарты мәдениетаралық қарым-қатынаста жатыр.

Әр халықтың өзіндік даралаған ұлттық қайталанбайтын ерекшеліктерін, өзіне сай өзгешеліктерін сипаттап және жіктеп көрсететін салт-дәстүрі мен әдет-ғұрып лексикасы бар. Ол саф рухани дүниені де, ұлттық болмысты да, материалдық дүниені де өзіне сіңіреді. Олардың түпкі қайнарында өзінің дәуірлер қойнауына кететін терең тарихи құндылығымен, негізді салт-санасымен, әлемдік, мәдениетаралық қарым-қатынас үшін аса ерекше елеулі танымдық құндылықтарымен дараланатын лексика-семантикалық топтардың ішінде туыстық атаулар өзіне ерекше назар аударады. «Әр халықтың өз халқының мәдениетін көрсететін дәстүрлі сөздік қоры болады. Туыстық терминдер мәдениетаралық қарым-қатынас үшін маңызды болып табылатын танымдық құндылықтар болып табылады» [2, 105] Туыстық атаулары ұлттық рухани болмысты сипаттайтын, маңызды және мағыналы этномәдени негізіне ие мәдениет пен руханият әлемінің маңызды құралы. Олардың қалыптасуы мен жүйеленуі белгілі бір халықтың өмірімен, тұрмыстық ерекшелігімен, өркениетімен, салт-дәстүрі және әдет-ғұрпымен тікелей байланысты. Ол – тарихи және этникалық ұғым. Тілді үйрену барысында этнос мәдениетіне қатысты түрлі ұғым-түсініктердің өзара ұқсастығы мен ерекшеліктеріне назар аударудың сөйлеу тілінің лексикасын меңгеруде де маңызы зор. «Қазақ мәдениетінің орталығында қазақтың туыстық жүйесі жатыр. Қазақтың мерекелері, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінің көпшілігі отбасымен, некемен, туған күн, бала туылуымен байланысты. Сондықтан әлемнің әр түкпірінен келген шетелдік студенттерге туыстық терминдерді үйрету өте маңызды, өйткені күнделікті қарым-қатынаста

туыстық терминдерді білу жергілікті халықпен қарым-қатынасты жеңілдетеді» [3, 108]

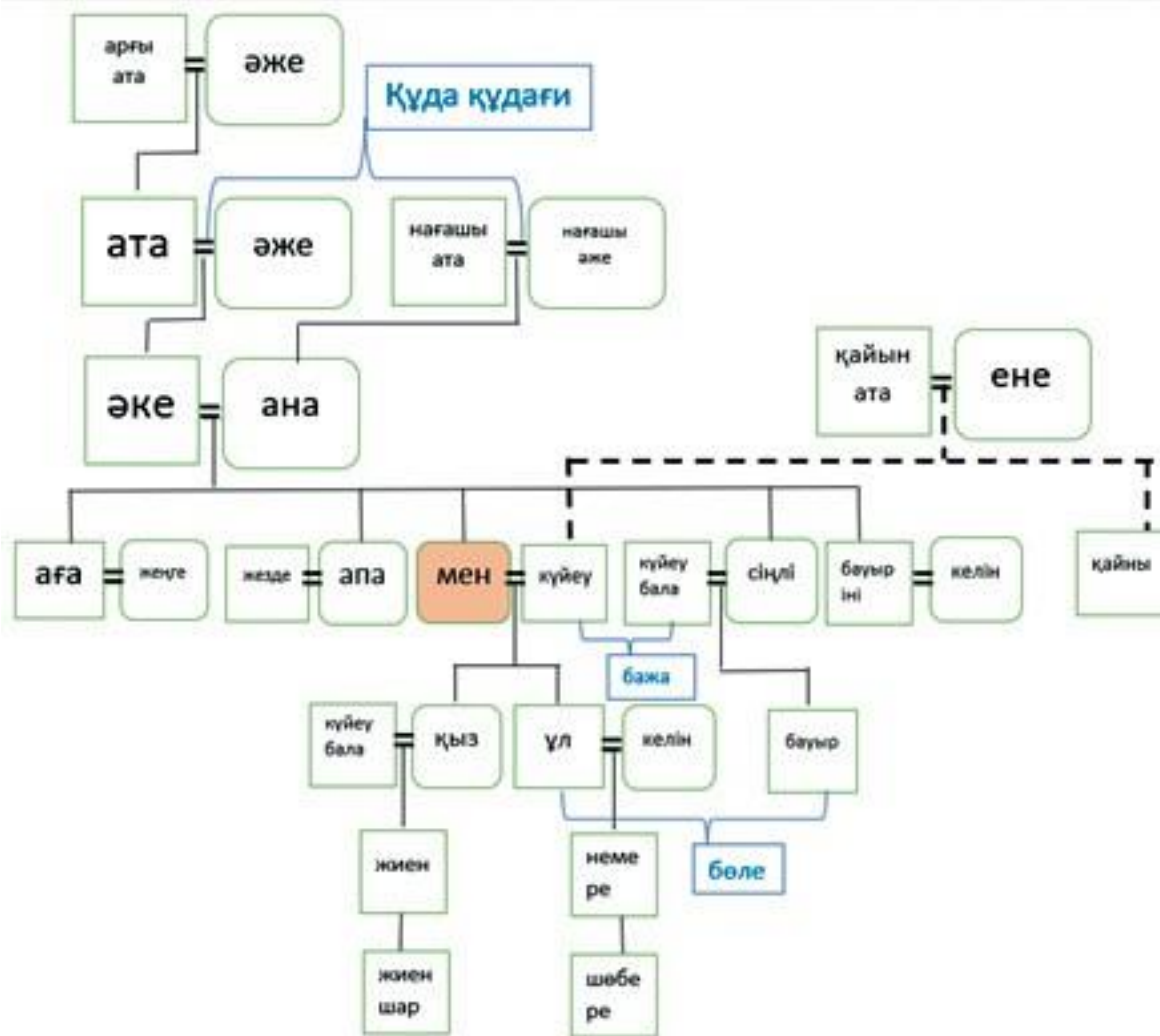
Тақырыбымызға қатысты алғанда тілді оқыту әдістемесімен қатар теориялық зерттеулердің алдында да біршама мәселелердің тұрғанын байқауға болады. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі туыстық атауларды салыстырғанда, олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды осы мәселелердің қатарына жатқызуға болады. Ұқсастықтарға келетін болсақ, екі тілде де тігінен (ата, әке, бала, немере) және көлденеңінен (әке, ана, аға, әпке, жезде, жеңге) туыстардың атауы жасы, жынысы бойынша ерекшеленеді. Олар негізгі тірек атаулар. Оларға берілген түсіндірме де мағынасы жағынан ұқсас келеді. Мысалы, қазақ тілінде «АНА зат. Баланың туған шешесі; балалы әйел [4, 495б.]». Ал ағылшын тілінде MOTHER – a female parent (әйел жынысты ата-ана) [5.]», қазақ тілінде «ӘЖЕ зат. Әкесінің, сондай-ақ анасының шешесі, үлкен шеше [6, 373.]», ағылшын тілінде «GRANDMOTHER - the mother of a person's father or mother (тұлғаның әкесінің немесе шешесінің шешесі) [7.]» Екі тілде де туыстық қатынас қан бойынша, заң бойынша деп бөлінеді. Қазақта ежелден әр адамның үш жұрты бар делінген: өз жұрты (әйелдер үшін төркін), қайын жұрты, нағашы жұрты.

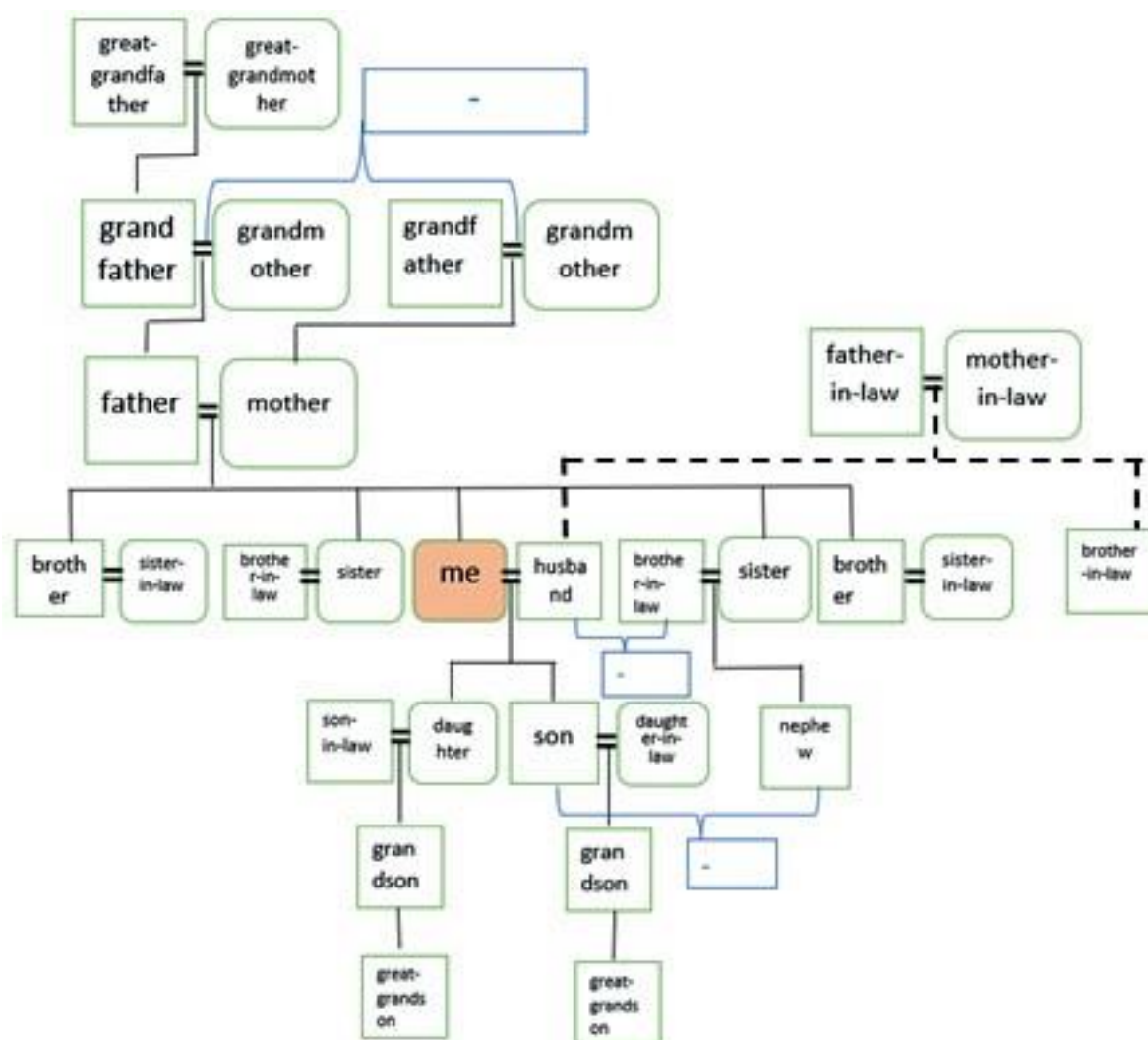
Ал айырмашылықтарына келетін болсақ, батыс елдері отбасы түрін *nuclear family* (әке, ана, бала), *extended family* (әке, ана, бала, ата, әже, аға, тәте т.б.) деп бөледі. Ал қазақтар *жақын, туған, туыстар* деп жалпы айтады, ал *ата мен әже* сөзсіз негізгі жанұяға жатады. Жалпы түркі тектес туысқан халықтардың туыстық

негіздері Батыс халықтарында ұшырасатын туыстық атауларға қатты ұқсай бермейді. Ішкі мазмұны бір болғанымен сыртқы пішіні бөлек. Себебі ондағы туыстық, отбасылық, жалпы ағайын арасындағы қарым-қатынас өзіндік өзгешеліктерге толы. Түркі тілдес ағайындарда әр адамның туыстық, отбасылық қарым-қатынаста негізі, әулеттегі орны және міндеті мен жас ерекшелігі, сияқты түрлі орны бар. Сондықтан әр отбасы мүшесі орнына қарай өзіне сай атаулармен аталады. Мысалы, халқымызда кез келген адамға абысын, әже, жеңеше, жезде, құдаша, әпке деп айтпайды. Көршілес орыс халқында дядя біз қарастырып отырған ағылшындарда uncle сияқты туыстық атау түркі халықтарында ұшыраспайды.

Екі тілдегі туыстық атауларды айырмашылығын айтқан кезде атаулар мен ұғымдардың артында жатқан танымдық концептіні де тілге тиек ете кету қажет. Мысалы, біздегі *нағашы* деген жай ғана шешенің туыстары емес. Ол ұғымның артында жылулық, жақындық, жиенте деген құрмет, тіпті материалдық сый-сыяпат та жатыр. Ал *құда-құдағи* жай ғана ұлыңның ата-енесі емес, ол жамбас пен бас асып, құдайындай сыйлайтын «мың жылдық» қатынасты сабақтастырушы адамдар. Танымдық тұрғыдан қазақтың «жеңгесі» мен ағылшындықтардағы «*sister-in-law*» екеуі екі түрлі ұғым. Батыста жеңге біздегідей сырыңды айтатын, қателіктеріңді жасырып отыратын, ата-анаға айта алмаған нәрсені оларға жұмсартып жеткізетін тұлға емес.

Екі тілдегі туыстық атаулардың жалпы жүйесін 1 және 2-сызбалардан көруге болады.

Антропологтардың туыстық атауларды жіктеуінің б жүйесінен сәйкес америкалықтар мен көптеген еуропалықтардың туыстық атаулары «эскимос» жүйесіне жатады. Яғни, әкесі мен анасы жағынан туыстарды бірдей атайды. Ал қазақи туыстық атаулар «судан» жүйесі типіне жатады. Яғни, әке және ана жағынан шыққан туыстардың атауында, жынысына қарай ағайынды адамдардың балаларының атауында өзгешелік болады [8]. Мысалы, шеше жақтың туыстарын *нағашы* дейміз. Ұлдың баласын *немере* десек, қыздың баласын *жиен* дейміз. Сол сияқты апалы-сіңлілердің баласын *бөле* дейміз. Қазақ тілінде әр ұғымға атау берілген. Мысалы, жеті ұрпақ *бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туажат, жекжат* деп жеті түрлі аталады. Ал ағылшын тілінде *son, grandson, great-grandson, great-great-grandson* деп қосымша жалғану арқылы жалғаса береді.

Жоғарыда негіздеп көрсеткендей туыстық атаулар адамдардың сөйлескендегі жалпы коммуникативтік негізін, бір-бірімен жақындық-алыстық көлемі мен дәрежесін бағамдайды. Сонымен қатар халықтың әдет-ғұрыпын, дүние танымын, рухани құндылықтарын сақтай отырып, ұрпақтан ұрпаққа тасымалдайтын тілдік бірліктер. Бұл тілдік қолданыстар, біріншіден, әлеуметте, әулетте тұлғалардың бір-біріне тиісті орнын, қарым-қатынасын реттеп анықтайды. Екіншіден, апелляциялық қызмет те жасайды. Кей туыстық ұғымдар бейтаныс адамдарға қарата айту ұлтымыздың мәдениетінде бар. Ал ағылшын тілінде осы құбылыс кездеспейді. Біз білмейтін адамдарға «қарындас, аға, апай, апа, ата, қызым, ұлым, әкей, шешей» деген ұғымдарды қаратпа сөздер ретінде пайдалансақ, ағылшындықтар «*sis, ma'am, miss*» (мырза, ханым) сөздерін қолданады. Ал, «ханым¹, мырза²» сөздері бізде ертеден бар. Әуелде қоғамдық титул ретінде

орныққан: хандардың әйелі – ханым, түсінікті атау (алайдаресми қатынаста соңғы ширек ғасыр көлемінде қолданып жүрміз). Танымайтын адамға жынысы және жас ерекшелігіне қарай апелляциялық қызметте туыстық ұғымдарын пайдалануымызда олар тек қана соған сай қаратпа және назар аудару қызметін атқарумен шектелмейді. Ол аға, ата, балам немесе қызым сияқты ұғымдарға сыпайылық, жақындық және ерекше жайдары сезім негіздеп, перлокутивті әсер тудырады. Яғни тұлғалар арасындағы байланыстың қарым-қатынастың негізді және болымды, ұтымды және нәтижелі жүзеге асуына негіз болады. Бұл қолданыстардың дәстүрге айналу себебі, шежіре бойынша бәріміздің шыққан тегіміз барып тоғысатын «атам қазақтан» тарайтын бір адамның балалары саналатындығымыздан болуы мүмкін. Туыстық, әулет арасындағы қарым-қатынасты айқындайтын тілдік қолданыстардың эмоциялық қызметі де, қоғамдық ортаға әсер етуі де үлкен мәнге ие.

Халықтың мәдени және рухани өмірінің маңызды бөлігі болып табылатын туыстық атаулардың қазақ және ағылшын тілдеріндегі баламаларын салыстырып, оларға семантикалық және танымдық жағынан талдау жасау барысында ұқсастықтар мен айырмашылықтарға баса назар аударылуы тиіс. Ағылшын аудиториясына қазақ мәдениетінің негізгі тарауларының бірі – туыстық атаулар мен қатынастарды оқыту арқылы көрсете аламыз. Туыстық ұғымдар тіл үйренушілердің жас ерекшелігіне, тілдік деңгейіне қарай түрлі әдіс-тәсілдер арқылы оқытылады. Олардың негізгілерінің бірі – салғастырмалы сөздігін ұсыну. Үйренушінің көз алдында тұруы үшін олардың мынандай үлгілерін ұсынуға болады (4, 5, 6, 7-кестелер).

¹Ханым – хандардың әйелдеріне берілетін лауазым

²Мырза – Кеңес дәуіріне дейінгі қазақ қауымында ауқатты, беделді адамдардың есіміне қоса айтылған атау. Олардың балаларын, үрім бұтақтарын да Мырза деп атаған (мысалы, Құнанбай Мырза, Тәкежан Мырза). Бұл сөз сыйлау, құрметтеу нышанын білдіреді, сондай-ақ қолы ашық, жомарт адамды да қазақтар М. деп мадақтайды. Кейінгі кезде Мырза қаратпа сөз ретінде (мысалы, көпшілік жиындарда “Ханымдар мен мырзалар!”) айтылып жүр.

Қазақ-ағылшын тілдеріндегі тікелей баламасы бар туыстық атаулар:

Қазақ тіліндегі туыстық атаулар	Ағылшын тіліндегі туыстық атаулар
әке	father
ана, шеше	mother
ұл	son
қыз	daughter
ата	grandfather
әже, апа	grandmother
күйеу	husband
әйел	wife
немере	grandson
шөбере	great-grandson
қайын ата	father-in-law
ене	mother-in-law

Ағылшын тілдерінде баламасы жоқ туыстық атау түрлері:

Қазақ тіліндегі туыстық атаулар	Ағылшын тіліндегі түсіндірмесі
нағашы	a relative of one's mother
бөле	a child of one's mother's sister
жиен	1) a child of one's daughter 2) a child of one's sister
құда	1) the father-in-law of one's son or daughter 2) elderly male relatives of one's son-in-law or daughter-in-law
құдағи	1) the mother-in-law of one's son or daughter 2) elderly female relatives of one's son-in-law or daughter-in-law

Ағылшын тілінде баламасы бар, алайда түсіндіруді қажет ететін туыстық атаулар:

Қазақ тіліндегі туыстық атаулар	Ағылшын тіліндегі баламасы	Ағылшын тіліндегі түсіндірмесі
жеңге	sister-in-law	the wife of your brother
қайын апа		the elder sister of your husband
қайын сіңлі		the younger sister of your husband
абысын		the wife of the brother of your husband
балдыз		the younger sister of your wife
жезде	brother-in-law	the husband of your sister
қайын аға		the elder brother of your husband
қайны		the younger brother of your husband
бажа		the man who is married to the sister of your wife
әпке, апа, апай	sister	elder sister
сіңлі		female person's younger sister
қарындас		male person's younger sister
аға	brother	elder brother
іні		younger brother

Ағылшын тіліндегі бірнеше сөз балама болып табылатын туыстық атаулар

Қазақ тіліндегі туыстық атаулар	Ағылшын тіліндегі туыстық атаулар
келін	1) daughter-in-law 2) sister-in-law
күйеу бала	1) son-in-law 2) brother-in-law
аға	1) elder brother 2) uncle 3) cousin (elder male)
іні	1) younger brother 2) cousin (younger male) 3) nephew
әпке, апа, апай	1) elder sister 2) aunt 3) cousin (elder female)
сіңлі	1) younger sister 2) cousin (younger female) 3) niece

Бангкок университетінің зерттеушісі Бенжамин Панмей осындай сөздер тізімі болуы және оларды жаттау маңыздылығына өз зерттеуінде тоқталады. Сондай-ақ эмпирикалық зерттеулер көрсеткендей, белгілі бір тақырыптағы нақты сөздер тізімінің болуы тіл үйренушілердің лексиканы әртүрлі мобильді қосымшалар арқылы сабақтан тыс уақытта жаттықтыруына мүмкіндік беріп, тиімділігін арттырады. [9, 94] Осы айтылғандарды жинақтай келгенде, қазақ туыстық атауларын шетелдіктерге оқыту әдістемесінің ғылыми-теориялық әрі практикалық мәні айқындала түседі. Алдымен қай сөздің қай деңгейде оқытылатынына назар аударайық. Бұл тұста атауларды деңгейге қарай жіктеуде бірзідлік жоқ екенін байқадық. Мысалы, Бейсенбаева Л.Ж. қарапайым деңгейге мына сөздерді жатқызады: *әке, ана, ата, әже, бала, ұл, қыз, аға, әпке, іні, сіңлі,*

қарындас, немере, күйеу, әйел. Ал Құлманов Қ.С. қарапайым деңгейге жатқызыатын сөздер: *әке, ана, ата-ана, ұл, қыз, балалар, ата, әже, жезде, әпке, қарындас, жиен, іні, аға, сіңлі.* Дәулеткереева Н.Ж. базалық деңгейге келесі сөздерді жатқызыған: *бауыр, жеңге, күйеу, әйел, ортаншы, шағын, үйлену, тұрмыс құру, отбасы мүшесі, немере, шөбере, бауырмал, бойжеткен, жігіт, егіз.* Мұсаева Г.Б. болса базалық деңгейге төмендегі сөздерді жатқызады: *ата – әже, әке – шеше, аға – жеңге, әпке – жезде, іні – келін, сіңлі / қарындас – күйеу бала, ұл – келін, қыз – күйеу бала.* Ал Досмамбетова Г.Қ. бастаған авторлар тобы базалық деңгейге мына сөздерді жатқызады: *ата-ана, бауыр, бауырмал, кенже, кіші, қара шаңырақ иесі, отау иесі, ағайынды, жеңге, келін, жиен, бөле, жиеншар, күйеу бала, көке, нағашы, немере аға, ата ана.* Қабылдағанға жеңіл болу үшін айтылғандарды төмендегі кестеге түсірдік (1, 2-кестелер).

Қарапайым деңгей А1

Оқу құралдары, авторлар	Сөздер
Бейсенбаева Л.Ж. [10, 19]	<i>әке, ана, ата, әже, бала, ұл, қыз, аға, әпке, іні, сіңлі, қарындас, немере, күйеу, әйел.</i>
Құлманов Қ.С. [11, 32-40]	<i>әке, ана, ата, әже, балалар, ұл, қыз, аға, әпке, іні, сіңлі, қарындас, жезде, жиен, ата-ана.</i>
Зайсанбаев Қ.Т. [12, 14]	<i>әке, шеше, ата, әже, апа, аға, қарындас, сіңлі, іні, әпке, апай</i>
Күзекова З.С. [13, 12-13]	<i>отбасы, ата, әже, әке, ана, әпке, аға, ағайынды, іні, сіңлі, қарындас, бала, ұл, қыз, бауыр, күйеу, әйел.</i>

Базалық деңгей А2

Оқу құралдары, авторлар	Сөздер
Дәулеткереева Н.Ж. [14, 21-32]	<i>бауыр, жеңге, күйеу, әйел, ортанышы, шағын, үйлену, тұрмыс құру, отбасы мүшесі, немере, шөбере, бауырмал, бойжеткен, жігіт, егіз</i>
Мұсаева Г.Б. [15, 34-39]	<i>ата – әже, әке – шеше, аға – жеңге, әпке – жезде, іні – келін, сіңлі / қарындас – күйеу бала, ұл – келін, қыз – күйеу бала</i>
Г.Қ. Досмамбетова [16, 7-20]	<i>ата-ана, бауыр, бауырмал, кенже, кіші, қара шаңырақ иесі, отау иесі, ағайынды, жеңге, келін, жиен, бөле, жиеншар, күйеу бала, көке, нағашы, немере аға, ата ана.</i>
Күзекова З.С. [17, 12-14]	<i>ата, әже, әке, ана, әке шеше, ата ана, әпке, аға, ағайынды, іні, сіңлі, қарындас, бала, ұл, қыз, ер азамат, күйеу, әйел, бауыр, ағайын туған, туған, сәби, апалы сіңлі, ағалы інілі, қайын жұрт, қайын ата, қайын ене, қайын аға, қайын апа, абысын, келін, күйеу бала, балдыз, бөле, жезде, жеңге, жиен, нағашы, немере, немере аға, қара шаңырақ, қара шаңырақ иесі, отау иесі, үлкен, кіші.</i>

Қазақ тіліндегі қазіргі қолданыста жүрген туыстық атауларды еуропалық тіл оқыту стандарты бойынша шартты түрде төмендегідей топтарға бөлдік (3-кесте).

3-кесте

A1 Қарапайым деңгей	A2 Базалық деңгей	A3 Орта деңгей	A4 Ортадан жоғары деңгей	A5 Жоғары деңгей
отбасы жанұя әке ана аға апай, әпке бауыр, іні қарындас сіңілі бала ұл қыз күйеуі әйелі ер адам әйел адам бөле	нағашы ата нағашы әже немере жиен туыс туысқан туған	өгей ата-баба арғы ата қайын жұрт қайын ата ене қайын аға қайын апай қайын қайын сіңлі жеңге жезде ағайын апалы- сіңлілі бажа балдыз жесір әйел ерлі- зайыпты жақын құда құдағи келін күйеу бала жетім шөбере	ата тегі жеті ата жұбай жора-жолдас бала-шаға әулет бай ру отау иесі қара шаңырақ иесі тұңғыш кенже ортаншы	туыстық атауларға қатысты тұрақты тіркестер, мақал мәтелдер, Апама жездем сай. Анасын көріп қызын ал. Екі аяқтыда бөле тату. т.б. Шаңырағың биік болсын, кереген кең болсын, босағаң берік болсын.

Қазақ тілін шетелдіктерге оқыту барысында тек қана аударма әдісіне жүгіне алмаймыз. Себебі, туыстық атауларды салыстырып, талдау барысында лакуна сөздер кездесетінін көрдік. Аударма әдісімен қатар түсіндірме әдісті де қолдану қажет. Себебі, кей туыстық қатынастардың мағынасын, ағылшын тілінде баламасы болмағандықтан, тек түсіндіру арқылы жеткізе аламыз. Мысалы, ағылшын тілінде «құда-құдағи» деген сөз жоқ. Оны «келіннің немесе күйеу баланың ата-анасы» деп түсіндіру керек. Сол сияқты «бажа, абысын, бөле» деген ұғымдарға да арнайы атау берілмеген. Сондай-ақ, туыстық сөздерді генеалогиялық ағаш немесе шежіре схемасын көрсету арқылы

түсіндіреміз. Туыстық атауларды оқытудің тағы бір жолы атақты адамдардың немесе кино, мультфильм, ертегі кейіпкерлерінің жанұялары туралы айту. Мысалы, Қызыл телпектің әжесі, Күлшеқызыдың өгей анасы, күйеуі, Су перісінің әпкесі, Димаштың ата-анасы, қарындасы, Г.Головкиннің егізі, Ромео Монтеки әулетінен, Джульетта Капулетти әулетінен т.б.

Ал жатталған сөздерді пысықтап, бекіту үшін мәтін беріледі. Мәтін негізінде білім алушылар өз жанұялары туралы айтып, сипаттап береді. Өз жанұясы туралы әлеуметтік желілерге пост жазуды, видео таныстыру түсіруді ұсынуға болады.

Осы тұста мәдениет пен тілдің байланысын ескере отырып, отбасы туралы

қазақ санамақтарын үйрету сөздерді жаттауды жылдамдатығын айтпай кетпеуге болмас. Білім алушылардың деңгейіне қарай әр түрлі өлеңдер мен санамақтарды қолдануға болады. Мысалы,

Бір үйде біз нешеуміз?
Кел санайық екеуміз.
Бас бармағым — атам,
Балан үйрек — апам,
Ортан терек — әкем,
Шылдыр шүмек — анам,
Кішкентай бөбек — мен.
Біз үйде нешеуміз?
Біз үйде — бесеуміз.
немесе тағы бір мысал:
Ең жақын адамдар,
Әкем мен анам бар.
Әкемнің әкесі,
Ақ басты атам бар.
Әкемнің шешесі,
Ақ шашты әжем бар.
Ұлдардың үлкені,
Бір туған ағам бар.
Қыздардың үлкені,
Бір туған әпкем бар.
Ұлдардың кішісі,
Бір туған інім бар.
Қыздардың кішісі,
Бір туған қарындас,
Әпкеге — сіңлі бар.

Қазақ тілін үйренушілерге қазақ мәдениеті қызығушылық тудырады сөзсіз. Бұл тұста ғашықтық жырлардың мазмұнын қысқа мәтін ретінде қолдануға болады. Жырларды бейімдеу барысында туыстық атаулардың қолданылуына баса мән берген жөн. Мысалы, Қарабай мен Сарыбай арқылы *бел құда, бесік құда* деген ұғымдарды түсіндіруге болады. Қыз Жібек жыры да туыстық атауларды түсіндіріп, қолдану үшін жақсы мысал бола алады. Жоғары деңгейдегі білім алушылар үшін нағашы мен жиеннің арасында сыйластық, әзіл қалжың негізінде жүрегін «қырық серкеш» ғұрыбы туралы да, оның шығу тарихы туралы аңызды да айтып кетуге негіз бар. Сондай-ақ туыстардың арасындағы қарым-қатынас туралы түсінік беру үшін Абай жолы романынан үзінді келтіруді ұсынамыз. Мысалы, Абай жолының Қайтқанда тарауындағы

Абайдың қаладағы оқудан ауылға кеп, туған-туыстарымен қауышуында әйелдің ер азаматқа деген құрметіне («Бала көп ішінен, ең алдымен өзінің шешесін көріп, соған қарай жүре беріп еді, шешесі анадай жерде тұрып: — Әй, шырағым балам, әуелі аржағыңда әкең тұр. Сәлем бер! — деді.» [18, 20]), әкенің қаталдығын («...Үшеуі бірдей жамырай сәлем берді. Құнанбай тез бұрылып сәлемдерін алды да, қысқа ғана амандық сұрады. Тұрған орнынан қозғалған жоқ. Баласын қасына да шақырмады» [18, 20]), ананың махаббатын («Кезек өз шешесіне келгенде, ол сүйген жоқ. Қатты бір қысып, бауырына басып тұрды да, маңдайынан иіскеді. Абайдың әкесіндегі тартымды салқындық шешесіне де көптен бері мінез болған. Бала осыдан арғыны күтпеуші еді. Бірақ, бауырына басқанның өзінде де Абайдың жүрегін қатты-қатты соқтырған аса бір өзгеше жақындық білінді. Ана құшағы!» [18, 21]), әженің сүйіспеншілігін («Қарашығым, қоңыр қозым... Абайжаным...— деп кемсеңдеп, жылауға айналып кетті. Әжесі құшақтаған бойында үлкен үйге кірген Абай, ымырт жабылғанша осында болды.» [18, 21]), жеңгелердің қалжыңы мен еркелетуін («Телгара! Айналайын Телгара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау!— деп, мойынынан құшақтай алып, бетінен сүйді. Тағы бір жеңгесі — Ызғұттың қатыны Тобжан да сүйді. Содан кейін үлкен қатындар және осы топтағы үлкен еркектің, ағалардың да бір-екеуі сүйіп жатыр. Абайды шын балаға айналдырып жіберген осы сүйістер еді. Ол қысылып қызарғанмен қашып та құтыла алатын емес» [18, 21]), ат тергеу салтына куә болу арқылы туыстық қарым-қатынастарды көрсете аламыз.

Тіл үйренушілердің қызығушылықтарын арттыру мақсатында сабақ мазмұнына жанұя мүшелері туралы түрлі жұмбақтарды енгізуді ұсынуға болады.

Солардың бірі: Оңынан да, солынан да бірдей оқылтын бес туыстық атауды тап. Жауабы: ата, ана, аға, апа, іні. Сөзжұмбақ шешу тәсілі де сөздердің ойда жатталып, дұрыс жазылуын үйренуге септігін тигізеді.

Туыстық атауларды оқытуға бағытталған іс-әрекеттерді Блум таксономиясы деңгейлері бойынша оқу мақсаттарына сәйкес төмендегіше жіктеуге болады:

Оқыту мақсаттары	Іс-әрекеттер	
	Базалық деңгей	Жоғары деңгей
Білу	1) Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың ағылшынша баламасын беру. Баламасы жоқ сөздердің мағынасын түсіндіру. 2) Шежіре схемасы (генеалогиялық ағаш) арқылы тек қана қазақша атауларды көрсету. 3) Танымал адамдардың, кейіпкерлердің суреті арқылы туыстық атауларды таныстыру. 4) Туыстық атаулар туралы санамақ жаттау.	
Түсіну	1) Отбасы мүшелері туралы жұмбақ шешу. 2) Туыстық атаулардың түсіндірме сипаттамасын оқи отырып, шежіре сызбасын толтыру, сөзжұмбақ шешу. 2) Оқуға және тыңдауға арналған бір кейіпкердің отбасы туралы мәтін беру. Мәтін сипаттамалық мазмұнда болады. Мәтін бойынша тапсырмалар орындау. Мысалы, суреттегі адамдардың атын жазу.	1) Оқуға және тыңдауға арналған мәтін беру. Мәтін мазмұны отбасындағы адамдардың мінезі (тұңғыш, ортаншы, кенже бала қандай болады), отбасындағы адамдардың қарым қатынасы (ата-әже мен немере арасындағы, ене мен келін арасындағы, нағашы мен жиен арасындағы т.б.), отбасылық дәстүрлер, қазіргі кездегі отбасылық мәселелер (қоғамда қарттар үйінің болуы, жасөспірім баламен ата-ананың тіл табысуы, балалардың ата-анасынан шындықты жасыруы) туралы болуы мүмкін.
Қолдану	Өз отбасы туралы айтып беру, видео ролик түсіру, инстаграмға пост жазу, досына хат жазу.	Өз елінің дәстүрі бойынша отбасындағы адамдардың қарым қатынасын сипаттап беру. Өз үйіндегі дәстүрлерді айту, жазу.
Анализ	Басқа ел мен қазақ отбасын салыстыру.	Өзге елдер мен қазақ отбасындағы дәстүрлерді, мәселелерді салыстыру. Көркем әдебиет шығармаларынан алынған үзіндіге сүйене отырып, дәстүрлі қазақ отбасындағы туыстық қатынастар мен өзге елдегі туыстық қарым-қатынастарда салыстыру.
Синтез	Алдыңғы өткен немесе келесі өтілетін тақырыптармен біріктіре отырып қолдану. Мысалы, мінез құлықты сипаттайтын сын есімдерді өтіп, отбасы мүшелерін сипаттауға болады.	
Бағалау		Белгілі бір мәселе бойынша өз ойын айту. Талқылау, дебат ұйымдастыру. Мысалы, үйленбеген, тұрмысқа шықпаған адам неше жасқа дейін ата-анасының үйінде тұру керек? Қоғамдағы бір отбасылық мәселені алып, оның шешу жолдарын табу. Отбасына, туыстық қатынастарға қатысты тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің мазмұнын талқылау.

Қорытынды. Туыстық атаулар – екі тілдің де ұлт болып қалыптасу кезеңдерінен жалғасып келе жатқан рухани құндылықтары. Туыстық атаулардың этимологиялық тегінен бөлек, қазіргі қолданыстағы мағынасы мен атқаратын қызметі тіл үйренушілер үшін аса маңызды. Мысалы, қазақ тілін үйренушілер үшін ата-ана мен баланың арасындағы сыйластық қатынастың формасын білмей тұрып, сөздерді ағылшын ұғымы бойынша қолдану ыңғайсыздық тудыруы мүмкін. Сол секілді жеңге мен қайының, жеңге мен қайын сіңілінің, жезде мен балдыздың т.б. араларындағы қатынастың да игерілуі тиіс өзіндік сырлары бар. Сырттан келіп, ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін әлі түсінбеген адам үшін бұл түрліше әсер беретіні анық. Ағылшын аудиториясында қазақ тілін оқыту кезінде, қазіргі классикалық үлгідегі әлемдік әдістемелердің жетістіктерін негізге ала отырып, оқытылып жатқан тілдің өзіндік ерекшеліктерін де назардан шығармауымыз керек. Қорыта келгенде айтарымыз, шет тілін үйретуші білім алушылардың бойында мәдениетаралық құзыреттілік қалыптастырып, мәдениет-аралық қарым-қатынасты дамытуға назар аударады. Осы екі ұғымға сүйеніп, лексика мен тілдік дағдыларды дамытудың маңызы зор.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша бүгінге дейін біршама зерттеу еңбектер мен әдістемелік құралдардың жарық көргені белгілі, олардың дені жалпы өзге тілді аудиторияларға арналған, алайда халықаралық маңызға ие жеке тілдерге арналғандары өте аз. Ағылшын тілі әлемдік тіл, сондықтан ол арқылы қазақ тілі мен мәдениетін, ұлттық құндылықтарымызды насихаттау бойынша әлемдік кеңістікке ықпалдасудың негізгі жолы. Қазіргі қазақ тілін шетелдіктерге оқыту әдістемесінде «аралық тіл» ұғымы қолданылып келді. Үйренуші мен үйретушінің арасын жалғастырушы тіл. Мысалы, қазақ тілін білмейтін үйренуші мен ағылшын тілін білмейтін оқытушының өзара түсінісуі үшін қолданылатын үшінші тіл. Қазіргі кезде зерттеушілер тарапынан ұлттық ұғымдарды немесе сөз мағынасын қабылдауда аралық тіл кедергі келтіріп, үйренушінің түсінігін бұлыңғырландыратыны туралы пікірлер айтылып жүр. Ал ағылшын тілінің халықаралық мәртебесі кез келген тіл өкілінің қазақ тілін үйренуіне тікелей жол ашады, өйткені әлем елдерінің көпшілігінде бұл тіл әр азаматтың туған тілінен кейінгі екінші тіл ретінде қолданылады. Сондықтан қазақ тілін ағылшын тілді аудиторияда оқыту мәдениетаралық коммуникацияның бірден-бір жолы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 – 320 б.
2. Sagdieva R., Khusnutdinov D., Mirzagitov R., Galiullin R. Kinship terms as proof of genetic relationship // Journal of social studies Education research. – 2019. – Т.10. №3. – 103-107
3. Оразбекова И.Г., Мулдағалиева А.А., Окушева Г.Т. Социокультурные функции казахских терминов родства по браку // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – №3. - Т.175. – 105-112. URL: <https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-3-ph15> (дата обращения: 15.09.2022).
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1 том. Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: «Тіл білімі институты», 2011. 1 том. – 752 б.
5. Онлайн Кэмбридж сөздігі <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mother> (Accessed: 02.02.2023).
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1 том. Құраст. Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
7. Онлайн Кэмбридж сөздігі <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/grandmother> (Accessed: 02.02.2023).
8. Crystal Sheib Cultures of the world: Perspectives of culture. HACC, Central Pennsylvania's community college [Electronic resource]. URL: https://socialsci.libretexts.org/Courses/HACC_Central_Pennsylvania's_Community_College/ANTH_205%3A_Cultures_of_the_World_-_Perspectives_on_

Culture_(Scheib)/09%3A_Family_and_Marriage/9.03%3A_Kinship_Systems_and_Terms (Accessed: 02.02.2023).

9. Panmey B. Strategic Vocabulary Learning in Vocabulary List Learning: Insights from EFL Learners in Thailand // 3L: Language, linguistics, literature. - 2023. URL: <http://dx.doi.org/10.17576/3L-2023-2901-07> (Accessed: 02.02.2023).

10. Бейсенбаева Л.Ж., Балабеков А.К., Жакыпжанова А.С. Қазақ тілі: Қарапайым деңгей (А1): шетелдегі қазақ диаспорасына арналған әмбебап оқулық. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Тіл саясаты комитеті, 2021. – 196 б.

11. Құлманов Қ.С., Әділбек А.М., Мағзұмбекова Ә.Қ., Хамитов А.Ф. Қазақ тілі (А1 деңгейі. Шетелдік студенттерге арналған оқу құралы). – Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 176 б.

12. Зайсанбаев Т.Қ., Карипбаева Г.А., Канленова Б.Н. Қазақ тілі: шетел студенттеріне арналған оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 92 б.

13. Күзекова З.С., Аяпова Т.Т., Оразбаева Ф.Ш., Мамаева М.Қ. Қазақ тілін қарапайым деңгейде меңгерудің деңгейлік тақырыптық лексикалық минимумы. Екінші басылым. – Астана: «Ұлттық тестілеу орталығы» РМҚК, 2017. – 40 б.

14. Даулеткереева Н.Ж., Нурмагамбетова Н.А., Смыкова А.Д.. Қазақ тілі. Базалық деңгей (А2): шетелдегі қазақ диаспорасына арналған әмбебап оқулық. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Тіл саясаты комитеті, 2021. – 218 б.

15. Мұсаева Г. Қазақ тілі – шет тілі ретінде. Базалық деңгей: оқу құралы. 1-кітап. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2015 – 242 б.

16. Досмамбетова Г.Қ., Балабеков А.К., Бозбаева-Хунг А.Т., Хазимова Ә.Ж., Салыхова Б.О. Қазақ тілі. Базалық деңгей. – Астана: Ұлттық тестілеу орталығы, 2016. – 320 б.

17. Күзекова З.С., Аяпова Т.Т., Оразбаева Ф.Ш., Мамаева М.Қ. Қазақ тілін базалық деңгейде меңгерудің деңгейлік тақырыптық лексикалық минимумы / Екінші басылым. – Астана: «Ұлттық тестілеу орталығы» РМҚК, 2017. – 72 б.

18. Әуезов М. Абай жолы. Бірінші кітап. – Алматы: «Жеті жарғы», 1997. – 319 б.

References

1. Ter-Minasova S.G. Til zhane madenietaralyk madenietaralyq kommunikaciya [Language and intercultural communication] (National Translation Bureau, Almaty, 2018, 320 p.). [in Kazakh]

2. Sagdieva R., Husnutdinov D., Miezagitov R., Galiullin R. Kinship terms as proof of genetic relationship, Journal of social studies education research, 10(3), 103-107 (2019).

3. Orazbekova I.G., Muldagalieva A.A., Okusheva G.T. Sociokul'turnye funkciі kazahskih terminov rodstva po braku [Sociocultural functions of kazakh Kazakh affinal kinship terms]. ҚазҰУ ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы [Bulletin of KazNU. Philology series, 3 (175), 105-112 (2019). Available at: <https://doi.org/10.26577/EJPh-2019-3-ph15>. (Accessed: 15.09.2022). [in Russian]

4. Kazak Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyqk. 1 tom. KurastQurast. T.ZhanuzakZhanuzaq, S.Omarbekov, A.ZHunisbek Zhunisbek zhane t.b. [Kazakh dictionary] (Almaty, «Til bilimi instituty», 2011. 1 tom, 752 p.) [in Kazakh]

5. Online Cambridge dictionary. [Electronic resource]. Available at: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mother> (accessed 02.02.2023)

6. Qazaq Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk [Kazakh dictionary. 15 volumes]. Vol.1 Comp. by G.Kaliev, S.Bizakov, O. Nakysbekov and others (Institute of linguistics, Almaty, 2011, 744 p.). [in Kazakh]

7. Online Cambridge dictionary [Electronic resource]. Available at: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/grandmother> (accessed 02.02.2023)

8. Crystal Sheib Cultures of the world: Perspectives of culture. HACC, Central Pennsylvania's community college [Electronic resource]. Available at: [https://socialsci.libretexts.org/Courses/HACC_Central_Pennsylvania's_Community_College/ANTH_205%3A_Cultures_of_the_World_-_Perspectives_on_Culture_\(Scheib\)/09%3A_Family_and_Marriage/9.03%3A_Kinship_Systems_and_Terms](https://socialsci.libretexts.org/Courses/HACC_Central_Pennsylvania's_Community_College/ANTH_205%3A_Cultures_of_the_World_-_Perspectives_on_Culture_(Scheib)/09%3A_Family_and_Marriage/9.03%3A_Kinship_Systems_and_Terms) (Accessed: 02.02.2023)

9. Panmey B. Strategic Vocabulary Learning in Vocabulary List Learning: Insights from EFL Learners in Thailand. 3L: Language, linguistics, literature, 29(1), 93-107 (2023). Available at: <http://dx.doi.org/10.17576/3L-2023-2901-07> (Accessed: 02.02.2023).

10. Beisenbaeva L.Zh., Balabekov A.K., Zhakypzhanova A.S. Qazaq Kazak tili: Karapajym dengej (A1): sheteldegi kazak diasporasyna arналған ambebap okulyk [Kazakh. Elementary level (A1): universal textbook for the Kazakh diaspora abroad] (Committee on language policy of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Nur-Sultan, 2021, 196 p.). [in Kazakh]

11. Kulmanov K.S., Adilbek A.M., Magzumbekova A.K., Hamitov A.G. Qazaq Kazak tili (A1 dengeji. Sheteldik studentterge arналған oku kuraly) [Kazakh for foreigners. Level A1. Manual for foreign students] (L.N.Gumiliov ENU, Nur-Sultan, 2021, 176 p.). [in Kazakh]

12. Zaisanbaev T.K., Karipbaeva G.A., Kanlenova B.N. Qazaq Kazak tili: shetel studentterine arналған oku kuraly [Kazakh for foreigners: manual for foreign students] («Qazaq Kazak universiteti», Almaty 2016, 92 p.). [in Kazakh]

13. Kuzekova Z.S., Ayapova T.T., Orazbaeva F.Sh., Mamaeva M.K. Qazaq Kazak tilin karapajym dengejde mengerudin dengejlik takyryptyk leksikalyk minimumy [Level thematic lexical minimum of basic knowledge of the Kazakh language]. 2nd edition (National Testing Center, Astana, 2017, 40 p.). [in Kazakh]

14. Dauletkereeva N.Zh., Nurmagambetova N.A., Smykova A.D. Qazaq Kazak tili. Bazalyq dengeji (A2): Sheteldegi kazak qazaq diasporasyna arналған ambebap okulyq [Kazakh. Pre-intermediate level. Universal textbook for the Kazakh diaspora abroad] (Language Policy Committee of the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, 2021, 218 p.). [in Kazakh]

15. Musaeva G. Qazaq Kazak tili – shet tili retinde. Bazalyq dengeji: oku oqu kuralyquraly. [Kazakh. Pre-intermediate level: study guide]. Book 1 (Republican coordination and methodological Center for the development of languages named after Sh. Shayakhmetov, Astana, 2015, 242 p.). [in Kazakh]

16. Dosmambetova G.K., Balabekov A.K., Bozbaeva-Hung A.T., Hazimova A.Zh., Salyhova B.O. Qazaq Kazak tili. Bazalyk Bazalyq dengej [Kazakh. Pre-intermediate level] (National Testing Center, Astana, 2016, 320 p.). [in Kazakh]

17. Kuzekova Z.S., Ayapova T.T., Orazbaeva F.Sh., Mamaeva M.K. Qazaq Kazak tilin bazalyk bazalyq dengejde dengeide mengerudin dengejlik dengeilik takyryptyk taqyryptyq leksikalyk leksikalyq minimum [Topic vocabulary for pre-intermediate level]. 2nd edition (National Testing Center, Astana, 2017, 72 p.). [in Kazakh]

18. Auevov M. Abaj Abai zholy [The Way of Abai]. Book 1 («Zhety zhargy», Almaty, 1997, 319 p.). [in Kazakh]

G. Rysbekkyzy

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Kinship terms in Kazakh and English languages as a tool to form intercultural competence

Abstract. To learn any new language, it is important to know the literary heritage, vocabulary, culture, and the general concepts of that nation. Because words are not only a means of communication that can be used through translation, but you also need to remember that each country also has its own informational features associated with its national identity. Considering this problem, the article paid attention to the concepts of intercultural communication and intercultural competence, which must be taken into account when teaching the Kazakh language to the English-speaking audience. The terms of kinship and their use in the Kazakh and English languages were compared from the semantic, cognitive, and functional side, their similarities and differences were determined. The main attention was paid to the methodology of teaching Kazakh terms of kinship to a foreign audience. Based on the opinions of scientists, lexical units were systematized by language levels. Focusing on the Kazakh worldview and culture, effective ways of teaching them at every level of language learning were proposed. The activities and tools that can be used at each language level have been selected, analyzed, and classified according to the learning objectives. As a prerequisite for the correct understanding of these words, a comparative dictionary of kinship terms in Kazakh and English was created.

Keywords: kinship terms, family relationship, intercultural communication, intercultural competence, language teaching.

Г.Рысбекқызы

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Термины родства в казахском и английском языках как инструмент формирования межкультурной компетенции

Аннотация. Для эффективного изучения любого языка важно знать литературное наследие, словарный запас, культуру, а также общие понятия этого народа. Потому что слова – это не только средство коммуникации, которые можно использовать посредством перевода, но и нужно помнить, что каждая страна также имеет свои информационные особенности, связанные с ее национальной идентичностью. Принимая во внимание эту проблему, в статье внимание уделялось понятиям межкультурной коммуникации и межкультурной компетенции, которые необходимо учитывать при обучении англоязычную аудиторию казахскому языку. Сравнивались термины родства и их употребление в казахском и английском языках с семантической, когнитивной и функциональной стороны, определялись их сходства и различия. Основное внимание уделялось методике обучения казахских терминов родства иностранной аудитории. Опираясь на мнения ученых, лексические единицы были систематизированы по языковым уровням. Придавая значение казахскому мировоззрению и культуре, были предложены эффективные способы их преподавания на каждом этапе изучения языка. Упражнения и инструменты, которые можно использовать на каждом языковом уровне, были отобраны, проанализированы и классифицированы в соответствии с целями обучения. В качестве предпосылки для правильного понимания этих слов был создан сравнительный словарь терминов родства на казахском и английском языках.

Ключевые слова: термины родства, родственные связи, межкультурная коммуникация, межкультурная компетенция, обучение языку.

Автор туралы мәлімет:

Рысбекқызы Г. – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ІІ курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Rysbekkyzy G. – PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

O.Cobanoglu¹ K.Ashirkhanova^{2*} B. Dinayeva³

¹Hacettepe University, Ankara, Turkey

²Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

³Astana IT University, Astana, Kazakhstan

E-mail: ozkulcobanoglu@yahoo.com, ashirkhanovak@gmail.com,

dbb-31.05.kz@inbox.ru

Cognitive model of the concept of “loneliness” in the paremiological fund of the Kazakh language

Abstract. *The research paper provides comprehensive information about the conceptual field “loneliness” in the paremiological fund of the Kazakh language and analyzes its cognitive model with specific examples. The authors analyze the concept of “loneliness” through paremies, accumulating a stream of information related to human and true reality. The system of concepts is considered as an element that opens the way to the study of the culture of a nation. The ways of recognizing the linguistic picture of the world in the paremiological fund of the Kazakh people through the concept of “loneliness” were analyzed. The purpose of the scientific article is to study the use of the concept of “loneliness” in paremies and to determine the conceptual content of selected concepts in the cognitive aspect. To achieve this goal, we focused on the existing scientific definitions of the concept, the conceptual field, the linguistic picture of the world, on the basis of which the authors gave their own individual definition of the concept. The manifestation of the concept of “loneliness” in paremia was determined by specific language data. The analysis of cognitive models that determine the cognitive and linguocultural nature of the concept of “loneliness” was carried out. Language data defining the concept of “loneliness” were studied using conceptual-semantic and linguistic-cultural analysis methods. A comprehensive deep knowledge of the world of concepts in the Kazakh language is of great practical importance. In particular, the study results of the concept of “loneliness” and the nature of proverbs and sayings arising from it are valuable material for teaching the lexicology of the Kazakh language, cognitive linguistics and linguoculturology, etc.*

Keywords: *paremiological fund, concept, conceptual field, cognitive model, linguistic picture of the world, national worldview, national identity.*

This research has been funded by the Science Committee of the Science and High education Ministry of the Republic of Kazakhstan Grant AP13268788 «The Turkic basis of Proverbs and sayings in Kazakh and Turkish languages».

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-136-147>

Introduction

In modern linguistics, many changes and innovations, as well as the process of accumulation and modernization of already known directions still continue. In linguistics, research is carried out using new methods and techniques based on other principles due to the transformation of the main categories of already familiar aspects that it considers and

their semantic transformation. The reason for this is that language and its units have become part of corpus science and cognitive system. Humanity acquires knowledge through language and cognition, perceives various information, processes it, understands the laws of life, compares and remembers the necessary data, forms his own unique patterns. The direct participation of language in these processes

brings out unique or universal images of the world from the deep layers of human consciousness and memory. All this becomes a source of formation and reflection of the image of the world, transforming individual events in the human mind into a common good through a collective image. Even if the picture of the world is perceived in different ways and its result is described and interpreted in different ways by a representative or representatives of the same language, there is a certain system for determining its characteristic main features and character. The linguistic image of the world is reflected in concepts.

The term "concept" in linguistics is an old concept on the one hand, and a new one on the other. Up to date, a number of foreign and domestic scientists have studied the concepts. Despite the many studies that have been carried out regarding this notion, there are still gaps in its application and understanding in widespread traditional practice. Further intensive development of cognitive linguistics requires new competences from linguistic scientists, setting tasks according to the requirements of the times, studying them with new methods and raising the level of the linguistic personality. The change in such paradigms is due to the reconsideration and new understanding of many concepts. The cognitive-linguistic foundations of these paradigmatic changes are often systematized and used in practice through accumulated materials and theoretical developments. From this point of view, we continue our research based on the definition given to the concept in the Concise Dictionary of Cognitive Terms: "the concept is a fund of knowledge that reflects the understanding, knowledge and experience of the world used by a person in the process of thinking and responds to the result of all human actions in cognition of the world" [1, 90]. With a view to having a conceptual significance, units of any language should be used in close connection with the centuries-old experience, traditions, mentality, culture and language of that nation, and reach the national-cultural level. It is impossible to imagine this culture, history and tradition without a paremiological foundation. Paremiology, a part of the branch of philological science, is the study of proverbs and sayings within the framework of the concept in connection with the world knowledge and everyday culture

of that nation. In the paremiological fund, there are many proverbs that are the basis of concepts completely intertwined with our national language and culture and provide cognitive understanding. One of them is the concept of "loneliness".

If the linguistic image of the world contains all knowledge about the whole world, its laws, then the conceptual sphere of the paremiological image of the world mainly includes a system of processed information that is considered particularly valuable for the ethno-community in relation to a person, his cognitive-conceptual, socio-cultural and socio-political world. This information contains linguodidactic and educational content related to "Man and his environment", "Man and true reality", "an individual and his spiritual nature", which teaches each member of the linguistic and ethnocultural community to live in accordance with a common interest. One of the information related to "Man and true reality" reflected in the paremiological image of the world is summarized in the concepts of "alone, loneliness".

Methodology and research methods

Despite the fact that the problem under the analysis has been sufficiently studied so far, scientific interest in the peculiarities of the relationship between language and culture has not weakened in any way. This is evidenced by numerous scientific works that have become the theoretical basis of this article. Thus, fundamental research on the linguistic image of the world was carried out by Russian scientists N. Bakhilina, A. Wierzbicka, V. Vorobiev, A. Maslova, Yu. Stepanov, R. Frumkina, as well as by Kazakh scientists as Zh. Mankeeva, G. Smagulova, B. Akberdieva, A. Seilkhan S. Kerimova, N. Aitova, M. Kushtaeva, A. Baigutova, M. Abdrakhmanova, B. Dinaeva, Zh. Koshanova, A. Biyazdykova, etc. If the works of N. Boldyrev, S. Vorkachev, A. Zalevskaya, E. Konkova, E. Kubryakova, V. Maslova, M. Nikitin, B. Serebrennikov are among the fundamental scientific works for the development of the term of "concept", the semantic, etymological, pragma-cognitive and linguistic-cultural features of proverbs in the Kazakh language were studied by a group of scientists led by academician A. Kaidarov. Proverbs and sayings involving cognitive models that make up the conceptual field of

“loneliness” in the Kazakh language were taken as the research material of the article. Methods of conceptual-semantic analysis, linguistic-cultural-cognitive analysis and descriptive-analytical analysis were applied for linguistic data revealing the linguistic image of the world and defining the concept of “loneliness”. In addition, it was studied through the complex use of methods of narration, grouping, differentiation, accumulation, comparison in associative relation.

Discussion and observation

Philological studies of the XXI century are characterized by an anthropospecific paradigm, in which the linguistic personality is perceived as the core of linguistic problems, and language as a means of understanding mental processes, since language not only performs informational, participatory, emotional functions, but also “represents the entire knowledge and concept of the same nation about the world” [2, 4]. Thus, language should be considered not only as a means of communication and cognition, but also as a national cultural code [3, 3]. Linguistic features of the national mentality are most clearly revealed through the analysis of its semantic components - concepts, which make up the conceptual field, which is a component of the linguistic image of the world.

Representatives of cognitive linguistics rightly argue that the linguistic image of the world is based on the concept of humanity about the world. If the world is the human race and their interconnected environment, then the image of the world is the result of processing information about the environment and man. Thus, our conceptual system, represented in the form of a linguistic image of the world, depends on the physical and cultural experience of a person and is directly related to it [3, 64].

One of the main components in understanding the national worldview is the concept. It is a complex structure with a deep meaning that is preserved in the ethno-cultural consciousness of the nation and passed down from generation to generation. Although the meaning is complex, its structure is a unit whose construction is compact. This term, which appeared as a concept of mathematical logic, was established in the fields of psychology, cultural studies, philosophy, cognitology and

became the basis of cognitive linguistics. It began to come into use in linguistics in the 20s of the XX century. However, only in the 1980s, the term of “concept” was established as a term in domestic science in connection with the translation of the works of English-speaking authors, and it began to be actively used in linguocognitology in the early 1990s. According to the definition of E. S. Kubryakova, the term “concept” has an “umbrella” function, that is, it is a “shield” of the subject area of several scientific directions dealing with the problems of thought and cognition, processing and storing information [1, 58]. Although it is widely used today, the term “concept” is still not understood in one sense, but is understood differently in the concepts of different scientific directions. “...the reason for this is that the concept is a conscious, uncontrollable category, which in turn indicates the broadness of its interpretation” [4, 35].

The category “concept” is currently used in the researches of philosophers, logicians, psychologists, and cultural scientists. Therefore, traces of understanding beyond linguistics can be observed in it [5, 21]. Agreeing with the opinions of research scientists Z.D. Popova and I.A. Sternin, it can be noted that the linguistic interpretation of the term is ambiguous due to the lack of theoretical and methodological commonality of the conceptual linguistic school. Scientist N. D. Arutyunova interprets the concept as a notion of practical philosophy, which is the result of mutual influence of factors such as national tradition, folklore, religion, ideology, life experience, art images, intuition and value system within the framework of logical or logico-philosophical directions. Concepts create a “cultural layer connecting the world and humanity” [6, 3]. The term “concept” in modern linguistics is not interpreted in a single sense. Based on linguocultural scientific research (N. D. Arutyunova, T. V. Bulygina, S. G. Vorkachev, V. V. Kolesov, Yu.s. Stepanov, etc.) and psycholinguistic (N.I. Zhinkin, A. A. Zalevskaya, E. S. Kubryakova, Z. D. Popova, I. A. Sternin, etc.), we called “concept” a mental-cognitive structure that represents the system of terms and notions about a certain fragment of reality. About the concept, B. Dinaeva states that “by comparing all the representations of concepts in the language system, it is possible to build a field structure of concepts that

are an open-ended and core-edge structure. Concepts embodied in the national language become unique markers that determine the comprehensive human activity. The fact that the national identity of the linguistic image of the world is different in each ethnic group depends on the experience and knowledge of the ethnic group since the basis for the symbolic function of language symbols is what people have seen and experienced in life. Although the concept includes a notion, it is not limited to a notion, but contains all the information related to the word" [7, 86]. At the same time, the manifestation of the concept is realized in phrases, various discourses, stable phrases, texts. The concept is considered a mental nest of culture. A concept is the main point of meaningfulness of the word, and the last limit of development. The first meaning as a result of the development of the word meaning as a cultural symbol is the last point, that is, the notion of a word that has become widespread in modern culture can be a concept [4, 36]. On the one hand, the terms "concept" and "notion" represent different stages of development of the content boundary of the word, and on the other hand, indicate its different functions. "Concept" is distinguished from "notion" not only by a reliable mental understanding, but also as a universal cultural concept [8, 35]. According to A.A. Zalevskaya, a representative of the psycholinguistic direction, a concept is "a category that is subject to the mental laws of human life and, through such parameters, functions in the cognitive and participatory activity of an individual on a perceptual – cognitive-affective basis of a dynamic nature, differing from the concept and meaning as a product of a scientific nature from the standpoint of linguistic theory" [9, 39]. Summarizing the definitions given to the term "concept" in the field of linguistics, we came to the conclusion that "a concept is a unit of collective cognition/knowledge with an ethnocultural specificity."

If we say that in the linguistic image of the world, the macro concept "number" is formed by a set of language units (phraseological expressions, proverbs and sayings, riddles, etc.), caused by the use of the words that give the concept of all numbers in our language, their nominal, symbolic, figurative, poetic, reasoning, etc. meanings, then its conceptual-semantic system is inevitably classified into

micro-concepts due to the valuable nature of the ethnocultural information structure. Therefore, not all or any of the numbers in the language, but only those numbers whose content-meaning field includes extensive concepts related to mental and religious background of the nation and the nature of ethnic identity can be included in the object of the study as a concept. If so, numerical names *one, three, seven, nine, thirteen, twenty-five, forty, forty-nine, fifty, sixty-three, tens, hundreds, thousands, ten thousand*, which contain information related to ancient traditions and old beliefs, rites, legislative ancient traditions, elements of domestic culture that have continued since ancient times, and the words that convey the numerical concept such as *twin, double, single*, and *many* form independent micro-conceptual structures. In the paremiological fragment of the linguistic image of the world, it can be observed that not all of them, but only those who can continue the linguistic image of the world with the conceptual world image can rise to the conceptual level [10, 132]. One of them is the concept of "loneliness", which is created on the basis of the word "alone", which means a number, accumulating a lot of information related to "Man and true reality". Loneliness is one of the most important socio-psychological problems of our time. Like any emotion, loneliness can be considered a universal concept of humanity. However, there are its own characteristics of verbalization in each specific culture [11, 57]. "Although this mysterious and multifaceted phenomenon has existed for a long time, the attitude towards it is different. Some people tend to perceive it unambiguously as a negative phenomenon, evil, while others say that loneliness is normal condition for a person, it has many benefits" [12]. However, the Kazakh did not like loneliness. Their hatred of loneliness can be understood from the following paremies: "*Jalǵyzdyq Qudaǵa ǵana jarasqan*" (Loneliness suits only God), "*Jalǵyzdyń aty shyqqas, jaiaydyń shañy shyqqas*" (The name of the only person does not become popular, the dust of a walking person does not come out), "*Jalǵyz júrip jol tapqansha, kóppen birge adas*" (It is better to get lost with the many rather than finding a way alone", etc. As the outstanding poet Abai said: "The only person left in the world is the death of a person. It is the beginning of all trouble. There is a lot of evil in the world, but there are many fun and

entertainment. Who will endure the initial one? Who is not degenerated by the last?" [13, 70].

Loneliness is a disease of the modern XXI century, especially peculiar to urbanized, developed countries. Even living in a city with millions of inhabitants, a person can feel lonely. There are many reasons that contribute to the deepening of loneliness in today's society: monotonous standardized life, intellectual degradation, weakening of connection with surrounding people, that is, a busy life, workaholism, time-money rhythm, etc.

Even the concept of "life on the Internet" has appeared. Friends are also virtual, all communication is done through the Internet, and social network is the main place to share your thoughts. As in the past, contact and socialization are actually becoming rarer. Communication with friends, relatives and even the closest people we live with is limited. This trend has created a new problem

of modern society - there is no place for individualism, where social stereotypes are widespread, a person feels alone in society among people who are the same as himself, who do not deviate from him, and have similar values. It is difficult to predict exactly what this will lead to.

It is possible to take language units in the conceptual field as the main orientation for recognizing the cultural aspects of ethnic life, while the thematic, semantic group of language expressions can be determined through a system of semantic paradigms. Thus, we reveal the semantic specificity of language units in relation to the concept of "loneliness". In this research work, we will analyze proverbs and sayings that are included in the lexical fund of the concept of "loneliness". Before carrying out a conceptual and semantic analysis of the concepts that represent the meaning of the conceptual field "loneliness", we classify them by drawing the following:

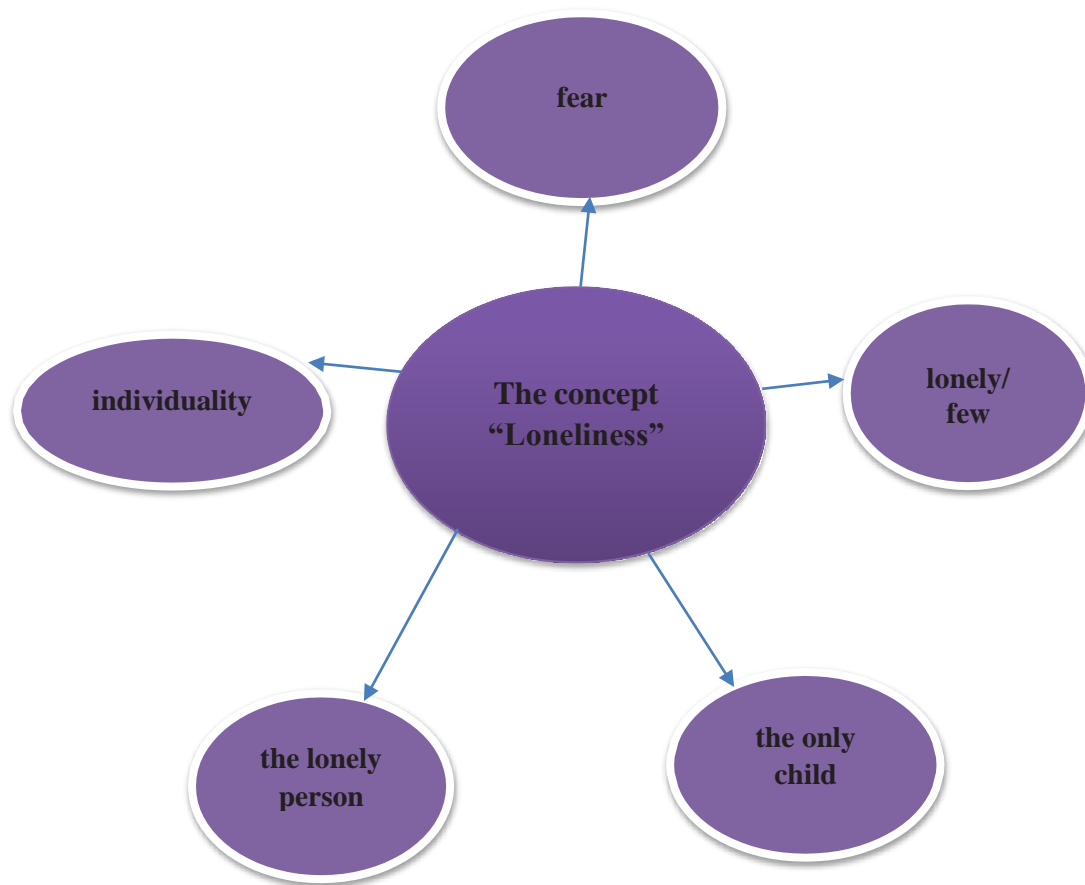

Figure 1. Cognitive models in the conceptual field of "Loneliness"

LONELINESS is a cognitive model of FEAR. It is known that in the general human understanding, anxiety and fear are accompanied by loneliness. Loneliness in the mental concept of the Kazakh people is measured not only by personal emotions, but also by the laws of nature, social and public understanding. For Kazakhs, the concept of “abundance / plurality” is the main essence of growth, spreading generation and inheritance life. In general, humanity is afraid of loneliness and suffers from loneliness. Through the following statements “*Jalǵyzdyq Qudaiǵa ǵana jarasqan (Loneliness suits only God); Jalǵyzdyń jary – Qudai»*” (the helper of the lonely is God); *Jalǵyzdyń úni shyqqas, jaiaydyń shańy shyqqas (The name of the only person does not become popular, the dust of a walking person does not come out); Jalǵyzdyń isi bitpes (the work of the lonely does not end); Jalǵyz kisi jaýynger emes (the lonely man is not a warrior); Jalǵyz ittiń úrgeni bilinbes, jalǵyz kisiniń júrgeni bilinbes (The barking of a lonely dog is unknown, and the walking of a lonely person is unknown); Jarly dep sókpe, Paıǵambarǵa tiliń tiedi, jalǵyz dep sókpe Qudaiǵa tiliń tiedi (Don't scold for being poor, you will upset the Prophet, don't scold for being lonely, you will upset the God)*, our wise people say that loneliness does not bring good to a person.

LONELINESS is a cognitive model of LONELY / FEW. The negative nature of loneliness is deepened in a comparative textual pair that describes the concepts of “many” and “few”. For example, they say, “*Jalǵyzdyń joǵy joǵalsa tabylmaidy, kóptiń joǵy joǵalsa tabylady (the lost property of the lonely is not found, the lost property of the many is found); Kóp daýys qosylsa, jalǵyz daýysty joq qylady (When many voices are joined, the onle voice disappears); Jalǵyzdyq Qudaiǵa jarasar, kópsózdilik Quranǵa jarasar*” (Loneliness suits only God, and saying many things suits only the Qur’an)”. The concepts of “lonely/only” and “many” have an evaluative and dimensional significance in the conceptual knowledge of the Kazakh people, assessing the good-bad, positive-negative qualities of objects and phenomena of the world. For example, *Jalǵyz bala – jarty baqyt, kóp bala – altyn ýaqyt (an only child is half happiness, many children is a golden time); Er – jalǵyz, el – kóp (a man is alone, a country is many)*, and the concepts of “only/alone” and “many” are

compared. The conceptual field of the concept of “loneliness” also includes judgments that evaluate loneliness in a good, positive sense. For example, the proverb: “*Baumyn dep maqtanba, jarlylyq bar, Kóppin dep maqtanba, jalǵyzdyq bar*” (do not brag that you are rich, there is poverty, do not brag that you are many, there is loneliness) gives the concept of “loneliness” as a punishment for vices committed under the influence of wealth, showing that excessive wealth makes a person look like a person from dignity and eventually leads to loneliness.

LONELINESS is a cognitive model of ONLY CHILD. Loneliness is the only (person), the only son, while “many” is understood in the concepts of “tribe (country), community, organization and union. In the Kazakh people, having a son in the family is obligatory. Kazakh people are childish. Unlike representatives of other nationalities, our ancestors had at least four or five children and many of them had more than ten. It can be seen from the fact that our wise people glorified and applauded the mother having many children, saying: “*Alty ul týǵan anany hanym dese bolady, kezek syilasqan aǵayyndy janym dese bolady*” (A mother with six sons can be called a lady, and people who shows respect to each other can be called “soul”). Firstly, having many children is the further development and growth of the generation, the nation, which will continue our national dignity, traditions, language and religion, and the growth of the Kazakh people from a statistical point of view. Secondly, it shows the impact of loneliness on human psychology, education, that is, the formation of human behavior. As the only child is focused only on himself, he becomes spoilt, arrogant, selfish, does not try to provide care, help and assistance to others. Certainly, the mentioned behavior is not characteristic of every single child since the child’s human qualities are formed depending on the education received from parents and society. That is, such children can be found in big families. Unfortunately, in most cases it occurs in children who are brought up alone. Therefore, in the paremiological image of the world, loneliness is represented through such following proverbs and sayings “*Jalǵyz bala – jarty baqyt, alty bala – altyn ýaqyt*” (One child is half happiness, six children are golden time); *Jalǵyz aǵashty jaǵy qıyn, jalǵyz balany baǵy qıyn (It is*

difficult to make a fire by a single tree, it is difficult to take care of an only child; *Jalǵyz túie baqyraıyq, jalǵyz bala jylaıyq* (A lonely camel cries aloud, a lonely child cries much); *Jalǵyz qazdyń úni shyqqas, jalǵyz qyzdyń muńy shyqqas* (A lonely goose can not make a loud cry, a lonely girl can not spread her grief); *Jarly bolar jigít baltalyn atqa aıyrbastady, jalǵyz bolar jigít aǵaıynyn jatqa aıyrbastady* (A man willing to become poor will exchange his mare for a horse, a man willing to become alone will exchange his brother for money); *“Jalǵyz teri ton bolmas, jalǵyzdyń sózi óń bolmas”* (A single animal skin will not be a coat, a word of a lonely person will not be positive) etc.

LONELINESS is a cognitive model of LONELY PERSON. If we say that the need to live has led people to associate into clans, tribes, villages, countries and to inhabit a certain geographical space and natural environment, then the following proverbs and sayings as *“Jalaıdyń shańy shyqqas, jalǵyzdyń úni shyqqas* (The dust of walking will not rise, the voice of the lonely will not rise); *Jalǵyz batyr jaıǵa joq, jalǵyz jigít daıǵa joq* (a lonely hero cannot fight against enemy, a single guy cannot argue); *Jalǵyz kisi jaıynger emes* (A single man is not a warrior); *Jalǵyz ittiń úrgeni bilinbes, jalǵyz kisiniń júrgeni bilinbes* (The barking of a lonely dog is unknown, and the walking of a lonely person is unknown); *Qansha jyń bolsa da, jalǵyz aǵash ú bolmas, qansha jaqsı bolsa da, jalǵyz jigít bi bolmas* (No matter how thick it is, a single tree cannot be a house, no matter how good, a single boy cannot be a *Biy* (ruler)); *Jalǵyz ǵana Jaratqannyń joldasy joq* (God alone has no companion); *Jalǵyz aǵash orman bolmas, jalǵyz kirpish qorǵan bolmas* (A single tree cannot be a forest, a single brick cannot be a fortress); *Jalǵyz úidiń tamaǵy jetse de, tabaǵy jetpes* (Even if the food of a single house is enough, the dishes are not enough); *Jalǵyz aǵash pana bolmas, jalǵyz bie saba bolmas* (A single tree will not be a shelter, a single mare will not be a straw); *Deniń saı bolsa, jarlymyn deme; Joldasyń kóp bolsa, jalǵyzbyn deme* (If you're healthy, don't say you are poor; If you have many companions, don't say that you are alone); *Aspanda kún jalǵyz, jerde ǵun jalǵyz* (The sun is alone in the sky, the sun is alone on earth); *Jalǵyz júrip jol tapqansha, kóppen birge adas”* (It is better to get lost with the many rather than finding a way alone”, representing the historical and military times experienced by the Kazakh ethnic group, the breath of daily

life and the philosophical positions of life, are linguistic models of linguo-didactic content, symbolizing logical-philosophical thought around conceptual concepts such as “unity”, “cooperation”, “harmony” and “peace”, which are very necessary for the vitality of human society. At the same time, they are a pictorial description of the real situation related to group living, fixed in the paremiological image of the world. This pictorial description renders linguistic person's viewpoint about nobility related to blood-kinship and his place among the community directly or indirectly by the following proverbs and sayings *“Egiz attan jyǵylsa, basyn súier aǵasy, jalǵyz attan jyǵylsa, nege keler shamasy?”* (When one of the twins falls from a horse, the second brother comes to help, when a single one falls from a horse, who comes for a help?) *Túiem jalǵyz dep tuzǵa úiretpe, ulym jalǵyz dep asqa úiretpe”* (Do not teach your camel to salt if it is alone, do not teach your son to eat if he is an only son). Certainly, a person is born alone and dies alone. His thoughts, feelings and decision-making are unique to him. For this reason, he is the only one. Each of us has an out-of-sight personal world that no one knows about. It hides in the very depths of our souls. Sometimes person likes to be alone with himself and look into those corners, but still a person cannot live in a state of complete loneliness since he is the owner of a social being. The main values of social life, such as friendship, love and relationships form the meaning of human life. Due to his social natural desires, person strives to live in a collective and in a community. His actions and consciousness correspond to it, which is also beneficial for society. Deep understanding of the essence of the phenomenon of loneliness will help to accept its positive side, eliminate its negative consequences, and prevent loneliness from becoming a habit and a way of life.

LONELINESS is a cognitive model of INDIVIDUALITY. However, while loneliness is bad, being alone is not always bad. At the same time, it is recognized as a cognitive unit that expresses the concept of individuality as a unique individual from the many, from the general. Although the words “single” and “individual” are synonymous words at the same level as a lexical-semantic unit, sometimes they do not correspond to each

other as a concept of a mental unit in the linguistic and cultural context of a certain nation. "Loneliness is bad, but if individuality is achieved, it is good. On the one hand, the conceptual idea of individuality is the strengthening of the single, its formation in the struggle with the many". Such proverbs and sayings as "*Jalǵyz attyń paidasy kóp, jalǵyz erdiń ailasy kóp* (A lonely horse has many benefits, a lonely man has many tricks); *Jalǵyz shapqan at júrik* (a lonely horse is a fast runner); *Jalǵyz atty jarystan qalmas* (a lonely horse will not miss the race), *Kóp qarttyń ishinde jalǵyz bala dana bolar*" (Among the many old people, the only child will be wise) can be recognized as linguistic models involved in creating the concept of "Loneliness" at the paremiological level. "It is known that the concept of "loneliness" occupies a special place in the cognitive consciousness of a human being, because both the prerequisites and the subsequent consequences of death lead to the act of grieving and individualization, i.e. loneliness, according to a certain measure of time. This is an inescapable law of creation" [14, 164]. According to this cognitive model in the paremiological fragment of the linguistic image of the world, we can see that the conceptual idea of individuality in "Loneliness is bad, but if it achieves individuality, independence and excellence, it is good, the strengthening of the single person in the struggle with the many, the formation of the winning spirit of the single person" is the backbone of the concept of "Loneliness".

Results

Today, the human thinking system is undergoing many changes, as well as developing and improving day by day. Therefore, even if the correspondence or differences between phenomena and situations are underpinned by completely new information in the expression of language, the fixation of the word background must always be found next to the revolution of consciousness. In Kazakh linguistics, scientific research is needed that comprehensively studies the linguo-logical and philosophical nature of the concept, its function in the language, types, since changes in the consciousness and nature of humanity are social, historical, etc. and directly depend on the circumstances.

Therefore, all these factors change the nature of concepts and strengthen their role in language. If "concept" is understood as "the hidden power of the meaning of the word, which facilitates communication between people, which is closely related to the national-cultural background of a person, social experience of a person, the potential of meaning that can replace individual concepts in the text", then the conceptual sphere is a set of concepts that not only are closely connected, but also depend on each other, forming a single whole. The concept of conceptual framework is important since it explains that "language is not only a means of communication, but also a "storehouse of culture", because the deep roots of the culture of a nation and its role in the life of an entire population, various groups of residents, and even an individual can only be assessed by language" [15, 8].

Thus, in the course of the study, conceptual and semantic analysis of the concept of "loneliness" revealed several concepts and meaning, a series of associations. The concepts embodied in the national language become unique markers that determine the comprehensive activity of a person. The fact that the national identity of the linguistic image of the world is different in each ethnic group depends on the experience and knowledge of the ethnic group, since the basis for the symbolic function of linguistic symbols is what people have seen and experienced in life. Although the concept includes a concept, it is not limited to a concept, but contains all the information related to the word. The cognitive model of the concept is implemented in phrases, various discourse, stable phrases, texts. The concept is considered the mental nest of culture. In our study, the meaning of the concept of "loneliness" in the paremiological fund of the Kazakh language was revealed with specific examples. The above-analyzed cognitive models of the concept of "loneliness" reflect the cognitive preferences of our people. In addition, these cognitive models reveal the semantic and informational field of the concept of "loneliness" through language units. In accordance with the purpose of our research work, the cognitive nature of the concept of "loneliness", which reflects the linguistic image of the world, and the connotation

meanings of language units, which represents its essence, are revealed. The symbolic image of language units formed in consciousness of information accumulated in the conceptual field of "loneliness" was studied at the level of anthropocentric theory.

Conclusion

In cognitive linguistics, the presence of a cultural tone of any concept is one of its main features. The concept is very important in understanding the linguistic image of the world, the national worldview. We recognize as a concept a structure that is preserved in the ethno-cultural consciousness of a nation and comes in a compact form, passed down from generation to generation. In the course of the study, during the analysis of paremies that reveal the content of the concept of "loneliness", it was found that in the Kazakh language there are a lot of proverbs and sayings that come with the words "lonely, only, single, loneliness" and they are actively used. We call linguistic expressions created by the concept of "loneliness" in the language fund of our nation as language models that participate in creating the linguistic image of the world. To understand their meaning, it

is also very important to have a background knowledge and life experience of a linguistic person.

In close connection with the cultural traditions of the Kazakh people, we can clearly see that there is a trace of the national worldview behind the native language symbols. The language of any nation is a part of the culture of that nation. The study of language units that provide information from the worldview of our people is the basis for recognizing our culture. At the same time, we found that the use of the concept of "loneliness" in language units reflects the deep knowledge of our nation, which has come down from ancient times to modern times, and determines the linguistic image of the world. Through this, we learned that the concept of "loneliness" has a special role in the global worldview of the Kazakh people. The cognitive content, the conceptual basis of the concept of "loneliness" was analyzed using proverbs and sayings that are solidified in our language. In conclusion, we were convinced that the concept of "loneliness" in the Kazakh language is a large-scale structure with its own history of development, which tells about the knowledge of our nation about the world.

References

1. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. -245 с.
2. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. /О.А. Корнилов. 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. -349 с.
3. Маслова, В.А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. / В.А. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. -208 с.
4. Колесов В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник С-Петербургского университета. 1992. Серия 2. Вып 3.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Истоки, 2007. - 252 с.
6. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. -896 с.
7. Динаева Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі. Монография. – Астана, 2013. -172 б.
8. Күштаева М.Т. Этноәдени концептінің семантикалық құрылымы мен лингвоәдени мазмұны («тары» концептісі бойынша). Монография. –Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, 2020. -216 б.
9. Залевская А.А. Психологический подход к проблеме концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: ВГУ, 2001. -С.36-45.
10. Айтқұлова Г.А., Ислам Д.А. Ұлттық паремологиядағы «еңбекқорлық\ \жалқаулық» концептінің тілдік ерекшеліктері // Ясауи университетінің Хабаршысы. 2023. - №2 (128). -125-136 б.
11. Kenan Azılı. Kültürel Kavramsallaştırma Örneği: Eski Uygur Sivil Metinlerindeki Örü Kodı Bol-Yapısı Üzerine // Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. 102 Yaz 2022. S.53-72.

12. Иманбаева Д. Жалғыздық феномені. // «Қазақ әдебиеті» газеті. 06.08.2018. URL: <https://qazaqadabiet.kz/16137/> (қаралған күні: 7.07.2022).
13. Абай қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2005. -120 б.
14. Рақымжан О.Қ., Шалабай Б. Ғаламның концептуалдық-тілдік бейнесіндегі «жалғыздық» концептісі (С.Жүнісов шығармалары негізінде) // Л.Н. Гумилев ат.Еуразия ұлттық университеті Хабаршысы. Филология сериясы. - 2022. - №3 (140). - 159-166 б.
15. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия АН. Серия литературы и языка. -1993. - № 1. - Т. 52. -79 с.

References

1. Kratkij slovar' kognitivnyh terminov [A concise dictionary of cognitive terms A concise dictionary of cognitive terms]. Ed. E.S. Kubryakova (Philological Faculty of Lomonosov Moscow State University, Moscow, 1996, 245 p.). [In Russian]
2. Kornilov O.A. Jazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov [Linguistic worldviews as derivatives of national mentalities]. 2nd ed.corrected and expanded (CheRo, Moscow, 2003, 349 p.). [In Russian]
3. Maslova V.A. Lingvokul'turologija [Linguoculturology]. Study guide for students. higher. studies. Establishments (Publishing center “Academy”, Moscow, 2001, 208 p.). [In Russian]
4. Kolesov V.V. Koncept kul'tury: obraz-ponjatie-simvol [The concept of culture: image-concept-symbol], Vestnik S-Peterburgskogo universiteta [Bulletin of St. Petersburg University], 3 (2) (1992). [In Russian]
5. Popova Z.D., Sternin I.A. Jazyk i nacional'naja kartina mira [Language and national picture of the world] («Istoki», Voronezh, 2007, 252 p.). [In Russian]
6. Arutyunova N.D. Jazyk i mir cheloveka [Language and the human world] (Jazyki russkoj kul'tury, Moscow, 1999, 896 p.). [In Russian]
7. Dinayeva B. Qazaq maqal-matelderinin pragma-kognitivtik aspektisi [Pragma-cognitive aspect of Kazakh Proverbs]. Monograph (Astana, 2013, 172 p.). [In Kazakh]
8. Kushtaeva M.T. Jetnomadeni konceptinin semantikalyq qurylymy men lingvomadeni mazmuny («tary» konceptisi bojnynsha) [Semantic structure and linguocultural content of the ethnocultural concept (according to the concept of “millet”)]. Monograph (K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe 2020, 216 p.). [In Kazakh]
9. Zalevskaya A.A. Psihologicheskij podhod k probleme koncepta [Psychological approach to the concept problem], Metodologicheskie problemy kognitivnoj lingvistiki [Methodological problems of cognitive linguistics] (VSU, Voronezh, 2001, p.36-45). [In Russian]
10. Aitkulova G.A., Islam D.A. Ultyyq paremiologijadagy «enbekkorlyq \ zhalqaulyq» konceptinin tildik erekshelikteri [Linguistic features of the concept of “hard work \ laziness” in national paremiology], Jasaui universitetinin Habarshysy [Bulletin of Yassawi University], 2, 125-136 (2023). [In Kazakh]
11. Kenan Azılı. Kültürel Kavramsallaştırma Örneği: Eski Uyğur Sivil Metinlerindeki Örü Kodı Bol-Yapısı Üzerine [An Example of Cultural Conceptualization: On the Structure of Patterns in Ancient Uyghur Civil Texts], Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi [Bilig. Turkish World Journal of Social Sciences]. - 2022. P.53-72.
12. Imanbaeva D. Zhalgyzdyq fenomeni [The phenomenon of loneliness], Kazak adabietii [Kazakh literature]. 06.08.2018. Available at: <https://qazaqadabiet.kz/16137/>(қаралған күні: 7.07.2022). (accessed: 7.07.2022). [In Kazakh]
13. Abai qara sozderi [Words-edification of Abai] (Oner, Almaty, 2005, 120 p.). [In Kazakh]
14. Rakhimzhan O. K., Shalabay B. Galamnyn konceptualdyq-tildik beinesindegi «zhalgyzdyq» konceptisi (S.Zhunisoov shygarmalary negizinde) [The concept of “loneliness” in the conceptual and linguistic picture of the universe (based on the works of S. Zhunusov)], L.N. Gumilev at.Eurazija ul'tyq universiteti Habarshysy. Filologija serijasy [Bulletin of the L. N. Gumiliov Eurasian National University. Philology series], 3 (140), 159-166 (2022). [In Kazakh]
15. Lihachev D.S. Konceptosfera russkogo jazyka [The concept sphere of the Russian language], Izvestija AN. Serija literatury i jazyka [Proceedings of the Academy of Sciences. Literature and Language Series], 1 (52), 79 (1993). [In Russian]

Ө. Чобаноглу¹, Қ. Әшірханова², Б. Динаева³

¹*Хажеттепе университеті, Анкара, Түркия*

²*Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан*

³*Астана IT университеті, Астана, Қазақстан*

Қазақ тілінің паремиологиялық қорындағы «жалғыздық» концептісінің когнитивтік моделі

Аңдатпа. Ғылыми мақалада қазақ тілінің паремиологиялық қорындағы «жалғыздық» концептілік өрісі туралы жан-жақты ақпарат беріліп, оның когнитивтік моделі нақты мысалдармен талданады. Авторлар адам және ақиқат шындыққа қатысты ақпараттар легін жинақтаушы «Жалғыздық» концептісіне паремиялар арқылы талдау жасайды. Концептілер жүйесі ұлт мәдениетін зерттеуге жол ашатын элемент ретінде қарастырылады. Қазақ халқының паремиологиялық қордағы ғаламның тілдік бейнесін «жалғыздық» концептісі арқылы тану жолдары талданды. Ғылыми мақаланың мақсаты – «жалғыздық» концептісінің паремияларда қолданылуын зерттеу және іріктелген ұғым-түсініктердің концептуалдық мазмұнын когнитивтік аспектіде анықтау. Осы мақсатқа жету үшін концепт, концептілік өріс, ғаламның тілдік бейнесі ұғымдарына беріліп жүрген ғылыми анықтамаларға тоқталып, солардың негізінде концептіге авторлар тарапынан өзіндік жеке анықтама берілді. «Жалғыздық» концептісінің паремиялардағы көрінісі нақты тілдік деректер арқылы айқындалды. «Жалғыздық» концептісінің танымдық және лингвомәдени сипатын анықтайтын когнитивтік модельдеріне талдау жасалды. «Жалғыздық» концептісін анықтайтын тілдік деректер концептуалдық-семантикалық, лингвомәдениеттанымдық талдау әдістері арқылы зерттелді. Қазақ тіліндегі концептілер әлемін жан-жақты терең білудің практикалық маңызы зор. Соның ішінде «жалғыздық» концептісі мен одан туындаған мақал-мәтелдердің табиғатын зерттеудің нәтижесі қазақ тілі лексикологиясы, когнитивтік тіл білімі, лингвомәдениеттану т.б. салаларын оқытуға қажетті құнды материал болып саналады.

Түйін сөздер: паремиологиялық қор, концепт, концептілік өріс, когнитивтік модель, ғаламның тілдік бейнесі, ұлттық дүниетаным, ұлттық болмыс.

О. Чобаноглу¹, К. Аширханова², Б. Динаева³

¹*Университет Хажеттепе, Анкара, Түркия*

²*Атырауский университет имени Х. Досмұхамедова, Атырау, Казахстан*

³*Университет Астана IT, Астана, Казахстан*

Когнитивная модель концепта «одинокости» в паремиологическом фонде казахского языка

Аннотация. В научной статье представлена исчерпывающая информация о понятийном поле «одинокости» в паремиологическом фонде казахского языка и анализируется его когнитивная модель на конкретных примерах. Авторы анализируют концепт «одинокости» через паремии, аккумулирующих поток информации, относящейся к человеку и реальной действительности. Система понятий рассматривается как элемент, открывающий путь к изучению культуры народа. Проанализированы способы узнавания языковой картины мира в паремиологическом фонде казахского народа через концепт «одинокости». Цель научной статьи - изучить употребление концепта «одинокости» в паремиях и определить концептуальное содержание выделенных концептов в когнитивном аспекте. Для достижения поставленной цели мы сосредоточились на существующих научных определениях понятия, понятийном поле, языковой картине мира, на основе которых авторы дали свое индивидуальное определение понятия. Проявление концепта «одинокости» при паремии определялось специфическими языковыми данными. Проведен анализ когнитивных моделей, определяющих когнитивную и лингвокультурную природу концепта «одинокости». Языковые данные, определяющие концепт «одинокости», изучались методами понятийно-семантического и лингвокультурологического анализа. Всестороннее глубокое знание

мира понятий в казахском языке имеет большое практическое значение. В частности, результаты изучения концепта «одиночество» и характера вытекающих из него пословиц и поговорок являются ценным материалом для преподавания лексикологии казахского языка, когнитивной лингвистики, лингвокультурологии и др.

Ключевые слова: паремиологический фонд, концепт, понятийное поле, когнитивная модель, языковая картина мира, национальное мировоззрение, национальная идентичность.

Information about authors:

Cobanoglu O. – Professor, Head of the Department of Public Education, Hacettepe University, Beytepe, Ankara, Turkey.

Ashirkhanova K. – PhD, Senior Lecturer, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan.

Dinayeva B. – Assos. Prof., Astana IT University, Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Чобаноглу О. – профессор, Хаджеттепе университетінің Халық білімі бөлімінің басшысы, Анкара, Түркия.

Әшірханова Қ. – PhD, аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан.

Динаева Б. – ф.ғ.к., Астана IT университеті, Астана, Қазақстан.

МРНТИ 18.31.31

Е.Ю. Личман

*Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,
Павлодар, Казахстан
E-mail: lichmane@mail.ru*

Художественные средства создания пейзажа в национальной литературе и станковой живописи Казахстана XX в.

Аннотация. В данной статье пейзаж рассматривается как фундаментальная категория филологии и искусствоведения. На примере художественных произведений поэзии, прозы, станковой живописи Казахстана определены особенности формирования национального пейзажа как отражения мировосприятия казахского народа. В работе выявлены языковые и изобразительные средства создания пейзажа в произведениях литературы и станковой живописи Казахстана XX в. Лингвистический/литературоведческий анализ художественной прозы М. Ауэзова, С.Санбаева, поэзии Б.Каирбекова выявил специфику казахстанского пейзажа, представленного образами национальной картины мира, раскрывающими быт, нравы, обычаи, традиции кочевой степи, характер личностей главных героев литературных произведений. Искусствоведческий анализ картин А. Кастеева, А. Исмаилова, А. Джусупова, С. Романова позволил определить преемственность традициям русской художественной школы в утверждении значительной роли пейзажа в произведениях станковой живописи и уникальность видения и отражения казахскими художниками мира родной степи. Единый круг национальных пейзажных образов объединяет творчество отечественных писателей и живописцев. В заключении сделаны выводы о значимости пейзажа как культурного феномена современного общества, проявляющего национальную специфику и уникальность произведений литературы и станковой живописи Казахстана XX в. **Ключевые слова:** природа, человек, национальный пейзаж, поэзия, проза, станковая живопись Казахстана, казахская национальная литература.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-148-159>

Введение. Пейзаж является важнейшим составляющим компонентом модели мира. Пейзажное пространство представляет собой глубинную основу человеческого существования, в нем отражается образ жизни, духовное устремление времени, история народа. Отказ от пейзажа искажает картину мироздания, обедняет духовную природу личности. Технологизация

глобализационных процессов вытесняет пейзаж из современного мира, превращая его в атрибут культурных эпох, ушедших в прошлое.

По сравнению с другими жанрами станковой живописи, пейзаж относительно молод. Он берет свое начало в VI в. н.э в Китае. В XVI в. произошло рождение европейского пейзажа. Лишь с XVII в. пейзаж

сначала как декоративно вспомогательный элемент произведений изобразительного искусства, затем как самостоятельный жанр станковой живописи занял позицию портретирования природной среды. Со временем жанр пейзажа приобретает черты серьезного исторического документа по причине активного вмешательства человека в первозданную природу. Романтический и классицистический пейзаж постепенно уступает свое место национальному пейзажу, приобретая социальный и исторический смысл. Таким образом, пейзаж - это не только объект познания природы, но и отражение состояния культуры и истории определенной эпохи.

Проблема, исследуемая в статье, является попыткой выявления значимости и необходимости обращения к национальному пейзажу в литературе и живописи как феномену, высвечивающему особенности национальной (языковой, визуальной) картины мира казахского народа, позволяющему сохранить его уникальность в художественных произведениях современных авторов.

Методология. Объектом научного исследования является пейзаж в произведениях национальной литературы и станковой живописи Казахстана.

В качестве предмета исследования рассматриваются особенности интерпретации пейзажа в произведениях национальной литературы и станковой живописи Казахстана XX вв.

Цель исследования – выявление специфики создания национального пейзажа в прозе, поэзии, станковой живописи Казахстана XX вв. языковыми и изобразительными средствами.

Задачи исследования: определение роли и значения мировосприятия казахского народа в становлении поэтики национального пейзажа в произведениях литературы и станковой живописи Казахстана; характеристика языковых и изобразительных средств при создании пейзажа в произведениях национальной литературы и станковой живописи Казахстана XX вв.

Методологической основой исследования послужили научные

труды Р. А. Ергалиевой о претворении традиционных принципов мышления и художественного восприятия казахского народа в современных видах искусства [1]; Личман Е. Ю. о взаимодействии художественных традиций русского и казахского народов в процессе формирования станковой живописи Казахстана [2]; У.К. Абишевой, К. К. Ахмедьярова, А.Б. Абдуллиной, Х. С. Мухамадиева [3] об изучении лингвокультурных концептов в современной литературе Казахстана, Б. Майтанова о художественной семантике пейзажа в казахской национальной литературе [4].

Междисциплинарный характер изучаемой проблемы предполагает комплексный, системный подходы. С помощью конкретно-исторического метода хронологически систематизированы труды ученых. Структурный, типологический методы способствовали определению основных аспектов изучения пейзажного жанра в трудах отечественных литературоведов и искусствоведов. Иконографический и формально-стилистический методы позволили охарактеризовать художественные средства языка и живописи, используемые при создании пейзажа. Сравнительно-сопоставительный анализ позволил выявить поэтику пейзажа в аспекте преемственности и трансформации национальных художественных традиций в творчестве казахстанских писателей, поэтов, художников, определить авторскую концептосферу в создании пейзажного образа в произведениях литературы и станковой живописи.

Обсуждение. Несмотря на современные тенденции нивелирования пейзажа как компонента картины мира научный интерес к данному феномену не иссяк у современных исследователей. В то же время анализ трудов в сфере гуманитарного знания показывает, что к XXI в. не сложилось филологической концепции в теории и истории литературного пейзажа в отечественных и зарубежных работах. Пейзаж как художественно-эстетический феномен в национальной литературе и станковой живописи Казахстана XX в. не представлен

многообразием фундаментальных научных работ.

В 1993 году филологом А.А. Рамазановой было проведено единственное диссертационное исследование в Казахстане в аспекте вопросов взаимодействия человека и природы в казахской художественной прозе. Автор на основе фактического материала повестей казахских авторов 70-80 гг. выявил, что начиная с 90-х гг. XX в. данная проблема становится определяющей не только в контексте общественного развития, но и литературного процесса [5, с. 7].

Активизация интереса к данной проблеме в литературоведении произошла в XXI вв. Наиболее значимым исследованием проблемы пейзажа в казахской национальной литературе является монография Б. Майтанова «Художественная семантика пейзажа» (2010). В данной работе изучены функции, специфика, типология, семантика пейзажа. Автор на основе литературоведческого анализа произведений казахской национальной классики раскрывает возможности, художественные средства поэтики пейзажа в создании структуры художественного произведения. Ученым охвачены такие сферы поэтики, как пейзаж и символ, пейзаж и ритм, пейзаж и личность, время и пространство в пейзаже [4].

Необходимо также выделить монографии «Национальные образы мира в современной литературе» (2012) У.К. Абишевой, К.К. Ахмедьярова, А.Б. Абдуллиной, Х. С. Мухамадиева и «Проза и поэзия Казахстана 1970-2000-х годов в контексте литературы Центральной Азии» (2014) У. К. Абишевой, Л.И. Абдуллиной, Г. М. Мучник, Э.Р. Когай, Х. С. Мухамадиева, Г. Б. Шаиновой. В данных изысканиях проблема раскрывается с точки зрения выявления специфики, типологии, функций, семантики пейзажа в структуре художественных произведений прозы и поэзии Казахстана второй половины XX – начала XXI вв. На основе литературного анализа представлены мотивы, художественные образы природы как элементы мировоззренческой картины мира, определяющие этническое своеобразие казахского народа.

В первое десятилетие XXI в. также появляется достаточное количество публикаций в казахстанских научных журналах по проблеме исследования пейзажа в произведениях русских, а также английских и казахских писателей (П. Васильева, Н. В. Гоголя, И. С. Тургенева, А.П. Чехова, М. Ауэзова, А. Кемельбаевой, О. Бокеева, Ю. Герта и др.). Исследователь С.Д. Сейденова, анализируя содержание романа А. Кемельбаевой «Башня», отмечает, что природа является духовным ориентиром в проявлении человеческих качеств персонажей, способствует пробуждению национального самосознания, позволяет сохранить преемственность традиционному отношению казахского народа к окружающему миру, основанному на их тесной взаимосвязи. Исследователь А.К. Тусупова в статье «Мотивы русских классиков в романе-эпосе «Путь Абая» М.О. Ауэзова», выявляя преемственность творчества писателя канонам русской литературы, подчеркивает наполненность философскими размышлениями о жизни природы. В исследованиях С.К. Шаймардановой подробный лингвистический и литературоведческий анализ произведений русских писателей А.П. Чехова, Н.В. Гоголя, Павла Васильева позволяет выявить поэтику пейзажа степного мира. Исследователь К.Б. Кубдашева подчеркивает важность пейзажа в выявлении психологического состояния основных персонажей в рассказе «Жасын» О. Бокеева, где природа помогает подчеркнуть чувства, мысли героя, а также является участником и движущей силой происходящих событий. Исследователи М.В. Румянцева, Т.Ю. Завитова на примере художественных произведений казахской, русской, английской литературы описание природы представляют с помощью антропоморфного и соматического кодов культуры.

Пейзаж как объект исследования в трудах искусствоведов получил более широкое освещение. Особенности развития пейзажного жанра в казахской станковой живописи стали объектом диссертационных исследований отечественных искусствоведов. Уразбековой Л.С. «Кочевой

Восток в творчестве ведущих мастеров русской живописи» (2005) рассматривается в контексте исторических событий и быта, в которых пейзаж является эмоциональным камертоном в полотнах Т. Г. Шевченко, В.В. Верещагина, П. Кузнецова, Н. Рериха. Шарипова Д.С. в исследовании «Творчество Кастеева в контексте становления живописной школы Казахстана» (2006) проводит тщательный искусствоведческий анализ картин художника, отмечая особенность создания идеального пейзажа степного пространства в соответствии с мифологической моделью мира. Батурина О.В. в диссертации «Основные тенденции и этапы развития пейзажного жанра в живописи Казахстана» (2008) казахскую пейзажную живопись 1920-1980-х годов анализирует в контексте исторического развития изобразительного искусства страны, выявляя концептуальные основы и динамику развития пейзажной живописи рассматриваемого периода. Кобжанова С. Ж. в работе «Мировые художественные традиции в развитии живописи Казахстана (1930-1980-е годы)» (2010), анализируя пейзажи К. Тельжанова, М. Кенбаева, К. Шаяхметова, выявляет особенности их живописного письма, отмечая приверженность натуре в освоении пленэрных задач. Личман Е. Ю. в диссертации «Развитие станковой живописи Казахстана в середине XX века в контексте влияния русской художественной школы» (2010) приходит к выводу, что причиной активного развития пейзажа в Казахстане стали высокие достижения живописцев России XIX века в этом жанре, а также большое значение природы в жизни человека как источника становления его духовности. Ергалиевой Р. В. в работе «Этническое и эпическое в искусстве Казахстана» (2011) выявлены принципы художественного мышления казахского народа в современных видах искусства, в том числе в жанре пейзажа.

Современные литературоведы России также обращаются к изучению вопросов семантики, функций, художественных средств создания национального пейзажа в плоскости исторических и культурных процессов.

Дьякова Т. А., рассматривая историко-культурную семантику и поэтику пейзажа отмечает, что «пейзаж - многовариантная форма восприятия, отображения и преобразования природы в пространстве и времени как целостно организованной системы, а также отдельных ее элементов в соответствии с мировосприятием и специфической деятельностью человека конкретной эпохи. Пейзаж обязательно предполагает прямое, а чаще опосредованное включение человека как смыслозадающего и формоопределяющего начала по отношению к внешнему, «чужому», пространству природы» [6, с. 25]. Исследователь Р.А. Воронин определяет пейзаж «как создаваемое при помощи языковых средств визуальное или мультисенсорное (при обязательном наличии визуального компонента) изображение первозданного или содержащего следы человеческого присутствия открытого природного пространства, несущее информационную и эмоционально-эстетическую нагрузку» [7, с. 2]. Теоретическое обобщение исследований российских филологов позволило Р. А. Воронину выделить функции пейзажа, такие, как психологическую (передача душевного состояния героя); хронотопическую (указывает на место и время действия); развития действия (направляет сюжет по определенной линии); акцентуации кульминации; форму присутствия автора (выражает его отношение к происходящему); идейно-художественную (показывает роль природы в жизни человека); создания национального колорита (выявляет природные особенности места) [7, с. 3].

Все вышеперечисленные функции пейзажа прослеживаются в произведениях казахстанских авторов. На примере фактического материала художественной прозы писателей С. Санбаева, М. Ауэзова, поэзии Б. Каирбекова проанализируем особенности создания национальных пейзажных образов.

Результаты. Пейзажный жанр является частью национальной картины мира, сферой проявления этнических кодов, среди которых «степь» ключевой в поэзии

и прозе Казахстана. В лирике Б. Каирбекова художественный образ-символ «степь» представлен многообразием жанров: стихотворениями-размышлениями, пейзажными зарисовками, посланиями.

В цикле «Родные травы» (1972) поэт создал одухотворенный образ степи. В стихотворениях «Степь, цикады. За речкою юрта», «Не успел я на степь наглядеться», «А здесь не надо мчаться вскачь кругами», «Расколет жизнь мою далекий перезвон», «Степь. Мне вольность гордая твоя» Б. Каирбеков представляет концепт «степь» в лексических значениях дома, Родины, мироздания. Образ отчего дома показан поэтом в двух ипостасях - родного очага и Вселенной. Сливаясь в единое целое, они создают картину уютного дома в лоне необъятного пространства неба и земли.

Я знаю: солнце в небе голубом
И эта даль бескрайняя в степях,
Вся эта ширь и высь – и есть мой дом
[8, с. 38].

Вселенский универсум в бесконечном водовороте событий кочевого пространства символизирует Вечность степного бытия в его статике и динамике. Изображая бескрайнюю казахскую степь, автор использует фразеологические единицы, подчеркивающие ее жизнь, дыхание, движение. *В пустыне ожили забытые пески / Кочуют дюны... / Дюны, как жуки, / Из края в край ползут, / И вот уже / Они насчитывают нить моих раздумий.*

В пейзажной поэтике Б. Каирбекова концепт «степь» часто представлен антиномично. Воспевая ее величие и красоту, автор в то же время подчеркивает суровый характер и непростой быт степного кочевья. Пейзаж родного края, раскрывающий сущность концепта «степь», поэт рисует с помощью лексических единиц: 'жеребенок', 'юрта', 'кочевье', 'аул', 'аргамак', 'вольность', 'кобылица', 'попынный ветер', 'простор', 'дюны', 'кузнечики'. Образный ряд, используемый автором стихотворений, расцветивает пейзаж многообразием красок, наполняет многоголосием звуков и ароматом степного разнотравья: «высота степного неба», «жгучих трав родная горечь», «мир кочевья – родного уюта», «обоженный бесстрастный

простор». Мастер словом ваяет поэтику степного пейзажа, завораживая и вовлекая нас в бесконечные просторы безбрежной казахской степи.

Поэтику пейзажей отечественных прозаиков объединяет притягательная энергия образа казахской степи. Степные просторы - это место действия, где разворачивается повествование, и выписываются события реального бытия.

Для казахстанского писателя Сатимжана Санбаева «степь» - Вселенная, вбирающая в себя мир природы, неба, земли, людей. В повестях «Белая аруана», описывая самобытность жизни казахских кочевий, автор выявляет национальные константы мировосприятия. Художественные образы Санбаева целостны и неразделимы с природой, насыщены деталями, в которых человек осознается как часть космоса. *Вокруг стояла тишина, как в знойный полдень. Когда край неба тяжелеет в грозных тучах. Ничто не шелохнется в степи в такое мгновение: ни трава, ни зверек, ни птица. Разве что тяжело пролетит орел, могучий хозяин степи, распластав мощные крылья и словно в последний раз проверяя царство перед надвигающейся грозой. Лишь далекая протяжная песня кипчаков, пасущих табуны, долетала до людей, плескалась в ночи, то затихая, то вновь взлетая* (С. Санбаев «Белая аруана», 9, с. 30).

Санбаев, живописуя степной пейзаж палящими, знойными красками, словно художник-станковист одухотворяет его живым, колоритным словом, создавая незабываемое, почти гогеновское полотно. *Плыл август. Стояла великая тишина, какая может быть только в степи. Плавилось солнце. На желтой вершине от жары неслышно лопались стебли польни, в низине с беззвучным плачем умирал ковыль, и стояла женщина, — как напряженная тетива, и ждала того мгновенного удара, что бросит вдаль, превратив в песнь воспоминаний* (С. Санбаев «Белая аруана», 9, с. 232). Многообразие и яркость переживаемых персонажем чувств погружает читателя в психологическое состояние сопричастности, создавая тонкий кокон ощущений, эмоциональных вибраций, сотканых красками живого, созидającego слова. Пейзаж-состояние

в прозе С. Санбаева, как и в полотнах художников-станковистов, представлен в данном фрагменте убедительно и емко.

В прозе С.Санбаева концепт «степь» – это не просто природный ландшафт. Степь для казаха-кочевника прежде всего – Родина, рождающая многообразный ряд смыслов, наполняющих силу данной метафоры лексическими единицами – жизнь, родная земля, любовь, песня, джигит, кюй, домбра, юрта, конь, полынь, ветер, высокое голубое небо, парящий орел. *«Далекie крики пастухов, приглушенный топот коней и нетерпеливое ржание жеребят, звонкие переливы птичьей переклички, плач ребенка доносились в юрту. Неудержимым, непрерывным шумом жизни встречала земля утро»* (С. Санбаев «Белая аруана», 9, с. 33).

Вместе с тем степь для казахских писателей – это духовный феномен. Единение с природой, понимание ее законов формировали обычаи, традиции, устои жизни казахского народа, которые помогали выстоять степняку-кочевнику в суровой борьбе за свое существование.

В романе «Путь Абая» идейно-художественная функция литературного пейзажа, выявляющая роль природы в жизни человека, а также подчеркивающая особенности быта, духовные и нравственные устои степи реалистическими красками созданы М. Ауэзовым в изображении природы, неразделимой с жизнью кочевника. С помощью пейзажа, используя выразительные средства литературного языка, такие, как противопоставления, метафоры, сравнения, аллегории, олицетворения Ауэзов создает портретную характеристику персонажей; передает накал страстей и их внутреннее состояние; выявляет связь главного героя с миром природы, погружая его в минуты горя и отчаяния в степные просторы, создает пейзажную канву для происходящих событий, выражая художественным словом их суровую реальность или, наоборот, трепетную нежность, чуткое, сыновнее отношение. *С нежностью и волнением смотрит Абай на окружающий его мир – на бескрайнюю степь, на простор, на сопки, где он родился и где провел детство. Ему хочется обнять все и покрыть горячими*

поцелуями. Какая нега в прохладном степном ветерке, не знающем ни бурных порывов, ни мертвого затишья! Сочная тучная степь вся колыхается от этого ветерка, и пологими волнами переливается на ней ковыль. Да нет, не степь это, – бескрайнее море, сказочное море... Абай не может оторвать от него глаз. Он безмолвно погружается взором в вольную ширь. Она ничуть не пугает его, если бы он смог, он охватил бы ее всю, прижался бы к ней и шептал: «Я так соскучился по тебе! Может быть, другим ты кажешься страшной – только не мне! Родная моя, милая степь! ...» (М. Ауэзов «Путь Абая», 10, с. 27).

Итак, основным пейзажным образом произведений литературы Казахстана является степь – место жизни, родная земля, где происходят исторические события, куются человеческие характеры, формируются судьбы, проявляются личностные качества людей, выявляющие духовную сущность главных персонажей.

Пейзаж в станковой живописи, как и в литературе, является частью национальной картины мира, проявлением этнических художественных традиций и культурных кодов. Среди излюбленных сопоставлений, создаваемых казахстанскими художниками в живописном пейзаже в соответствии с этнокультурной традицией, можно назвать следующие: быт человека – бытие природы; бренность человеческой жизни и вечная жизнь природы; индивидуальность, человеческая личность на фоне вневременной и немереной силы природы.

Пейзаж в живописи Казахстана формировался на основе традиций русской художественной школы. 1920-1930-е гг. имеют существенное значение для развития казахской живописной школы. Формальное и стилистическое многообразие отличает пейзаж начального периода. Натурный реализм этнографических пейзажей Н.Г. Хлудова приобретает онтологический ракурс в работах А. Кастеева. В творчестве А. Кастеева пейзажный жанр – это сфера проявления этнических кодов. Классическим объектом пейзажного жанра казахской живописи является степь. Безбрежный простор и пространство, связь ее в сознании казаха с традиционным укладом, олицетворяющим естественное

течение жизни кочевника между вечными величинами земли и неба способствовало отождествлению ее с понятием бесконечности, вечности. В пейзажах Кастеева отчетливо выражено желание слиться с этой беспредельностью, став ее частицей, вобрать в себя силы Космоса, желание, органичное мировосприятию степняка-кочевника. Кастеев воспринимает природу как вечную сцену для сменяющихся людских поколений, где природа своим могущественным участием гарантирует бессмертие и продолжение человеческого рода. То близкая, то загадочная, она своей вечной поддержкой и присутствием объединяет сменяющие друг друга события в единую цепь, подчеркивая тем самым не только бесконечность, но и внутреннюю взаимозависимость всего сущего друг от друга. Пантеизм традиционного мировосприятия, трепетное благоговение перед животворящей силой природы проявляются в особенностях композиционного, колористического строя произведений Кастеева. Безоглядное пространство в пейзажах Кастеева согласуется с идеей беспредельности мироздания. В пейзажах Кастеева, правильно построенных с точки зрения реалистического рисунка, прямой линейной и световоздушной классической перспективы, живописной моделировки форм, отчетливо вырисовывается своеобразный орнаментальный декоративизм, отзвуки плоскостной трактовки пространства, проявляется ритмическая размеренность повествования, органичная скорее народному, чем профессиональному искусству. Особая статика природы, словно замершая в кристально чистой атмосфере полотен, трактовка пространства и воздуха, словно впечатывающиеся в плоскость фигуры, группы и планы, сводит все внешние приемы классической передачи световоздушной перспективы и последовательных планов пространства к проявлениям приобретенной манеры, а не собственной сути восприятия. Многогранность представленных в живописи А. Кастеева пейзажей «Джайляу» (1944), «На джайляу» (1957), «Кок жайляу» (1963) граничит

с ландшафтной энциклопедией края. Бескрайность казахской степи, величие снежных гор, нюансы и оттенки весны, зимы, лета запечатлены в них с зоркой наблюдательностью и трогательной эмоцией. А. Кастеев в пейзажах передает кровную связь человека с родной землей, воплощает ощущение величия степного неба и земли, сакральных для кочевника.

Романтическое направление в пейзажной живописи Казахстана XX в. представлено в творчестве А. Исмаилова, А. Джусупова.

А. Исмаилов большинство своих пейзажей создал во второй половине 50-х гг., принесших ему славу прекрасного пейзажиста, певца родной природы. А. Исмаилов решает природные мотивы в ключе поэтической одухотворенности, возвышенности образов, отстраняя их от прозаической сиюминутности, прибегая к приемам эффектности подачи сюжетов, пластической выразительности всех композиционных элементов, масштабному ракурсу, сложной организации цвета. Главенствующий способ работы русской художественной школы – обязательное следование за натурой, приучал художников в пленэрной живописи к точности, внимательности видения. Влияние русской художественной школы выразилось в повествовательности пейзажного жанра и вместе с этим в проявлении этнокультурных традиций, выразившихся в тяготении к пространству, простору, даже в небольших этюдных форматах. В пейзажах Исмаилова воплотились характерные черты творчества художника: сочетание лиризма пейзажного образа и монументальности, преобладание контрастных горячих розово-золотистых и холодных сине-фиолетовых тонов, расположение на первом плане действия, выражающего основной смысл произведения. В наиболее поэтичных произведениях художник достигает глубокого, органичного слияния сюжетного рассказа первого плана с тончайшей поэзией пейзажа, когда образ природы нельзя отделить от происходящих событий. Таковы картины «Куртогай» (1955), «Джайляу у Хан-Тенгри» (1959), «На просторах Джувалы» (1968), «Долина

джейранов» (1972) и др. Художник, любящий природой, создает в пейзажах образ Родины, необозримо-огромной, величественной, прекрасной.

Лирическое настроение пейзажей Али Джусупова «Первый снег в горах» (1961), «Утро над озером Иссык» (1962), «Иссык в дождливый день» (1962) и др. подчеркивает близость традициям русской художественной школы, для которой характерно тонкое владение тональной живописью, умение выразить цветовым колоритом состояние природы, создать гармоничную согласованность всех композиционных элементов картины, передать настроение автора, его тонкое видение и отношение к изображаемому. Национальная самобытность проявилась в декоративности, присущей этнотрадиции. Преобладание оттенков синего цвета в пространстве пейзажей символично подчеркивает божественность, неделимость мироздания. Декоративная обобщенность и тонкая градация колористических оттенков передает вселенский универсум в единстве и целостности природы и человека.

Основная тема произведений станковой живописи Сахи Романова – образ родной земли и людей, живущих на ней. Именно она получила наиболее многогранное воплощение в его работах. Но своеобразие творчества художника не явилось одноплановым с точки зрения выбора стиля и манеры воплощения образа. Если в ранних произведениях присутствует романтический настрой, который выражается изображением неспешного ритма степного пространства, выбором спокойных, приглушенных оттенков, отсутствием локальных цветов и ярко очерченных линий, то постепенно творческие поиски привели художника к иной манере живописи. Остро чувствуя характерность формы, живописец большое внимание уделяет пластике, главным выразительным средством становится цвет. Первые произведения станковой живописи «Вечер на джайлау» (1957); «Баян-аул. Степь цветет» (1960) свежо воспринимаются в творчестве художника. Полотно картины наполняют нежные голубовато-зеленые оттенки, палитра не

контрастна, мягко очерченные линии не имеют горизонтальной протяженности и рельефной выпуклости, характерной для более поздних произведений. Полотно «Вечер на джайлау» – реалистичное изображение бытовой сцены, в котором степной быт раскрывается в неразрывной связи с красотой и богатством земли. В лирическом настроении вечера обнаруживается содержание будничной жизни. Своеобразным продолжением тематики явилась картина «Баян-Аул. Степь цветет». Художественное пространство картины трехпланово, при этом каждый план имеет свое цветовое наполнение, что не мешает воспринимать образ цельно, пластика горизонтальных линий воедино связывает сюжетную канву произведения. Наиболее ярко выражены три главных составляющих степного мира, без философских премудростей обозначенные художником: зеленая цветущая степь, голубые горы, высокое белое небо. Три ипостаси, которые являются для казаха основой мира. Сердцем картины становится цветущая степь. Горы как часть жизненного пространства степняка, связанного с весенними перекочевками на джайлау, выражены ярко-голубым цветом. И, наконец, белое небо, завершает вертикальную композицию, возвышаясь над степью и горами, связывая в единое целое всю панораму степного простора. В этом произведении отсутствует динамика, нет экспрессии. Выбор художником спокойно текущих линий, отсутствие густых мазков, ярких красок, цветовых акцентов создает настроение спокойного жизненного уклада, ясного осознания величия окружающего мира и неотделимости человека от него. Лирическая интонация первых пейзажей Сахи Романова проявила преемственность художника традициям русской школы живописи. В то же время анализ системы отношений «человек-природа» представляет художественное отражение национальной мировоззренческой идеи, с присутствием в ней пейзажных мотивов казахской степи [11, с. 189].

Заключение. Новизна проведенного исследования заключается в применении комплексного лингвистического, искус-

ствоведческого подходов к изучению национального пейзажа в литературных текстах и живописных полотнах казахстанских авторов, что дополняет и углубляет результаты предыдущих исследований. В работе выявлены языковые и изобразительные средства создания пейзажа в произведениях национальной литературы и станковой живописи Казахстана XX в.

В казахстанской художественной прозе и поэзии истоки национальной культуры высвечивают преемственную связь настоящего с прошлым. Поэтика пейзажа произведений Б. Каирбекова, С. Санбаева, М. Ауэзова представляет образы национальной картины мира, помогающие раскрыть быт, нравы, обычаи, традиции кочевой степи, характер личностей главных героев литературных произведений. Национальный пейзаж становится своеобразным культурным кодом, смысл которого выявляется посредством авторской концептосферы.

В станковой живописи Казахстана, начиная с первых опытов ее основоположника А. Кастеева, а далее в полотнах художников второй половины XX в., проявляется потребность соотносить природу с Вселенной, а также утверждается

типичный объект, этнический код, символ универсума – степь. Степь и ее бытие – основной художественный камертон, звучащий в полотнах казахских пейзажистов, настойчиво подчеркивает духовную связь с национальными художественными традициями. Вместе с этим в казахстанской живописи традиции русской художественной школы сохраняются в устойчивости композиционных схем, характере тональных разработок, освоении общих мотивов, непреходящей роли пейзажа как духовной составляющей произведений.

Степь – классический образ природы Казахстана, вобравший в себя максимум эмоциональных и психологических нюансов чувства любви к Родине, воспетая в устной народной поэзии, изобразительном искусстве и литературе, явилась духовной колыбелью национального пейзажа, опоэтизированного современными писателями, поэтами, живописцами.

Взаимоотношения природы и человека и сегодня многообразны, что дает нам шанс надеяться на появление новых, уникальных пейзажных произведений казахстанских авторов, которые станут объектом научных исследований филологов и искусствоведов в XXI в.

Список литературы

1. Ергалиева Р. Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана. Алматы: Ғылым, 2002. – 178 с.
2. Lichman E. Yu. The Development of Easel Painting in Kazakhstan in the 20th Century on the Basis of Traditions of the Russian Artistic School [Электронный ресурс]. // Middle-East Journal of Scientific Research. - Vol. 12 (10), 2012. – Pp. 1320-1323 // [www.idosi.org/mejsr/mejsr12\(10\)12.htm](http://www.idosi.org/mejsr/mejsr12(10)12.htm)
3. Национальные образы мира в современной литературе Казахстана / У.К. Абишева, К.К. Ахмедьяров, А.Б. Абдулина, Х.С. Мухамадиева. Под общ. ред. У.К. Абишевой. - Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 180 с.
4. Майтанов Б. Пейзаждың көркемдік семантикасы. - Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 108 б.
5. Рамазанова А.А. Проблемы взаимоотношений человека и природы в современных казахских повестях (70-80 гг.): автореф. дисс. к. фил. н. 10.01.03 - Литература народов. - Алматы, 1993. – 28 с.
6. Дьякова Т.А. Историко-культурная семантика и поэтика пейзажа: автореферат диссертации д. культурологии по ВАК РФ 24.00.01. – Москва: Моск. гос. ун-т культуры и искусств, 2005. – 38 с.
7. Воронин Р.А. Виды и функции пейзажных описаний в литературе // Филология и лингвистика в современном мире: материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2017 г.). - Москва: Издательский дом «Буки-Веди», 2017. С.1-4.
8. Каирбеков Б. Избранное в 2-х томах. Т.2. – Алматы, 2004. – 318 с.
9. Санбаев С. Белая аруана. - Москва: Русская книга, 2003. – 310 с.
10. Ауэзов М. Путь Абая. Т. 2. - Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 592 с.

11. Личман Е.Ю. Развитие станковой живописи Казахстана в середине XX века в контексте влияния русской художественной школы: дисс. к. искусствоведения по ВАК РФ 17.00.04. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2010. – 235 с.
12. Melekhova K.A., Lichman Ye. Yu., Zhanaykhan E., Raimbergenov A.I., Itemgenova B.U. Yurt and its role in the culture of the people of central Asia [Электронный ресурс] // European Journal of Science and Theology. - Vol.14. No.4, 2018. - P.193-202. – URL: <https://doi.org/10.20896/saci.v6i3.372> (accessed: 20.02.2022).
13. Nekhvyadovich L. I. Ethnic origins of art as urgent problem of art studies [Электронный ресурс] // Middle East Journal of Scientific Research 15(6), 2013. - P. 830-833. – URL: [9.xps \(idosi.org\)](https://doi.org/10.20896/saci.v6i3.372) (accessed: 20.02.2022).
14. Stepankaya T. M., Melehova K. A. Russian art school in the process of integration of Western and Eastern cultures (XX – beginning of XXI century) [Электронный ресурс] // Middle East Journal of Scientific Research 15(1), 2013. - Pp. 87 – 93. – URL [12e.xps \(idosi.org\)](https://doi.org/10.20896/saci.v6i3.372) (accessed: 20.02.2022).

References

1. Ergalieva R. Ehtnokul'turnye traditsii v sovremennom iskusstve Kazakhstana [Ethnocultural traditions in the modern art of Kazakhstan] (Gylym, Almaty, 2002, 178 p.). [in Russian].
2. Lichman E.Yu. (2012) The Development of Easel Painting in Kazakhstan in the 20th Century on the Basis of Traditions of the Russian Artistic School, Middle-East Journal of Scientific Research. No. 12 (10). Pp. 1320-1323. Available at: [www.idosi.org/mejsr/mejsr12\(10\)12.htm](http://www.idosi.org/mejsr/mejsr12(10)12.htm) (accessed: 20.11.2020).
3. Abisheva U.K., Akhmediyarov K.K., Abdullina A.B., Mukhamadiyeva X.S. Nacionalnye obrazy mira v sovremennoj literature Kazakhstana [National images of the world in modern literature of Kazakhstan]. General edition by Abisheva U.K. (Kazakh University, Almaty, 2012, 178 p.). [in Russian]
4. Maitanov B. Khudozhestvennaya semantika peizazha [Artistic semantics of the landscape] (Kazakh University, Almaty, 2010, 108 p.). [in Kazakh]
5. Ramazanova A.A. Problemy vzaimootnoshenij cheloveka i prirody v sovremennyh kazahskih povestyah (70-80 gg.) [Problems of relations between man and nature in modern Kazakh novels (70-80 gg.). Abstract of the dissertation of the Candidate of Philological Sciences. 10.01.03 - Literature of peoples] (Almaty, 1993. 28 p.). [in Russian]
6. Dyakova T. A. Istoriko-kul'turnaya semantika i poetika peizazha [Historical and cultural semantics and poetics of landscape abstract]. Abstract of the dissertation of the Doctor of Cultural Studies on the Higher Attestation Commission of the Russian Federation 24.00.01 (Moscow State University of Culture and Arts, Moscow, 2005, 38 p.). [in Russian]
7. Voronin R.A. Vidy i funkcii peizazhnyh opisaniy v literature [Types and functions of landscape descriptions in the literature] Filologiya i lingvistika v sovremennom mire: materialy Mezhdunar. nauch. konf. [Philology and linguistics in the modern world: materials of Intern. scientific. Conf.]. June 2017 (Publishing house "Buki Vedi", Moscow, 2017. P. 1-4.). [in Russian]
8. Kairbekov B. Izbrannoe v 2-x tomah [Chosen in 2 volumes. T.2.]. Vol.2. (Almaty, 2004, 318 p.) [in Russian].
9. Sanbaev S. Belaya aruana [White aruana] (Moscow, 2003, 311 p.) [in Russian].
10. Auezov M. Put' Abaya [The Way of Abai]. Vol. 2. («Zhazushi», Alma-Ata 1987, 592 p.). [in Russian]
11. Lichman E. Yu. Razvitie stankovoj zhivopisi Kazakhstana v seredine XX veka v kontekste vliyaniya russkoj xudozhestvennoj shkoly [The development of easel painting in Kazakhstan in the middle of the 20th century in the context of the influence of the Russian art school]. Diss. PhD in art history according to the Higher Attestation Commission of the Russian Federation 17.00.04] (Altai State University, Barnaul, 2010, 235 p.). [in Russian]
12. Melekhova K.A., Lichman Ye. Yu., Zhanaykhan E., Raimbergenov A.I., Itemgenova B.U. Yurt and its role in the culture of the people of central Asia. European Journal of Science and Theology, 14 (4), 193-202 (2018). Available at: <https://doi.org/10.20896/saci.v6i3.372> (accessed: 20.12.2022).
13. Nekhvyadovich L. I. Ethnic origins of art as urgent problem of art studies. Middle East Journal of Scientific Research, 15(6), 830-833 (2013). Available at: [9.xps \(idosi.org\)](https://doi.org/10.20896/saci.v6i3.372) (accessed: 20.12.2022).
14. Stepankaya T. M., Melehova K. A. Russian art school in the process of integration of Western and Eastern cultures (XX – beginning of XXI century) Middle East Journal of Scientific Research, 15(1), 87-93 (2013). Available at: [12e.xps \(idosi.org\)](https://doi.org/10.20896/saci.v6i3.372) (accessed 20.12.2022)

Е.Ю. Личман

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

XX ғасырдағы Қазақстан ұлттық әдебиеті мен станок кескіндемесінде пейзаж жасаудың көркемдік құралдары

Аңдатпа. Бұл мақалада пейзаж филология мен өнертанудың негізгі категориясы ретінде қарастырылады. Қазақстанның поэзия, проза, станоктық кескіндеме көркем туындыларының мысалында қазақ халқы дүниетанымының көрінісі ретінде ұлттық пейзаждың қалыптасу ерекшеліктері айқындалған. XX ғасырдағы Қазақстан әдебиеті мен станоктық кескіндеме шығармаларында пейзаж жасаудың тілдік және бейнелеу тәсілдері талданды. М.Әуезов пен С. Санбаевтың көркем прозасына, Б. Қайырбековтың поэзиясына лингвистикалық/әдеби талдау жасалды. Көшпелі даланың тұрмысын, әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін, әдеби шығармалардың басты кейіпкерлері тұлғаларының сипатын ашатын әлемнің ұлттық бейнелерімен ұсынылған қазақстандық пейзаждың ерекшелігі ашылды. А.Қастеев, А.Исмаилов, А. Жүсіпов, С.Романов туындыларының өнертану аспектісінде талдануы станоктық кескіндеме шығармаларындағы пейзаждың маңызды рөлін бекітуде орыс көркемсурет мектебінің дәстүрлерінің сабақтастығын анықтауға, сондай-ақ қазақ суретшілерінің туған жерге деген көзқарастарының көркем бейнеленуіндегі ерекшелікті анықтауға мүмкіндік береді. Ұлттық пейзаждың біртұтас шеңбері Отандық жазушылар мен суретшілердің шығармашылығын біріктіретіні белгілі. Қорытындыда пейзаждың қазіргі қоғамның мәдени феномені ретіндегі маңызы туралы тұжырым жасалды, бұл тұжырым XX ғасырдағы Қазақстан әдебиеті мен станоктық кескіндеме шығармаларының ұлттық ерекшелігі мен бірегейлігін айқындайды.

Түйін сөздер: табиғат, адам, ұлттық пейзаж, поэзия, проза Қазақстанның станоктық кескіндемесі, қазақтың ұлттық әдебиеті.

Ye.Yu. Lichman

A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

Artistic means of creating a landscape in the national literature and easel painting of Kazakhstan in the XX century

Abstract. In this article, the landscape is considered as a fundamental category of philology and art criticism. On the example of artistic works of poetry, prose, easel painting of Kazakhstan, the features of the formation of the national landscape as a reflection of the worldview of the Kazakh people are determined. The paper reveals the linguistic and visual means of creating a landscape in the works of literature and easel painting of Kazakhstan of the 20th century. Linguistic/literary analysis of the fiction of M. Auezov, S. Sanbaev, poetry of B. Kairbekov revealed the specifics of the Kazakh landscape, represented by images of the national picture of the world, revealing the way of life, customs, traditions of the nomadic steppe, the nature of the personalities of the main characters of literary works. Artistic analysis of the paintings by A. Kasteev, A. Ismailov, A. Dzhusupov, S. Romanov made it possible to reveal the continuity with the traditions of the Russian art school in asserting the significant role of landscape in the works of easel painting and the uniqueness of the vision and reflection of the world of the native steppe by Kazakh artists. A single circle of national landscape images unites the work of domestic writers and painters. In conclusion, conclusions are drawn about the significance of the landscape as a cultural phenomenon of modern society, showing the national specificity and uniqueness of works of literature and easel painting of Kazakhstan in the 20th century.

Keywords: nature, man, national landscape, poetry, prose, easel painting of Kazakhstan, Kazakh national literature.

Сведения об авторе:

Личман Е.Ю. – PhD, ассоциированный профессор Высшей школы искусства и спорта, Павлодарский педагогический университет, Павлодар, Казахстан.

Lichman Y. Yu. – PhD, Associate Professor, Higher School of Art and Sports, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.

Ә.С.Нұрмұхан*¹, Б.Әбдіғазилұлы¹, Г.К.Шахажанова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

²Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті,

Алматы, Қазақстан

E-mail: asem.nurtukhan@mail.ru, b.abdigaziuli@mail.ru, sulnar79@mail.ru

Асқар Алтай шығармаларындағы интермәтіндік ерекшелік

Аңдатпа. Әдебиет – динамикалық құбылыс, ол үнемі өзгеріп, жаңарып отырады. Әдеби процесстің өзгеруі қоғамның әлеуметтік-мәдени өмірімен тікелей байланысты. Әдебиеттегі соңғы жаңалықтарды көркем шығармаларында орнымен қолдана білетін қазақ әдебиетінің бүгінгі өкілі Асқар Алтай шығармалары шын мәнінде ерекше ғылыми зерттеуді қажет етеді. Автор шығармаларындағы өзгешелік интермәтінділіктің сюжеттік желіге сай қолданылуы. Жұмыстың мақсаты да қаламгер қолданысындағы интермәтіндік ерекшеліктің шығармалардағы көрінісін анықтау болып табылады. Жазушы шығармашылығында ерекше назар аударатын мәселе – негізі ойдың берілу жолындағы ерекшелік. Автор негізгі ойды беруде интермәтінділікті ұтымды пайдаланады. Негізгі оқиға желісіне бұрын болған аңыз-әңгімелерді кіріктіру арқылы ойдың мазмұнын нақтылай түседі. Өмірде шынайы болған оқиғаны шығарма мазмұнына сай кіріктіру негізінде автор оқырманға жаңа ой тастайды, оқырманның жаңа білім алуына септігін тигізеді.

Автор шығармаларындағы тағы бір ерекше мотив – түстің берілу жолы. Асқар Алтай шығармаларында шындықты жеткізуде, кейіпкерге аян беруде, кейіпкерге жол нұсқауда түс мотиві көркем тәсіл болып қолданылады. Көркем шығармадағы түстің берілу жолы шығарма мазмұнының өрбуіне жаңа сипат береді. Шығарма кейіпкерлерінің түс көруі алдағы болатын оқиғаға кіріспе негізінде көрініс тауып отырады.

Жазба жұмысы кіріспе, талқылау мен нәтиже және қорытынды бөлімдерінен тұрады. Автор шығармаларындағы интермәтіндік ерекшелікті анықтау үшін қаламгердің бірнеше әңгімесі мен «Алтайдың алқызыл модағайы» романы талдауға алынды. Зерттеу нәтижесінде автор шығармаларындағы мәтіндік ерекшеліктер талқыланды.

Түйін сөздер: негізгі мәтін, екінші мәтін, түс, интермәтіндік, симулякр, мотив, деталь.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-160-168>

Кіріспе. Қазіргі қазақ прозасындағы шығармалар жаңа бағытта, өзгеше стильде, қызықты сюжеттік желіге құрылып жазыла бастады. Көркем шығармалардағы мәтінаралық, тұлғааралық қатынастардың түрлері, қызметі, сипаты өзгерген. Әдебиеттегі бүгінгі жаңашылдықты шығармаларында көркем түрде қолданып жүрген жазушылардың бірі – Асқар Алтай. Қаламгер шығармалары постмодернизм

бағытында жан-жақты талданып келеді. Жазушы дәстүрлі сюжеттік желіге құрылған баяндаудан гөрі, оқиға ішіндегі оқиға, кейіпкердің ішкі «менінің екіге бөлінуі», авторлық жеке көзқарастан гөрі шығарма кейіпкерлерінің ішкі ой-толғанысы, өзіндік тұжырымдары сынды мәселелерге айрықша ден қояды. Өзіндік қолтаңбасы бар қаламгер лабораториясы жан-жақты талдауды қажет етеді. Бұл еңбекте жазушы

шығармаларындағы интермәтіндік ерекшеліктерге назар аударылады.

Интертекстуалдылықты зерттеу теориялық және практикалық қатынастарда маңызды. Мәтіннің бұл көп өлшемді категориясы әдебиеттанудың өзекті мәселелерін шешуге, автордың жеке тұлғалық стилін тұтас қабылдауға тікелей жол ашады. Қаламгер өз шығармасын жазуда әрқашан бұрын алған мәдени-тарихи біліміне сүйенеді және де белгілі бір оқиғаны әсерлі, көрнекті жеткізу үшін өзінен бұрынғы авторлардың тілдік бірліктерін қолдануы мүмкін. Сондықтан қазіргі кезде әдеби мәтіндерді зерттеп, талдауда жиі кездесетін тәсіл – интертекст өзекті тақырыптардың бірі. Постструктурализм өкілдері Р. Барт, Ж.Деррида, Ж.Женетт, Ю. Кристева сонымен қатар М.М.Бахтин, Ю.Н.Тынянов, И.В.Арнольд, М.Б.Ямпольский сынды ғалымдар интертекстің зерттелуіне елеулі үлес қосқан болатын. М. М. Бахтин «бірде-бір сөз бірінші де, соңғысы да бола алмайды» кез келген шығарманы автордың ғана туындысы деп қараудың орнына, бұған дейін өмір сүрген адамдардың үні, авторды қоршаған жандардың сөзі деп қарастырған жөн деген пікір білдірген [1, 69]. Ю.Кристева интертекстуалдылықты ең алдымен мәтіндер динамикасы және кез келген мәтіннің басқа мәтінмен диалогқа түсе алу қабілеті деп санайды [2]. Француз әдебиеттанушысы Жерар Женетт мәтінаралық байланыс түрлеріне төмендегідей классификация жасаған болатын.

- Интертекстуалдылық – бір мәтінде екі немесе бірнеше мәтіннің болуы (цитата, аллюзия, плагиат және т.б.)

- Паратекстуалдылық – мәтіннің өзінің кіріспесіне, эпиграфына, эпилогына қатысы;

- Метатекстуалдылық – өзінің претекстіне пікір, жиі сыни пікір айта отырып сілтеме жасау;

- Гипертекстуалдылық бір тексте басқа текстті келемеждеу, пародия жасау;

- Архитекстуалдылық текстердің жанрлық байланысы, - деп интермәтіндіктің түріне сипаттама берген [3, 59].

Интермәтінділікті аса күрделі категория деп танымыз. Қазақ әдебиеттану ғылымында да бұл мәселе кеңінен қарастырылып жүр. Ж.Ә.Аймұхамбет: «Интермәтіндік функция атқара алатын элементтердің сипаты мен түрі сан алуан», - деп көрсетсе [4, 67], А.С. Әділова зерттеу жұмысында «интертекстер ғылыми айналымға постмодернистік әдебиетке қатысты енсе де, олар барлық әдеби ағымда жазылған шығармаларда кездесіп, түрлі қызмет атқарады: хабарлау, ойды дамыту, қорыту, бағалаушылық, модальділік тудыру, мәтін түзу сияқты қызметтері оларды тек жазба мәтіндерінде ғана емес, сөйлеу тілінде де қолдануға мүмкіндік береді» [5, 15] - деген пікір білдірген.

Жоғарыда келтірілген анықтамалар интермәтінділіктің күрделі категория екендігін көрсетіп тұр. Бұл категорияны көркем шығармада сюжеттік желіге сай кіріктіру жазушы шеберлігін көрсетеді. Себебі интермәтінділік шығармада негізгі мәтінде басқа мәтін элементтерін кіріктіріп, екі мәтіннің берік байланысуын сипаттайды. Сондықтан да жазушы Асқар Алтай шығармаларындағы интермәтіндік ерекшеліктердің сипаты мен мәнін нақтылаудың ғылыми қажеттілігі бар.

Зерттеу әдістері. Асқар Алтай шығармалары мен автордың «Алтайдың алқызыл модағайы» атты романы негізінде зерттеуге алынған бұл жұмыста талдау, салыстыру, жинақтау әдістері пайдаланылды.

Жазушы Асқар Алтай шығармалары постмодернистік бағытта жазылып жүргендігі кеңінен талқыланып келеді. Автор қазақ әдебиетінде жаңа үлгіде, метамәтіндік ерекшеліктер негізінде жазба жұмыстарын жүргізіп жүр деуге болады. Әр туынды өзіндік жазу стилімен, ондағы кейіпкер мінезінің әрқилығымен, оқиға желісінің кілт үзіліп жаңа мәтіннің кірігіп кетуі негізінде өрбуімен, шынайы оқиғаның көркем формада мүлдем жаңа леппен баяндалуымен өзгешеленіп тұрады. Автор қолтаңбасындағы осындай көркем ерекшеліктерді табу жұмыстың басты мақсаты болып келеді. Зерттеу барысында көркем мәтінді талдаудың интермәтінділік әдісі қолданылады.

Жазушының «Алтайдың алқызыл модағайы» («Алтай новелласы») шығармасында жұмыстың тақырыбына арқау еткен интермәтінділікті көптеп кездестіреміз. Шығармада қоршаған орта үшін қабылдауға қиын түрлі жағдайлар сипатталады. Бастапқыда Марқакөлдің сұлу табиғаты, Алтай өңірінің ерекше көз тартар әдемілігі суреттеледі. Осы сұлулық пен қоса бас кейіпкерлердің іс-әрекеттерін жіктеп жаза бастағанда оқырман танымы мен қабылдауы үшін өте қызық сюжеттік желі басталады. Қаламгер сипаттаған «махаббат үшбұрышы» мифологиялық сарынымен ерекшеленеді: Бұлабике мен оның махаббаты үшін күресіп жүрген екі қарсылас, аңшы Ұлар мен аю Айқоңыр. Қаламгер осы мәселені сипаттауда бұрыннан бізге аңыз, ертегі түрінде жеткен «аю мен адам» арасындағы ұқсастық пен байланысты, тіпті туыстық қатынасты тотемдік байланыс ретінде жеткізеді. Шығармада жазушының ендігі айрықша мән беріп, көңіл бөлген тұсы – Алтай өңірінде бұрыннан мекен етіп, жер бетінен жоқ болып кеткен қызыл қасқырлар. Қызыл қасқырлардың қайта оралуын армандап жүргенін бас кейіпкердің түс көруінде аңғарамыз. Жазушы осы ойын «Қызыл бөлтірік» повесінде де кеңінен суреттеген. Қызыл қасқырлардың тағдырына алаңдаушылық білдірген кейіпкер адам баласының табиғатқа келтірген зұлымдығын әшкерелейді, табиғат заңына қарсы шыққан адамзаттың теріс іс-әрекетін сынайды. Табиғат заңынан ажыраған адамға оның кесірі болатынын жазушының «Киллер сауысқан», «Кентавр», «Тасбақаның тақыры», «Қызыл бөлтірік» т.б. шығармаларында жан-жақты сипатталған.

Талқылау. Көркем шығармадағы интермәтіндік ерекшелікті танудың екі түрлі жолы бар: тар және кең мағынада. Тар мағынадағы ұғымы мәтін ішіндегі мәтін болса, кең мағынада әр мәтін басқа мәтінді игеру мен түрлендірудің нәтижесі болып табылады. И.В.Арнольд интермәтінділікті құрайтын элементтерге цитаталық тақырып, эпиграф, қыстырыңды романдар, хаттар, күнделіктер, цитаталар, аллюзия, реминисценцияны жатқызады [6, 34].

Ғалымның бұл топтамасы бойынша Асқар Алтай шығармаларынан төмендегідей интертекстерді кездестіреміз. Біріншіден, интермәтіндік ерекшеліктердің эпиграф ретінде берілуі. Жазушы А.Алтайдың «Қызыл бөлтірік» повесінің эпиграфы орыс тілінде: «Не буду я больше проклинать землю из-за человека, потому что помыслы человека с юности злы, не стану я больше поражать все живое, что я сотворил» (Книги Бытия «Древнееврейская литература») [7, 134]. Шығарманы оқи отырып автордың дәл осы жолдарды эпиграф ретінде алғанының бірнеше себебін түсінуге болады. Біріншіден, өз эгосын қанағаттандыру үшін адам баласының кей сәтте аяусыз болатындығын меңзейді. Мәселен, немересі Архаттың қалжыраған атасының ауруына мән бермей «межелі орынға жетсем екен, апанды тапсам екен» деген бала қызығушылықты ойы болса, атасы ауруына да, ауа-райына да қарамай, немересінің алғашқы аңшылық сапарында олжалы болып келуін ғана діттегені, салдарын ойламауының кесірі оқырманға ой салып тұр...Дер кезінде салқынқандылық танытпау, ақылға жүгінбеудің салдары шығармада ашық суреттеліп тұр.

Интермәтіндік ерекшеліктің бірі мәтін ішінде екінші мәтіннің кіруі. «Қызыл бөлтірік» повесінде автор екі аңызды қосымша мәтін ретінде келтіреді. Бірінші аңызды әжесінің тарқатуы: «Қан сел боп ақты. Адамдар аяушылық дегенді ұмытты. Тасыған тау өзендері күрең түске боялып, арыны басыла ағып, қырғы қасаптан ауаны күлімсі иіс қаптап, қолқаны атты. Адамзат баласының көзіне қан толды. Қасқыр қоймай қыратындар күллі ұшқан құс, жүгірген аңды құтқармады. Адамзат тірі табиғатқа абат ақыл-оймен қайғылы қиянат жасады» [7, 155] деген жолдардан адам баласы эгосын қанағаттандыру үшін расында тым қатыгез болатындығын, кектенгенде аяушылық сезімін, ақыл-ойын ұмытатын пенде екенін суреттейді. Автор осы аңызды екінші мәтін ретінде келтіре отырып жоғарыда келтірілген эпиграфтың мазмұнын да аша түседі. Сонымен қатар жазушы осы шығармасында қызыл қасқырлардың тағдырын ерекше назар аудартып жазады. Қызыл қасқырлардың

бұрыннан киелі Алтай өңірін мекендегені туралы халық арасында күні бүгінге дейін түрлі аңыз-әңгімелер айтылып жүр. Жазушы осы аңыз-әңгімелерді негізге ала отырып шығармаға мифтік элементтерді ұтымды кіріктіре білді. Себебі «Алтайдың алқызыл модағайы» романы «Алтай новелласы» деп те беріліп, роман-миф болып талданып келеді. Мұнда жазушы мифті көркем мәтінге сюжеттік желінің мазмұнына сай кіріктіріп отырған.

Адам танымы үшін қабылдауға қиын соғатын табиғат тағысы Айқоңыр аю мен аңшы жігіт Ұлардың махаббат таласы адам санасында ұзаққа дейін сақталатыны анық. Романда сипатталатын бұл оқиға желісі де әлдеқашан бұрын болғанын аңғартады. Аю мен аңшының қыз үшін күресі мифтік сарын негізінде құрылған деуге болады. Мұндағы мифтік сарын бас кейіпкерлерді сипаттағанда да айқын көрініс табады. Бұлабике бейнесі мифологиялық кейіпкер ретінде суреттеледі: оның өмір салты, тұрмыс-тіршілігі, мінезі көп суреттеле бермейді. Оның негізгі миссиясы өзінің әйелдік міндетін, ұрпақ жалғастығын жалғастырып, өлу. Автор осылайша Бұлабикенің тағдырын анасының тағдырымен ұқсас етіп көрсетеді. Анасы да толғақ барысында өмірмен қош айтысқан, Бұлабике де өмірге перзент әкеледі де, сол сәтте қайтыс болады. Шығармадағы Бұлабике Алтай өңірінің ең ерекше табиғи жаратылысы болып суреттеледі. Ол адам тағдырына да жабайы жануар тағдырына да әсері бар асыл бейне ретінде танылады. Сонымен қатар мұндағы автор енгізген көркем детальдың бірі – маралдың Бұлабикенің сүйікті жануары болуы. Мұндағы ақ марал тотемдік бейне ретінде сипатталады, ол адам өміріне де жабайы жануар әлеміне де қатысты. Бас кейіпкер Бұлабике өзен жағасында аю Айқоңырдың шапқысына тап болған сәтте, аңшы жігіт Ұлардың оны қорғап қалуы негізінде Бұлабикенің де адам тағдырына, жабайы жануар тағдырына әсер еткен бейне екендігін көреміз. Ғашығына айналған Ұлардың тағдырына қиянат етпеу үшін, жабайы жануар аюдан көрген қорлығын ағаларына, туыстарына, тірі жанға тіс жарып айтпаған. Қыздың сүйіктісіне деген

шынайы сезім пәктігін осы іс-әрекеті әдемі көрсетіп тұр.

Негізгі мәтінге кіріге берілетін екінші мәтінді қолдану арқылы автор оқырманға жаңа ақпарат береді әрі сюжеттік желіні кеңейте түседі. Мұндағы басты назар аударатын мәселе екінші мәтіннің бірінші мәтінмен мазмұндық ұқсастықта болуы. Қаламгер негізгі сюжеттік желіге қоса екінші мәтін беруі арқылы оқырманға жаңа ой салады, оқырманды тәрбиелейді, осы бір мәтін негізінде жаңа ақпарат тарқатады. Мәселен, «Алтайдың алқызыл модағайы» романында аңшылыққа шыққан аңшылар мен бақсының әңгімесінде автор бір әлқиссаны қосымша кіріктіреді. «Табиғатта осындай ғажап жайлар болады екен. Кісікиік пен аңшы араларында аңсар сезім күш алып, жарық дүниеге жүндес ұрпақ келеді. Бірақ осы бір жай адамдар жанарынан қалыс қалмаған... Жаны ышқынған Кісікиік-қатын жүндес сәбиін қолын қол, бұтын бұт қып айырып, қан-қан күйі құм ішіне лақтырып жіберіп, дөйдалаға безе жөнеліпті. Аңшы жігіт болса, ат жалын уыстап зар құшқан екен» [8, 159]. Автор осы бір әлқиссаны беру арқылы адамзаттың табиғатқа төндірген қаншама қауіп-қатері мен залалы туралы айтқысы келген сияқты. «Өр Алтайда аюдан басқа да жыртқыш бар, ол жыртқыштың аты – адам» деген жолдардан автор адам баласының табиғат заңына бағынбай, өзі үстемдік еткісі келетінін, бірақ түбі оның дұрыс болмайтындығын жеткізгісі келеді. Бұның астарында автор үлкен мәселені көтеріп отыр. Осы ойын «Кентавр», «Құланның ажалы», «Қызыл бөлтірік» шығармаларында да кеңінен тарқатады.

Көркем шығарманың ерекше фрагменті – түс. Автор түсті сюжеттік желіні дәлелдей түсу үшін, кейіпкер бейнесін тереңірек ашу үшін, жаңа ақпаратты қызықты түрде жеткізу үшін, қосымша ақпаратты толықтыру үшін осы элементті қолданады. А.С.Ремизов көркем шығармада әдеби түстің екі түрін ажыратады, бірі түстің көркемдік бөлшек ретінде берілуі, екіншісі түстің ерекше шындық ретінде көрінуі. Жазушы Асқар Алтай шығармаларында да түстің екі түрін кездестіруге болады. Мәселен «Алтайдың алқызыл модағайы» романында жазушы бас кейіпкер Ұлардың

түсінде әкесінің өлімін көруі түстің ерекше шындық ретінде берілуін көрсетеді. Автор «түсті» көркем деталь ретінде пайдаланады. Ұлар әкесінің не тірі не өлі екенін қанша жыл білмей жүреді. «Өзекті жанға – бір өлім» деген бұғалдырықтай ой бұлаң ете түседі. Адам болып туған соң адам болып өле білу керек. Адамға ақ өлім керек десе де тәңірінің бұйрығынан аса алмайсың... Ақ өлім әркімге бұйыра бермейді, бұйырса әкесі мен шешесіне бұйырар еді ғой. Тәңірі танытқан өз түсіне сенсе, әкесі алмағайып аң соқпақта арманда кетіпті...Кейіпкер түсінде осы сұрағына нақты жауап алады. «Алқалы тезге түспеген алтын басы құрулы кезге ілігіпті...Қанды қарауылға тігіліпті. Әлде аңға, әлде адамға құрылған казак-орыс пен кержақ орыстың бірінің ажал аңсаған мылтығынан мерт болыпты. Оған да бірақ түс – куә, түс – болжау...[8, 78]». Автор жаңа ақпараттың берілу формасын осы бір көркем детальды шығармаға енгізу арқылы көрсетеді. Бұл оқырман үшін де қызық, бір сарынды сюжеттік желі емес, жаңа деталь, көркем форма арқылы жеткізу шығарма бойына да өн мазмұн үстей түседі.

Интермәтіндік ерекшеліктің бірі – симулякр. Симуляр дегеніміз түпнұсқаны да (объектіні) де, көшірмені де (заттың ұқсас бейнесі) жоққа шығаратын белгі. Симулякр – өзінің жеке басын жоғалтқан бейне [9, 53]. «Алтайдың алқызыз модағайы» романында да аюдың түс көруі арқылы автор кейіпкер аюдың ішкі жан-дүниесін тереңірек ашуға соның негізінде іс-әрекеттерінің жүйелілігін көрсетуге тырысқан. Шынайы өмірде аю түс көре ме? деген сұрақ пайда болады. Ендеше автор аюдың түс көруін шығармаға неге кіріктірген, соны пайдаланудағы мақсаты қандай екенін шығарма мәтінінен алынған үзінділерден байқап көрейік. «Айқоңырдың қоңыр көздері алдында аппақ әлем толқып тұр. Сейілер емес. Алып Айқоңыр да өн бойын еріткен жұмбақ сезімнен сергір емес...Тамыр-тамырын қуалаған қуат та ләззатшыл сезімдерін шабақтайды-ай кеп! Аппақ дүние арасынан әлдебір сұрғылт сұлба ерекше көзге шалынды. Сұлба – сұлба емес, адам тәні. Әйел тәні екен. Әйел тәнін жылытқысы келгендей бауырына тартады. Аюдың қояншық сезімдері қайта селт ете қалады. Қызуы көтеріліп, жыңды

жаны қозады...Қысқы ұйқы көк желкесінен басады [8, 131]». Жазушы Асқар Алтай осы романның сюжеттік желісі өмірден алынған оқиға, яғни Алтай өңірінде әйелдің сұлу тәніне аю жемтігі ретінде емес жыртқыштық құмарлығы, еркектік құмарлығы ауып, жаңа көмілген бейітті қопарып, қыз тәнін қорлағаны шынайы өмірде болған деседі. Осы оқиғаны мейілінше көркем әрі шынайы жеткізу үшін автор аюдың «түс көруін» шығармаға кіріктірген. Жоғарыда келтірілген үзіндіден аюдың да «тірі пенде» екенін, оның да құмарлық, жыртқыштық сезімдері болатынын көрсетеді. Бірақ шын мәнісінде біз бұны тек көркем шығармадағы бейне ретінде ғана қарастырамыз, сол үшін де оны симулякр деп танимыз...Автордың «Қызбейіт» әңгімесіндегі аю образын да симулякр деп қарастырамыз. Әңгімедегі үзіндіге назар аударайық «Күшті қолдары лезде жұмсақ топырақты шашып-шашып тастап, мәйіттің бетіне төселген жуан қызыл қарағай бөренелерді қопара бастады. Ол біраз әуреленді де, көрге түсіп, мәйітті көтеріп көр шетіне қойды...Осы кезде табиғатта ғана кездесетін бір күтпеген жағдай пайда болды. Тарқатылған шаштың хош иісі мен қыздың көзін жұмған сұлу сымбатына аюдың еркектік намысы ояңды. Бұл тіпті адам сенбейтін жай еді. Бірақ бұл да бір табиғаттың жұмбағы. Тағының ашқарақтығын сезім құштарлығы жеңген...» [8, 18]. Бір қарағанда оқиға шындыққа мүлдем жат сияқты, бірақ автордың айтуы бойынша Алтай тауларында мұндай оқиғалар көп болған дейді. Уақыт өте келе аңыз-әңгімеге айналған деп көрсетеді.

Жазушы Асқар Алтайдың жоғарыда талданған шығармалары негізінде автордың тілдік қолданысындағы интермәтіндік ерекшеліктер айқындалды.

Нәтиже. Кез-келген жазушыны өзгеден ерекшелеп тұратын жазу стилі, өзіндік қолтаңбасы болады. Бірі сюжеттік желіні бөлмей тұтас баяндауды мақсат етсе, бірі негізгі ойды оқырманның өз шешіміне қалдырса, бірі ащы шындықты бүкпесіз бәз қалпында келтіреді. Ал жазушы Асқар Алтай болса оқырманға ой салады, негізгі мәтін төңірегінде бірнеше әлеуметтік астары бар мәселелерді көтереді. Сол үшін де автор шығармаларының көтерер

жүгі ауыр. Жоғарыда талданған әңгімелер мен «Алтайдың алқызыл модағайы» романында автор бір сюжеттік желіге құрылған әңгімені баяндай отырып, негізгі мәтінге қосымша мәтінді кіріктіріп жаңа тақырыпты аша түседі. Қаламгердің бұл жазу стиліндегі қолданыс интермәтіндік ерекшелік деп танылып, ол бірнеше мысалдармен нақтылана түсті.

«Алтай новелласы» роман-миф болып аталатын бұл шығармада мифтік элементтерді көптеп кездестіреміз. Бас кейіпкер, Ұларбейнесінағызмифологиялық бейне ретінде сипатталған. Ол – киелі Алтай өңірінің ұрпағы, сол мекеннің қорғаушысы, сақтаушысы. Оның бойындағы қысы-жазы тек теріден ғана жасалып киілетін киімдері соның айғағы, ол Алтайдың перзенті, Алтайдың бөлінбес бөлігі, Алтайдың жалғасы. «Ұлар жолы – жалғыз ғұмыр кешу, ерікті өмір сүру» [8, 116]. О баста Бұлабикемен де қосылып, ел-жұрттан қашып, бірге бола алмағандығының себебі де сол, ол өзін Алтайдан жырақ елестете алмайды, оның бары да нары да – киелі Алтай жері.

Ұлардың қарсыласы болып сипатталған аю Айқоңырдың бейнесінде де мифологиялық кейіпкерге тән белгілерді байқаймыз. Айқоңыр ойлана алады, талдау жасай алады, уайымдай алады, қыз тәнін көргенде еркекке тән қызығушылық сезімі мен құмарлық сезімін сезіне алады.

Жазушы Асқар Алтай «Алтайдың алқызыл модағайы» атты романында көне архетиптік түсініктер мен іс-әрекеттерге авторлық негізде жаңа түсініктеме береді. Қазақтар тасбақа мен қарғаны ең ұзақ өмір сүретін табиғат құсы мен бауырымен жорғалаушы деп санайды. Осы жануарлардың ұзақ өмір сүруі, өміршендігі ретіндегі архетиптік бейнесі шығарманың шарықтау шегі болып саналады. «Табиғаттың талай сырын білетін аңшы Ұлардың тасбақаны табуында да қорытынды мағына жатыр. Оның мақсаты тасбақа аузындағы сары шөпті иемдену. Сол шөп көптеген аурудың емі, оны мейір деп те атайды» [10, 25]. Романның соңында қыз үшін күрескен осы екі мифологиялық кейіпкер бір моланың басында бірдей уақытта көз жұмады. Тірі пенде, аң

тағысы солардың махаббат күресі ғана емес, бұның мағынасы әлдеқайда тереңде. Әйел махаббатына ер азамат қана лайық деген біржақты қорытынды айтылмаған, аюдың да өзіне ғана тән таза махаббаты сипатталған. Еркек кіммен болса да өз сүйіктісі үшін соңғы демі үзілгенше айқасқа дайын екендігін, еркек те жыртқыш меншік иесі екендігін меңзеп тұр.

Автордың осы романы мен жоғарыда талданған әңгіме, повестері негізінде интермәтіндік ерекшелік туралы талдаулар жасалды. Интермәтіндік дәстүрлі түрде ретроспективті категория ретінде қарастырылатыны анықталды.

«Интертекстуалдылық берілген мәтіннің ішінде жасалған мәтіндік интеракцияны білдіреді. Оны қабылдайтын субъект интермәтіндік құбылысты осы мәтіннің оқиғаны қалай түсіндіретінін және оны өзіне қалай орналастыратынын көрсететін көрсеткіш ретінде түсінеді» [11, 443].

Асқар Алтай шығармашылығын оқи отыра оның шығармадағы негізгі ойды жеткізе отырып, оқырман танымы үшін пайдалы, қызықты ақпаратты кіріктіре ұсынуы негізінде, жазушы шығармашылығында интермәтіндіктің үлкен категория екендігі анықталды.

Қорытынды. Әлем әдебиетіндегі заманауи өзгерістер мен үрдістерді қазақ әдебиетіне көркем түрде кіріктіріп, шығарма мәтінін дәстүрлі сюжеттік желіге құрылған баяндаудан гөрі оқиға ішіндегі оқиғаға, кейіпкер «менінің» өзіндік ішкі ой-толғанысына баса назар аударатын жазушы Асқар Алтай шығармашылығы кең қырлы. Негізгі суреттеліп отырған оқиға мазмұнын тереңірек ашу үшін метамәтінді кіріктіріп, екі мәтінге ортақ байланысты көрсету шын мәнінде үлкен шеберлікті қажет етеді. Асқар Алтай шығармаларының тереңдігі де осында жатыр деуге болады.

Жазушының «Алтай новелласы» роман-миф деп аталуының да бірнеше себебі бар: Асқар Алтай осы шығармасын жазуда қазақтың бақсы мен емшілер туралы аңыз-әңгімелерін, тотемдік сенімдерін, көк түріктің әлем туралы түсініктерін интермәтін ретінде кіріктірген. Постмодернистік тәсілді қолданған жазушы шынайы өмірде ешқалай да бірге

бола алмайтын үш кейіпкердің махаббатын суреттей отырып, автор бұл жағдайдың соңғы шешімін оқырманның өз ой-талқысына қалдырады.

«Қызыл бөлтірік» деп аталатын повесінде қаламгер назар аударған басты мәселе – кезінде Алтай өңірін мекен етіп, кейін жер бетінен жоғалып кеткен қызыл қасқырлар тағдыры. Жазушы қасқырды көк түріктің киелі жануары, ата-баба табынған жануар, пәле-жаладан қорғайтын жануар ретінде суреттейді. Қызыл қасқырлардың тағдырына адамзаттың төндірген қауіп-қатерін, қатігездігін сипаттай келе, «табиғат пен адам» үйлесімі жойылмау керектігін алға тартады. Адам табиғаттың бір бөлшегі, сондықтан табиғи заңдылыққа бағыну, оған құрметпен қарау адам баласының тікелей міндеті екендігін көрсетеді. Егер «табиғат пен адам» үйлесімі бұзылса оның салдары үлкен қауіп-қатерге айналатындығын автор

кіріктерген интермәтіндер арқылы аңғаруға болады.

Қаламгер шығармаларында ежелгі наным-сенімдерді, қазақтың танымында көк тәңірімен тілдесе алатын ерекше адамдарды, бақсыларды солар туралы тараған аңыз-әңгімелерді интермәтін ретінде кіріктірген. Біріншіден, сюжеттік желіні қызықтыратын көркем тәсіл ретінде қолданса, екіншіден автор әр шығармасында оқырманға өткен тарихтан сыр шертетін аңызды кіріктіру арқылы, «өткенсіз бүгіннің жоқ», «тарихты білмек әркімге парыз» деген ойын әдемі жеткізе білген.

Жоғарыда талданған автордың әңгімелері мен «Алтайдың алқызыл модағайы» романының интермәтіндік ерекшелігін анықтау барысында психологиялық ой-түйіндер мен жеке авторлық ерекшелік туралы қорытынды жасалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: «Азбука», 2016. – 416 с.
2. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Диалог. Карнавал. Хронотоп. Витебск. - 1993. - № 4. - С. 5.
3. Женнет Ж. «Фигуры: Работы по поэтике» // Сабашников, 1998. - Т. 1-2. - 944 с.
4. Аймұхамбет Ж. Сөз өнеріндегі мәтін мен шығарма кеңістігі. Монография – Астана: «Мағжан», 2018. – 128 б.
5. Әділова А. С. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы. Фил.ғыл.док. дисс.авторефераты. – Алматы, 2009. – 59 б.
6. Арнольд И.В. Проблемы диалогизма, интертекстуальности и герменевтики (в интерпретации художественного текста): лекции к спецкурсу // И. В. Арнольд; Рос. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. - СПб.: «Образование», 1995. – 72 с.
7. Алтай А. Аютамыр. Әңгімелер мен повестер. - Алматы: «Мазмұндама қоғамдық қоры», 2022. – 272 б.
8. Алтай А. Алтай новелласы. Роман, повесть, новелла. - Алматы: «Атамұра», 2003. – 304 б.
9. Делез Ж. Платон и симулякр // Новое литературное обозрение. – 1993. – № 5. – С.45-56.
10. Жолдасбекова Б.Ө. Интертексты романа Аскара Алтая «Алтайская новелла» // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. - 2018. - №1, 23-27 б.
11. Kristeva J. Narration et transformation // Semiotica. - 1969. - Vol. 1.- № 4.

References

1. Bahtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's poetics] («Azбука», Moscow, 2016, 416 p.). [in Russian]
2. Kristeva Yu. Bahtin slovo, dialog i roman [Bakhtin word, dialogue and novel], Dialog. Karnaval. Hronotop, Vitebsk [Dialogue. Carnival. Chronotope. Vitebsk], 4, 5 (1993). [in Russian]
3. Zhennet Zh. Figury: Raboty po poetike [Figures: Works on Poetics], Sabashnikov [Sabashnikov], 1-2, 944 (1998). [in Russian]

4. Aımyhambet Zh. Soz onerindegi matin men shygarma kenistigi. Monografiya [The space of a text and a work in the art of words]. Monograph. («Magzhan», Astana, 2018, 128 p.). [in Kazakh]
5. Adilova A.S. Kazirgi kazak korkem shygarmalaryndagy intertekstualdylyktyн representaciya, semantika, kyrylymy [Representation, semantics, structure of intertextuality in modern Kazakh works of art]. Abstract of the diss. of the Doctor of Philology (Almaty, 2009, 59 p.). [in Kazakh]
6. Arnold I.V. Problemy dialogizma, intertekstual'nosti i germeneytiki (v interpretacii hudozhestvennogo teksta): lekciі k spekursu [Problems of dialogism, intertextuality and hermeneutics (in the interpretation of a literary text): lectures for a special course]. A. I. Herzen Russian State Pedagogical Institute. («Obrazovanie», SPb, 1995, 72 p.). [in Russian]
7. Altay A. Ayutamyr. Angimeler men povester [Ayutamyr. Novellas and short stories]. («Mazmyndama kogamdyk kory», Almaty, 2022, 272 p.).
8. Altay A. Altay novellasy. Roman, povest', novella [Altay Novella. Novel, story, short story] («Atamyr», Almaty, 2003, 304 p.). [in Kazakh]
9. Delez Zh. Platon i simulyakr [Platon and the Simulacrum], Novoe literaturnoe obozrenie [New Literary Review], 5, 45-56 (1993). [in Russian]
10. Zholdasbekova B.O. Interteksty romana Askara Altaya «Altajskaya novella» [Intertexts of the novel by Askar Altay «Altay Novella»], Al-Farabi atyndagy Kazak yltyk universiteti habarshysy [Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University], 1 (169), 23-27 (2018). [in Kazakh]
11. Kristeva J. Narration et transformation, Semiotica, 1 (4) (1969).

А.С.Нурмухан¹, Б.Әбдигазилулы¹, Г.К.Шахажанова²

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный технический университет им. К.И.Сатпаева, Алматы, Казахстан

Интертекстуальная особенность в произведениях Аскара Алтая

Аннотация. Литература – это динамическое явление, которое постоянно меняется и обновляется. Изменение литературного процесса напрямую связано с социокультурной жизнью общества. Произведения современного представителя казахской литературы Аскара Алтая, умеющего использовать последние новшества в художественных произведениях, действительно требуют особого научного изучения. Отличие авторских произведений заключается в использовании интертекстуальности в соответствии с сюжетной линией. Цель работы – определить выражение межтекстового признака, используемого писателем в произведениях.

Особое внимание в творчестве писателя уделяется вопросу об особенностях пути передачи мысли. Автор рационально использует интертекстуальность в передаче основной мысли. Конкретизирует содержание мысли, интегрируя ранее существовавшие легенды в основную сюжетную линию. На основе интеграции реального в жизни события в содержание произведения автор бросает читателю новые мысли, способствует получению читателем новых знаний.

Еще один особый мотив в творчестве автора – способ видения сновидений. В произведениях Аскара Алтая мотив снов используется как художественный прием передачи истины, придания герою видения, руководства героем. Способ видения снов в художественном произведении придает новый характер развитию содержания произведения. Сновидения героев произведения отражаются на предисловии к предстоящему событию.

Письменная работа состоит из введения, результатов, обсуждения и заключения. Для выявления интертекстуальной специфики в произведениях автора было проанализировано несколько рассказов писателя и роман «Алтайская баллада». В результате исследования были обсуждены текстовые особенности произведений автора.

Ключевые слова: основной текст, дополнительный текст, сон, интертекстуальность, симулякр, мотив, деталь.

A.S.Nurmukhan¹, B.Abdigaziuly¹, G.K.Shakhazhanova²

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

²*K.I. Satbayev Kazakh National Technical University, Almaty, Kazakhstan*

Intertextual feature in the work of Askar Altay

Abstract. Literature is a dynamic phenomenon that is constantly changing and being updated. The change in the literary process is directly related to the socio-cultural life of society. The works of a modern representative of Kazakh literature Askar Altay, who knows how to use the latest innovations in works of art, really require special scientific study. The difference between the author's works is the use of intertextuality in accordance with the storyline. The purpose of the work is to determine the expression of the intertextual feature used by the writer in the works.

Special attention in the writer's work is paid to the issue of the peculiarities of the way of thought transmission. The author rationally uses intertextuality in the transmission of the main idea. Concretizes the content of thought by integrating pre-existing legends into the main storyline. Based on the integration of a real-life event into the content of the work, the author throws new thoughts to the reader, contributes to the reader's acquisition of new knowledge.

Another special motif in the author's work is the way of seeing dreams. In the works of Askar Altay, the motif of dreams is used as an artistic method of conveying the truth, giving the hero a vision, guiding the hero. The way of seeing dreams in a work of art gives a new character to the development of the content of the work. The dreams of the heroes of the work are reflected in the preface to the upcoming event.

The written work consists of an introduction, results, discussion and conclusion. To identify the intertextual specificity in the author's works, several short stories of the writer and the novel "Altaydyn alkyzyl modagayy" were analyzed. As a result of the research, the textual features of the author's works were discussed.

Keywords: main text, additional text, dream, intertextuality, simulacrum, motive, detail.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрмұхан Ә.С. – 1-ші курс докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Әбдіғазилұлы Б. – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Шахажанова Г.К. – PhD, аға оқытушы, Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан.

Nurmukhan A.S. – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Abdigaziuly B. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Shaxazhanova G.K. – PhD, Senior Lecturer, K.I. Satbayev Kazakh National Technical University, Almaty, Kazakhstan.

Г.С.Умарова

Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Казахстан, Уральск

E-mail: umarova_1959@mail.ru

Образ главного героя в романе «Евгений Онегин» А.С.Пушкина в рецепции Абая: психологизм в стиле поэтов

Аннотация. В статье исследуется проявление психологизма при создании А.С.Пушкиным образа главного героя в романе «Евгений Онегин». Рассматривается сохранение этого же метода казахским классиком Абаям при переводе отрывков «Письмо Татьяны к Онегину», «Письмо Онегина Татьяне» из романа на казахский язык. Творческий перевод иноязычным поэтом дополнен своим вариантом видения конца жизненного пути пушкинского героя из романа в стихах. Казахским поэтом создано «Предсмертное письмо Онегина». Такое же отсутствует в сюжете пушкинского оригинала. Мотивируется создание варианта «Предсмертное письмо Онегина» Абаям Кунанбаевым. Проблемы переводов Абаям отрывков из пушкинского произведения в отечественном литературоведении исследованы до этого А.С.Калмурзаевым, К.Жумалиевым, Ш.Елеукеновым, С.Фомичёвым, Г.Бельгером.

Нами рассматривается абаевская рецепция пушкинского героя, влияние на казахского поэта художественного стиля Пушкина при отображении обыденного конфликта и психологии, порожденных воздействием среды и социальных отношений, взаимоотношений между мужчиной и женщиной. Акцентируется внимание читателя на особенности социально-исторического развития казахского общества, национальной картины мира, индивидуального таланта акына.

Анализируется общее и индивидуальное в психологическом отображении, воспроизведении образа Онегина в художественном стиле А.С.Пушкина и Абая Кунанбаева.

Предполагается, что сравнение художественных стилей двух классиков будет способствовать познанию творческой индивидуальности, неповторимости казахского гения и его места в общем развитии литературы, национальной и мировой.

Ключевые слова: роман в стихах, психологизм в произведении, творческий перевод, художественный стиль.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-169-178>

Введение. Теоретическую основу данного исследования составляет рассмотрение психологизма, то есть способности поэтов русской и казахской классической литературы Александра Сергеевича Пушкина (1799-1837) и Абая Ибрагимулы Кунанбаева (1845-1904) по восприятию многообразия внутреннего мира литературного героя, их талант изобразить его художественным словом, описать процесс эволюции эмоций и

размышлений, страданий и попытки разобраться в себе (Есин, 1988). Нами исследуется психологизм в художественном стиле поэтов двух национальных литератур. По нашему мнению, проявление психологизма отмечено в художественном стиле А.С.Пушкина при создании образа главного героя в романе «Евгений Онегин» (1830) и сохранен этот стиль при переводе эпизодов из романа на казахский язык Абаям Кунанбаевым.

О психологизме как междисциплинарном явлении упоминается в статье «Психология и литература: междисциплинарные отношения» (Розмари Консейн душ Сантуш; Жоау Камило душ Сантуш; Хосе Апересидо да Силва, 2018: 767-780). Говоря о психологизме в художественном тексте, нужно напомнить, что для ученых, занимающихся психологией как наукой, важны «наблюдения, которые можно воспроизвести», а для автора повести, романа, любого художественного текста важны «анalogии, метафоры и, возможно, намеренная двусмысленность» (Рассела, 1964: 551). И всё же и тот, и другой пытаются вникнуть в суть эволюции «своих героев, реальных/вымышленных», встречающихся «в жизни или в сюжете». В итоге и психолог, и писатель приобретают, по мнению Рассела, знания по психологии автора, психологии творческого процесса, по изучению поведения героя и по реакции на литературу.

В контексте данного исследования исходим из мысли, согласно с видением А.Есина, о способностях писателя, поэта ярко и образно, подробно и живо описать душевные движения, объяснить тайны, тонкости внутреннего мира героя созданного ими произведения. При этом авторы владеют умением изображать жизнь героя в многообразии и противоречии его характера, не однолинейно. На психологическое изображение героя влияет восприятие писателем, поэтом неповторимости, индивидуальности человеческой личности. По Есину, такая способность считается одним из немногих секретов мастерства авторов художественного произведения (Есин, 1988: 5). Психологизм используется нами также и как использование взаимосвязи и динамики скрупулезно индивидуализированного воспроизведения переживаний персонажа (Поспелов, 1983:128).

Методы и материалы. При исследовании применены основные положения теоретического осмысления термина «психологизм» в литературоведении. Проведен филологический анализ психологизма как одного из художественных средств поэтики

романа в стихах «Евгений Онегин». Тем же методом изучены переводы эпизодов из пушкинского оригинала казахским поэтом на родной язык. Использован сравнительно-исторический метод при сопоставительном рассмотрении проявления психологизма как скрупулезно индивидуализированного воспроизведения переживаний персонажа в художественном стиле каждого из поэтов в процессе создания оригинального и творчески переведенного художественного текста.

Исследование. Пушкин сознательно раскрывает свое отношение к главному герою, свою оценку к его действиям и поступкам уже в начале романа: «Онегин, добрый малый...».

Многогранный характер Онегина Пушкина проявляется не только через сообщения о становлении и формировании характера героя, но и через его поступки и действия. Автором романа художественно воспроизведена живая, многогранная, противоречивая личность через непосредственный показ его эмоциональных порывов и рассуждений. С самого начала романа герой, отправляясь в деревню к умирающему дяде, выражает чувство скуки от предстоящего ухода за ним:

Но, боже мой, какая скука
С больным сидеть и день, и ночь,
Не отходя ни шагу прочь! (Пушкин,
Глава I).

Подобных примеров проявления внутреннего мира Онегина в романе немало. Психологизм при изображении внутреннего мира героя Пушкиным используется через ответ на письмо Татьяны, когда он хладнокровно «учит» юную героиню владеть своим чувством; через свое письмо Татьяне в конце романа, вернувшись из путешествия, когда застаёт ее уже состоявшейся дамой светского общества.

Впервые роман «Евгений Онегин» на казахский язык переводится Абаем Кунанбаевым (1845-1904) выборочно. Им были переведены из I главы X, XI и шесть строк XII строфы, представляющих главного героя. Абаем эти эпизоды названы

как «Онегиннің сипаты» («Представление Онегина»), где в оригинале Пушкиным дается психологическая характеристика героя. Абаем почти сохранена не присущая казахской поэзии «онегинская строфа». Казахскому поэту удалось «пересоздать» пушкинский психологический портрет героя, умение Онегина «рано лицемерить» (Пушкин, Глава I) / «жасынан... сыр бермеген» (Абай, 2005). Абаем переданы все манеры поведения молодого Онегина, кроме качества в оригинале «порой / Блистал послушною слезой!». У Абая: «Қамыққансыр, қайғырып, орны келсе» (порой не понимающий, сочувствующий—Пер.Г.У.).

Вариант перевода Абаем «Письма Татьяны» с оригинала в 68 строк на казахском языке представлен 76 строками с сохранением хладнокровного «нравоучения» Онегиным героини. Сохранились два варианта абаевского перевода «Письма Татьяны»: «Онегиннің Татьянаға жауабы» («Ответ Онегина Татьяне») и «Онегин сөзі» («Слово Онегина»). В обоих вариантах нам интересно стремление героя «учить» юную Татьяну жизни. В оригинале Онегин, считающий себя разочарованным в любви, говорит о своем отношении к Татьяне как старшего опытного брата, советует ей «властвовать собой». То же психологическое состояние героя в этом эпизоде описано адекватно в обоих абаевских вариантах. Только в казахском переводе Онегин советует Татьяне забыть его и выйти замуж.

Пушкинский герой сравнивает влюбленность юной девушки с деревцем, меняющим листы «с каждою весною», абаевский Онегин сопоставляет младую деву с ежегодно обновляющимся деревцем, с красным цветком. В контексте данного исследования значимы изображения психологического состояния героя, его восприятие женской души и понимание жизни, столь тонко описанные Пушкиным и мастерски представленные в ином языке переводчиком Абаем. В то же время, можно сказать, что в этом эпизоде русский и казахский поэты как бы участвуют в обсуждении вопроса: что же такое любовь с точки зрения мужчины и женщины.

Как элемент психологизма «извне» русским классиком в романе изображается обстановка, окружающая Онегина, влияющая на его настроение. Так, читатель, прочитав историю знакомства и общения героя с молодым поэтом Ленским, с его отношением к Ольге, понимает мотивацию поступков, рассуждений самого Онегина о прибывшем из-за границы соседе, их взаимоотношений. Или же, благодаря мастерству, таланту автора романа изображать окружающий героя обстановку, можно понять, почему Онегин, находясь в деревне, где ему казалось, что его ожидает скука, задумал внести новшества в скучную помещную жизнь: *Задумал наш Евгений/Порядок новый учредить./В своей глуши мудрец пустынный,/Ярем он барщины старинной/ Оброком легким заменил...* (Пушкин, Глава II). В абаевском стиле пушкинское отображение психологизма через отображение обстановки, в которой пребывает герой, отсутствует.

Неоднократно описывается Пушкиным внутренний монолог героя, его самоанализ своих поступков. Получив письмо-признание Татьяны, *Онегин живо тронут был:/Язык девических мечтаний/ В нем думь роет возмутит;* (Пушкин, Глава IV).

Анализ эпизодов изображения внутреннего мира главного героя Пушкиным убеждает в том, что психологизм выступает как прием, метод показа неоднозначного, противоречивого, живого образа Онегина. Психологизм как одна из ярких черт художественного стиля русского писателя в романе проявился через непосредственный показ его эмоциональных порывов и рассуждений, его внешний вид, окружающую обстановку, письмо, восприятия собеседников, других героев.

Рассмотрим далее, каким образом пушкинский психологизм при изображении внутреннего мира Онегина в романе-оригинале был сохранен в переводном варианте на казахский язык Абаем. Рассуждая о психологизме при передаче образа Онегина в казахском переводе, мы будем говорить о влиянии А.С.Пушкина на особенности таланта Абая как художника слова и о рецепции им романа в стихах.

Проблема рецепции Абаем неоднократно освещался литературоведами. Мы же попробуем суммировать результаты ранее проведенных исследований, высказать свои гипотезы по данной проблеме влияния на становление и развитие творческого феномена казахского классика.

Говоря о влиянии на становление Абая как поэта, акына, мы будем понимать в согласии с В.М.Жирмунским (Жирмунский, 1960) влияние как традицию поэтических приемов. В богатом и сложном, а иногда в исторически противоречивом наследии великих классиков прошлого, принадлежащих к разным литературным направлениям и различным социальным группам, писатели в разные исторические эпохи находили те или иные аспекты и элементы, отвечающие актуальным задачам современности, помогая найти их решения.

Полагаем, что и Абаю в переломный момент в истории казахского народа, когда возник конфликт между личностью и обществом, поэзия русской литературы, прежде всего, поэтический опыт Пушкина и Лермонтова, а через них классиков мировой литературы, Байрона и Гете, способствовали совершенствованию акыном изображения внутреннего мира переживаний личности. Под влиянием поэтического опыта классиков русской и мировой литературы Абай отображает обыденный конфликт и психологию, порожденные воздействием среды и социальных отношений, взаимоотношения между мужчиной и женщиной. Впервые в истории казахской литературы Абай открывает внутренний, полный противоречий, тайный мир женщины и мужчины.

Предполагается, что сравнение творчества Абая с творчеством Пушкина, с его влиянием на художественный стиль казахского поэта, учитывая литературные, национальные и международные традиции, будет способствовать познанию творческой индивидуальности, неповторимости казахского гения и его места в общем развитии литературы, национальной и мировой. Всякое литературное влияние, по Жирмунскому, связано с социальной

трансформацией заимствованного образа, адаптированного своеобразием национального характера в определенное историческое время, к национальным литературным традициям, к идейному и художественному стилю заимствующего автора.

Перенос «чужого» в новую среду ведет не к искажению образца, а к возникновению нового и иного легитимного феномена. Влияние чужого элемента, по Гердеру и впоследствии и по Веселовскому, всегда обусловлено уровнем той среды, на которую он воздействует, и готовностью той среды к восприятию «чужого». Срабатывает так называемый «культурный закон» – «двойственность образовательных элементов» (т.е. свое и чужое») (Веселовский, 1989).

Затрагивая проблему влияния на творческую личность Абая Пушкина, мы говорим и о рецепции, понимаемой как категория рецептивной эстетики теории литературы. Она доказывает зависимость характера авторской рецепции от конкретной исторической эпохи, национальной культуры и индивидуальных особенностей реципиента. Рецепция социокультурных явлений происходит за счёт восприятия культурного наследия, в частности, произведений русской классической литературы. В связи с этим художественные тексты русской литературы в переводе на казахский язык становятся фактом отражения не только авторов оригиналов, но и тех, кто совершил эти переводы. Рецепция переводчика выступает своеобразной формой реакции писателя, в нашем случае, первого казахского акына.

В итоге, рецепция – комплекс идейно-художественных представлений, выражающих отношение автора к реалиям современной ему действительности. В контексте статьи о рецепции казахского акына на произведения русского классика, его метода, приема психологизма, попытаемся изложить мысль о том, что, согласно Р.Яуссу: «сочинение – это раздражитель, который у каждого читателя возбуждает море мыслей и эмоций, обусловленных его опытом». Яусс (1921-

1997) подчеркивает, что «множественные переживания никогда не совпадают с переживаниями автора» (Яусс, 1967). В рамках рецептивной эстетики попробуем на переводы русской классической литературы на казахский язык взглянуть как на проблему художественной коммуникации, как на теоретическое осмысление художественного восприятия.

В рамках рецептивной эстетики можно мотивировать перевод повести «Метель» А.С.Пушкина Шакаримом Кудайбердыевым на казахский язык поэмой, стихотворной формой, т.е. казахский поэт использовал сюжет пушкинского текста, но изменил жанр произведения, столь привычный для казахского читателя того времени.

В рецептивной эстетике, по утверждению В.Изера, «произведение напоминает арену, где читатель и автор участвуют в игре воображения», «потенциальный текст неизмеримо больше, чем любая его индивидуальная реализация» (Изер, 1970). Исходя из мысли, что авторская рецепция осуществляется исходя из реалий современной писателю действительности, жизненного и духовного опыта реципиента, обращения его к художественным текстам. Итак, в общей сложности из русской классической литературы казахским поэтом переведено свыше 50-ти произведений (Жумалиев, 2010). «Письмо Татьяны» из романа на казахский язык Абаем было переведено в 1887-1889 годах. К своему переводу Абай сочиняет музыку. Оно становится любимым музыкальным произведением казахской молодежи.

Полагаем, что причины обращения казахского классика к пушкинским шедеврам продиктованы тем, что его привлекала чистота души Татьяны, мастерство Пушкина в передаче тончайших и сокровенных движений не только женской души, но и мужского внутреннего мира. Соглашались с мнением А.С.Калмурзаева, утверждавшего, что «великий казахский поэт ценил красоту человеческой души и любовался ею...». Абай, будучи ценителем и поклонником истинной красоты человека, главным критерием в оценке людей считает человечность. Он всегда отстаивал

истинную красоту людей, полную гармонии формы и содержания, единство внутренних и внешних качеств человека. Так же и в оценке женской красоты Абай на первый план выдвигает внутреннее содержание человека, которое отражается в его характере, в его отношении к окружающей действительности» (Калмырзаев, 1979).

По нашим же наблюдениям, творческое переложение «Письма Татьяны Онегину» Пушкина, а не всего романа «Евгений Онегин» Абаем продиктовано интересом к богатому внутреннему миру героини, к ее интуитивной мудрости, понимающей психологическое состояние Онегина, который страдает одиночеством в душе, не воспринят окружающими и не востребован временем. В образе Татьяны казахским поэтом замечен архетип женского образа. Сюжет трагической любви, подобный любви Татьяны, затем и Онегина к ней, был знаком Абаю по народному фольклору. По многовековой традиции лиро-эпических поэмов («Козы-Корпеш и Баян-Слу», «Кыз Жибек» и др.), традиционных каим-айтысов (поэтические состязания между жигитом и девушкой), жанра песенного фольклора – жар-жар (свадебные обрядовые песнопения). Все же, пушкинский образ Татьяны привлек Абая ее смелостью говорить о своей любви.

Мудрость Татьяны, привлекавшей внимание Абая, подметил и исследователь Фомичёв С.А. (Фомичёв, <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=291>). Он считает, что, перелагая по-казахски «Письмо Татьяны», Абай «усугубляет сложность процесса взаимодействия культур». Объясняет свои умозаключения Фомичев С.А. тем, что в ее поступке Абай увидел созвучие поступков героинь казахских лиро-эпических поэмов, способных постоять за своё счастье, за счастье любимого. Тем самым, Фомичев в восприятии образа Татьяны Абаем замечает обоюдный характер культурных влияний.

Можно ко всему этому добавить, что переложение «Письма Татьяны» А.Пушкина Абаем произвело такой же фурор среди поклонников поэзии в казахской среде, как и первая в русской литературе XVIII века сентиментальная повесть Н.Карамзина. О том свидетельствует

воспоминание А.Бестужева-Марлинского: «Карамзин привёз из-за границы полный запас сердечности, и его «Бедная Лиза», его чувствительное путешествие... вскружил всем головы». Ведь Абай, благодаря русскому классику, впервые в казахской литературе открыл тайный мир женской души. Кроме этого, Абай впервые в поэзии казахской литературы, по результатам наших исследований, вводит жанр письма. В итоге Абаем было написано в этом жанре произведение «Әбдрахманға Кәкітай ағынан хат» («Письмо Какитая Абдрахману», 1892-1893 – *Перев.Г.У.*) (Абай, 2005:114).

Мы же склонны еще думать, что переводы эпизодов из пушкинского романа продиктованы близостью душевного состояния одинокой личности Онегина мировосприятию уже состоявшегося поэта Абая, испытавшего разочарование, одиночество творческой личности. Первоначально из оригинала Пушкина Абаем были переведены эпизоды: «Представление Онегина»/ «Онегиннің сипаты («Жасынан түсін билеп, сыр бермеген»); «Письмо Татьяны Онегину»/ «Татьянаның Онегинге жазған хаты («Амал жоқ – қайтпим білдірмей»); «Ответ Онегина Татьяне» / «Онегиннің Татьянаға жауабы» («Таңғажайып бұл қалай хат»); «Монолог Онегина»/«Онегиннің сөзі («Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін»); «Письмо Онегина Татьяне» / «Онегиннің Татьянаға жазған хаты («Құп білемін, сізге жақпас»); «Слово Татьяны»/ «Татьяна сөзі» («Тәңірі қосқан жар едің сен»); «Монолог Ленского»/«Ленскийдің сөзінен», («Барасың қайда, қайда болмай маған»).

Творческий перевод пушкинского шедевра Абай заканчивает созданием своей версии «Онегиннің өлердегі сөзі»/ «Предсмертное слово Онегина», где лирический герой объясняет трагичность своей судьбы, размышляет о роли любви в жизни человека. «Предсмертное слово Онегина», созданное казахским акыном, по нашему глубокому убеждению, явилось продолжением диалога с Пушкиным о сути жизни неординарной личности, не востребованной временем и обществом. Абаевский вариант последних дней

Онегина, не существующий в пушкинском оригинале, напоминает версию переосмысления русским поэтом образа Дон Жуана или героя в стихотворении «Анчар». Их архетипы существовали в мировой литературе до Пушкина.

Влияние поэтического опыта Пушкина на Абая и рецепция второго в качестве читателя и творческой личности проявились в своеобразной форме реакции поэта как комплекс идейно-художественных представлений, выражающих отношение акына к реалиям современной ему действительности. Благодаря изучению пушкинского опыта Абай впервые в своей родной национальной литературе обращается к психологизму как художественному методу. Произведение «Евгений Онегин» Пушкина стал «ареной» для Абая, где читатель (Абай) и автор (Пушкин) «участвуют в игре воображения». Поэтому Абай сочиняет свой вариант конца жизни пушкинского Онегина, которого нет в оригинале. Казахский акын пишет стихотворение «Онегиннің өлердегі сөзі» («Предсмертное письмо Онегина», 1887-1889 – *Перев.Г.У.*), состоящее из 4-х строф. В нем герой повествует о своей любви к любимой и любящей женщине, которая сумела победить свои чувства разумом, отвергнув его, любимого. Онегин Абая выбирает смерть, так как жизнь без любви, к тому же, когда уже нет любящих его отца и матери, бессмысленна. По восприятию Абая глубокое чувство любви в жизни человека наполняет, скрашивает ее смыслом.

Результаты. В итоге соприкосновение с поэтическим опытом Пушкина способствовало Абаю созданию образа трагической личности, отражающей судьбу самого поэта и талантливого сына Абдрахмана, рано ушедшего из жизни. Психологизм Пушкина в образе Онегина сохранен Абаем при передаче внутреннего голоса, размышлений, самоанализа персонажа. Так же, как и казахские литературоведы, допускаем мысль о том, что роман в стихах Пушкина заинтересовал Абая не как энциклопедия русской жизни, а образом неординарной, противоречивой личности главного героя, невостребованного жизнью.

Вольные переводы из «Евгения Онегина» передают пафос романа точно и полностью, поэтому цикл из восьми стихотворений воспринимается как самостоятельное цельное произведение. Эпистолярное произведение Абая, созданное на основе перевода «Евгения Онегина», по Ш.Елеукинову, можно считать первым произведением в казахской литературе, созданном в жанре романа (Елеукинов, 1999:228).

«Неизбывную тягу к творчеству Пушкина» в зрелом возрасте Абая посвоему истолковывает казахстанский прозаик, переводчик, публицист Герольд Бельгер (1934 – 2015). По Бельгеру, Абай выбирает тщательно из «энциклопедии русской жизни» доступные казахскому читателю конца XIX века с точки зрения эстетики и воспитания фрагменты и мотивы. Переводы Абая, то точные, то вольные, то следующие оригиналу, то с некоторыми отклонениями, «оправданные восприятием степняка», стали шедевром казахского поэтического искусства и мгновенно распространились по всей степи, как кровно близкое, национальное творение» (Бельгер, 2001).

Переводы произведений А.Пушкина Абаем в большинстве своем сохраняют изобразительные средства оригинала, – пишет исследователь К.Жумалиев (Жумалиев, 2010). Исследователем подчеркивается, что в «Описании Онегина» в казахском варианте Абаем соблюдено количество строк и строк оригинала.

Мы же придерживаемся мнения, что Абай не ставил себе задачу дословного перевода эпизодов из пушкинского романа. Казахскому поэту не это было столь важно, его увлекал художественный мир русского классика, картина мира человека иной национальной культуры, но созвучные мыслям, взглядам, миропониманию самого акына. Они тесно связаны с характером авторской рецепции от конкретной исторической эпохи, национальной

культуры и индивидуального стиля самого Абая.

Исследовав переводы Абаем Кунанбаевым выбранных им оригинальных художественных текстов Пушкина на казахский язык, можно сказать, что казахского классика в них увлекали отзвуки его душевному состоянию, его творческим поискам. Все же именно поэтический опыт Пушкина более всего способствовал обогащению художественного стиля Абая традицией поэтических приемов, впервые применить психологизм как отображение обыденного конфликта и психологии, порожденных воздействием среды и социальных отношений, взаимоотношений между мужчиной и женщиной.

Выводы. Художественные тексты Пушкина «возбудили море мыслей и эмоций» у казахского классика Абая. Восприятие «чужого» у Пушкина Абаем помогло ему задействовать так называемый «культурный закон» – «двойственность образовательных элементов», обогатив не только свой стиль приемом психологизма, но и всю казахскую литературу. Абаевский психологизм при отображении образа Онегина на казахском языке передан через показ его эмоциональных порывов и рассуждений, письмо, восприятие собеседника. Абаевское «Предсмертное письмо Онегина» отражает психологию автора как реципиента, психологию его творческого процесса, психологию поведения героя и реакцию воспринимающей казахской литературы на произведение классической русской литературы.

Благодаря Абаю Кунанбаеву «Письмо Татьяны к Онегину» стало «шедевром казахского поэтического искусства». Переводы отрывков Абаем из романа «Евгений Онегин» А.С.Пушкина можно назвать диалогом двух поэтов о смысле жизни талантливой личности, об его одиночестве, об его неустрашимости обществом, о понимании любви женщиной и мужчиной.

Список литературы

1. Rosemary C. S., João C. S., José A. S. Psychology of literature and literature in psychology. *Temas em Psicologia*. – 26 (2), 2018. – P. 767-780 – URL: <https://doi.org/10.9788/TP2018.2-09Pt> (accessed: 10.01.2021).
2. Russell, D. H. (1964). Psychology and literature. *College English*, 25(7),551-553. Retrieved from – URL: <http://www.jstor.org/stable/373246> (accessed: 10.01.2021).
3. Есин А.Б. Психологизм русской классической литературы. – М.: «Просвещение», 1988. – 176 с.
4. Введение в литературоведение: учебник для филологических специальностей университетов / Пospelов Г.Н., Николаев П.А., Волков И.Ф., Хализев В.Е. и др. / Под ред. Г.Н.Пospelова. – 2-е изд., доп. – М.: «Высшая школа», 1983. – 327 с.
5. Евгений Онегин. А.С.Пушкин– URL: <https://ilibrary.ru/text/436/p.2/index.html> (дата обращения: 09.11.2020)
6. Жирмунский В.М. Проблемы сравнительно-исторического изучения литератур. – Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т.ХІХ. Вып.3. – М., 1960. – С. 177-186.
7. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: «Высшая школа», 1989.
8. Jauss H.R. *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*. – Konstans, 1967 – URL: [uchebnikirus.com > literatura > retseptivna_estetika](http://uchebnikirus.com/literatura/retseptivna_estetika) (accessed: 10.01.2021).
9. Iser W. *Appellstruktur der Texte: Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*. – Konstans, 1970 – URL: [uchebnikirus.com > literatura > retseptivna_estetika](http://uchebnikirus.com/literatura/retseptivna_estetika) (accessed: 10.01.2021).
10. Жумалиев К. Абай аудармалары және оның тілі // Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Т.2. – Орал: «Ағартушы», 2010. – 392 б.
11. Калмырзаев А.С. Эстетическое в творчестве Абая. – Алма-Ата, 1979. – 160 с.
12. Фомичев С.А. Пушкин и Абай – URL: <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=291> (дата обращения: 09.10.2020).
13. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1: Олеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы. – 2005. – 296 б.
14. Елеуқенов Ш. Сұлулыққа іңкәрлік. / Толғау-эссе, хикая, әңгіме, пьесалар, әдеби сын-зерттеулер. - Алматы: «Білім», 1999.
15. Бельгер Г. Тихие беседы на шумных перекрестках. Эссе. – Алматы: Изд-во «Арысь», 2001. – 258 с.

References

1. Rosemary C. S., João C. S., José A. S. Psychology of literature and literature in psychology. *Temas em Psicologia*. – 26 (2), 767-780 (2018). Available at: <https://doi.org/10.9788/TP2018.2-09Pt> (accessed: 10.01.2021).
2. Russell D. H. Psychology and literature. *College English*, 25(7), 551-553 (1964) Retrieved from. Available at: <http://www.jstor.org/stable/373246> (accessed: 10.01.2021).
3. Esin A.B. *Psihologizm russkoj klassicheskoj literatury* [Psychologism of Russian classical literature] («Prosveshchenie», Moscow, 1988, 176 p.). [in Russian]
4. Pospelov G.N., Nikolaev P.A., Volkov I.F., Halizev V.E. and others. *Vvedenie v literaturovedenie: uchebnik dlja filologicheskikh special'nostej universitetov* [Introduction to literary criticism: textbook for philological specialties at universities]. Ed.: G.N.Pospelov. 2nd ed., supplemented («Vyssh.shkola», Moscow, 1983, 327 p.). [in Russian]
5. Evgenij Onegin. A.S.Pushkin [Evgeny Onegin. A.S. Pushkin]. Available at: <https://ilibrary.ru/text/436/p.2/index.html> (accessed: 09.11.2020). [in Russian].
6. Zhirmunsky V.M. *Problemy sravnitel'no-istoricheskogo izuchenija literatur* [Problems of comparative historical study of literature], *Izvestija AN SSSR. Otdelenie literatury i jazyka* [News of the USSR Academy of Sciences. Department of Literature and Language], 3 (19), P.177-186 (Moscow,1960). [in Russian]

7. Veselovsky A.N. Istoricheskaja pojetika [Historical poetics]. («Vyssh.shkola», Moscow, 1989). [in Russian].
8. Jauss H.R. Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft. – (Konstanz, 1967). Available at: uchebnikirus.com › literatura › retseptivna_estetika (accessed: 10.01.2021).
9. Iser W. Appellstruktur der Texte: Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa. – Konstanz, 1970 – URL: uchebnikirus.com › literatura › retseptivna_estetika [in English].
10. Zhumaliev K. Abaj audarmalary zhane onyn tili [Abay's translations and his language], Kazak Qazaq adiebiet tarihynda maseleleri zhane Abaj poezijasynyn tili [Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abai's poetry]. Vol.2. («Agartushy», Ural, 2010, 392 p.). [in Kazakh]
11. Kalmyrzaev A.S. Jesteticheskoe v tvorchestve Abaja [Aesthetic in Abai's works] (Alma-Ata, 1979, 160 p.). [in Russian]
12. Fomichev S.A. Pushkin and Abai [Pushkin and Abai]. Available at: <http://abai.kaznu.kz/rus/?p=291>(accessed: 09.10.2020). [in Russian].
13. Abaj (Ibrahim) Kunanbayuly. Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy [Abay (Ibrahim) Kunanbayuly. Complete two-volume collection of his works]. Tom 1. Olender men audarmalar [Volume 1: Poems and translations] («Zhazushy», Almaty, Writer, 2005, 296 p.). [in Kazakh]
14. Eleukenov Sh. Sululykka inkarlik [Lust for beauty], Tolgau-jesse, hikaja, әngime, p'esalar, әdebi syn-zertteuler [Writing-essays, stories, stories, plays, literary reviews] («Bilim», Almaty, 1999). [in Kazakh].
15. Belger G. Tihie besedy na shumnyh perekrostkah [Quiet conversations at noisy intersections]. Essay (Publishing House "Arys", Almaty, 2001, 258 p.). [in Russian].

Умарова Г.С.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан

А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» романындағы басты кейпкер бейнесі Абай қабылдауында: ақындардың стиліндегі психологизм

Аңдатпа. Мақалада А.С.Пушкин «Евгений Онегин» романындағы басты кейпкердің бейнесін жасаған кездегі психологизмнің көрінісі қарастырылады. Роман тарауларын «Письмо Татьяны к Онегину», «Письмо Онегина Татьяне» қазақ тіліне аударуда қазақтың классигі Абайдың да сол әдісті сақтауы зертелді. Шетелдік ақынның романдан шығармашылық аудармасы Пушкиннің кейіпкерінің өмір жолының соңы туралы пайымдауының өзіндік нұсқасымен толықтырылған. Қазақ ақыны «Онегиннің өлердегі сөзі» («Предсмертное письмо Онегина») деген хатты жазады. Бұл Пушкиннің түпнұсқасының сюжетінде жоқ. Абай Құнанбаевтың «Онегиннің өлердегі сөзі» («Предсмертное письмо Онегина») нұсқасын жасауы түсіндіріледі. Пушкин шығармаларынан үзінділерді Абай аудармасының отандық әдебиеттанудағы мәселелерін бұған дейін А.С.Қалмұрзаев, Қ.Жұмалиев, Ш.Елеуқенов, С.Фомичев, Г.Бельгер зерттеген.

Біз Абайдың Пушкин кейіпкерін қабылдауын, Пушкиннің көркемдік стилінің қазақ ақынына әсерін қоршаған орта мен қоғамдық қарым-қатынастардың, еркек пен әйелдің қарым-қатынасының әсерінен туындаған күнделікті тартыс пен психологияны көрсетуде қарастырамыз. Оқырман назары қазақ қоғамының әлеуметтік-тарихи даму ерекшеліктеріне, дүниенің ұлттық суретіне, ақынның дара талантына аударылады.

А.С.Пушкин мен Абай Құнанбаевтың көркемдік стиліндегі Онегин бейнесін психологиялық көрсетудегі жалпы және жеке тұлға талданады.

Екі классиктің көркемдік стильдерін салыстыру қазақ кемеңгерінің шығармашылық даралығын, бірегейлігін және оның ұлттық және әлемдік әдебиеттің жалпы дамуындағы орнын танып-білуге ықпал етеді деген болжам айтылады.

Түйін сөздер: өлеңмен шығарған роман, әдебиеттегі психологизм, шығармашылық аударма.

G.S.Umarova

Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan

The image of the main character in the novel Evgeny Onegin by A.S.Pushkin in the reception of Abai: psychologism in the style of poets

Abstract. The article examines the manifestation of psychologism when A.S. Pushkin created the image of the protagonist in the novel Evgeny Onegin. The preservation of the same method by the Kazakh classic Abay when translating the excerpts Tatyana's Letter to Onegin, Onegin's Letter to Tatyana from the novel into the Kazakh language is considered. The creative translation by a foreign poet is supplemented by his own version of the vision of the end of the life path of the Pushkin hero from the novel in verse. Kazakh poet created Onegin's Dying Letter. This is absent in the plot of Pushkin's original. Motivated by the creation of a variant of Onegin's Dying Letter by Abai Kunanbaev. The problems of Abai's translations of excerpts from Pushkin's works in domestic literary criticism were studied before by A.S. Kalmurzaev, K Zhumaliev, Sh. Eleukenov, S. Fomichev, G. Belger.

We consider Abay's reception of Pushkin's hero, the influence of Pushkin's artistic style on the Kazakh poet when displaying the everyday conflict and psychology generated by the influence of the environment and social relations, the relationship between a man and a woman. The reader's attention is focused on the features of the socio-historical development of the Kazakh society, the national picture of the world, the individual talent of the akyn.

The general and individual in the psychological display, reproduction of the image of Onegin in the artistic style of A.S. Pushkin and Abai Kunanbaev are analyzed.

It is assumed that the comparison of the artistic styles of the two classics will contribute to the knowledge of the creative individuality, the uniqueness of the Kazakh genius.

Keywords: novel in verse, psychologism in a work, creative translation, artistic style.

Сведения об авторе:

Умарова Г.С. – доцент кафедры русской филологии, Западно-Казахстанский университет им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан.

Umarova G. S. – Associate Professor, Department of Russian Philology, Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan.

Фольклордағы синкреттілік: жанр және термин (А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» негізінде)¹

Аңдатпа. Алаштың рухани көсемі, ғалым Ахмет Байтұрсынұлын әдебиет және фольклор терминдерінің негізін қалаушы деп білеміз. Ғалымның «Әдебиет танытқышы» кітабы – қашанда өзінің ғылыми күшін жоймайтын, өзектілік әлеуеті төмендемейтін құнды еңбек. Бұл еңбекті қараған сайын жаңа концепциялық ой түйіндерін жасауға болады және кітаптың әр тарауы, әр бөлімі, тіпті ондағы әрбір терминдік ұғым тұтас бір ғылыми жұмысқа өзек болатындай талдау жұмысына сұранып тұрады. Бұл мақалада ғалым Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» еңбегіндегі фольклор терминдері және олардың бүгінгі түркі халықтарындағы интерпретациясы сөз болады. Ғалымның аталған еңбегіндегі «Ермектеме» тарауында берілген «ертегісімек» ұғымын саралауға талпыныс жасалады. Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұлы терминдері арқылы жанрлық дифференциациядағы функционалды принцип негіздері талданады. «Ертегісімек – әпсана» терминдік байланысы және көркем бейне мәселесі сарапталады. Мәтіндік талдау аясында түркілік фольклортану контексіндегі «ертегісімек – әпсана – анекдот» қатынасы тұжырымдалады. Мұндай түйткілді теориялық мәселені сараптау ғылыми мақаланың жаңашылдығымен қатар маңыздылығын да көрсетеді. Жалпы алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының жанрлық ұғымдарды жүйелеу мен ғылыми терминология қалыптастырудағы ұстанымы күні бүгінге дейін өзінің өзектілігін сақтап келеді.

Түйін сөздер: әдебиет, фольклор, фольклортану, «Әдебиет танытқышы» еңбегі, термин, ертегісімек, әпсана.

¹Ғылыми мақала 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР14870415 «Алаш кезеңі әдебиеті: интегративті фольклортану контексті және жаңа ғылыми парадигма» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-179-187>

Кіріспе. Әлемде «фольклор» терминін әр қилы, әр деңгейде түсініп, пайымдайды. Соған сәйкес әр халықта фольклорлық дәстүр жанрларының жүйесі де айтарлықтай өзгешелікке ие. Әр халықта бүкіл әлемдік фольклорға ортақ боп келетін жанрлар бар, бірақ кейбір жанрлар тек аталмыш халықтың болмысына сай болатын айрықша белгілерге ие. Бұл тұрғыда ғалым Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» фольклор мәселелеріне

қатысты төмендегідей жіктелім жасайды: **САУЫҚТАМА; ЕРМЕКТЕМЕ; ЕРТЕГІ, ЕРТЕГІСІМЕК, АҢЫЗ ӘҢГІМЕ** [1, 270 б.].

Бұларды ермек үшін сөйленетін сөздер деп көрсетеді. Ермектеме қатарында басқа да ұғымдар қарастырылады. Бірақ біздің зерттеу нысанымыз «ертегісімек» түсінігі және оған тікелей жанасатын ұғымдар сипаты. Мақсат – прозалық фольклорды құрайтын осы үш терминдік ұғымның интеграциясы арқылы әрқайсысының

жанрлық дифференциациясын көрсету. Сол арқылы ғалымның «ертегісімек» терминін қолданудағы ғылыми позициясын сараптап, бүгінгі фольклор терминдерімен сабақтастығын пайымдау.

Фольклордың жанрлық классификациясы мәселелері қай кезде зерттеу ісінің өзекті нысаны болмақ. Күні бүгінге дейін жауабын күтетін сұрақтар легі де баршылық. Фольклортанушы-теоретик ғалымдар Б.Н. Путилов пен К.В. Чистов фольклор жанрларына аса мән бере отырып, «мәтін – жанр» қатынасы – мәтінді түсінудің басты әрі айқын белгісі» [2, 177 б.]; жанрлар тарихы – олардың тармақталуы, параллель дамуы, қиысуы мен жаңа дифференциациясы тарихы [3, 288 б.] деген пікірлерді ұстанған еді. Кеңестік фольклортану ғылымындағы фольклордың жанрлық классификациясына қатысты алғашқытәжірибелер ХХғасырдыңалғашқы жартысында фольклорлық мәтіндердің тұңғыш басылымдарында пайда болды. Онда шығармалардың реттілігі жүйесіз, түрлі жанр мәтіндері аралас, мәтіндік ұстанымдар сақталмаған. Одан бөлек сол заманның идеологиялық диктат көрінісі фольклорлық материалдардың жарияланым композициясында да байқалды. Мысалы, өлең жинақтарында алдымен стадиялық жағынан ертерек шыққан туындылар емес, кеңестік дәуір жырлары беріліп отырды. Сонымен қатар көпке дейін халық прозасы тек қана «аңыз» және «ертегі» деген түсініктермен берілді. Прозалық фольклордың ертегілік проза және ертегілік емес проза деп бөлініп, оның әрқайсысының жекелеген жанрлық түрлерге жіктелуі өткен ғасырдың 90-жылдарына қарай қолға алына бастады. Бүгінде прозалық жанрларды түрлі контекст аясында қарастырып, әр түрдің теориялық статусын қалыптастыруға қадамдар жасалуда. Мысалы, халықтық проза жанрларын саралауда функционалдық принциптің мәні зор. Өйткені, жанрлық дифференциацияның күрделілігі объективті сипатқа ие және аталмыш туындылардың айтылу ерекшеліктеріне негізделеді: атап айтсақ, аңыздық прозаның сөйлесімдік және жағдаяттық контекстермен өзара тығыз

байланысы, композициялық және стилистикалық канондардың болмауы оның фольклорлық проза ретінде болмысын ашады.

Зерттеу әдістері. А. Байтұрсынұлы еңбегіндегі терминдер талдау нысанына алынып, фольклор жанрларының дифференциациясын, стабилизация және интеграциясын негіздеуде мәтіндік талдау, салыстыру, жинақтау, жүйелеу, қорыту әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау. Әрбір фольклорлық мәтіннің айтылуы коммуникативті актіге негізделіп, коммуникативті оқиғаның бөлшегі болып табылады. Аңыздық проза жанрлары шындыққа бағытталып, елді иландару мақсатын алға тарта отырып, фольклор орындаушыларының түрлі интенциясын іске асырады. Шығарманың баяндалу тәсілі оның жанрлық формасын айқындайды. Әдіс-тәсілдер – көркемдік функцияның көрсеткіші. Ендеше фольклорлық прозаның көркемдік қызметі оның қарапайымдылықтан күрделілікке ойысуын негіздеп, әрбір жанрлық форманың қалыптасуына әкеледі.

Прозалық шығарманың жанр ретінде даралануы оның көркемделу функциясына қарай төмендегідей реттілікпен іске асады:

АҢЫЗ – ӘПСАНА – ЕРТЕГІ.

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышына» көз салатын болсақ, прозалық фольклорға қатысты бұл ұстанымның негізі өткен ғасырдың 20-жылдарында қаланғанын байқаймыз.

Ғалым фольклор терминдерін қалыптастыруда әр туындының (жанрдың) айтылу тәсілін басшылыққа алғанын байқаймыз. Сонымен қатар сауықтама, ермек үшін айту деген қолданыстары қарапайым прозадағы көркемдік деңгейдің артып, танымдық функцияның сауықтық не сейілдік мақсатқа ауысуына қарай жүйелену нәтижелері деп пайымдауға болады.

- ЕРТЕГІ

- ЕРТЕГІ

- ЕРТЕГІСІМЕК

- ӘПСАНА

- АҢЫЗ

- АҢЫЗ

Көріп
А.Байтұрсынұлының

отырғанымыздай,
жанрлық

классификациясындағы терминдердің орналасу тәртібі қазіргі ғылыми жүйелену принциптерімен қабысады:

1) бұл, біріншіден, бүгінгі ғылыми көзқарастағы халық прозасының баяндалу тәсіліне лайық қарапайымдылықтан көркемдікке ұласу «үдерісіне» сәйкес болып тұр.

2) екіншіден, екі дәуір терминдерінің бір-бірімен мағыналық байланысы тұрғысынан талдауға ие болатыны «ертегісімек» термині. «Ертегісімек» термині жоғарыда сөз болған «көркемделу үдерісі» бойынша бүгінгі «әпсана» ұғымына сай боп тұр.

Термин сөздердің мән-мағынасы бұл сабақтастықты растай ма?

Ғалым «Ертегісімек деп ертегіге ұқсас, бірақ ертегіден гөрі әдемірек, шынға бейімірек, тұрмысқа жақынырақ, дүниеде болуға ықтималы молырақ түрде шығарылған әңгіме айтылады. Мәселен, «Алдар Көсе», «Жиренше Шешен», «Қожа Насыр», «Атымтай Жомарт» сияқты адамдар турасындағы әңгімелер; мұнда да өтірік көп, бірақ өтірігі қисынды, шынға ұқсас» [1, 270 б.] деп анықтама береді.

Әпсананы айтар болсақ, «Әпсана деп кейде ертеде болған, немесе ойдан шығарылған бір оқиғаны көркемдей баяндайтын шығармаларды айтамыз. Жалпы, әпсана сөзі парсыша ертеке, қиял, мысал, әңгіме жанрларының атауы және әдемі, сұлу, керемет деген мағына береді [4, 156 б.].

Қазіргі ғылыми айналымда орныққан «әпсана» жанры қазақ фольклорында аңыздан гөрі көркем, бірақ көркемдігі ертегіден төмендеу әңгімелер болып саналады. Бұл ретте А.Байтұрсынұлының ертегісімекке берген анықтамасы мен әпсананың атқаратын қызметі өзара байланыс табады. Ендеше Ахмет Байтұрсынұлының аталмыш ұғымы бүгінгі терминдер жүйесіндегі «әпсанаға» сәйкес келіп, ертегілік емес прозаның бір саласы деп пайымдауға негіз бар.

Ғалым «Ертегісімекке» «Алдар көсе, Жиренше, Қожанасыр» туралы сюжеттерді жатқызады. Бұл келтірілген мысалдармен де «ертегісімек» пен «әпсана» арасындағы сабақтастықты дәйектеуге болады деп

ойлаймыз. Әрине, қазір Алдар көсе мен Қожанасырды сатиралық ертегілердің кейіпкерлері ретінде қарастырып жүрміз. Жиренше шешен – аңыздық оқиғалардың қаһарманы болып жүр. Бірақ аңыз бен әпсананың айырмашылығы тек көркемдіктің дәрежесінде болуымен шектелмейді. Сондай-ақ мақаламыздағы талдау жұмысына тірек болып отырған коммуникативті аспект аясындағы жанрлық функцияның көрінісінде де болып отыр. Бұл тұрғыда академик С.Қасқабасов: «Аңыз бен әпсана шығармалары қандай мақсатта айтылады, міне, бұл да – жанрды ерекшелендіретін белгі. Аңыздың мақсаты – бір фактіні, тарихи оқиғаны хабарлап, ол туралы тыңдаушыға мәлімет беру. Демек, аңыздың қызметі (функциясы) – танымдық, мағлұматтық. Ал, әпсананың мақсаты – баяғыда болған, немесе болды деген бір оқиғаны, іс-әрекетті, немесе жағдайды көркемдей баяндау арқылы тыңдаушыға ғибрат беру. Мұнда бас кейіпкерлер дәріптеле суреттеледі, олар көркем бейне деңгейінде көрінеді [4, 156 б.]. Ендеше Алдар көсе, Қожанасыр, Жиренше шешен әпсаналардың кейіпкерлері болуға әбден лайық. Бұл өз кезегінде «ертегісімек-әпсана» байланысын одан әрі растайды.

Жалпы Жиренше шешенге қатысты сюжеттік мотивтер түркі халықтарына ортақ боп келеді. Түрікмен және өзбек әпсаналарындағы Гүли қыздың Мырәлі және Союн сұлтанмен әңгімелесуі қазақ фольклорындағы Алдар-Көсе қызының Жиренше шешенмен сөйлескен тұсымен ұқсас деуге болады.

Мысалы, Әлішер Науаи туралы өзбек фольклорында кең таралған бір сюжет бар. «Бір күні Хүсейн сұлтан Науаидің ғашығы Гүли сұлуды көріп қалады. Ессіз ғашық болып, оған үйленгісі келеді. Науаи секілді уәзірінің сезімін ұқпай, оның өзін Гүлидің ата-анасына құда етіп жібереді. Мұны білген Гүли бәрінен жасырынады. Қанша іздегенмен, сұлу қызды ешкім таба аламайды. Гүлиді табу үшін Науаи өзінің қызметшісін ертіп, бүкіл қала мен ауылды аралайды. Сөйтіп бір топ адам жиналған жерде әдейі бір сылтау тауып, қызметшісін сабай жөнеледі. Мұндай ашудың себебін

сұраған қызметшіге: «Мен қалай айтсам, қызметші солай істеуі қажет!», - деп жауап береді. Жиылған халық байғұс қызметшіні аяғанымен, атақты уәзірдің қылығына қарсы еш әрекет жасай алмайды. Тек күндердің күнінде бір топ адам арасынан бір әйелдің дауысы шығады: «Дұрыс қылдыңыз, мәртебелім! Бұйрықты емес, өз ақылы мен қалауына сай істі орындай білуді үйренгенге дейін ұру керек», - дейді. Осындай мағыналы сөздің негізінде Науаи бұл қыздың Гүли сұлу екенін біледі [5, с. 38]. Атақты түрікмен ғалымы Берді Кербабаяев жинап, жариялаған «Мырәлі» атты жинақта Науаи жөнінде бір сюжет кездеседі. Аңызға сәйкес, Союн сұлтан (Хүсейінсұлтан) мен Мырәлі (Әлішер Науаи) ескі қолжазбаларды ақтарып отырып, Союн сұлтанның әкесінің бір жазбасын тауып алады. Жазбада Хүсейін мен Әлішер туған кезде тағы бір екі қыз баланың дүниеге келгендігі туралы айтылады. Қыздарға деген ынтызарлықтары оянып, екі дос оларды іздеуге бел буады. Сұлтан Хиуа, Ташауыз және басқа қалаларға жарлық жіберуді ұсынады. Бірақ Мырәлі мұны қолдамайды: «Қыз жүрегі өте нәзік әрі сезімтал болады. Байқаусызда жасалған іс-әрекетіңмен оларға жағымсыз әрі жиіркенішті боласың. «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады» демекші бұл қыздардың жан жылуы мен мейіріміне бөлену үшін олардың алдында әділетсіз іс жасау керек. Алайда бұл әділетсіздік ақылгөйліктен туындауы керек», - дейді. Мырәлінің кеңесі сұлтанға ұнайды. Сөйтіп екі есауылға зор денелі жігітті топтанған адам алдында ұруды бұйырады. Ал бұл істі қолдаған кісі болса, оны сарайға әкелуді тапсырады. Қол астындағы жігітті сабаумен біраз жерді аралайды. Бірақ бұл әрекеттеріне ешкімнен қолдау таппайды. Бір күні бір үйдің қоршауының алдында жігітті ұра бастайды. Қоршау артында нан пісіріп жатқан әйел олардың сыртынан бақылап тұрады. Бір кезде шыдамы жетпей, ұрып жатқан есауылдардан мән-жайды сұрайды. Әйел: «Құдайым-ау, тіл алмаса, осылай ұрушы еді. Сендер бұйырған істі орындағаны үшін зәбір көрсетіп жатырсыңдар. Бұл нағыз әділетсіздік қой, - дейді. Алайда анасына нан пісіруге көмектесіп жатқан қызы: «Жоқ, бұл

жерде бәрі дұрыс. Қашанға дейін барлығын нұсқап, айтып отыру керек. Өзіндік сана-сезімімен істеп үйренге дейін ұра беру қажет, - дейді» [6, 24 б.].

Бұл туындылар мен қазақ фольклорындағы Жиренше шешен туралы аңыздардың арасында үлкен сабақтастық жатыр. Сондай аңыздың бірі: «Бір күні қыздар ағаш жинауға барады. Қыздар ағаштарын тастай қашады. Тек Алдар-Көсенің қызы ғана етегімен ағаштарын жауып, далада отыра береді. Мұны көрген Жиренше шешен одан бұл әрекетінің мәнісін сұрайды. Сонда әлгі қыз: «Өзім жауын астында қалсам да, ағаштарым құрғақ болады. Үйге келген соң, сол ағашты жағып, өзім құрғақ боламын», - дейді. Жиренше шешен қыздың ақылына риза болады. Бірақ аты-жөнін сұрамайды. Күндердің күнінде Жиренше ұлын үйлендірмекші болып, әлгі ақылды қызды іздеуге шығады. Сөйтіп бір амал табады. Өз ұлын алдына салып, қалаларды аралайды. Әр қалаға жеткенде ұлын ұра бастайды. Жұрт мұның себебін сұраса, Жиренше:

«Оған не айтсаң, соны істейді», - депті. Бүкіл адам Жиреншеге таңырқай қарап, оны ақымақ санайды. Көптің арасынан тек Алдар-көсенің қызы: «Ұр, тағы да ұр, оны өзіндік ой-санасымен әрекет еткеніне дейін ұру керек», - депті. Сонда Жиренше бұл бейтаныс қыздың өзі іздеп жүрген сол бір ақылды қыз екенін біледі де, оған құда түседі» [7, 364 б.].

Атап өтетін жайт, Әлішер Науаи туралы әпсананың бірінде Гүли есімді қыз Союн сұлтанның сұрағына жоғарыда келтірген қазақ фольклорындағы Алдар-Көсенің қызы секілді жауап берген екен:

«О, сұлтаным! Біздің үйде құрғақ отын ағашы жоқ. Егер менің жиған ағаштарым жаңбырдан су болып, ал жаңбыр басылмай, күн суып кетсе, менің кәрі шешем тоңып қалуы мүмкін. Ал ағаштарымды құрғақ етіп жеткізсем, су да, суық та қауіпті емес» [5, 39 б.].

Нәтижелер. Әрине, бұл шығармалардың мазмұны бірдей деп айтуға келмейді. Алайда, әпсана желісіне негіз болған сюжеттік мотивтер бір арнадан бастау алады. Сол арқылы фольклор

кейіпкерлері де өзара байланысқа түседі. Жиренше-шешен туралы мұндай эпсаналық сюжет қырғыз фольклорында да бар [8, 34-41 б.].

Жиренше шешен бейнесі башқұрт фольклорында да орын алады. Ерәнсә-сәсән деген атпен белгілі бұл образ «Ерәнсә-сәсән», «Бәндәбикә менән Ерәнсә-сәсән», т.б. сюжеттерде кездеседі. Жиренше шешеннің баласына қыз айттыруы туралы сюжет те бар.

Сонымен, ертегілерден бөлек ертегісімек сюжеттердің болуы туралы А.Байтұрсынұлының ұстанымы тек қана қазақ халқының емес, түбі бір түркі халықтары фольклортануының да концепциялық негізіне айналды десек артық емес. Мәселен, қарақалпақ фольклортанушысы К.Айымбетов аңыздардағы эпикалық элементтерді эпсана (легенда) деп танып: «Халық ертегілерінің бір түрі – эпсана деп аталады. Эпсана – тарихпен байланысты ертегі-әңгімелер» дейді [9, 33 б.].

Н.Жапақов өз еңбегінде «ертегі-аңыз» ұғымын пайдаланып, жақша ішінде «легенда» деп көрсетеді (*легенда - эпсана*). Оның айтуы бойынша, «барлық ертегі-аңыздар фантастикадан құралмайды, олардың көбісі тұрмыстағы шындықпен, тарихпен байланысты». Мысал ретінде «Гүлдірсін» аңызын келтіреді [10, 9 б.].

Әзербайжан фольклортануында ғалым С.Пашаев әзербайжан эпсаналарының бүгінгі күнге ертегілер мен дастандардың контекстінде құрамдас бөлік боп жеткенін дәлелдейтін сюжеттерді көрсетеді: «Талды туралы ертегі», «Көроғлыдағы» Гошубулаг пен Египет қылышы, Ченлибель қорғаны, Гырат пен Дураттың дүниеге келуі тақырыбына арналған эпсаналар және т.б [11, с. 18].

Әрине, дәстүрлі ғылыми түсінікте Алдар мен Қожанасыр образдары – сатиралық ертегілердің кейіпкерлері. Бірақ жоғарыда айтқандай, эпсана – тарихи оқиғалар мен тұлғалардың көркемделе әрі дәріптеле бейнеленуінің нәтижесі десек, Алдар көсе мен Қожанасыр туралы сюжеттер сатиралық мазмұндағы эпсаналық функцияны орындайтын шығармалар екені сөзсіз.

Жалпы, А.Байтұрсынұлының «ертегісімек» ұғымын сараптау арқылы анекдоттық мазмұндағы туындылардың ертегілік прозаға қарағанда ертегілік емес салаға жақын келетінін қоса пайымдауға болады.

Бұл турасында академик М. Әуезовтің де тұжырымдарын айтуға болады. Көрнекті ғалым бастапқыда аңыздық сюжеттерді ертегілік топтың ішінде қарастырған. Кейінгі жылдары бұл ұстанымына өзгерістер енгізеді. 1957, 1959, 1961 жылдары жарық көрген еңбектерінде ол халық прозасы жанрларын атау үшін бір топ терминдерді қолданады. Әсіресе, ертегіден басқа прозалық фольклорды атаған терминдері көңіл аударарлық: аңыз, аңыз ертегілер, ертегі-аңыз, жұмысшы нақылдары, өмірбаяндық әңгімелер-«болғандар», анекдот әңгімелер [12, 48-49 б.]. Көріп отырғанымыздай, анекдот ұғымы ертегілік емес саланың аясында табылып отыр.

Мұны туысқан түркі халықтарының фольклортануындағы қалыптасқан ғылыми тұжырымдармен де байланыстыруға болады. Мәселен, 1962 жылы Қ.Мақсетов, Н.Камалов және К.Мамбетназаров тарапынан әзірленген «Қарақалпақ халық легендалары һәм анекдоттары» атты кітапты атауға болады.

Қазіргі таңда фольклорлық сатиралық және юморлық әңгімелерді «анекдот» терминімен атаймыз. «Қысқаша әдеби энциклопедияда»: «... под анекдотом понимается короткий рассказ о незначительном, но характерном происшествии из жизни исторического лица» [13, 233 б.] делінеді. Осы негізде ғалым Ф.А.Алиева бұл жанрды әлеуметтік және отбасылық-тұрмыстық деп бөлуді ұсынады [14, 349 б.]. Анекдоттардың ішінде Қожанасыр туралы сюжеттер арнайы циклді құрайды.

Башқұрт аңыздық прозасына қатысты алғашқы классификацияны ұсынған ғалымдардың қатарында Г.И.Комиссаровты атауға болады. Оның жіктемесі төмендегідей: авалхи халапесем (аңыз), легендасем (эпсана), историлле халапесем (тарихи әңгімелер), кулашла халапесем (анекдотсем), юптарулла халапесем (мисал)

[15, 19 б.]. Бұл ретте де анекдот ұғымы ертегілік емес жанрлардың қатарынан көрінеді. Жалпы, тамыры бір туысқандық фольклорлық санадағы сабақтастықтың қандай да бір фактілерінен қай жағынан болса да орын алатыны ақиқат.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдардан «ертегі» сөзінің кең мағыналық контексте қолданыс тапқаны аңғарылады. Ертегімен түбірлес «ертек» деген ұғым бар. Ұлттық фольклортануда бұл «ертегімен» бір түсінік арнасында. Ал түркі елдерінің арасында жанрлық сипаты басқа, мазмұн мен форма көрінісі бөлек келуі кездеседі. Мәселен, башқұрт халқының ғылыми айналымында «иртәк» (ертек) жанры қазақ фолькорындағы жыр-аңыздау (авт. С.Қасқабасов) табиғатына сәйкес келеді. Жыр мен қара сөздің араласып келуі арқылы да жасалатын эпикалық жанр түрі. Бір үлгі тек жырға құрылып не оның жыр мөлшері көп болса, бірінде прозалық баяндау басым келуі мүмкін. Ертектің (иртәк) жыр баяны көбінесе кейіпкерлердің диалогына негізделеді. Мысалы, қос ғашықтың сезім сыры өлең өрнегіндегі ертекте айырықша өріледі. Бұл эмоциялық-экспрессивті реңкті күшейтудегі өлең поэтикасының артықшылығы екені сөзсіз. Башқұрт фольклорындағы «Заятүләк менән һыуһылыу» – сондай ертектің бір үлгісі. Башқұрт фольклорының даму тарихында ертектен алғашында тек жыр сипатында өмір сүрген. Прозалық форма арқылы лирикалық сюжет тақырыптық тұрғыда кеңейіп, мазмұндық жағынан жан-жақты қоюлана бастайды. Ал жыр- өлең құрылымы ертектен тек драмалық сарынында ғана сақталып қалған. Туындының түр жағынан түрленуі мазмұн мотивтерінің уақыт шегінде кеңейуі мен өзгеруіне көп байланысты. Өйткені жанр – тарихи категория екені анық. Посткеңестік дәуірдегі жаңа зерттеулердің қатарында Галин Салауаттың «Башқорт халқының ауыз-тел ижады» атты еңбегін атауға болады. Мұнда башқұрт иртәктері (ертектен) хақында сөз қозғалады. Ғалым өзінің бұл мәселеге қатысты талдаулары мен ғылыми пікірлерін келтіреді [16, 241-242 б.]. Аталған еңбектің башқұрт халық әдебиетін тұтас танып-таразылаудағы

жаңаша екінін де айту абзал. Фольклор – халықтың көкейінде қатталып қалған, оның тарихын, тұрмыс-тіршілігін, ой қиялдарын көркемдеген қазына. Автор осы асыл мирастың жанрлары және образдар жүйесімен таныстыра, фольклортанушы ғалымдар, жыршылар, шешендер жайында да тың мағлұмат беріп, тұшымды ойлармен көмкереді. Тегінде, түркілік танымдағы ертектен эпостың байланысы әр қырлы боп келетінін байқауға болады. Оның бір көрінісі алтайлықтарда жатыр. Мәселен, алтай фольклорындағы «чөрчөк» термині ертегілік прозаға қолданылса, «кай чөрчөк» ұғымы эпостық жырды айшықтайды. Бұл – фольклордың жанрлық тұрғыда дифференциацияға түспеген, көпқырлы тұтас руханият стадиясында қалыптасқан жиынтық ұғым нәтижесі.

Қорытынды. Академик С.Қасқабасов айтқандай: «Ешбір фольклорлық жанр саф алтындай таза күйде болмайды. Өйткені ол жападан-жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемделу процесінде жанрлар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі, олар бір-біріне ықпал жасап, кірігіп, тіпті жаңа жанрға негіз де болады, бірақ олар қосылып кетпейді, әрқайсысы өзіне тән қасиеттермен ерекшеленеді» [4, 304 б.].

Шынымен, фольклор өз табиғатында өзгеріске және динамикаға бейім. Ол уақыт шегінде дамиды: бір формалар жойылуы мүмкін, басқасы – туындайды, үшіншісі – трансформацияланады. Бұл дегеніміз, олардың «ескіден», «жаңаға» кілт өзгеру жағдайы еш мүмкін емес: шығу тегі жағынан архаикалық фольклорлық құбылыстар мен дәстүрлер бүгінгі күні белсенді өмір сүріп, даму үстінде. Ал кейбір заманауи жаңашыл фольклорлық туындыларды жіті қарастырсақ, олардың соншалықты жаңа емес екенін аңдауға болады. Сондықтан тым қатты уақыттық «шектеулер» қоюдың қажеті жоқ, ал «заманауилық» дегенді тікелей мағынада – осы және қазіргі шақта болып жатқан үрдіс деп есептеуге болады. Егер қандай да бір фольклорлық құбылыс осы күні дәл көз алдымызда белсенді өмір сүріп, дамып жатса, оны заманауи фольклорға жатқызу абзал. Бұл оның қай кезде пайда болғанына тәуелді болмауы тиіс.

Қорыта айтсақ, алаш білімпазы Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» еңбегіндегі құнарлы ойлар өз құндылығын жоймай, бүгінгі жаһандану кеңістігіндегі ғылыми көзқарастарды дәлдеп, дәйектеудегі заманауи қажеттілігі арта бермек. Асыл мұра фольклор жанрлары мен ұғымдарына, ғылыми терминдерге ұлттық сипатта,

қазақ жанына, түсінігіне жақын мазмұнда атау беруімен құнды екендігін айтқымыз келеді. Алаш ғалымының зерттеуі, ғылыми тұжырымдары қазақтың ғана емес, туысқан түркі халықтарының фольклортануында да жан-жақты қарастырылуы тиісті деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. Т. I: – 384 б.
2. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура. – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2003. – 464 с.
3. Чистов К. В. Народные традиции и фольклор: очерки теории. Ленинград: Наука, 1986. – 105 с.
4. Қасқабасов С. Ойөріс (фольклор туралы). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 304 б.
5. Бегмурадов И. Узбекско-казахские фольклорные связи: дис. ... канд. филол. наук // АН УзССР. Ин-т рукописей им. Х. Сулейманова. – Ташкент, 1990. – 195 с.
6. Мырали (на туркм. языке) / Б. Кербабаев. – Ашгабат, 1948. – С. 23-28.
7. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии (Репр. воспроизведение изд. 1883 г.). – 2-е изд. Вып. 4. – Горно-Алтайск: «Ак Чечек», 2005. — 640 с.
8. Тапқыр бала. Қырғыз халық ертегілері. / Қырғыз тілінен ауд. Н. Қазыбеков. – Алматы: Жалын, 1991. – 151 б.
9. Айимбетов К. Народная мудрость. – Нукус: «Каракалпакстан», 1988. – 181 с.
10. Жапаков Н. Вопросы реализма в каракалпакской литературе дореволюционного периода. – Нукус: «Каракалпакстан», 1972. – 273 с.
11. Пашаев С. Азербайджанские народные легенды и проблемы их исследования: автореф. ... докт. филол. наук. – Баку, 1989. – 58 с.
12. Қасқабасов С.А. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: «Аударма», 2002. – 584 б.
13. Краткая литературная энциклопедия: в 9 т. / Под ред. А.А. Суркова. – Москва: «Сов. энциклопедия», 1962. – 497 с.
14. Традиционный фольклор народов Дагестана. / Под ред. Г.Г. Гамзатова, У.Б. Далгат. – Москва: «Наука», 1991. – 493 с.
15. Ильина Г. Несказочная проза в системе жанров чувашского фольклора: дис..... канд. филол. наук. – Ижевск, 2006. – 228 с.
16. Галин С. Башкорт халқының ауыз-тел ижады. – Өфө: Китап, 2009. – 472 б.

References

1. Baitursynuly A. Alty tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in six volumes]. Vol.1 (Almaty, 2013, 384 p.). [in Kazakh]
2. Putilov B. Fol'klor i narodnaya kul'tura [Folklore and folk culture] (Saint Petersburg, 2003, 464 p.). [in Russian]
3. Chistov K. Narodnye tradisii i fol'klor: ocherki teorii [Folk traditions and folklore: essays on theory] (Leningrad, 1986, 105 p.). [in Russian]
4. Kaskabasov S. Oioris (fol'klor turaly) [Oioris (about folklore)] (Astana, 2009, 304 p.). [in Kazakh]
5. Begmuradov I. Uzbecko-kazahskie fol'klornye svyazi: diss.....kand. filol. nauk [Uzbek-Kazakh folklore relations: diss.....Cand. of Philol. Sciences], AN UzSSR. In-t rukopisei im. H. Suleimanova [AS of the UZSSR, H. Suleymanov Institute of Manuscripts] (Tashkent, 1990, 195 p.). [in Russian]
6. Kerbabaev B. Myrali (na turkm. jazyke) [Myrali (in Turkmen)] (Ashgabat, 1948, 23-28 pp.). [in Russian]

7. Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii (Repr. vosproizvedenie izd. 1883 g.) [Essays of North-Western Mongolia (reprinted 1883)]. Is. 4. 2nd ed. («Ak Chechek», Gorno-Altaysk, 2005, 640 p.). [in Russian]
8. Tapqyr bala. Qyrgyz halyq ertegileri [A smart boy. Kyrgyz folk tales], Translated from Kyrgyz by N. Kazybekov (Almaty, 1991, 151 p.). [in Kazakh]
9. Aiymbetov K. Narodnaya mudrost' [Folk wisdom] («Karakalpakstan», Nukus, 1988, 181 p.). [in Russian]
10. Zhapakov N. Voprosy realizma v karakalpakskoi literature dorevolucionnogo perioda [Questions of realism in the Karakalpak literature of the pre-revolutionary period] («Karakalpakstan», Nukus, 1972, 273 p.). [in Russian]
11. Pashaev S. Azerbajjanskije narodnye legendy i problemy ih issledovaniya: avtoref. dokt. filol. nauk [Azerbaijani folk legends and problems of their research: autoref. doct. of Philol. Sciences] (Baku, 1989, 58 p.). [in Russian]
12. Kaskabasov S. Zhanazyq. Ar jylgy zertteuler [Zhanazyk. Research for each year] (Astana, 2002, 584 p.). [in Kazakh]
13. Kratkaya literaturnaya ensiklopedia [A short literary encyclopedia]. 9 vol. Edited by A.A. Surkov («The Soviet Encyclopedia», Moscow, 1962, 497 p.). [in Russian]
14. Tradisionnyi fol'klor narodov Dagestana [Traditional folklore of the peoples of Dagestan]. Edited by G.G. Gamzatov, U.B. Dolgat (Moscow, 1991, 493 p.). [in Russian]
15. Ilyina G. Neskazochnaya proza v sisteme zhanrov chuvashskogo fol'klora: diss.... kand. filol. nauk [Non-fairy tale prose in the system of genres of Chuvash folklore: diss.....Cand. of Philol. Sciences] (Izhevsk, 2006, 228 p.). [in Russian]
16. Galin S. Bashqort halqynyn auyz-tel izhady [Oral and poetic creativity of the Bashkir people] (Kitap, Ufa, 2009, 472 p.). [in Bashkir]

Г.С. Сағынадин

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Синкретизм в фольклоре: жанр и термин (на основе «Әдебиет танытқыш» Ахмета Байтурсынулы)

Аннотация. Духовный лидер Алаша, ученый Ахмет Байтурсынулы известен как новатор и основоположник терминологии литературы и фольклора. Его книга «Әдебиет танытқыш» является ценным трудом, который никогда не потеряет свою научную силу и потенциал актуальности. Каждое прочтение этой книги приводит к формированию новых концептуальных идей. Каждая глава, раздел и даже термин в ней могли бы стать предметом самостоятельного научного исследования. В данной статье речь пойдет о терминах фольклора в труде Ахмет Байтурсынулы «Әдебиет танытқыш» и их интерпретации в фольклористике тюркских народов. Предпринята попытка толкования понятия «ертегісімек», которое встречается в главе «Ермектеме» указанной книги ученого. Также на основе терминов А.Байтурсынулы произведен анализ функциональных принципов жанровой дифференциации. Рассмотрены взаимосвязь терминов «ертегісімек – эпсана» и проблема художественного образа. В рамках текстового анализа обоснована взаимосвязь «ертегісімек – эпсана – анекдот» в контексте тюркской фольклористики. Рассмотрение такого теоретического вопроса, наряду с новизной, показывает значимость научной статьи. Позиция деятеля Алаш Ахмета Байтурсынулы в систематизации жанровых понятий и формировании научной терминологии сохраняет свою актуальность и по сей день.

Ключевые слова: литература, фольклор, фольклористика, «Әдебиет танытқыш», термин, ертегісімек, эпсана.

G.S. Sagynadin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Syncretism in Folklore: genre and term
(based on “Ádebiet tanytqysh” by Akhmet Baitursynuly)**

Abstract. We know that the spiritual leader of Alash, the scientist Akhmet Baitursynuly, is an innovator who laid the foundations of the terms of literature and folklore. The scientist's book “Ádebiet tanytqysh” is a valuable work that does not always lose its scientific power, does not reduce its relevance potential. Every time you look at this work, you can create new conceptual knots of thought, and every chapter, section, and even every term concept in the book is in demand in analytical work, so that it is the core of a whole article. So, in today's article, we are going to make an attempt to differentiate the concept of “ertegisimek”, given in the chapter “Ermekteme” in this work of the scientist. Thus, this article will focus on the terms of folklore in the work of Akhmet Baitursynuly “Ádebiet tanytqysh” and their interpretation in today's Turkic peoples. An attempt is made to differentiate the concept of “ertegisimek”, given in the chapter “Ermekteme” in this work of the scientist. The basis of the functional principle in genre differentiation is also analyzed using the terms of A. Baitursynuly. The term relationship “ertegisimek - apsana” and the problem of artistic image are analyzed. In the context of textual analysis, the relationship “ertegisimek-apsana-anecdote” in the context of Turkic Folklore Studies is formulated. The examination of such a problematic theoretical problem shows not only the novelty, but also the importance of a scientific article. In general, the position of the Alash figure Akhmet Baitursynuly in the systematization of genre concepts and the formation of scientific terminology remains relevant to this day.

Keywords: literature, folklore, folkloristics, «Ádebiet tanytqysh», term, ertegisimek, apsana.

Автор туралы мәлімет:

Сағынадин Г.С. – PhD, қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Sagynadin G.S. – PhD, Associate Professor, Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ж.Ә.Аймұхамбет*¹, Р.М.Мухажанова²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан²Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан

E-mail: a_zhanat@mail.ru, raushan-09@mail.ru

Поэзия морфологиясы (Абай өлеңдері мысалында)

Аңдатпа. Мақалада поэзия мәтінін морфологиялық аспектіде талдау Абай өлеңдері мысалында жүзеге асырылады.

Структурализмнің семиотикалық тәсілі таңбаның көркем мәтін құрылымындағы қызметін танытуды мұрат тұтса, көркемдік-эстетикалық міндет арқалаған таңба өз бойына символикалық, детальдық, бейнелеушілік сипатты жинақтайды. Бұл сипаттар бір тұтастыққа айналған мәтіннің бөлшектері ретінде түрлі бағыттағы зерттеулерге нысан болады. Семиотикалық талдау мәтіндегі таңбалық және одан туындайтын бейнелілік құрылымды нысанға алады. Зерттеудің бұл бағытында морфологиялық тәсілдің тиімділігі басым. Әдебиетке қатысты «морфология» терминін қолдану жаңалық емес, нақтырақ айтқанда, әлем әдебиеттануы үшін бұл қолданыстағы ұғым. XX ғасырдың басында фольклортану мен әдебиеттануда ғылыми қолданысқа енген бұл ұғым көркем туындының күллі бөлшектерін даралай және жинақтай қарастырумен тың тұжырымдарға қол жеткізді. Жалпы структурализмнің бастау көзінің бірі орыс формализмі болса, екіншісі пропптық морфология екені белгілі. Сондықтан әдеби морфологияны басшылыққа алғанда құрылымдық талдаудың іргетасын қалап берген формализмнің де тарихи ролін ескермей кетуге болмайды. Әдеби морфологияның талдау ұстанымдары арқылы мәтін құрылымының бөлшегі мен тұтастығын қарастыру – бұл мақаланың негізгі мақсаты. Осы мақсатқа жету үшін Абай өлеңдерін бөлшектей талдауда актанттық, бейнелілік құрылым анықталады. Сол бөлшектік құрылымдағы логикалық байланыс пен ұқсастықтар арқылы тұтастану заңдылығы көрсетіліп, цикл өлеңдер туралы ой тұжырымдалады.

Түйін сөздер: поэзия, морфология, формализм, структурализм, таңба, актант, циклдану.

**Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP09259039 – Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-188-202>

Кіріспе. Морфологиялық тұрғыда анықталатын пішін, Гете тұжырымдарын негізге ала отырып қарар болсақ, екі бағытта – сыртқы және ішкі бағыттарда әрекет ететін ішкі ядро. Бір жағынан, ол сыртқы әсерлерге ұшырайды, солардың әсерінен өзгереді (сыртқы пішін, *geprägte form*), екінші жағынан, ол құбылыстың ашылуын, метаморфозалар сипатын (ішкі формасы, *innere form*) анықтай отырып,

дербес әрекет етеді. Осылайша, сыртқы және ішкі пішін (Гетенің өнер саласына қатысты жіктеуіне сәйкес алғанда) органикалық салада бір бүтіндіктің екі қыры немесе екі бағыты болып шығады [1, 210]. Бұл қос құбылысты зерделеу морфологияның басты қызығушылығын туғызады. Өлеңге қатысты алғанда шартты түрде сыртқы пішін – өлеңнің буыны, бунағы, ырғағы, тармағы, ұйқасы болса, ішкі пішіні –

мәтіннің құрылымдық элементтері, яғни, ой, логика, эмоция, лирикалық фабула, осыларды таңбалайтын сөздер, одан туындайтын бейнелілік. Біз өнер туындысына тән бір бүтіндікте тоғысқан екі көркемдік құбылысты қарастырудың сан қырлы тәсілдері барын білеміз. Ал, бұл екеуін де морфология тұрғысынан зерделегенде басты назар аударатынымыз – ішкі пішіндік құбылыстар.

Әдебиеттанудың структуралистік әдіснамасында «морфологистер» деп сипатталатын ерекше бағыт қалыптасқаны белгілі. Ол туралы, яғни морфологияның әдеби аспектідегі түсінігі В.Пропптың 1928 жылы жарық көрген «Ертегі морфологиясы» еңбегінде кеңірек айтылып, осы бағытта маңызды ғылыми талдаулар жасалған [2].

Әдебиеттану тарихында «морфология» терминін қолданған бірнеше автор бар. Олар: Карл Тиандер (1873-1938) 1909 жылы өзінің бір еңбегін «Роман морфологиясы» деп атап [3, 406], 1930 жылы А.Г.Цейтлин (1901-1962) «Әдеби энциклопедияның» «жанрлар» бөлімінде «әдебиет морфологиясы» деген тіркесті қолданады. Жанр туралы тұжырымдарын мәселенің тарихы, жанр теориясы, әдеби жанрдың тарихи морфологиясы деп жүйелеп алып, жанр құрылымының тарихына морфологиялық шолу жасайды [4, 109; 137-154]. 1954 жылы көрнекті америкалық ғалым Томас Манро (1897-1974) «Өнер морфологиясы эстетика саласы ретінде» атты мақала жазған [5]. Т.Манро талдауында морфология терминін өнерге қатысты қолданғанда жаңаша пайымдауларға жол ашады. ХХ ғасырдағы Америкадағы эстетика ілімінің көшбасшысы болған бұл ғалымның «Өнер түрлері және олардың өзара қатынасы» атты іргелі монографиясы өнертанудың морфологиялық іліміндегі эмпирикалық бағыттың бірегей туындысы болды. Манро әуелі өнердің жалпы анықтамасын береді, содан кейін ондағы утилитарлық функцияның болуымен немесе болмауымен, белгілі бір сезім мүшесіне бағытталуымен және т.б. тәсілдермен анықталатын әртүрлі «өнер топтарын» қарастырады. Т. Манроның өзінен бұрынғы зерттеушілерден айырмашылығы сонда, ол мәселенің толық

тарихнамасын ұсынады [6, 157-208], сонымен қатар өнер мұражайларында, білім беру жүйесінде және баспа ісінде қолданылатын өнердің практикалық классификацияларын сипаттайды [6, 209-243].

В.Пропп өзінің «Ертегі морфологиясы» туралы еңбегінің бастауында жазғандай: «Морфология» пішін, құрам туралы ілімді білдіреді. Ботаникада морфология деп өсімдік жапырақтарының бөліктері, олардың тұтастай алғанда бір-біріне байланысы туралы түсініледі, басқаша айтсақ – өсімдіктің құрылымы туралы ілім. Бірақ «ертегі морфологиясы» туралы бұлайша қарастыру мүмкіндігін ешкім ойлай қойған жоқ. Органикалық түзілімдердің морфологиясын анықтаған дәл осындай дәлдікпен ертегі құрылымын қарастыру мүмкіндігі бар. Егер мұны ертегі туралы тұтастай, оның барлық түрлеріне қатысты айту мүмкін болмаса, онда кез келген жағдайда «қиял-ғажайып» деп аталатын ертегілерге қатысты айтуға болады» [2, 5-6].

1972 жылы М.С.Каган «Өнер морфологиясы» монографиясын жариялады. Бұл еңбектерде морфология туындының пішінтудырушы элементтерін зерттеу әдіснамасымен таласқа түседі.

«Морфология – бұл түзілім туралы ілім; ол өнер туындыларының түзілімін емес, өнер әлемінің түзілімін білдіреді. Оны зерттеуді өнер түрлерінің жүйесін талдаумен шектеу заңсыз болар еді, өйткені көркем шығармашылық қызметті саралаудың басқа, былайша айтқанда оның түрлік бөлінуінің төмен және жоғары деңгейлері бар, бір жағынан, талдау көрсеткендей, өнер топтары мен туыстығы, екінші жағынан, әр түрдің өзіндік ішкі түрлері, сондай-ақ тек пен жанр.

Тиісінше, өнер морфологиясының міндеті:

а) көркем шығармашылық қызметті саралаудың барлық маңызды деңгейлерін анықтау;

б) топтар, ұқсастықтар, түрлер, сұрыптар, тек пен жанрлар жүйесі ретінде өнер әлемінің ішкі ұйымдастырылу заңдылықтарын түсіну үшін осы деңгейлер арасындағы үйлестімділікті және бір-біріне тәуелді байланыстарды анықтау;

в) бұл жүйені генетикалық тұрғыдан – оның қалыптасу барысында, тарихи тұрғыдан – оның тұрақты өзгеру процесінде және болжамды түрде – одан әрі мүмкін болатын модификациялар перспективасында қарастыру» [7, 8].

Г.Косиковтың айтуынша: «Әдеби «морфология» әдебиеттанудың басқа гуманитарлық ғылымдарда сіңіп кету қаупінің алдын алу үшін оның дербестігін сақтау мақсатында әдіснама мәртебесін талап етеді» [8, 306]. Бұнымен, бір жағынан себепті-генетикалық және интерпретациялық әдебиеттанудағы кемшіліктерді көрсеткен формалистік сынның дұрыстығы мен сенімділігі, екінші жағынан, формализм әдіснамасының қарқынды өсуі (негізінен оның дамуының бастапқы кезеңіне тән) түсіндіріледі.

Антика дәуірі ойшылы Аристотельдің талдаулары мен пайымдауларына назар аударып, М.Каган «ол өнердің барлық морфологиялық талдауының негізгі принциптерін алғаш рет тұжырымдады» деп атап көрсетеді [7, 19].

Бұл пайымдауларға назар аударсақ, өнер туындысын жүйелі түрде бөлшектей зерделеудің бастауында морфология ілімінің қағидалары тұрғанын аңдаймыз. Қазіргі структуралистік әдістің негізгі тәсілдерінің бірі ретінде морфология поэзия туындысын жүйелей зерделеуде де тиімді екенін ескере келе, ұлттық поэзиямыздың бірегей үлгілерін осы бағытта қарастырғымыз келеді.

Испан әдебиеттанушысы Антонио Прието «Роман морфологиясы» еңбегінде роман жанрының құрылымдық табиғатын ғылыми тұрғыда тереңдей қарастыруды мақсат тұтады. Автор семиотиканың ережелеріне сүйене отырып, бұл тәжірибені нақты бір шығармаға қолданады. Зерттеу нысанына алғаны – ХІҮ ғасырда өмір сүрген испан ақыны әрі жазушысы, гуманист Уртадо де Мендостың (1503-1575) «Торместен шыққан Лазарилло» романы. Кейде повесть ретінде аталатын бұл туынды, зерттеушілердің тұжырымына сәйкес, алаяқтық туралы романның бастауындағы дүние. Еуропалық романның алғашқы үлгісі болып саналатын мұндай романдарда төменгі тап өкілдерінен шыққан немесе

әбден төменшіктеген дворянның басынан кешкен шытырман оқиғасы баяндалады.

А.Приетоның романды екі құрылымның оппозициясы негізінде туындаған тұтас жүйелі дүние ретінде түсіндіруі мәтін морфологиясын танытуға жол ашады. Ғалым айтып отырған бұл екі құрылым объективті (қоғам) және субъективті (автор) болып сипатталады. «Бұл айтылған оппозиция бірінші кезеңде таза абстракция болып көрінеді, іс жүзінде «таңбалайтын» және «таңбаланатын» лингвистикалық таңбаның биполярлығы объективті және субъективті құрылымдардың биполярлығына сәйкес келетін семантикада жүзеге асырылады. Бұл екі құрылымның бірлігі және қайшылығы, әдеби өкілдікке ие бола отырып, романның абстрактілі ойлаудан семиологиялық фактіге айналуын дәйекті түрде анықтайды, онда тіл қарапайым ауызша әкілдер мен коммуникация механикасының дағдысынан босатылып, басқа мағынаға ие болады, соның арқасында бұл семиологиялық факт шындықпен шектесетін құбылыс ретінде әрекет етеді», – дейді [9, 392].

Морфологиялық талдау барысында өзіне қосымша тасымалданатын ақпаратқа және нарративті субъектіге сәйкес роман түрі әлеуметтік сұранысқа жауап ретінде ұсынылатынын алға тартқан автор туындының қоғамдық яки тарихи шындықты танытудағы бір-біріне қарама-қайшы келетін ұстанымдарды немесе қоғамдық дәуірлер сипатын өз құрылымына сыйдыратынын дәлелдейді. «Роман деп аталатын тарихи феноменнің тұтастығы (бірлігі) екіжақтылықтан, яғни белгілі бір ойдан шығарылған кеңістікте біріктірілген және диалектикалық тұрғыда байланысқан екі құрылымнан туындайтыны таңқаларлық», – дейді ол [9,393]. Мұндай диалектикалық бірліктің табиғатын қарастырғанда оның кез келген жанр туындысының өзегінде жататынына көз жеткіземіз. Бұл тұжырымды Абай поэзиясы арқылы бекіте түсер болсақ, ұлы ақынның қоғамдық-әлеуметтік құбылыс және философиялық пайым арқау болған өлеңдерін нысанға алуымызға болады.

Зерттеу әдістері. Мақаланы жазуда тақырыпқа қатысты әдебиеттану

зерттеулеріндегі тұжырымдары басшылыққа алынып, структуралистік, семиотикалық салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Талдау мен нәтижелер. Абайдың «Болыс болдым мінеки», «Мәз болады болысын»; «Күлембайға», «Дүтбайға» өлеңдерінде мәтін кеңістігіне қоғамдық шындық пен оған деген көзқарас тоғыстырылған. Субъект мен объект оппозициясы осы шындық пен көзқарас арасынан туындайды.

Өлең құрылымы тұрғысынан келсек, «Болыс болдым мінеки» өлеңінің мазмұнындағы нарративті әрекет айқын. Оның иесі – «мен» деп өз атынан сөйлеп тұрған кейіпкер, нақтырақ айтсақ, болыстыққа қолы жеткен жан. Кейіпкерді бірінші жақтан сөйлеткен автор сол арқылы өлеңнің өзегіне алынған ойды барынша танытуды мақсат еткен. Болыстың заманы одан осындай әрекеттерді талап еткен құлқымен көрінеді. Сонда объективті құрылым болып көрінетін қоғам (оның басты өкілдері – ақын тіліндегі «күштілер», сондай-ақ болыс «сөздерін шала ұғатын» әлсіздер) сипатының өзі өзара қайшылықты сипатымен танытылған. Нарратор (шартты түрде өлеңдегі әңгімеші десек болады) ретінде әрекет ететін болыс та – қоғамның бір өкілі. Ал, осы құрылымды түзген авторды біз субъективті құрылымнан іздейміз. Автор мен оқиға арасындағы оппозициялық қатынас өлеңнің сатиралық мазмұнынан аңғарылады. Абай өлеңінің «әңгімеші» кейіпкері өз әрекетін былай баяндайды:

Болыс болдым мінеки
Бар малымды шығындап
Түйеде қом, атта жал
Қалмады елге тығындап.
Сөйтсе-дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе жүрегім
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымындап [10, 114].

Іштей бір желі бойымен өрбіген сюжеті бар ұзақ өлеңнің бірінші, яғни кіріспе бөлімі осы. Нарративті баяндау арқылы болыстыққа қолы жеткен кейіпкердің бар болмысымен, «түйеде қом, атта жал қалмағанша» шашылып, бар малын шығындап, атқа мінген шағымен таныс боламыз. Абай замана шындығын, қоғамдық-әлеуметтік құлықты суреттеген. Ж.Дәдебаев: «Ақын бұл шығармасында малын шашып болыс болған пенденің әлеуметтік-психологиялық кескінін жасайды. Өлеңнің мағыналық құрылымында бірнеше тұлға бар: а) болыс; ә) ояз; б) ел. Бұл үш тұлғаның бастысы – болыс», – деп көрсетеді [15, 162].

Өлең құрылымындағы заман (қоғам) шындығы мен адам құлқы, оны бейнелеудегі автор позициясы сатиралық тұрғыда беріледі.

Абай қоғамдық-әлеуметтік шындықты сырттай сипаттап яки ол туралы ақпарат беріп жатпайды. Сөзді сол шақта болыс болған жанның өз аузына салады. Нарративтілікке негізделген туынды ретіндегі өлеңнің бірнеше бөлімнен түзілуі әңгімеші-нарратордың айтуымен оқиға желісінің өрбіп, сол оқиғаның «бас тұлғасы» болған болыстың күллі ахуалын таныту мақсатынан туындаған.

Әдебиеттанушы ғалым Ж.Дәдебаев атап көрсеткен мәтіннің мағыналық құрылымындағы үш тұлғаны біз актанттық құрылым деп сипаттар едік. Француз ғалымы Люсьен Теньбердің «Құрылымдық синтаксис негіздері» атты еңбегінде етістік өз табиғатында іс-әрекетті айқындап, шағын драмаға негізделетінін, ал қандай да бір драмада әрекетті жүзеге асырушы адам және қандай да бір жағдаят болатынын жазады. «Егер драмалық әрекеттен құрылымдық синтаксиске өтер болсақ, онда әрекет, әрекет етуші адам мен болып жатқан жағдаят етістікпен, актантпен, сиркостантпен сәйкес келеді», – дейді. Және де актант ұғымын былай деп айқындай түседі: «Процеске кез келген деңгейде, тіпті қарапайым статист ретінде және түрлі жолдармен қатысатын саналы тіршілік иесі» [12, 117].

«Қалыптасқан түсініктегі кейіпкер ұғымын «актант» терминімен таңбалау

ары қарай тұтастай мәтін құрылымындағы субъективтілікті «актанттық құрылым» түрінде қарастыруға жалғасуы заңдылық» [12, 76].

Біз Абай өлеңінің актанттық құрылымы туралы зерделеуімізді ары қарай дамыта түсер болсақ, «Болыс болдым мінеки» өлеңінің құрылымындағы актанттар болыс, ел, старшын, би, ояз, атшабар болып әрекет

ететінін көрсетеміз. Осы аталғандардың ішінде болыс жетекші әрекет иесі болса, оның әрекетінің «қозғаушы күші» болған ояз «күштілер» тобында, ал ел, халық негізінен «әлсіздер» тобында. Өлеңнің актанттық құрылымын негізгі нарратор тұлғаға қатысты алғанда былайша жүйелеп көрсетуге болады:

Бұл құрылым өлеңдегі әрекет ретімен беріліп отыр. «Болыс болған» жанның күштілердің алдында «шыбындап бас изеуі» оған бұйырып тұрған билік дәрежесінің төмендігі, ол «өзінен зорларға» бағынышты. Өзінен төменгілердің сөзін «салғыртсып, шала ұғуы да» ел мүддесін ойлауға өресі жетпейтін жанның бар болмысы. Малын шашып, билікке қолы жеткенімен өз елін мығымдап ұстай алмауының себебі де осында.

Жоғарыдағы кестеде көрсетілген келесі актанттық құрылым «болыс –старшын, би» желісінде анықталады. «Сыяз десе жүрегі суылдайтын» болыстың одан бәрібір қашып құтыла алмағаны екінші бөлімнің мазмұнын қамтиды:

Жай жүргенде бір күні
Атшабар келді лепілдеп:
«Ояз шықты, сыяз бар»,
«Ылау» деп, «үй» деп дікілдеп [10, 114-115].

Ояздың елге келуі – болыстың мазасының кетуі. Өзінің болыстықта қалу-қалмауы сол оязды күтіп алуына байланысты. Өлеңде бұл келіс сырттай емес, іштей, яғни оқиғаның тікелей басталуы, өрбуімен суреттеледі. Атшабардың лепілдеп келіп, дікілдеп бұйыруы, сасқалақтаған болыстың старшын мен билерді жинап, оларға бұйрық беруі динамикалық түрде

беріледі. Былай қарағанда баяндалып жатқан оқиға сияқты болғанымен, әрбір әрекет эмоциялық тұрғыда барынша шынайы жеткізілген. Ақынның өзі көзбен көріп отырған қоғамдағы құбылыстарды терең сезіне отырып, «болыс» болмысын сол болыстың өз сөзімен, бастан кешкен оқиғаларын, әрекеттерін өзіне айтқызуымен өлеңнің негізгі ойы айқындалған.

Өлеңнің үшінші бөлімі:

Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді,
Өз еліме айтамын:

«Бергем жоқ, – деп, – белімді» [10, 114-115] –

деп басталып, болыстың бар болмысын, құлқын аша түседі. Екіжүзділік, алдау, құр мақтаң, жалған сөз айналып келіп өзіне соққы болып тигені бірінші жақтан айтылады. Болыстың әрекеті динамикалы, оның тарапынан сөз бен іс (елге пайдалы емес іс) қатар жүзеге асады. Ояз бен болыс, болыс пен ел қарым-қатынасы субъектінің сөзімен айқындалады.

М.Кағанның «өнер әлемінің» шекарасы оның ішкі құрылымының сәйкесінше сыртқы әлеммен үйлесуі нәтижесінде жеткілікті сенімділікпен белгіленуі мүмкін адамның практикалық қызметі» екенін қайталай айтып, «өнер морфологиясы эстетика мен жекелеген өнер теориясының

қажетті байланысы болып табылатынын» [7,8] еске алсақ, Абай өлеңі мәтініндегі болыстың сатиралық тәсілмен ұсынылған «нарраторлық қызметінің» маңызын сезіне түсеміз.

«Болыс болдым мінеки» өлеңімен мазмұны жақын «Мәз болады болысың» өлеңі де 1888 жылы жазылған.

Мәз болады болысың
Арқаға ұлық қаққанға
Шелтірейтіп орысың
Шенді шекпен жапқанға.

Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы тон тола ма
Ар-ұятын сатқанға?! [10, 121]

Ел билеудің жөні мен жолын қара басының қамы мен бос мақтанға айырбастаған Абай заманының болысы ақын тарапынан қатты сынға ұшырайды. Ж. Дәдебаев талдауына сүйенсек, «Ақын болыстың ісі мен ішін бірде жарыстырып, бірде даралар әрі саралап көрсетіп алған соң, оны өз тарапынан бағалауға ауысады. ...«Миың болса жолама, Бос желігіп шапқанға» дей келіп, жамандықтан қашқанның жаман болмайтынын мегзейді» [13, 402]. Болыстың іс-әрекетін надандық үлгісі етіп көрсетіп, одан аулақ болуға шақырған өлеңнің түйіні «көп асқанға бір тосқан» деген халық нақылының поэтикалық айналысқа түсіп, надандықтан аулақ бол деген мазмұндағы дидактикалық, ағартушылық мәнімен айқындалады.

Өлең – сөз өнерінің үлгісі. Өнер морфологиясы тұрғысынан келсек, оның жіктелуі кеңістік-уақыттық және кеңістіктік болып бөлінуден басталуы керек, өйткені бұл олардың нақты, объективті түрдегі басты ерекшелігі. Көркем әдебиетте суреттелетін оқиға көркем кеңістік аясына және көркем уақыт межесіне тәуелді. М. Каган: «Біз «кеңістіктік» және «кеңістіктік-уақыттық» ұғымдарын қолданғанды жөн көреміз, өйткені бұлар осы бөлудің негізінде жатқан онтологиялық принципті айқын көрсетеді», – десе [7, 270], бұл ақиқат байлам. Болыс болып атқа мінген, келе жатқан оязды күтуге қызу дайындыққа кіріскен кейіпкер әрекетінің («Болыс болдым мінеки»), сондай-ақ ұлықтың

арқасынан қаққанына, шенді шекпен жапқанына есірген болыстың («Мәз болады болысың») кеңістіктік-уақыттық шеңберде көрінуінің мәні өмірлік шындықпен үзілмес байланысында. Тарихи кезеңдердегі әлеуметтік-қоғамдық құбылыс, адами құлық пен құқық өнер туындыларында түрлі тәдіс-тәсілдермен көрініс табатыны мәлім.

Болыстың бар болмысы сөз өнерінің түрлі тәсілдерімен бейнеленген туындыларының қатарында «Күлембайға» (1888 жылы жазылған), «Дүтбайға» (1899) өлеңдерін кіргіземіз. Осы тұста Абай поэзиясына тән цикл, яғни тұтастану туралы айтуға болады. Ұлы ақынның өз заманындағы саяси-әлеуметтік мәселені шығармашылығының арналы бір саласы ретінде алып, өмірлік шындықты тұтастықта бейнелеуі – суреткерлік кемелдігі мен білім тереңдігінің мысалы. Өлеңдегі тұтастық суреткердің терең түйсігі мен биік талғамын керек етеді.

Жалпы, поэзиядағы циклизация (циклдану) теориясы тұрғысынан келгенде, тақырып ортақтығы, идеялық үндестік, композициялық құрылым, жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің мәтінаралық дәнекер болатын көркемдік қызметінен, заман шындығы мен қоғамдық-әлеуметтік мәселелердің көтерілуінен, қаламгердің өзіндік стилін барынша айқындайтын бейнелілік сипатынан көрінетін циклданудың заңдылықтарын теориялық тұрғыда тұжырымдаған еңбектер баршылық.

Даму тарихында көркемдік-эстетикалық мәні тереңдеп, шеңбері кеңейе түскен цикл өлеңдердің тарихын Л.Гинзбург (1964 жылы жарық көрген еңбегінде) антикалық дәуірге тән рим элегиктерінің (Катулл, Проперций, Овидий, Тибул) поэтикалық туындыларынан бастап қарастырады. Ол цикл өлеңдердің қайта өрлеу дәуіріндегі Петрарка («Канцоньере» кітабы) Шекспир (сонеттердің циклы), т.б. ақындар туындыларында дами түскенін айтады [14, 492]. Орысәдебиеттануында цикл өлеңдердің тарихын зерттеушілердің біразы (Панченко Л.М., Сазанова Л.И.) Симеон Полоцкийдің шығармашылығындағы циклдануды цикл өлеңдердің көне бастауы

деп таныса, әдебиет зерттеушісі М.Н.Дарвин циклды белгілі бір ағымға телу арқылы ХІХ ғасырдың екінші жартысында енгенін ескере отырып Г.Гейнениң «Солтүстік теңіз» («Северное море») өлеңінің «бірінші» және «екінші» циклға бөлінгенін алға тартады [15, 182].

Цикл өлеңдердің бастауы тым ертеде. Фольклор үлгілеріне және ауыз әдебиет мұраларынан көрініс тапқан ортақ тақырыптағы, бір идеядағы өлең үлгілерін біз ұлттық сөз өнерінен де таба аламыз. Абай – әлемдік және ұлттық поэзияның бар нәрін болмысына сіңіріп, өзінің ақындық танымында шеберлікпен жаңғырта білген суреткер екенін ескерсек, оның поэзиясында поэтикаға тән күллі заңдылықтардың биік деңгейде жаңғыруын айтпай өте алмаймыз.

Ақын поэзиясында циклданду қағидаттарымен топтастыратын бірнеше тақырып, бірсыпыра бейнелеу тәсілі бар.

Табиғат, қоғамдық өмір, философиялық пайым арқау болған туындылары да циклды тұрғыда құрылымдық талдау ұстанымдарымен дәйектей түсуге сұранып тұрғаны анық. Біз ақынның өз заманында болыстық билікке жеткен ел билеушінің бейнесін айқындап берген өлеңдерін бір цикл аясына кіретінін өлеңдердің мазмұнына, құрылымына талдау жасау арқылы дәлелдеп көрелік.

Е. Хаев тұжырымында цикл бір-біріне байлаулы және еркін болып бөлінеді. Зерттеушінің пікірінше, бір-біріне байланған цикл бастапқыда автор тарапынан берілмек: негізгі және шеткері мәтіндер де инварианттармен бірдей байланыста болады; алдыңғы қатарда радиалды байланыс емес, берілген мәтіндер тізбегіне байланысты желілік байланыс орын алады; ал еркін цикл автор тарапынан біріктірілмейді, бұл құрылымның семантикалық жүйесін анықтайтын өзара тығыз байланысатын «шеткері» мәтіндер мен орталық мәтіндер болып табылады [16, 170]. Хаевтың бұл пайымы біздің Абай өлеңдерінің циклды сипатын анықтауға бағдар береді. Ол айтып отырған еркін түр Абай поэзиясындағы циклды өлеңдерге тән.

«Цикл – бір автор жүзеге асырған және белгілі бір ретпен құрастырған бір өнер түріне жататын тәуелсіз туындылар қатарын білдіретін эстетикалық тұтастық түрі. Көркем шығарманың барлық қасиеттеріне ие бола отырып, цикл өзінің ерекшелігін мәтіндік-контекстік түзілімнің герменевтикалық құрылымы ретінде анықтайды, оның құрамына кіретін шығармалар арасындағы өзара байланыстар мен қарым-қатынастар жүйесін қамтиды. Циклдың ерекшелігі осы жүйенің циклдік бірлікті ұйымдастыруға қатысу дәрежесімен анықталады, ал оның құрылымының эстетикалық мазмұны ішіндегі бір тұтастықтың екі бағытының диалектикалық үйлесімімен жасалады», – дейді әдебиеттегі цикл жүйесін зерттеушілердің бірі Л.Ляпина [17, 308]. Бұл тұжырымды да Абай өлеңдерінің циклды жүйесін құрылымдық талдау арқылы көрсету мақсатында келтіріп отырмыз.

«Болыс болдым мінеки» өлеңі де абайтанушылардың және Абайдың ұлы Тұрағұлдың айтуынша Күлембайға арналған. Күлембай – Абайдың замандасы, құрдасы. Бұл өлең, М.Әуезов айтқандай: «Бірақ бір Күлембай емес, сол арқылы Абай бүкіл қазақ сахарасындағы ХІХ ғасырдың соңғы ширегіндегі болыс, феодал, әкім атаулының барлығын сипаттап, зор обобщениелік шығарма туғызады. Болыс атаулының бәріне ортақ анық шындықты ерекше шебер мысқыл, сатирамен әйгілейді» [18, 133].

Күлембайға арналған туындыларының біріншісі – он сегіз жолдан тұратын «Күлембайға» атты өлең.

Шартты түрде «Болыс» деп атауға болатын циклдың алғашқысы болған бұл өлеңді «Болыс болдым мінеки» өлеңімен тұтастықта көрсететін басты сипат – болыс болмысын, әрекетін, мінез-құлқына қару болса, мәтін құрылымында ортақ сөздердің қолданылуы да өлеңдердің циклды жүйесін таныта түседі. Бір мысал: «шығын» сөзінің екі өлеңде қолданылуы. Шығын – мәтін ішінде таңбалық мазмұнымен негізгі ойдың өзегінде тұрған сөз. Болыстыққа сайлануды «шығын» деген ұғым өзінше айқындайды.

"Күлембайға"

Болыстықтан пайда қып
Шығыныңды алсаң жаман ба?"

"Болыс болдым
мінеки"

Болыс болдым мінеки,
Бар малымды шығындап...

Мәтіннің ары қарайғы мазмұнындағы «атшабар», «ояз» сөздері екі өлеңде де бар. Бірінші өлеңде болысқа қарата болжай айтылған сөз екінші өлеңде болыс атынан болып жатқан оқиғаға айналады. Екінші

өлеңде атшабар келсе орнынан тұра шабатын болысқа бірінші өлеңде «ояз келгенде қайтесің» деп тасталған сауалдың мәні бар.

"Күлембайға"

Орныңнан тұра шабасың
Атшабар келсе қышқырып.
Ояз келсе қайтер ең
Айдаһардай ысқырып?

"Болыс болдым
мінеки"

Жай жүргенде бір күні
Атшабар келді лепілдеп:
"Ояз шықты сыяз бар"
"Ылау" деп, "үй" деп дікілдеп.

Екі өлеңдегі «атшабар», «ояз» сөздері болыстық қызметтің «тұрмыстық сипатын» айқындай түседі. Атшабар арқылы ояздың келе жатқаны хабарланса, ояздың келуі болыстың берекесін қашырады. «Бар малын» шығындап билік алған ол өзінің сол орынға лайық еместігін түсінбейді де. Абай өлеңдерінде көп айтылатын құр мақтан, дарақылық, ойсыздық, билікке құмарлық бұл екі өлеңмен шектелмейді. Біз осы циклға жатқызатын «Мәз болады болысың» өлеңінде де көрініс табады.

Цикл құрамына кіретін өлең мәтіндегі сөздер яки сөз тіркестері поэтикалық сананың ішкі даму логикасын көрсетеді. Бұл логикалық түзілім мәтіннің семиотикалық-морфологиялық түзіліммен тығыз байланыста өрбиді. Цикл өлеңдерде қайталанатын сөздер автордың еркінен тыс циклдандуды тудыру қызметін атқарады. Қайталанып келетін сөздер яки сөз тіркестері, бейнелеулер, тілдік қолданыстар цикл тобына кіретін өлеңдер арасындағы дәнекер құралы болады.

Бірінші өлеңде берілген сауалға сұрауға ақын сол өлеңнің өзінде-ақ жауап беріп, өлеңде айтылар ойдың түп мәнін

айқындай түседі. Болысқа қарата айтылған сұрауға орай келесі өлеңнің болыстың монологы, яғни жауабы түрінде жазылуы циклдандудың басты қағидатына сай келеді.

Циклды құрайтын екінші өлең бірінші жақтан болыстың өз атынан баяндалады. Өлең:

Болыс болдым мінеки
Бар малымды шығындап,
Түйеде қом атта жал
Қалмады елге тығындап, –

деп дәл бірінші өлеңдегі үлгімен жалғасып кете береді. Өлеңнің пішіндік құрылымына келсек, буын, бунақ саны «Күлембайға» деп аталатын өлеңмен бірдей. Шалыс ұйқас түрінде жазылып, етістіктің көсемше формасы белсенді қолданылған өлең мәтіні «Болыс болдым мінеки» өлеңінің бірінші, екінші, төртінші бөлімдерімен пішіндік, мазмұндық тұрғыда барынша үйлесім тауып, үндес келеді.

Бұл циклдың үшінші өлеңі – «Мәз болады болысың» ақынның алдыңғы өлеңдерге жасаған тұжырымы тәрізді. Тіпті бұл жерде нақты сурет те көз алдыңызға келеді. Болысты Абай үшінші өлеңінде сыртынан мысқылдап, кекете

суреттейді. Бұл циклдың композициялық құрылымын үш өлең құрылымына сәйкес *сұрақ – жауап – тұжырым* деп танимыз. Бұл құрылым мысқылмен, ащы кекесінмен айшықталған. Абайдың қоғамдық өмірді, ондағы адамдар құлқын суреттеуі барынша шынайы. Қандай құбылысты арқау етсе де, ақын оның қоғамдық әлеуметтік тамырын, маңызын айқындап, адам мен қоғам үшін пайдалы немесе зиянды жақтарын ашып, қоғамның дамуы, алға жылжуы тұрғысынан суреттейді. Замана келбетін, қоғамдық-әлеуметтік жағдайды нысан еткен бұл үш өлеңнің лирикалық кейіпкері сол замандағы ел билегендердің жиынтық бейнесі.

Болыс бейнесі үш өлеңде түрлі тәсілмен сомдалған. Алғашқы өлеңінде болысқа *сұрақ* берілсе, екінші өлеңде Абай кейіпкерінің өзін сөйлеткен, үшінші өлеңде авторлық позициясын баяндау арқылы білдірген. «Болыс болдым мінеки» өлеңі – ақынның қырағы назарына ілініп, бар шындығымен ашылған болыстық болмыс. Бұл цикл түзген өлеңдерде авторлық идея айқын түрде жеткізілген. Структуралық тұрғыдан пайымдағанда мазмұндық құрылымы шымыр өлеңдер өз ретін өзі айқындаған. Автордың бейнелеу тәсілін қисынды түрде қолдануы нәтижесінде ел билеуге ақылымен емес, малымен қолы жеткен болыстың нақты портреті динамикалық, психологиялық қалыпта көрсетілген. Сондықтан да бұл үш өлеңнің бір тұтастықты құрайтыны даусыз. Үш өлеңте тән мазмұндық пішін мен құрылым ақынның авторлық позициясын бір бағытта түрлі тәсілмен танытуымен ерекшеленеді. Кейіпкерге кекесін мәнінде сұрау жолдаған, кейіпкердің өзі болып бар жайтты баян еткен, кейіпкердің жағымсыз қылықтарын сынға алған ақын тұлғасы тұтастығынан жаңылмайды, өлеңдердегі көркемдік тәсілдің түрлілігіне қарамастан әр қалыпқа «ыдырамайды». Өлеңдердің шоғырлануы, олардың өзегіндегі бір негіз бір бейненің табиғатын жан-жақты ашуда маңызды қызмет атқарады. Сол арқылы біз Абай поэзиясындағы басты кейіпкердің біріне айналған болыс бейнесінің қыр-сырын айқын тануға мүмкіндік аламыз.

Болыс туралы аталған үш өлеңді бір цикл деп таныдық. Біздіңше, бұл қатарға 1899 жылы жазылған «Дүтбайға» өлеңін де қосқан дұрыс дер едік. Өлең мазмұны мен құрылымы жағынан алдыңғы үш өлеңге жақын. Ақын болыстың құбылмалы мінезін бұл өлеңде де басты нысанға алған:

Жылуы жоқ бойының,
Жылмиғаны неткені?
Құбылуы ойының –
Кетпей құйтың еткені.

Мұңды, жылмаң пішінін
Кезек киіп, ел жиып.
Болыс болса түсінің
Түксігін салар тырсыып [10, 384].

Өлең кейіпкер мінездемесін берумен ерекшеленеді. Оның екіжүзділігін жанында жылу жоқ бола тұрып өтірік жылмиғаны, ойының құбылуы, мақсатына жету жолында мұңды, жылмаң пішінде жүріп, ал, мақсатына жеткен соң тырсыып, түгін сыртына салған қалпымен көрінуі арқылы бейнелейді. Ақынның осындай екіжүзділікті «киім кию» сияқты нақты бір әрекетпен ауыстыра бейнелей көрсетуі кейіпкер әрекетін айқындай түсуде маңызды қызмет атқарып тұр. Өлеңнің алғашқы тармағындағы «ойдың құбылуы» ары қарай «айқара ашылып», кейіпкердің алдамшы, тұрақсыздығы: «дөң айналмай ант атты, бүксіп, бықсып ар жағы» деп шенеледі.

Өлеңнің басталуы мен аяқталуында «құбылу» сөзі екі рет қайталанатын да, құбылудың нақты сипат-әрекеттері әр шумақта көрініс табады. Осы құбылу әрекеті Абайдың алдыңғы болысқа қатысты өлеңдерінің мазмұнына тән. Біз бір циклға біріктірген «Күлембайға», «Болыс болдым мінеки», «Мәзболадыболысың», «Дүтбайға» өлеңдерінен басқа туындыларында да екіжүзділік, тұрлаусыздық сияқты келеңсіз әрекеттерді шену кездеседі. Аталған өлеңдерде «құбылу» кейіпкердің, яғни ел билеген болыстардың «типтік» мінезін ашатын «кілт сөз» болса, сол арқылы кейіпкер әрекеттерінің кейбір мысалдарына назар аударайық:

Өлең өзегіндегі ортақ ойды жекелеген сөздер мен сөз тіркестері, қайталанатын бейнелеулер арқылы тану құрылымдық талдаудың морфологиялық және семиотикалық тәсілдерінің тиімділігін көрсетеді. Сол себепті де ертегі құрылымын зерттеуде морфологиялық тәсілді басшылыққа алған В.Пропп мәтін құрылымын тереңдей таныту арқылы шынайы тұжырым жасауға қол жеткізеді. Ол әуелі ертегідегі әрекет етуші тұлғаның функциясына мән береді. Оның түсіндіруінде: «әрбір функция үшін: 1) оның мазмұнына қысқаша сипаттама 2) бір сөзбен берілген қысқа анықтама, 3) шартты таңбасы беріледі. Таңбаларды қолдану ертегілердің құрылысын схемалық түрде салыстыруға мүмкіндік береді» [2,35]. Проптың мәтін талдауға қолданған тәсілін басшылыққа алғанда біз зерттеу материалымыздың мүлде басқа қалыптағы туынды екенін де ескеруіміз керек. Әрине, ертегі кейіпкерлерінің бастан кешкен оқиғаларын зерделегенде олардың оқиға шеңберіндегі әрекеттері мүлде басқа бағытта өрбитіні белгілі. Біздің талдау нысанына алып отырған мәтіндеріміздегі кейіпкерлер ұзақ сапарға шығып, үлкен бір

миссияны орындауды мақсат еткен жандар емес. Олардың мақсаты, құлқы мүлде басқа. Біздің Пропп талдауынан аларымыз – негізгі функцияны анықтау, бағамдау тәсілі ғана. Ал, функция кез келген мәтіннің ішінде бар. Абай өлеңдеріндегі негізгі функция бір сөзбен қысқа анықтама («құбылу» сөзі) түрінде берілген және сол сөз шартты таңба қызметін де атқарады. Құбылу – әрекет етушінің мінез қалпын ашатын кілт. Яғни барынша құбылған болыс мінезінің бір сөзге жинақталуы.

Өмірлік шындықты қаз-қалпында көшіріп беру – бұл суреткердің шеберлігі емес және өнер заңдылығына да қайшы. Шеберлік дегеніміз –көркем кеңістікте терең суреткерлік түйсіну мен биік эстетикалық талғамды ұштастыра отырып сол шындықтың өміршең өнердегі көнермес бейнесін жасау. Абайтанушы теретик ғалым З.Ахметов ұлы суреткердің қоғамдық-әлеуметтік шындықты арқау еткен туындылары жайлы: «Абай поэзиясының ішкі рухы мен көрініс-көркі, сипаты мен сыны бұрын әдебиетте дәл мұндай дәрежеде көрінбеген жарасымды жаңалық танытады. Ақын поэзиясына осындай қуат-күш, көркемдік сәулет беріп тұрған – оның

шығармасында қазақ халқының бүкіл өмірінің, әсіресе сол дәуірдегі қоғамдық өмірінің шындығы терең бейнеленуі және оларда әдебиеттегі ұлттық көркем ой, өмір құбылыстарын сөзбен бейнелеу, мүсіндеу шеберлігінің жарқырап көрінуі», – деп атап көрсеткен [19,287]. Өнердің бір тармағы сөз өнері болса, оның биік деңгейде туындауы өнер иесінің – қаламгердің кемелдігіне байланысты. Кез келген өмір құбылысын көркем кеңістікте жаңғыртудың негізгі қағидасы – оны мінсіз, үйлесімі терең, әсері айрықша болып, қуатты ойдан түзілуі.

«Қаламгер – дербес шығармашылық тұлға, әдеби үдеріс бұл ретте өзіндік айқындаушы сапалық қасиетін сақтайды. Жазушының шығармашылық ұстанымы неғұрлым өзгеше, ойлауы, дүниетанымы терең болған сайын, оның суреткер ретінде де, адам ретінде де өмір құбылыстарын көруі әр тарапты бола түседі» [20, 130], – деген әдебиеттанушы Қ.Байтанасованың пікірін қуаттай отырып, мәтіннің көркемдік-бейнелілік, логикалық тұғыдағы мінсіз үйлесімі сөз өнері иелерінің кемел талантына ғана тән екенін қайталай айтқан жөн.

Мәтін құрылымын талдаудың түрлі аспектілері бар екендігі белгілі. Мысалы, метамәтін туралы мына бір: «The meta-textual analysis aims at identifying the text structure in general» («Метамәтіндік талдау жалпы мәтіннің құрылымын анықтауға бағытталған») [21, 199] – деген пікір мәтін талдаудың барлығы құрылымдық әдіс тұрғысынан жүзеге асатынын аңғартады. Мәтін морфологиясын зерделегенде де шеберлікпен үйлестірілген құрылымды танытуға басты назар аударылатынын айтқан жөн.

Қорытынды. Абайдың өлеңдерінің құрылымын мәтіндік аспектіде «автор – кейіпкер» оппозициялық жұбында қарастыру өлеңнің мәнін түсінуге жол ашады. Келеке ету, шенеу, сынау, тура мінездеме арқылы кейіпкер-бейненің

құлқынтануы – автордың басты суреткерлік тәсілі. Қоғамдағы келеңсіз құбылыстарды тудырушы әрекет иелері мен оларды нысанаға алған автор арасындағы байланыс оппозициялық сипатымен айқындалады. Циклдағы өлеңдердің ортақ кейіпкерлері – болыс (Күлембай, Дүтбай, т.б.), ортақ мазмұн – олардың сайлау алдындағы және сайлаудан кейінгі қалыптары, ел қамын ойлауға өрелерінің жетпеуі, екіжүзділік, мақтансүйгіштік, айлакерлік әрекеттерімен ашу-ызаны тудыруы. Өлеңнің актанттық құрылымын айқындайтын әрекет иелері мен сол әрекетті авторлық ракурстан бағдарлаған ақынның функциясы өлеңнің мазмұнынан, көркемдік-идеялық әрі эстетикалық мәнінен көрінеді.

Абай саяси-әлеуметтік мәселелердің ең бір жанды тұстарын суреткерлік шеберлікпен барынша шырайландырып, көркемдіктің айрықша құралдарымен өңдеп сөз өнерінің үздік үлгісін тудырған. Бірнеше өлеңдегі бір ойдың, бір идеяның бөлшектері оқырман қабылдауында тұтаса келе бір жүйені құраған. Бөлшектің бүтінге айналуы, бүтіннің бөлшектер арқылы танылуы – бұл мәтін құрылымын талдау арқылы танылатын заңдылық.

Поэзия морфологиясы – өлең мәтінінің құрылымдық заңдылықтары, көркемдік-бейнелілік желілерінің байланысы, жекелеген бөлшектердің үйлесімді тұтастығы, сол арқылы мәтіннің ішкі-сыртқы бітімін тұтас таныту. Осы тұрғыдан келгенде Абайдың шартты түрде «Болыс» деп атауға болатын цикл өлеңдері ішкі құрылым мен логикалық-бейнелілік байланысы айқын, қоғамдық-әлеуметтік шындықты нақты деталь, тың бейнелеулермен сөз өнері туындысының өзегіне сіңірген тұтас дүние. Мәтін алаңына енген тың бейнелеулер ұлттық поэзиядағы көркем кеңістік көкжиегін кеңейтіп, жаңа сапалық деңгейге көтергені осы бағытта тұжырымдалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Гёте И.В. Избранные философские произведения. - Москва: «Наука», 1964. – 520 с.
2. Пропп В. Морфология сказки. Ленинград: «Академия», 1928. – 152 с.
3. Тиандер К. Синкретизм и дифференциация поэтических видов: морфология романа. - Москва: Книжный дом «Либроком», 2012.
4. Цейтлин А. Жанры. Литературная энциклопедия. Т.2. Коммунистическая академия. Секция литературы, искусства и языка. Редкол.: И. М. Беспалов [и др.]; отв. ред. В. М. Фриче; отв. секретарь О.М.Бескин. - Москва: Изд-во Коммунистической академии, 1929. – 384 с.: ил.
5. Munro Th. The Morphology of Art as a Branch of Aesthetics. Journal of Aesthetics and Art Criticism. Vol. XII, 4, June 1954.
6. Munro Th. The Arts and their Interrelations // The Georgia Review, pp. 406-415.
7. Каган М. Морфология искусства: Историко-теоретическое исследование внутреннего строения мира искусства. Части I, II, III. - Ленинград: Искусство, 1972. – 440 с.
8. Косиков Г. Собрание сочинений. Т. 2: Теория литературы. Методология гуманитарных наук. - Москва: Центр книги «Рудомино», 2012. – 696 с.
9. Прието А. Морфология романа. Нарративное произведение. В книге: Семиотика: Антология // Сост. Ю.С.Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп. - Москва: «Академический Проект»; Екатеринбург: «Деловая книга», 2001. – 702 с.
10. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. - Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 640 б.
11. Дәдебаев Ж. «Болыс болдым мінеки...» // Абай. Энциклопедия. Бас редактор Р.Н.Нұрғалиев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
12. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. - Москва: «Прогресс», 1988. – 656 с.
13. Дәдебаев Ж. Мәз болады болысың... // Абай. Энциклопедия. Бас редактор Р.Н.Нұрғалиев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
14. Гинзбург Л. Я. О лирике. 2 изд., доп. - Ленинград: «Советский писатель», 1974. – 408 с.
15. Дарвин М.Н. Лирический цикл: часть и целое // Типологические категории в анализе литературного произведения как целого. - Кемерово, 1983. – 312 с.
16. Хаев Е.С. Проблема композиции лирического цикла (Б.Пастернак «Тема с вариациями») / В книге: Хаев Е.С. Природа художественного целого и литературный процесс. - Кемерово: КГУ, 1980. – 199 с.
17. Ляпина Л.Е. Циклизация в русской литературе 1840-60-х гг. Дисс. доктора филологических наук. - Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ, 1994. – 355 с.
18. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. - Алматы: «Санат», 1995. – 320 б.
19. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. Кітапта: Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.15: Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов. Әдебиет теориясы. - Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013. – 412 б.
20. Байтанасова Қ. Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2023. - № 1(142). - 126-133 б.
21. Aimukhambet Zh., Zhumagazina A., Dalelbekkyzy A., Aituganova S., Seiputanova A. Mythical symbolism in structure of meta-text // ASTRA Salvensis, no. 1/2021. P. 199-210. URL: <https://www.scopus.com/recod/display.uri?eid=2-s2.0-85107032435&origin=resultslist> (accessed: 10.05.2023).

References

1. Gete I.-V. Izbrannye filosofskie proizvedenia [Selected philosophical works] (Nauka, Moscow, 1964, 520 p.). [in Russian]
2. Propp V. Morfologia skazki [Morphology of a fairy tale] (“Academy”, Leningrad, 1928, 152 p.). [in Russian]
3. Tiander K. Sinkretizm i differenciacija poeticheskikh vidov: morfologija romana [Syncretism and differentiation of poetic types: the morphology of the novel] (Librokom Book House, Moscow, 2012). [in Russian]
4. Zeitlin A. Janry. Literaturnaja jenciklopedija. T.2. Kommunisticheskaja akademija. Sekcija literatury, iskusstva i jazyka [Genres. Literary Encyclopedia. Vol. 2 Communist Academy, Section of Literature,

- Art and Language]. Editorial board: I. M. Bepalov [and others]; resp. ed. V. M. Friche; resp. secretary O.M.Beskin. (Publishing House of the Communist Academy, Moscow, 1929, 384 p., ill.). [in Russian]
5. Munro Th. The Morphology of Art as a Branch of Aesthetics. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*. Vol. XII, 4, June 1954.
6. Munro Th. The Arts and their Interrelations, *The Georgia Review*, pp. 406-415.
7. Kagan M. Morfologia iskustva: Istoriko-teoreticheskoe issledovanie vnutrenego stroenia mira iskustva [Morphology of Art: A Historical and Theoretical Study of the Internal Structure of the Art World] Parts I, II, III (Art, Leningrad, 1972, 440 p.). [in Russian] [in Russian]
8. Kosikov G. Sbranie sochinenij, T. 2: Teorija literatury. Metodologija gumanitarnyh nauk [Collected works. Vol. 2: Theory of literature. Methodology of the humanities] (Rudomino Book Center Moscow, 2012, 696 p.). [in Russian]
9. Prieto A. Morfologia romana. Narrativnoe proizvedenie. V knige: Semiotika: Antologija [Morphology of the Novel. Narrative work. In the book: Semiotics: An Anthology]. Comp. Yu.S.Stepanov. Ed. 2nd, rev. and additional (Academic Project; Moscow; Business book, Yekaterinburg, 2001, 702 p.). [in Russian]
10. Abai. Shygarmalarynyn akademialyk tolyk zhinagy [Complete academic collection of his works]. Three volumes. Vol. 1 ("Zhazushi" publishing house, Almaty, 2020, 640 p.). [in Kazakh]
11. Dadebaev Zh. Bolys boldym mneki... ["Bolys boldym mneki"], Abaj. Jenciklopedija [Abay. Encyclopedia]. Chief editor R.N.Nurgaliyev (The main editorial office of the "Kazakh encyclopedia", "Atamura" publishing house, Almaty, 1995, 720 p.). [in Kazakh]
12. Tener L. Osnovy strukturnogo sintaksisa [The basis of structural syntax] ("Progress", Moscow, 1988, 656 p.). [in Russian]
13. Dadebaev Zh. Maz bolady bolysyn... [Maz bolady bolysyn...], Abaj. Jenciklopedija [Abay. Encyclopedia]. Chief editor R.N. Nurgaliyev (The main editorial office of the "Kazakh encyclopedia" Almaty: "Kazakh Encyclopedia" editor-in-chief, "Atamura" publishing house, 1995, 720 p.). [in Kazakh]
14. Ginzburg L. Ia. O lirike [About lyrics]. 2nd ed., add. («Soviet Writer», Leningrad, 1974, 408 p.). [in Russian]
15. Darvin M.N. Liricheski sikl: chast i seloe [Lyrical cycle: part and whole], Tipologicheskie kategorii v analize literaturnogo proizvedenie kak celogo [Typological categories in the analysis of a literary work as a whole] (Kemerovo, 1983, 312 p.). [in Russian]
16. Khaev E.S. Problema kompozitsii liricheskogo sikla (B.Pasternak «Tema s variatsiyami») [The problem of the composition of the lyrical cycle (B. Pasternak "Theme with Variations")]. In the book: Khaev E.S. The nature of the artistic whole and the literary process (KSU, Kemerovo, 1980, 199 p.). [in Russian]
17. Lyapina L.E. Ciklizatsiya v ruskoi literature 1840-h -60-h gg. [Cyclization in Russian literature of the 1840s-60s]. Diss. Doctor of Philology] (Publishing House of the Russian State Pedagogical University, St. Petersburg, 1994, 355 p.). [in Russian]
18. Auezov M. Abai Kunanbaev. Monografialyk zertteuler men makalalar [Abay Kunanbaev. Monographic studies and articles] ("Sanat", Almaty, 1995, 320 p.). [in Kazakh]
19. Ahmetov Z. Olen sozdin teoriasy [The poem is the theory of words], Kitapta: Klassikalik zertteuler: Kop tomdyk. T.15: K.Zhumaliev, Z.Kabdolov, Z.Ahmetov. Ədebiet teorijasy [In book: Classical Studies: Multivolume. Vol. 15: K. Zhumaliev, Z. Kabdolov, Z. Akhmetov. Literary theory ("World of Literature", Almaty, 2013, 412 p.). [in Kazakh]
20. Baitanasova K. Korkem shygarmadagy beinelilik prizmasy [The prism of imagery in a work of art], L.N.Gumilev atyndagy EYU Habarshysy. Filologija serijasy [Bulletin of L.N. Gumiliov State University. Philology series], 1(142), 126-133 (2023). [in Kazakh]
21. Aimukhambet Zh., Zhumagazina A., Dalelbekeyzy A., Aituganova S., Seiputanova A. Mythical symbolism in structure of meta-text// ASTRA Salvensis, no. 1/2021. P. 199-210. Available at: <https://www.scopus.com/recod/display.uri?eid=2-s2.0-85107032435&origin=resultlist> (accessed: 10.05.2023). [in Kazakh]

Ж.А.Аймұхамбет¹, Р.М.Мухажанова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²Университет Алихана Бокейхана, Семей, Казахстан

Морфология поэзии (на примере стихов Абая)

Аннотация. В статье проводится анализ текста поэзии в морфологическом аспекте на примере стихов Абая.

Если семиотический подход структурализма предполагает проявление функции символа в структуре художественного текста, то знак, который несет в себе художественно-эстетическую задачу, приобретает символический, детальный, образный характер. Эти характеристики становятся объектами исследований в различных направлениях как части текста, которые становятся единым целым. Объектом семиотического анализа является знаковая и вытекающая из нее образная структура в тексте. В этом направлении исследования преобладает эффективность морфологического подхода. Использование термина «морфология» применительно к литературе не ново, в частности, для мирового литературоведения это уже существующее понятие. Это понятие, вошедшее в научный обиход в фольклористике и литературоведении в начале XX века, достигло новых выводов с индивидуализацией и обобщением всех деталей художественного произведения. Вообще известно, что одной из основ структурализма является русский формализм, а другой – пропшова морфология. Следовательно, при руководствовании литературной морфологией нельзя упускать из виду и историческую роль формализма, заложившего фундамент структурного анализа. Основной целью данной статьи является рассмотрение детализации и целостности структуры текста с помощью принципов анализа литературной морфологии. Для достижения этой цели при анализе стихов Абая определяется актанта, образная структура. Через логические связи и сходства в данной частичной структуре демонстрируется закономерность целостности и формулируется мысль о цикле стихов.

Ключевые слова: поэзия, морфология, формализм, структурализм, символ, актанта, циклизация.

Zh.A.Aimukhambet¹, R.M.Mukhazhanova²

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Morphology of poetry (on the example of Abai's poems)

Abstract. The article considers the analysis of poetry text in the morphological aspect on the example of Abai's poems.

The semiotic approach of structuralism tends to show the function of a symbol in the structure of a literary text, and the symbol that performs an artistic and aesthetic function accumulates a symbolic, detailed and descriptive character. These characteristics are the object of multi-directional research as parts of the text that have become a single whole. Semiotic analysis focuses on the symbolic and resulting figurative structure of the text. In this direction of research, the effectiveness of the morphological approach is dominated. The use of the term “morphology” in relation to literature is not new, more precisely, it is an existing concept for the study of world literature. At the beginning of the XX century, this concept, which entered into folklore and literary studies, made new conclusions, considering all the details of a literary work individually and collectively. In general, it is known that one of the sources of structuralism is Russian formalism, and the other is Propp's morphology. Therefore, guided by literary morphology, we cannot ignore the historical role of formalism, which laid the foundations of structural analysis. The main purpose of this article is to consider the parts and integrity of the text structure from the analysis of literary morphology. To achieve this goal, an actant, figurative structure is determined in a detailed analysis of Abai's poems. Through logical connection and similarity in the particle structure, the law of integrity is shown, and the idea of cycle poems is formulated

Keywords: poetry, morphology, formalism, structuralism, symbol, actant, cycling.

Авторлар туралы мәлімет:

Аймұхамбет Ж. Ә. – филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мухажанова Р. М. – филология кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан.

Aimukhambet Zh.A. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Kazakh Literature, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Mukhazhanova R.M. – Candidate of Philology, Assistant Professor, Department of Philology, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

А.Н.Ораз*, Қ.Т.Маликов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: aydana.ozaz.1997@mail.ru, k.malikov@mail.ru

Қазақ тілін үйретуде мобильді қосымшаларды пайдаланудың тиімділігі

Аңдатпа. Мақалада қашықтан оқыту практикасының жоғары даму қарқыны туындатқан компьютерлік лингводидактика бағытында қазақ тілін оқытудың жаңа форматтары талданып, теориялық тұрғыдан түсіндіріледі. Сәйкесінше, зерттеудің мақсаты мобильді оқу-ойын қосымшаларын игеруді, лексикалық дағдыларды қалыптастыра отырып тілдік қателерді диагностикалауды, бекіту және бақылау құралы ретінде пайдалану болжамын талдау болып табылады. Аталмыш мақсатқа жету үшін тікелей бақылау, сипаттау, деректерді салыстыру, зерттеу объектілерін жіктеу, алынған ақпаратты жалпылау және түсіндіру тәрізді әдістер кешені қолданылды. Сондайақ, дәйекті тұжырым мен нәтижеге педагогикалық тәжірибені зерттеу және жалпылау, әдістемелік эксперимент және сауалнама сынды эмпирикалық әдістер алып келді. Зерттеу нәтижесінде «Quizizz» қосымшасын пайдаланып қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыруға бағытталған тапсырмалар құрудың сипаттамасы жасалады. Оқытудың құралы ретінде қосымшаның осы түрін қолдану перспективалары лингвометодикалық аспектіде – эксперимент нәтижелері негізінде және психо-педагогикалық аспектіде – білім алушылардың сауалнамасы негізінде талданады. Зерттеу нәтижелерін оқу-ойын бағдарламалық кешендері мен қосымшаларын жобалауда, мобильді қосымшаларды қолданып тапсырмалар құрастыруда пайдалануға болады. Электрондық білім беру жүйелерін қолданудың негізгі мақсаты оқу үрдісін оның барлық қатысушылары (оқушылар, педагогтер) үшін оңтайландыру болып табылады. Білім алушылардың жеке қызығушылықтары мен оқу үдерісіндегі деңгейлеріне негізделген қазақ тілі сабақтарындағы мобильді қосымшалардың тиімділігін эксперименттік тексеру нәтижесі лексикалық дағдыларды меңгертуде оң әсерін көрсетті.

Түйін сөздер: қазақ тілі, лексикалық дағды, мобильді қосымша, ақпараттық-коммуникативтік технологиялар, қазақ тілін оқыту әдістемесі, оқыту құралдары.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-203-215>

Кіріспе. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар адам қызметінің барлық салаларына ене отырып, қоғамның дамуына үлкен әсерін тигізуде. Білім беруді ақпараттандыру қоғамды ақпараттандырудың маңызды бөлігі болып

табылады. Президент Қ.Тоқаев Қазақстан халқына жолдауында «Келесі маңызды мәселе – білім беру жүйесі туралы. Бұл сала ұлт сапасын жақсарту ісінде аса маңызды рөл атқарады. Қазақта «Ел боламын десең, бесігіңді түзе» деген сөз бар» деп білім беру

саласына тоқталып, 2025 жылға дейін 800 мың баланың заманауи мектепте оқуына жағдай жасалатындығын айтты [1]. Демек, болашақта оқу үдерісін цифрландыру үшін мектептер әкімшілік-қаржылық тұрғыдан да толығымен дайын болады деген сөз.

Қазір ақпараттық технологиялардың дәуірі болғандықтан, білім беру мазмұнына да уақыт талабына сай өзгерістер енгізу нәтижелі болатыны сөзсіз. Цифрлық білім беру ресурстары сабақ мазмұнын жаңа технологиялар арқылы толықтыруға, түрлі тапсырмалар арқылы түрлендіруге, ақпараттарды есте сақтауға, білім алушының пәнге деген қызығушылығын аудиовизуалды материалдар арқылы дамытуға мүмкіндік береді [2, 103 б.]. Мобильді технологиялардың дамуы білім берудің инновациялық технологияларының жаңаруына ықпал етеді. Алайда, әдістеме саласындағы соңғы зерттеу еңбектеріне сүйенсек студенттер мен оқушылар арасында ұялы телефондардың болуына қарамастан, мобильді оқыту оқу орындарында кең таралмаған. Сондықтан да білім алушыларға қазақ тілін оқыту мен лексикалық дағдыларын қалыптастыруда мобильді қосымшаларды білім беру процесіне енгізудің теориялық және практикалық аспектілерін зерттеу өзекті болып табылады.

Қалыптасқан тілдік дағды – күнделікті сөйлеу тілінде адамға басқалармен қарым-қатынас жасауға және өз ойын еркін жеткізуге мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда әлем ғалымдарының пікірінше, тілдік дағдылар – ғаламдық деңгейге еркін шығуға, яғни соңғы ғылым жетістіктерін игеруге, сондай-ақ, мансаптық мүмкіндіктер үшін де негізгі құзыреттердің бірі ретінде бағаланып отыр [3]. Сондықтан да тіл білімі мен әдістеме салалары үшін тілдік дағдыларды қалыптастыру мен лексиканы оқыту әдістерінің тиімді тәсілдерін ғылыми негіздеудің маңызы күн санап артуда. Қазіргі қазақ тілін оқытуда мобильді қосымшаларды пайдаланудың тиімділігін дәлелдеу және оны талдау, қазақ тілін оқыту әдістемесін теориялық тұрғыдан толықтырады. Біздің жұмысымыздың нәтижелері қазақ тілін оқыту әдістемесі пәнінің жаңаша зерттелуіне ықпал етеді деген сенімдеміз.

Зерттелу тарихы. Қазақ тілі мәселелері мен оны оқыту әдістемесіне ерекше мән беріп, тіл білімінің зерттелуіне зор үлес қосқан ең көрнекті ғалымдардың бірі – Ахмет Байтұрсынұлы. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінің барлық саласын зерттеп, соның ішінде лексиканы оқыту мәселесіне терең тоқталған. Сөз, сөз мағынасы, сөйлеу мүмкіншілігіне байланысты сөз байлығы мен тілді меңгерудегі лексиканың жекелеген бөлімдері жайлы құнды мәліметтер қалдырған. Сонымен қатар тіл үйренудің қандай дағдыларға байланысты екенін айтып, ауызша сөйлеу мен ереженің қатысын анықтаған. Сондай-ақ ХХ ғасырдың бірінші жартысында ғалым Т.Шонанов қазақ тілі әдістемесін қомақты еңбектерімен толықтырды. Ғалым-тілшінің зерттеулерінің ішінде басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуді көздеген кітаптары мен оқу құралдары бар. Мысалы, «Учебник казахского языка для русской школы» оқулығында сөйлеуге үйретуді мақсат етеді. Аталмыш еңбектің төртінші бөлімінде сөздіктің берілуі тіл үйренушінің лексикалық қорын автордың маңызды орынға қойғандығын дәлелдейді [4].

Қазақ тілі әдістемесіне арналған бірнеше методикалық кітаптардың авторы С.Жиенбаев, И.Ұйықбаев, Ғ.Бегалиевті ерекше атап өтуге болады. Әдіскер-тілші С.Жиенбаев еңбектерінде орыс мектебінде қазақ тілін оқыту мәселесін қарастырып, тіл дамыту мен сөйлеуге үйрету сияқты әдістерді сөз еткен. Оқушының сөздік қоры мен сөз байлығын дамыту әдістерін ұсынып, орыс мектептерінде қазақ тілін оқытуды қарастырған ғалым Ы.Маманов тілді оқыту әдістемесіне қомақты үлес қосты. Сонымен қатар Қ.Жұбанов лексиканың көптеген теориялық мәселелеріне алғаш болып баға беріп, оқушыларға сөзді меңгерудің тиімді тәсілдерін ұсынды. Қазақ тілі лексикасының ерекшеліктері жайлы тұжырымдарымен С.Аманжолов лексикологияны жеке сала ретінде бөлек қарастыруды ұсынды. Ал ғалым Н.Т.Сауранбаев «Қазақ тілі» атты оқулығында лексиканы дербес сала ретінде бөліп, бірқатар теориялық мәселелерді сөз етеді. Кейіннен І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика» атты оқулығы жарыққа шықты. Қазақ тілі мен

лексиканы оқыту әдістемелері күні бүгінге дейін көптеген ғылыми зерттеулердің басты нысанына айналып отыр. К.Аханов, С.Исаев, Р.Барлыбаев, Е.Жампейісов, Р.Сыздықова, Б.Қалиев, Х.Қожахметова, Т.Қордабаев, Ә.Нұрмағамбетов, Т.Жанұзақов, Ә.Болғанбаев, Ғ.Қалиев, Ж.Досқараев, С.Омарбеков, М.Оразов, А.Айғабылов, Ә.Ахметов, Ө.Айтбаев, Л.З.Рүстемов, К.Ш.Хусайын, Н.Уәлиев, Б.Хасанов, С.Сатенова т.б. сынды ғалымдар еңбектері қазақ тілі лексикасының жан-жақты дамуына үлкен ықпал етті. Қазақ тілін оқыту әдістемесі ХХ ғасырдың бірінші жартысынан бастап зерттеліп, ХХ ғасырдың екінші жартысында аталмыш ғылым жүйесі тереңірек әрі кең түрде дамып, күні бүгінге дейін толығып жатыр. Десек те, заман талабына сай ақпараттық технологиялар білім беру мазмұнының дамуына әсерін тигізбей қоймауда. Сондықтан да қазақ тілін оқыту мен лексикалық дағдыларды қалыптастыру әдістемесі заманауи талаптарға сай әлі де зерттеуді қажет етеді. Мәселен, біздің зерттеу жұмысымыз қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту арқылы лексикалық дағдыларды мобильді қосымшалар негізінде қалыптастырып, оқу үдерісін жеңілдетуді қарастырады. Орыс ғалымы Н.А.Купина сөйлеуге үйрету үдерісінде ең маңызды орын алатын материал—лексика деп есептейді [5]. Яғни әрбір тілдің лексикасын меңгерудің өзіндік ерекшелігі бар. Мысалы, адам қай тілде сөйлегісі келсе, сөздік қордан өзіне қажетті лексикалық тұлғаларды білмесе, біріншіден, айтайын деген ойын дұрыс жеткізе алмайды, екіншіден, басқа біреудің айтқан сөзін, ойын түсінбейді. Демек, адамға сөйлесу, пікірлесу үшін тілдік қолданысқа керекті лексикалық құралдарды үйренбесе, тілдік қатынас та жүзеге аспайды. Өйткені адам сөйлей білу үшін айтайын деген ұғымға қатысты сөздерді және оны дұрыс жұмсаудың амалдарын меңгеруі керек. Ол үшін, әрине, дағды қалыптастыру қажет. Осы ретте зерттеу жұмысымызда қазақ тілін оқытуда лексикалық дағды қалыптастыру әдістемесінің соңғы технологияларға негізделген озық үлгісін ұсынып отырмыз. Мақаланың мақсаты – оқушылардың қазақ тіліндегі лексикалық дағдыларын

қалыптастыруда мобильді қосымшалардың рөлін анықтау, мобильді қосымшалардың көмегімен оны қалыптастырудың теориялық және әдістемелік шарттарын белгілеу және мобильді қосымшалардың тиімділігіне эксперименттік тексеру жүргізу.

Орта мектепте шет тілдерінің лексикалық материалын оқытудың негізгі практикалық мақсаты-сөйлеу әрекетінің экспрессивті және рецептивті түрлерінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде тіл үйренушінің лексикалық дағдыларын қалыптастыру. Осы ретте, «дағды дегеніміз ұзақ қайталау нәтижесінде автоматты түрде пайда болатын әрекеттер, яғни басқаша айтқанда, дағды саналы реттеу мен бақылауды қажет етпейді. Бірақ дағды бастапқыда болса да, әр жаңа дағды әрқашан бұрын белгілі емес нәрсеге мағыналы қосылудың нәтижесі болып табылады, ал дағды бірдей әрекеттерді қайталаудың нәтижесі болып табылады» [6]. Ал А.Байтұрсынұлының «Тіл құралында» *дағдыландыру, сынау* деген сөздер ұшырасады. Аталмыш еңбекте А.Байтұрсынұлының дағды туралы мынадай пікірі бар: ««Тіл құралымен» балаларды оқытқанда, һәр қағида я ережені оқытқаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлем сөздерді, мақалаларды үлгіге алып, олардың ішінен қағида я ережеге келетін жерлерін балаларға таптыртып, басқалардан айыртып үйрету. Солай бірнеше рет істеп көрсеткеннен кейін, балалар керек сөздерді өздері тауып, өздері айыруға дағдыланады» [7, 18 б.]. Сонымен, дағды – кез келген әрекетті «автоматтандыру» дәрежесіне жеткізу деп айтуымызға болады. Лексикалық дағды ұғымын психологтар (А.Р. Лурия, и. А. Зимняя, А. А. Леонтьев) және әдіскерлер (е. и. Пассов, с. Ф. Шатилов) әр түрлі аспектіде қарастырған. Әдетте, дағды-бұл сөйлеу әрекеті процесінде қалыптасатын автоматтандырылған әрекет. Лексикалық дағдыларға байланысты профессор Р.К.Миньяр-Белоручев лексикалық дағдының мәнін қабілет ретінде анықтап, оның қызметі нақты сөйлеуге байланысты ұзақ мерзімді жадтан сөз стандартын бірден шығару, оны сөйлеу тізбегіне қосу екендігін айтады.

Лексикалық дағдылар сөйлеудің лексикалық жағын білдіреді, олар сөйлеу дағдыларының құрамдас бөлігі болып табылады және тілдің қарым-қатынас құралы ретінде қолданылуын қамтамасыз етудің негізін құрайды. [8, 120 б.]. Өз кезегінде лексикалық бірлік «тәуелсіз лексикалық мағынасы бар және сөйлеу бірлігінің функцияларын орындай алатын тіл бірлігі» ретінде анықталады [9, 50 б.]. Лексикалық дағдылардың тәуелсіздігіне қатысты полярлық көзқарастар да бар. Оларды былайша қарастырады:

1) сөйлеу дағдысының компоненті және бір мезгілдегі дербес қарапайым дағды [10, 105 б.];

2) сөйлеу дағдысының компоненті. С.Ф.Шатилов пікірі бойынша [8]

лексикалық дағдыға сөздерді қолдану және сөзжасам сияқты компоненттер кіреді. Е.И.Пассов операциясын және сөз тіркесі операциясын лексикалық дағдының түрлері деп бөледі. Р.К.Миньяр Белоручев сөзжасам және лексикалық бірліктердің тіркесімі лексикаға емес, грамматикаға қатысты деп санай отырып, лексикалық дағдыны «ұзақ мерзімді жадтан сөзді, сөз тіркесін және коммуникативті тапсырмаға сәйкес келетін дайын сөйлемді автоматты түрде шығару мүмкіндігі» деп анықтайды [10, 50 б.].

И.Бимнің тұжырымы бойынша шет тілін оқыту саласындағы зерттеулерінде шет тілін оқыту курсының ортасында лексиканы оқытудың тиімділігін арттыру мәселесі туындайтыны анықталды [11]. Себебі оқушылар осы күнге дейін үйренген сөздерінен белгілі бір сөздік қорын жинақтайды да, жаңа сөздерді жаттау және есте сақтау қиындық тудырады [12]. Лексикалық бірліктерді ұмыту процесі басталады. Осыған байланысты сөйлеу сапасы нашарлайды (ауызша да, жазбаша да), өйткені ол сөздік қорының көлеміне тікелей байланысты. Сонымен қатар, тіл үйренушінің коммуникациялық құзыреттілігін қалыптастыру да лексикалық бірліктерді және лексикалық дағдыларды қажет етеді. Демек, оқушылардың сөздік қорын ұлғайтуда, лексикалық бірліктерді есте сақтауда және өзіндік тілдік тапсырмаларды орындауда, интенсивті

оқытуда, сапалы аударма жасауда тілді оқытудың мазмұнын ғана өзгертіп қоймай, сол пәнді оқытудағы көзқарасты өзгерту қажет. Дәстүрлі оқыту жүйесін өзгертіп, оның орнына жаңа ақпараттық технологиялар мен ғылыми-техникалық прогреске қол жеткізу қажет. Өйткені жаңа буын жаңа ақпараттық қаныққан ортада өсуде, бұл жалпы «медиа білім беру» сияқты терминмен белгіленген өзін-өзі тәрбиелеудің жаңа формаларының пайда болуымен түсіндіріледі, бұл білім беру саласында ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану қажеттілігінен туындайды [13, 71 б.].

Мобильді құрылғылар қазақ тілі сабақтарын ұйымдастыруға үлкен мүмкіндіктерге жол ашады. Оқу үрдісінде смартфондар, планшеттермен жұмыс істеу білім алушылардың шығармашылығын, ұтқырлығын және ойлау икемділігін ынталандыратын материалдармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді [14]. Сонымен қатар мобильді құрылғыларды пайдаланудағы артықшылықтар коммуникативті, мәдениетаралық, ақпараттық, когнитивті және әлеуметтік құзыреттіліктердің дамуына ықпал етеді. Тиімді оқыту құралдары тек білімді бағалау үшін ғана емес, сонымен қатар оқыту стратегиясы ретінде қолдану, бағалау мен бақылауға арналған тапсырмаларды жиі қолдану, білім алушылардың тапсырманы орындау барысында жіберген қателерін түзетуге мүмкіндік беру арқылы психологиялық қысымды төмендету мақсатында да қолданылады [15]. Мобильді құрылғылар жұмыс пен білім беруді біріктіреді, ақпаратты кез келген уақытта, кез келген жерде бағалауға мүмкіндік береді [16].

Байланыс құралдары функциясының әр түрлі жүйелері ақпарат пен тәжірибе алмасуды ұйымдастыруға, бірлескен жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мысалы, «Quizizz» мобильді қосымшасын оқытуда өте тиімді пайдалануға болады, білім алушылар арасында жаттығулар мен тапсырмаларды орындауда уақытты тиімді пайдалану үшін таптырмас құрылғы.

«Quizizz» қосымшасын пайдалану оқу процесінің икемділігін қамтамасыз етеді,

оқытушы мен білім алушылар арасындағы, сондай-ақ өзара оқушылар арасындағы қарқынды іс-қимылды, нәтижелерді бағалаудың ашықтығы, негізділігі, ақпарат алмасудың ұтқырлығы мен жеделдігін қамтамасыз етеді.

Мобильді оқыту, оқыту процесінде мобильді құрылғыларды пайдалану және қазақ тіліндегі лексикалық дағдыларды қалыптастыру проблемаларын, орта білім берудің оқу процесіндегі мобильді қосымшаларды пайдаланудың теориялық негіздеріне, мобильді қосымшалардың әдістемесіне байланысты мәселелерді қамтитын көптеген ғылыми жұмыстар бар, десе де сабақ барысында аталмыш құрылғыларды қолдану және арнайы пәнге бағытталған қосымшаларды әзірлеу әлі де өзекті болып қала береді.

Зерттеу әдістері. Біздің зерттеуімізде келесі әдістер қолданылады: зерттеудің негізгі тұжырымдамаларын нақтылауға мүмкіндік беретін философиялық, педагогикалық және психологиялық әдебиеттерді талдау және синтездеу; мобильді қосымшалардың көмегімен оқушылардың қазақ тіліндегі лексикалық дағдыларын қалыптастыру мәселелері бойынша оқу-әдістемелік идеяларды жүйелеу және жалпылау; тілді оқытуда білім беру жүйесіндегі өзіндік педагогикалық тәжірибені жалпылау; құрылымдық-функционалдық, жүйелік талдау; алгоритмдер теориясы; қазақ тілінің лексикасын үйренуге арналған қосымшаны пайдаланудың сипаттамасы; зерттеу жұмысының нәтижелерін түсіндіру.

Эксперимент екі аспект бойынша жүргізілді – лингвометодикалық (бірінші эксперимент – қосымшаны пайдалануға дейін жасалды, психо-педагогикалық, яғни екінші эксперимент – қосымшаларды пайдаланушының тәжірибесі.

Бірінші эксперимент барысында мобильді қосымшаны қолданбай 20 мектеп оқушысы арасында он минут ішінде мүмкіндігінше берілген сұрақтардың басым бөлігіне дұрыс жауап беру міндеті қойылып, қатысушылар жауап берген дұрыс нұсқалардың саны бойынша кейіннен нәтижені саралау көзделді. Екінші эксперимент мектеп оқушысының мобильді

қосымшамен жұмыс істеу барысын қамтыды. Қосымшаны пайдаланып осы тектес мазмұндағы сұрақтардан құралған тапсырма орындалды. Қосымшаны пайдаланбай, қосымшаны пайдаланып алынған нәтижелерге талдау жасалынды.

Сонымен қатар мобильді қосымша арқылы білім беруге дейін және одан кейін жазбаша сауалнама жүргізілді. Сауалнама келесі міндеттерді шешуге бағытталды: оқушылардың осындай өнімдерді білім беру мақсатында, атап айтқанда, қазақ тілін оқытуда қолдану тәжірибесі туралы білу, олардың қалауын, қосымшаны пайдалану әсерін анықтау, сондай-ақ мобильді қосымшаны пайдаланып сабақ жүргізудің тілдік материалды есте сақтауға әсерін анықтауға тырысу, яғни бар немесе жоқтығын тексеру, оқушылардың екі сауалнамада да қосымшада кездескен тест тапсырмаларына дұрыс және дұрыс емес жауаптар таңдауындағы заңдылықтарды анықтау.

Талқылау. Зерттеу барысында жүргізілген сауалнама мектеп оқушыларының аудиториясы арасында мобильді қосымшаларды пайдаланып қазақ тілін оқытуға сұраныс бар екенін көрсетті. Сауалнамаға қатысушылар қазақ тіліндегі білім беру бейне ойыны: қызықты – 14%, ойын-сауық - 9%, викторина (сұрақ – жауап)/тест түрінде-14% болуы керек деп санайды. Респонденттердің 32 %-ы «Интернет» желісіндегі нақты ойындар мен сервистерді мысалға келтірді: *IQ Bala, Soyle.kz, BalaSoyle, Duolingo, Kahoot, Quizizz*. Ұсыныс әлі сұранысты қанағаттандырмайды. Мысалы, «Мен смартфонда/планшетте білім беру бағдарламаларын қолдандым» деген пікірмен респонденттердің 26%-ы келісті, бірақ бұған интернет-ресурстарға кіретіндер ғана жауап берді десек болады. Сауалнама қатысушыларының тек 9%-ы «Мен мобильді қосымшалар арқылы қазақ тілін оқыдым» жауабын таңдап, мысалдар келтірді. Бұл қазіргі уақытта мектеп оқушылары арасында қазақ тілін оқыту үрдісінде мобильді қосымшалардың әлеуеті толық іске асырылмағанын білдіреді.

Бұл мәселе технологиялық факторларға (оларды әзірлеудің техникалық, қаржылық-әкімшілік және ұйымдастырушылық-

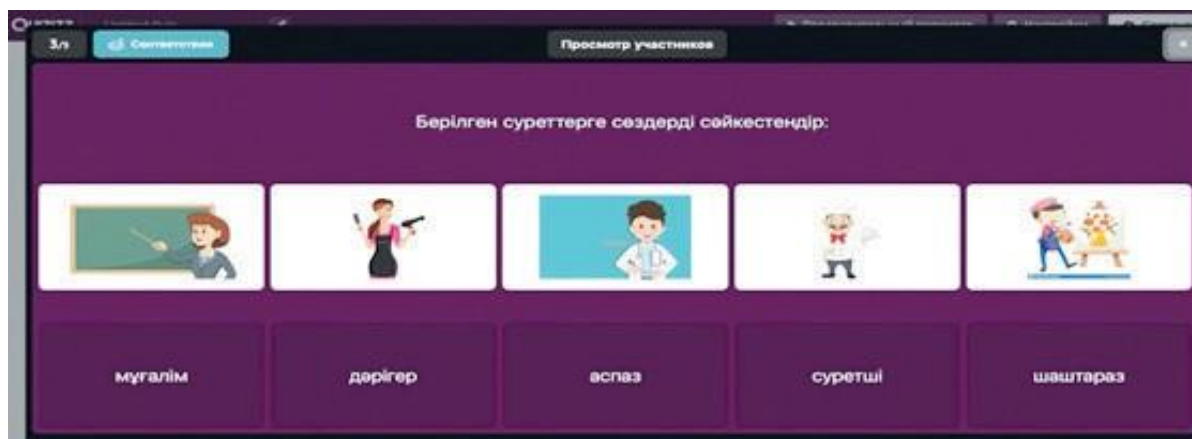
әдістемелік күрделілігіне байланысты), сондай-ақ нақты әдістемелік факторларға (мектепте оқу процесін ұйымдастырудың қиындығына байланысты мұндай өнімдерді оқу құралы ретінде пайдаланудың шектеулі мүмкіндіктері) байланысты болуы мүмкін.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді [17, 78 б.].

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың негізгі бөлігін құрайтын компьютерлік оқыту бағдарламалары, мобильді қосымшалар тақырыпты түсіндіруге, теориялық білімді игертуге және тапсырмаларды түрлендіру мен нәтижені бағалауға байланысты түрленіп қолданылады. Оның ішінде қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда компьютерлік технологиялар арқылы жасалған тапсырмалардың мазмұны, білім

алушылардың қызығушылығын тудыруы қажет.

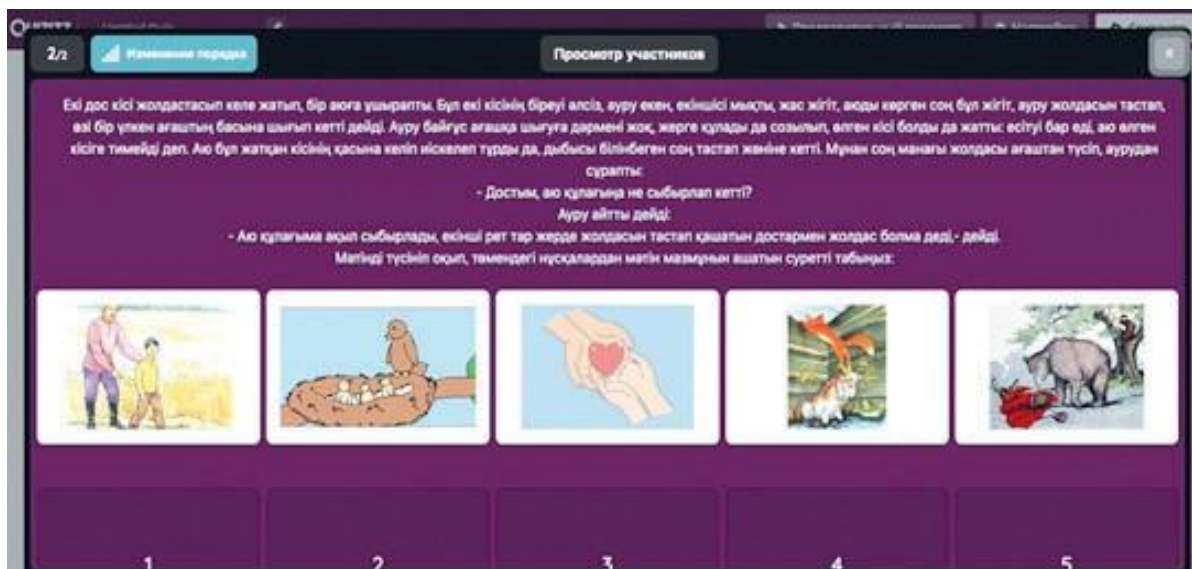
Біз тоқталып отырған компьютерлік бағдарлама – Quizizz. Quizizz–тапсырма құрастырудың бірнеше жолын ұсынады және оқытуда түрлі интерактивті модульдерді қамтиды. Зерттеу жұмысымызда қазақ тілін орыс тілді сыныптарға үйрету барысында аталған бағдарламаны лексикалық дағдыларды қалыптастыруға негіздей отырып қолдандық. Алдымен, тіл оқытуда тіл үйренушінің сөздік қоры, яғни лексикалық минимумды жете меңгеруі маңызды. Quizizz бағдарламасы арқылы лексикалық минимумды меңгертуде төмендегідей тапсырма түрлерін жасауға болады. Мысалы, «Мамандық» тақырыбына қатысты меңгерілетін лексикалық минимумдер (мұғалім, дәрігер, суретші, шаштараз, т.б) суреттерімен қосымшада беріледі. Білім алушы бір жарым минуттың ішінде суретке сай сөздерді сәйкестендіруі қажет (1-сурет). Тапсырманың мақсаты – меңгерілген сөзді суретімен көріп, мағынасын түсініп, сонымен қатар жазылу емлесін де меңгерту.

Сурет 1. Лексикалық бірліктерді меңгеруге арналған тапсырма үлгісі.

Аталған бағдарлама арқылы оқушылардың сөздік қорын байытып, лексикалық бірліктерді оңай әрі тез меңгертуге ықпал ететін түрлі тапсырмаларды құрастыруға болады. Лексикалық дағды қалыптастыруда мәтінмен жұмыс жасау маңызды әрі қажет. Мысалы мәтінмен жұмыс барысында уақытты тиімді пайдаланып, білім

алушының еркін ойлауына мүмкіндік бере отырып, оқушыны жалықтырып алмас үшін мобильді қосымша арқылы тапсырманы түрлендіруге болады. Мысалы, Б.Алтынсариннің «Жаман жолдас» әңгімесінің мәтінін алдымен түсініп оқып, мәтін мазмұнын ашатын суретті таңдайды (2-сурет).

Сурет 2. Мәтінмен жұмыс істеуге арналған тапсырма үлгісі.

Оқытудағы көрнекілік принципі турасында құнды пікір қалдырған Я.А.Коменский «Алтын ережесінде»: «... бала сезімі қабылдай алатын нәрселердің барлығын сезім әсерлерін туғыза білдірген жөн: көруте болатынды көзге көрсет, естуге болатын нәрсені құлақ қойып тыңдасын, иісін иіскеп білсін, дәмін татып көрсін, қолына ұстап нәрсеніңқатты, жұмсақтығын, т.б. байқасын...» - деген болатын [18]. Кез келген лексикалық тақырыпқа тіл үйренушінің қызығушылығын туғызу үшін қазақ мәдениетінен, тұрмысынан хабардар ететін сапалы бейнежазба немесе есті ән тыңдату – тиімді әдіс[19]. Бағдарлама көмегімен аудиожазбаларды сабақ барысында пайдаландық.

Осысекілдітапсырмалардыңтиімділігін дәлелдеу мақсатында экспериментке қатысушы 20 оқушыдан қосымшаны пайдаланғанға дейін және мобильді қосымшаны пайдаланып жүргізілген сабақтардан кейінгі нәтижелерін пайыздық көрсеткішпен есептедік. Қосымшаны пайдаланбай тұрып алынған тапсырма нәтижесі бойынша сыныптың 15%-ы 15 сұрақтың 13-іне, яғни 86 %-ына дұрыс жауап берген, ал 40%-ы 15 сұрақтың 12-9 дұрыс жауап берсе, 35% оқушы барлық сұрақтың 54 %-ына ғана жауап берген, ал 10% оқушы тапсырманың 40 %-ында дұрыс орындай алмаған. Осы мазмұнда,

бірақ мобильді қосымша арқылы алынған тапсырма нәтижесі бойынша 30% оқушы 86 % сұраққа дұрыс жауап берген, 60% оқушы 12-9 дұрыс жауап беріп, 10% оқушы 8-7 сұраққа жауап берген. Екінші тапсырма нәтижесі бірінші тапсырма нәтижесінен әлдеқайда жақсы көрсеткіш көрсетті. Себебі бұл дағды қалыптасу жағдайына жеткенше (қайталауды пайдалану, яғни сұраққа жауап берудің бірнеше реттік әрекеті, білім алушыларға барлық дұрыс жауаптар белгіленгенге дейін және барлық дұрыс емес жауаптар ескерілмегенге дейін), білім алушы ең алдымен өзінің жадын қандай жауаптардың дұрыс екенін анықтауға бағытталған тапсырманың нәтижелігін дәлелдеді. Бұл жағдайда қандай сұрақтарға қате жауап бергенін барлық оқушылар бірдей байқай бермегенін де аңғаруға болады.

Осылайша, тренажер форматындағы мобильді қосымшалар оқушылардың өздері меңгерген тілдік немесе сөйлеу материалын есте сақтауға ықпал ете алады. Бұл өз кезегінде оларды дәстүрлі бақылау әдісімен және аудиториялық, үй тапсырмасы жаттығуларымен қатар зерттелетін материалды бекіту үшін оқытудың көмекші құралы ретінде пайдалануға болатындығын білдіреді. Дегенмен, материалды бекіту үшін қолданылатын сынақтардағы тапсырмаларда “қателерді

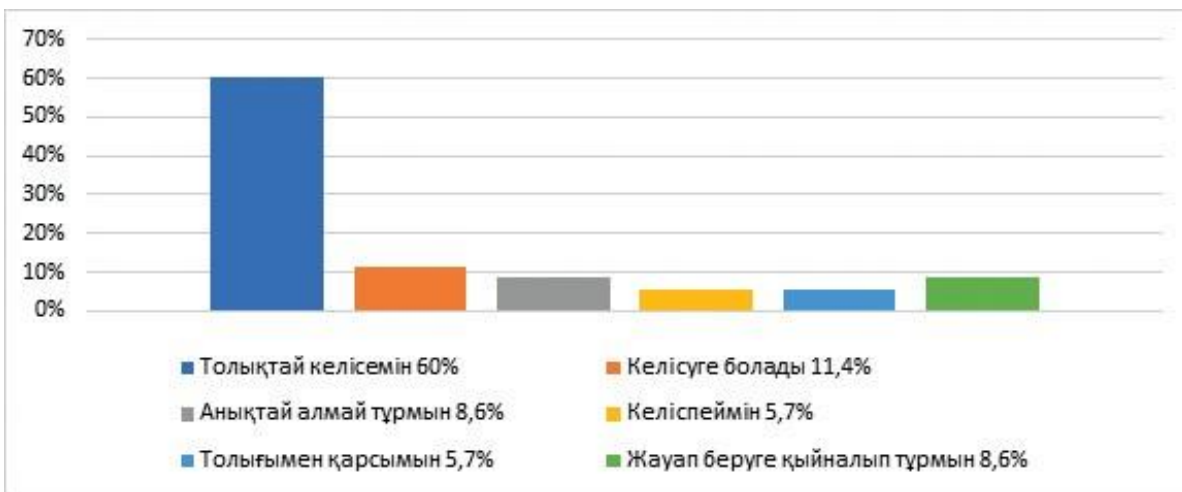
табыңыз”, “қате емлені табыңыз” сияқты сұрақтарды қолданбау қажет. Себебі, бұл сұраққа жауап беру барысында дұрыс, бірақ тіл ережелеріне сәйкес келмейтін нұсқалар оқушының жадында сақталып қалуы мүмкін.

Нәтижелер. Мобильді қосымшадағы тапсырмалардың қорытындысы бойынша оқушылардың басым көпшілігі – “Quizizz” мобильді қосымшасымен жұмыс жасауда – «Қосымша арқылы тапсырма орындау

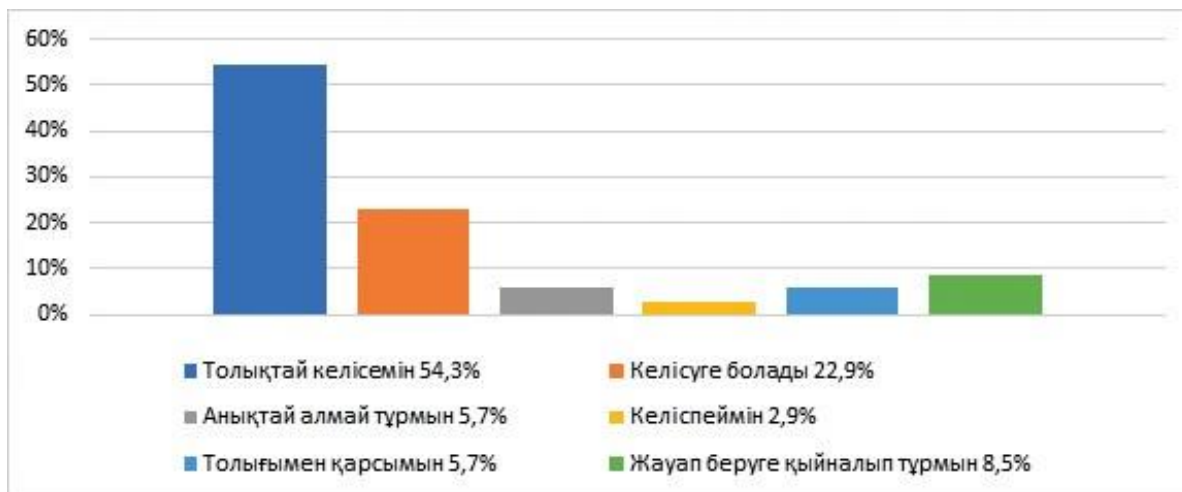
қызықты деп санаймын» (сәйкесінше 29% және 54%, 3-суретте), Ойын түрінде жүргізуге «келісемін» немесе «толық келісемін» деп жауап берді. «Мобильді қосымша арқылы тапсырма орындау маған тиімді»(тиісінше 11% және 60%, 4-суретте), «Мобильді қосымшадағы тапсырмалар маған қазақ тіліндегі оқу материалын есте сақтауға көмектеседі (ережелер, ерекшеліктер және т.б.)» (тиісінше 23% және 54%, 5-суретте).

Сурет 3. «Қосымша арқылы тапсырма орындау қызықты деп санаймын».

Сурет 4. «Мобильді қосымша арқылы тапсырма орындау маған тиімді».

Сурет 5. «Мобильді қосымшадағы тапсырмалар маған қазақ тіліндегі оқу материалын есте сақтауға көмектеседі (ережелер, ерекшеліктер және т.б.)».

Сауалнама нәтижелері оқушылардың мектептегі оқу процесінде осындай платформаларды пайдалану мүмкіндігіне оң көзқараспен қарайтындығын көрсетеді. Бұл оқу-ойын мобильді қосымшалары қазақ тілін оқытудың тиімді құралы бола алады деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді. Алынған эксперименттің нәтижелері, жалпы алғанда, оқытуда мобильді қосымшаны қолданудың болжамды перспективасын растады: осылайша, оны оқу үдерісінде пайдалану экспериментке қатысушы оқушылардың жадында тілдік материалды бекітуге және, тиісінше, жоғарыда айтқанымыздай, «есте сақтау» білім беру мақсатын жүзеге асыруға ықпал етті. Экспериментке қатысушылар тілдік материалды бекітудің осы түрінің нәтижелілігін атап өтті.

Екі эксперименттің қорытындыларын жалпылау келесідей шешім жасауға мүмкіндік береді: эксперименттік топтардың оқушылары қарастырылып отырған мобильді қосымшаға оқу құралы ретінде оң көзқараспен қарап қана қоймай, басқа қатысушылармен сайыс және жеке ойын түріндегі тапсырмаларда да жақсы нәтижелер көрсетті. Жоғарыда жасалған тұжырымдарға сай мобильді қосымшаларды оқушыларға қазақ тілін оқытуда қолдануға болады деген қорытынды жасап, оның мынадай артықшылықтарын атап өтуге болады: оқу материалын

бекітуді автоматтандыру, жекелеген қателерді бақылау және диагностикалау арқылы оқу үрдісін оңтайландыру, бұл лингвометодикалық эксперимент шеңберінде білім алушылардың дұрыс жауап нұсқаларын таңдаудың оң динамикасымен, білім алушылардың қазақ тілін үйренуге деген ынтасын арттырумен (оқытуды геймификациялау есебінен, атап айтқанда – оқу мен ойын арасында ауысу есебінен), бұл білім алушылардың сауалнамасының нәтижелерімен және мобильді қосымшаны пайдаланып жасалған тапсырмалар экспериментінің нәтижелерімен сәйкес келуімен расталды.

Қорытынды. Қоғамдық өмірдің барлық салаларында, соның ішінде білім беру мен өзін-өзі тәрбиелеуді цифрландырудың қазіргі тенденциялары әсерінен мобильді құрылғыларды білім алушылар мен оқытушылар арасында пайдаланудың өзектілігінің артатындығы, сонымен қатар мобильді қосымшалардың өзі технологиялық және мазмұндық жағынан дами түсетіндігі сөзсіз. Бұл білім беруде және өзін-өзі оқытуда, оның ішінде қазақ тілі сабақтарында білім мазмұнын жетілдіріп, жаңа жоспарларға жол ашуға мүмкіндік береді. Осындай бағдарламаларды пайдаланудағы нәтижелерге сай жоспарлардың қатарында сабақтан тыс тапсырмалардың форматын

оңтайландыру (үй жұмысы, өзін – өзі тексеру және өзін-өзі бақылау жұмыстары) бар. Бұл мақсатта оқу құралы ретінде мобильді қосымшаларды, соның ішінде «Quizizz» қосымшасын қарастыруға болады. Алынған мәліметтер негізінде білім алушылар оқуда аталмыш өнімді қолдануға дайын деген қорытынды жасауға болады. Мұндай мобильді қосымшаларды сабақ барысында ұтымды қолдану тілдік материалды бекітуге зор ықпал етеді. Осы бағыттағы ғылыми ізденістер болашақта кеңірек зерттеліп, қомақты мәліметтермен толығыады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам». Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Нұр-Сұлтан. 2022 жылғы 1 қыркүйек. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (қаралған күні: 20.11.2022).
2. Тұяқбаева Р.Р., Ашенова А.Т., Мансұров Н.Б. Қазақ тілін оқыту үдерісінде қолданылатын тапсырма түрлері // Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1(142). – Б. 97-105.
3. Fan J., Yan X. Assessing speaking proficiency: A narrative review of speaking assessment research within the argument-based validation framework // *Frontiers in Psychology*. – 2020. – Vol. 11. – P. 330.
4. Оразбаева Ф.Ш. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің тарихы. [Электронды ресурс]. URL: <http://88.204.166.9/en/publications/view/1636> (қаралған күні: 24.01.2023).
5. Купина Н.А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1995.
6. Вишнякова С.М. Профессиональное образование: Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. Т. 538. - М.: НМЦ СПО, 1999.
7. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Алматы, «Сардар» баспасы, 2009 - 348 б.
8. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе: учебное пособие. – Просвещение. Ленингр. отд-ние, 1977.
9. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 224 с.
10. Миньяр-Белоручев Р.К. Методический словарь терминов методики обучения языкам. - М.: Стелла. – 1996.
11. Бим И.Л. Профильное обучение иностранным языкам на старшей ступени общеобразовательной школы. - М.: Просвещение, 2007.
12. Horbatiuk L. et al. Use of Mobile Applications for Foreign Language Lexical Competence Formation // *Journal of History Culture and Art Research*. – 2019. – Vol. 8. – No. 3. – P. 113-124.
13. Гузев В. Какая модернизация нужна системе повышения квалификации в образовании // *Народное образование*. – 2009. – № 6. – С. 71-78.
14. Feng Y., Liao Y., Ren Y. Effects of M-Learning on Students' Learning Outcome: A Meta-analysis // *New Media for Educational Change*. – Springer, Singapore, 2018. – P. 115-123.
15. Азимова Г. У. и др. Қазақ тілін оқыту әдістемесі саласында заманауи мобильді қосымшаларды қолданудың тиімді жолдары // *Известия. Серия: Педагогические науки*. – 2022. – Т. 66. – №3.
16. Sarrab M. et al. Proposing new mobile learning (M-learning) adoption model for higher education providers // *Interactive Mobile Communication, Technologies and Learning*. – Springer, Cham, 2017. – P. 69-76.
17. Садыбекова Ж. Оқу-тәрбие үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі // *Информатика негіздері*. - 2008. – No 4. - 78-79 бб.
18. Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берікханова А.Е. Педагогика. Оқулық.– Алматы: 2017. –340 б.
19. Нұрманова Г.Н. Қазақ тілі сабақтарында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы тапсырмаларды түрлендіру жолдары // *Вестник Казахского национального женского педагогического университета*. – 2019. – № 2. – С. 57-63.

References

1. «Adilette memleket. Birtytas ylt. Berekeli kqogam». QKazakqstan Respublikasynyn Prezidenti K.-J..K.Tokaevtyн Kazakstan Qazaqstan halkyna halqyna Zholdauy [«A just state. United nation. A prosperous society». Address of the president of the Republic of Kazakhstan K.-J.K.K.K.Tokayev to the people of Kazakhstan]. Nur-Sultan, 2022, 1 September. Available at: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416> (Accessed: 20.11.2022).
2. Tuyakbaeva P.P., Ashenova A.T., Mansurov N.B. QKazakq tilin okytu oqytu uderisinde qkoldanylatyn tapsyrma turleri [Types of tasks used in the process of teaching the Kazakh language], L.N.Gumilev atyndagy EUU Habarshysy. Filologija serijasy [Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series], 1 (142), 97-105 (2023). [in Kazakh]
3. Fan, J., & Yan, X. (2020). Assessing speaking proficiency: A narrative review of speaking assessment research within the argument-based validation framework, *Frontiers in Psychology*, 11, Article 330. – 2020. Available at: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00330> (Accessed: 04.09.2023)
4. Orazbaeva F.Sh. QKazakq tilin okytu oqytu adistemeginin tarihy [History of the Kazakh language teaching methodology]. Available at: <http://88.204.166.9/en/publications/view/1636> (Accessed: 24.01.2023).
5. Kupina N.A. Totalitarnyj jazyk: slovar' i rechevye reakcii [Totalitarian language: vocabulary and speech reactions] (Ural University Press, Ekaterinburg, 1995.). [in Russian]
6. Vishnjakova S. M. Professional'noe obrazovanie: Slovar'. Kljuchevye ponjatija, terminy, aktual'naja leksika [Professional education: Dictionary. Key concepts, terms, actual vocabulary]. Vol. 538 (NMC SPO, Moscow, 1999). [in Russian]
7. Baitysynyly A. Til – kыral [Language-tool] (Sardar, Almaty, 2009). [in Kazakh]
8. Shatilov S.F. Metodika obuchenija nemeckomu jazyku v srednej shkole: uchebnoe posobie [Methods of teaching German in secondary school: textbook] (Prosveshhenie, Leningrad, 1977). [in Russian]
9. Rogova G.V., Vereshhagina I.N. Metodika obuchenija anglijskomu jazyku na nachal'nom jetape v srednej shkole: posobie dlja uchitelja [Methods of teaching English at the initial stage in secondary school: a teacher's manual] (Prosveshhenie, Moscow, 1988). [in Russian]
10. Minyar-Beloruhev R. K. Metodicheskij slovnik. Tolkovyj slovar' terminov metodiki obuchenija jazykam [Methodical dictionary. Explanatory Dictionary of terms of language teaching methods] (Stella, Moscow, 1996). [in Russian]
11. Bim I.L. Profil'noe obuchenie inostrannym iazykam na starshei stupeni obshcheobrazovatel'noi shkoly: problemy i perspektivy [Specialized foreign language training at the senior step of the secondary school: problems and prospects] (Prosveshchenie, Moscow, 2007).
12. Horbatiuk L. et al. Use of Mobile Applications for Foreign Language Lexical Competence Formation, *Journal of History Culture and Art Research*, 3 (8), 113-124 (2019).
13. Guzeev V. Kakaja modernizacija nuzhna sisteme povyshenija kvalifikacii v obrazovanii [What modernization is needed for the system of advanced training in education], *Narodnoe obrazovanie [Public education]*, (6), 71-78 (2009). [in Russian]
14. Feng Y., Liao Y., Ren Y. Effects of M-Learning on Students' Learning Outcome: A Meta-analysis, *New Media for Educational Change* (Springer, Singapore, 2018, P. 115-123).
15. Asimova G. U. et al. Kazak tilin okytu adistemesi salasynda zamanau mobil'di kosymshalardy koldanudyn tiimdi zholdary [Effective ways of using modern mobile applications in the field of teaching methods of the Kazakh language], *Izvestija. Serija: Pedagogicheskie nauki [News. Series: Pedagogical Sciences]*, 4(66), (2022). [in Kazakh]
16. Sarrab M. et al. Proposing new mobile learning (M-learning) adoption model for higher education providers, *Interactive Mobile Communication, Technologies and Learning* (Springer, Cham, 2017, P. 69-76).
17. Sadybekova Zh. Oku-tarbie yrdisinde akparattyk-kommunikacijalyk tehnologijany koldanu kazhettiligi [The need to use information and communication technologies in the educational process], *Informatika negizderi [Fundamentals of informatics]*, (4), 78-79 (2008). [in Kazakh]
18. Taubaeva Sh.T., Imanbaeva S.T., Berikhanova A.E. Pedagogika [Pedagogy]. Textbook (Almaty, 2017, 340 p). [in Kazakh]
19. Nurmanova G.N. Kazak tili sabaktarynda akparattyk-kommunikacijalyk tehnologijalar arkyly tapsyrmalardy tyrlendiru zholdary [Ways to transform tasks using information and communication technologies in Kazakh language lessons], *Vestnik Kazahskogo nacional'nogo zhenskogo pedagogicheskogo universiteta [Bulletin of the National Women's Pedagogical University]*, (2), 57-63 (2019). [in Kazakh]

A.N.Oraz, K.T.Malikov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The effectiveness of using mobile applications in teaching the Kazakh language

Abstract. The article analyses and theoretically explains the new formats of teaching the Kazakh language in the direction of computer linguodidactics in connection with the high pace of development of the practice of distance learning. In this regard, the purpose of the study is to analyse the prediction of the use of mobile learning and gaming applications as a tool for diagnosing, confirming and controlling language errors in the formation of lexical skills. To achieve this goal, a set of methods such as direct observation, description, and comparison of data, classification of research objects, generalization and interpretation of the information received was used. Empirical methods, such as research and generalization of pedagogical practice, methodological experiment and survey, have led to consistent conclusions and results. As a result of the study, a description of the creation of tasks aimed at the formation of lexical skills in teaching the Kazakh language using the Quizizz application was compiled. The prospects for using this type of application as a learning tool are analyzed in the linguistic and methodological aspect - based on the results of experiments and in the psychological and pedagogical aspect - on the basis of a survey of students. The results of the study can be used in the design of educational and gaming software systems and applications, when creating tasks using mobile applications. The main goal of using electronic education systems is to optimize the learning process for all its participants (students, teachers). In the course of an experimental test of the effectiveness of mobile applications in the Kazakh language classes, taking into account personal interests and the level of students in the educational process, a positive effect on the acquisition of lexical skills was revealed.

Keywords: Kazakh language, lexical skills; mobile application, information and communication technologies, methods of teaching the Kazakh language, teaching tools.

А.Н.Ораз, Қ.Т.Маликов

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Эффективность использования мобильных приложений в обучении казахскому языку

Аннотация. В статье анализируются и теоретически объясняются новые форматы обучения казахскому языку в направлении компьютерной лингводидактики в связи с высокими темпами развития практики дистанционного обучения. Следовательно, целью исследования является анализ прогнозирования использования мобильных обучающе-игровых приложений как инструмента диагностики, подтверждения и контроля языковых ошибок при формировании лексических навыков. Для достижения поставленной цели использовался комплекс таких методов, как непосредственное наблюдение, описание, сравнение данных, классификация объектов исследования, обобщение и интерпретация полученной информации. Эмпирические методы, такие, как исследование и обобщение педагогической практики, методический эксперимент и опрос, привели к последовательным выводам и результатам. В результате исследования составлено описание создания заданий, направленных на формирование лексических навыков при обучении казахскому языку с помощью приложения «Quizizz». Анализируются перспективы использования данного вида приложений в качестве средства обучения в лингвометодическом аспекте - на основе результатов экспериментов и в психолого-педагогическом аспекте - на основе опроса обучающихся. Результаты исследования могут быть использованы при проектировании учебно-игровых программных комплексов и приложений, при создании заданий с использованием мобильных приложений. Основная цель использования электронных систем образования – оптимизация процесса обучения для всех его участников (студентов, преподавателей). В ходе экспериментальной проверки эффективности мобильных приложений на занятиях по казахскому языку с учетом личных интересов и уровня учащихся в образовательном процессе было выявлено их положительное влияние на приобретение лексических навыков.

Ключевые слова: казахский язык, лексические навыки, мобильное приложение, информационно-коммуникативные технологии, методика преподавания казахского языка, средства обучения.

Авторлар туралы мәлімет:

Ораз А. – қазақ тіл білімі кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Маликов Қ. – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Oraz A. – PhD student, Department of Kazakh Linguistics, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Malikov K. – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

A.A.Abdullayeva*, S.A.Ashimkhanova

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ainur.abdullaeva86@gmail.com, svetlana-1943@mail.ru*

Transferring problems of speech characteristics to character translation (on the image of Kabanbai Batyr in K.Zhumadilov's dilogy Daraboz)

Abstract. *The article deals with the problems of translating the speech characteristics of the main character Kabanbai Batyr in K.Zhumadilov's dilogy Daraboz in Russian and English. The transfer of speech characteristics to the main character in the historical novel Daraboz is one of the main translation difficulties, since readers recognize the hero of the novel through his speech. The main speech characteristics of Kabanbai Batyr include: use of proverbs and sayings, as well as use of individual stylistic techniques such as comparison, phraseological units, and metaphors. The purpose of this article is to identify the type of translation transformation in Kabanbai Batyr's replicas, to preserve in translation the author's image in the statement of the main character of Daraboz dilogy. In the practical part, a comparative analysis of the original and the translation was used, identifying the causes of semantic shifts leading to the transformation of the speech image. Conclusion of the experimental work is a minimal overload of the translated text with lexical additions and explanations, as well as an unacceptable semantic distance from the original, since the preservation of the historical image of speech is important. The translator needs to preserve the integrity of the images and the emotional attitude of the main character to others, to convey the features of speech that indicate the social status of the characters, their educational level and personal characteristics. As a result, when translating speech characteristics, such translation transformations as literal translation and semantic translation were used. When translating phraseology, sometimes a change of imagery was made. The problems of translating the historical novel seem to us very interesting and worthy of further study.*

Keywords: *Kabdes Zhumadilov, Daraboz, literary translation, character's speech characteristics, translation transformations, lexical additions and explanations, comparative analysis, emotional attitude.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-216-222>

Introduction. Nowadays, interest in historical novels has begun to increase, as the works of modern authors have become increasingly translated. Transmission of the characters' speech characteristics is one of the main translation difficulties, since readers recognize the characters of novels through their

speech. This study is based on the material of K.Zhumadilov's dilogy Daraboz translated by Z.Bulanova and Astana-Personnel LLP. The problems raised in the novel are very relevant – the unity of the people, patriotism, territorial unity, internal and external relations of the Kazakh Khanate. The author

describes the fate of the noble and fearless Karakerei Kabanbai Batyr, who seeks to unite all six Alash and three zhuzes, to return the Kazakh land conquered by the Oirats. In the conversations of Kabanbai Batyr, it is clear that he belongs to the high social strata of society and his speech is distinguished by special literacy and expressiveness. The character uses various layers of vocabulary, also using artistic and visual means: comparison, proverbs and sayings, metaphors, phraseological units.

When working with speech characteristics, the translator may face various difficulties. According to A.Y.Fetisov, the translation of the characters' speech is a problem for several reasons. Firstly, each character's speech is individual. Secondly, when translating a dialogue, the translator needs not only to convey the artistic features of the characters' speech, but also to preserve the usus of the oral discourse of the translating language [1, 248].

Reproducing the author's speech in translation, the translator 'lays' the author, shares with the reader his verbal plasticity, transmits his intonation. But when working with dialogue, the translator already deals with the 'polyphony' of characters, while it is necessary to make sure that each character is recognizable, full-voiced and expressive in the translating language to the same extent as in the original language [2].

Literature review. The difficulty in conveying the character's linguistic traits has long been viewed as a type of "deviation from the norm." The lexical component of speech, including dialect, jargon, professionalism, argot, and slang, which deviate from the norm and relate to the vocabulary used by a specific group of people who differ in specific characteristics, is given attention in S.Vlakhov and S.Florin's work, *Untranslatable in Translation* [3].

However, it's also crucial to pay attention to 'individual' departures from the norm, which researchers characterize as 'liberties' in children's spoken language, broken speech, communication in a language other than one's own, and phonetic aberrations like lisps, tongue-ties, stuttering, etc. Such aberrations have never received much attention, and there is no already prepared system of translation approaches for them, although the fact that

working with them necessitates major text alterations [4, 25–28].

Additionally, every native speaker has their own distinctive idiolect, or way of putting words together in speech. A greater usage of particular morphology units, lexicon units, syntax stamps, cliches, the use of puns, a propensity to combine styles, and individual structuring of sentences are only a few examples of individual traits. The conversational practices of family members, a circle of friends, or another social group may include such abnormalities, as suggested by S.A. Arutyunov [5].

Materials and Methods. Due to the difficulty of interpreting live speech in works from one language into another, as is noted by numerous researchers like G. Yeager, K. Nord, Schweitzer, and others, the issue of conveying the speech features of characters in translations is also important.

The aim of this study is to determine the changes that Kabanbai Batyr's English translation of K. Zhumadilov's *Daraboz dilyo*, by Z. Bulanova and Astana-Personnel LLP, makes to the hero's appearance. This translation is the only one at the moment.

Inclusion of live speech in the text is necessary, at least because it sets the dynamics of the work, helps the character to express himself and reveal his character. Also, the features of speech indicate the type of activity of the hero, the factors that influenced his formation (environment, organizations, literature, etc.).

One of the hardest things to translate is the direct language of the character that has expressive potential for a variety of reasons. First of all, there still exists no organized strategy for its application. Additionally, there are non-equivalent realities of linguistic reality that can only be grasped by those who were raised in that language and culture. Jargon, dialects, occasionalisms, phraseological devices, etc. are all included in this. We also draw attention to the pressing issue of achieving communication effect equality. The original text and the translation are seldom exactly the same [6]. To ensure that the overall perception of representatives of other cultures that comes from a character's speech is consistent with the impact of the original, it

is essential to pay attention to the main speech features.

Results and Discussion. The speech of Kabanbai Batyr is very valuable for displaying his persona. A symbol of bravery, aspiration, and reflection, this man was raised in the customs and traditions of the vast Kazakh steppe. He was a fairly ordinary individual whose thoughts and actions were exclusively for the good of his people. His discourse is filled with succinct colloquial expressions, a blend of literary and common words, and the transcendent and the vulgar. He exhibits the accuracy of a Batyr in his thought-expression. All of this is expressed via his speech, therefore how it is rendered in translation determines how well the hero is seen overall.

The main character of the dilogy Daraboz – Kabanbai Batyr – is depicted as a person whose consciousness, way of life and desire to unite the people are subsequently reflected in speech characteristics. Here are examples of several meaning-forming transformations:

Өлмеген жанға тәңірінің тағы бір таңы атты-ау! [7,4]

Ну вот, для всех живущих еще один новый день! [8, 4]

Here comes God's dawn for the living! [9, 5]

The beginning of the second book of the dilogy Daraboz tells us about the area, the life of people after winter. Kabanbai Batyr, on the one hand, is happy about what is happening around, but on the other hand, he is concerned about the situation with the Dzungars and the upcoming battles. We thank the Almighty Kabanbai Batyr sighing says: the beginning of the second book of the dilogy Daraboz tells us about the area, the life of people after winter. Kabanbai Batyr, on the one hand, is happy about what is happening around, but on the other hand, he is concerned about the situation with the Dzungars and the upcoming battles. Thanking the God Kabanbai Batyr sighing says: *Өлмеген жанға таңірінің тағы бір таңы атты-ау! [7, 4]* his first sentence, where he thanks the Almighty for another day. The word *өлмеген жанға* is literally translated as *для неумерших*, while translators make it with meaning-forming transformations – *для всех живущих [10]* – for all the living, thereby

applying the antonym, but preserving the imagery of Kabanbai Batyr's utterance.

The word *тәңірінің* refers us to the worldview of our ancient Kazakh ancestors – Tengrism, and its supreme deity – *тәңір*. The translation was given only in the English version by the word God (Бор), in fact, the ancient worldview of the Kazakhs was essentially Zoroastrian and its traces are clearly traced in the cult of fire, purification and healing rituals associated with water and earth. God (Бор) – is the central figure, the creator of the universe and all living things in it, partially revealing the meaning of *тәңір*.

Kabanbai Batyr uses word formation in his speech -*ау*: “Тағы бір таңы атты-ау!”, is one of the techniques of exclamation sentences in the Kazakh language, and is used to enhance the emotional state of the hero, exclaiming satisfaction with the expectation of the beginning of a new day. The word *таң* (рассвет) in the translation of Z.Bulanova is given as *еще один новый день*, it is a meaning-forming transformation and corresponds to the linguistic picture of the world of the Russian-speaking reader. English version of the translation *таң* (рассвет) – dawn [11] is verbatim, conveying the semantics of the Kazakh word.

The hero's linguistic personality, behavior, and inner spiritual activity are all influenced by Kabanbai Batyr, an expressive and affecting character, expresses his feelings, experiences, and expressiveness in his speeches. This not only gives the speeches of the hero bright color, but it also reflects his inner persona as a military commander. K. Zhumadilov expresses the expressive as well as emotional coloring of speech, heightens the replica's figurativeness, and influences the reader's emotional range by using a variety of artistic and visual techniques like comparison, paremiological units, and stable expressions [12]. Let's analyze some of them:

*Есе қайырғанды қойып, айдаһардың аранына жоңғармен бірге жұтыла жаздаптыз-ау! [7, 6]
И могли еще угодить в пасть дракона вместе с джунгарами! [8, 7]*

Not to mention taking revenge, we would have been caught in the dragon's mouth together with the Dzhungars! [9, 7]

The author often compares Dzungars with *aūdahap* (*дракон*), since the Dzungars consider themselves the successors of the dragon family. K.Zhumadilov gives a special linguistic and cultural image to the word *aūdahap*, an enemy advancing on the lands of the Kazakhs, a giant predator that devours everyone and everything in its path. Association of Dzungars with *aūdahap* gives the text a bright, lively and mobile look.

K.Zhumadilov also uses proverbs and sayings to reflect the spiritual appearance of Kabanbai Batyr, his aspirations and ideals, judgments about various aspects of life. The following statements can serve as a vivid example:

Ер азығы мен бәрі азығы жолда [7, 154]
Пицца настоящего мужчины и волка в дороге
 [8, 163]
Food is on the road, for men as well as for wolves
 [9, 126]

In the steppes of Maila, herders found someone else's cattle, after carefully examining it, Kabanbai Batyr began his speech with this proverb and ordered them to buy everything they needed for themselves. Kabanbai Batyr wanted to emphasize the need for constant action, and if one wants to achieve something, exert all strength, be tireless and hardy, act confidently and boldly.

The words *ер – мужчины – мен, жолда – в дороге – on the road* fully reveal its direct meaning and are understandable without additional explanations and additions. *Азық – пицца – food* has an interpretation as provisions, food, edibles. The proverb says about the *wolf – бәрі*, since ancient times, the Kazakhs were called wolves, which is equated to a man, since for the first and second only his legs save him from death and starvation. This translation in Russian and English is literal and it will not be difficult for non-native speakers to understand it.

Phraseological units are another often employed artistic and visual tool that lend the speech of the primary protagonist imagery, expressiveness, and brightness [13]. The recipient of Kabanbai Batyr's speech interprets

what he has read very differently by connecting his own thoughts and catching the whole spectrum of images and emotion units that are embodied in the expression. This is made possible by the stable language utilized in the speech. Additionally, this makes empathy stronger. Because of this, reading a piece of literature colored with units of phraseology is considerably more enjoyable and simpler than reading a text that is purely dry and logical [14]. An example is the following remark by Kabanbai Batyr:

Отқа қарап отырған жоқпыз ғой [7, 47]
Не все же пали духом и стали беспомощными
 [8, 50]
We are not just sitting [9, 42]

The expression *Отқа қарап отырған* means to 'do nothing, to sit idle'. In the Russian translation the meaning of inaction was conveyed by a phraseological unit *не пасть духом* – 'not to lose cheerfulness, confidence, despair', also Z.Bulanova adds an explanation *стали беспомощными*, thereby strengthening the connotation of a stable expression. Astana-Personal LLP translates into English as *we are not just sitting* (*мы не просто так сидим*), which in turn means to 'sit idle, fully' and transforms the meaning of the Kazakh phraseological unit.

Conclusion. Thus, Z. Bulanova as well as Astana-Personnel LLP quite successfully translate Kabanbai Batyr's linguistic features into Russian and English. Translation transformations, such as generalizations, concretization, and semantic development, were employed to translate different stylistic devices. When translating phraseology, an imagery shift was occasionally made. The socioeconomic class of the characters, their degree of education, and their personal traits must all be conveyed by a translator who works with speech characteristics. The authenticity of the visuals and the emotional realism of the characters must be preserved when communicating their speech features to one another. We find the issues surrounding the translation of speech features to be quite intriguing and deserving of further research.

Список литературы

1. Фетисов А.Ю. Особенности речи персонажа художественного произведения как проблема перевода // Перевод. Язык. Культура: материалы VI международной научно-практической конференции. –15 апреля 2015 г. / Российский государственный педагогический университет им. А.И.Герцена; ЛГУ им. А.С. Пушкина. – СПб., 2015. –248 с.
2. Ланчиков В.К. Монолог о диалоге [Электронный ресурс]. URL: <https://www.trpub.ru/articles/monolog-o-dialoge> (дата обращения: 01.05.2020).
3. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. - М.: Международные отношения, 1980. - 343 с.
4. Владимирова Ю.И. Особенности речевого поведения персонажа художественного произведения и перевод (Электронный ресурс) / Ю.И.Владимирова // Известия Российского гос. пед. ун-та. им. А.И. Герцена. Аспирантские тетради. Общественные и гуманитарные науки. Прикладное языкознание. – 2006. – № 5 (23). –С. 25-28.
5. Арутюнов С.А., Багдасаров А.Р., Белоусов В.Н. Язык –культура –этнос. Учебник. – Москва: Наука, 1994. –233 с.
6. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). - М. : Изд-во Института общ. средн. образования РАО, 2001. 224 с.
7. Жұмаділов К., Дарабоз. Алматы: Мерей баспасы, 2018 - 474 с.
8. Жумадилов К. Кабанбай батыр: роман-диалогия. Пер. с каз. З. Булановой. - Астана: «Аударма», 2006 - 504 с.
9. Zhumadilov K. Daraboz. Translated by publishing house LLP Astana-Personal - Astana, 2018. - 389 p.
10. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. URL: <https://slovaro-zhegova.ru/search.php> (дата обращения: 14.05.2020).
11. Dictionary. URL:<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english> (Accessed: 14.05.2023).
12. Языковое сознание как фактор развития межкультурной компетенции // Вестник КазНУ. Серия филологическая. - 2016. – №2/2 (160). – С. 220-224.
13. Christina Schäffner, Metaphor and translation: some implications of a cognitive approach, Journal of Pragmatics, Vol. 36, Is. 7, 2004, P. 1253-1269. URL: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2003.10.012>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378216604000244>) (Accessed: 01.05.2020).
14. Laura Ivaska, Hanna Pięta & Yves Gambier (2023). Past, present and future trends in (research on) indirect literary translation, Perspectives, 31:5, 775-786.

References

1. Fetissov A.Y. Osobennosti rechi personazha hudozhestvennogo proizvedeniya kak problema perevoda [Features of the Character's Speech of a Work of Art as a translation problem] (SPb., 2015, 248 p.). [In Russian]
2. Lanchikov V.K. Monolog o dialoge [Monologue about the dialogue (Electronic resource)]. Available at: <https://www.trpub.ru/articles/monolog-o-dialoge> (Accessed: 13.07.2023). [In Russian]
3. Vlakhov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode [Untranslatable in translation] («Mezhdunarodnye otnosheniya», Moscow, 1980, 343 p.). [In Russian]
4. Vladimirova Y.I. Osobennosti rechevogo povedeniya personazha hudozhestvennogo proizvedeniya i perevod [Features of the speech behavior of the character of the artwork and translation], 5(23), 25-28 (2006). [In Russian]
5. Arutyunov S.A. Yazyk–kultura–etnos: uchebnik [Language–culture–ethnicity: textbook]. [Electronic resource] («Nauka», Moscow, 1994, 233 p.). URL: http://inslav.ru/images/stories/pdf/1994_Jazyk_kultura_etnos.pdf. – 01.05.2018. (Accessed: 13.07.2023). [In Russian]
6. Vinogradov V.S. Vvedenie v perevodovedenie (obshchie i leksicheskie voprosy) [Introduction to Translation Studies (general and lexical issues)]. (Publishing House of the Institute of General Secondary Education of the Russian Academy of Education, Moscow, 2001, 224 p.). [In Russian]

7. Zhumadilov K. Daraboz. [Daraboz] (Almaty, 2018, 474 p.). [In Kazakh]
8. Zhumadilov K. Kabanbai Batyr: roman-dilogiya [Kabanbay Batyr: novel-duology]. Translated from Kazakh by Z. Bulanova («Audarma», Astana, 2006, 504 p.). [In Russian]
9. Zhumadilov K. Daraboz. Translated by publishing house LLP Astana-Personal (Astana, 2018, 389 p.).
10. Ozhegov S.I. Tolkovyj slovar russkogo yazyka [Explanatory dictionary of Russian language]. Available at: <https://slovaro-zhegova.ru/search.php> (Accessed: 13.07.2023). [In Russian]
11. Collins Online English Dictionary. Available at: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english> (Accessed: 13.07.2023).
12. Yazykovoe soznanie kak faktor razvitiya mezhkul'turnoj kompetencii [Language consciousness as a factor in the development of intercultural competence], Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya [Bulletin of the Kazakh National University. Philological series], 2/2 (160), 220-224 (2016).
13. Christina Schäffner, Metaphor and translation: some implications of a cognitive approach, Journal of Pragmatics, 7 (36), 1253-1269 (2004). Available at: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2003.10.012>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378216604000244> (Accessed: 01.05.2020)).
14. Laura Ivaska, Hanna Pięta & Yves Gambier. Past, present and future trends in (research on) indirect literary translation, Perspectives, 31:5, 775-786 (2023).

А.А.Абдуллаева, С.А.Ашимханова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**Проблема передачи речевых характеристик персонажа в переводе
(на примере образа Кабанбай батыра в дилогии К.Жумадилова
«Дарабоз»)**

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы перевода речевых характеристик главного персонажа Кабанбай батыра в дилогии К.Жумадилова «Дарабоз» на русском и английском языках. Передача речевых характеристик главных героев исторических романов «Дарабоз» - одна из самых сложных переводческих задач, поскольку читатель узнает главного героя романа именно по манере его речи. К основным особенностям речи Кабанбая батыра можно отнести использование пословиц и идиом, а также таких стилистических приемов, как сравнения, словесные единицы и метафоры. Целью данной статьи является выявление вида переводческой трансформации реплик Кабанбай батыра, сохранение в переводе авторского образа в высказывании главного героя дилогии «Дарабоз». В практической части был использован сравнительно-сопоставительный анализ оригинала и перевода для выявления причин смысловых сдвигов, приводящих к трансформации речевого образа. Выводом экспериментальной работы является минимальная перегрузка переводимого текста лексическими добавлениями и пояснениями, а также недопустимое семантическое отдаление от оригинала, так как сохранение исторического образа речи является важным. Для передачи речевых особенностей, повествующих о социальном статусе, уровне образования и личностных характеристиках персонажей переводчику необходимо сохранить целостность образа и эмоциональное отношение главного героя к окружающим. Поэтому для перевода речевых особенностей были использованы такие переводческие трансформации, как дословный перевод и интуитивный перевод. При переводе фразеологизмов иногда использовались образные трансформации. Проблема перевода исторической художественной литературы представляет большой интерес и заслуживает дальнейшего исследования.

Ключевые слова: Кабдеш Жумадилов, Дарабоз, художественный перевод, речевые характеристики персонажа, переводческие трансформации, лексические дополнения и пояснения, сопоставительный анализ, эмоциональное отношение.

А.А.Абдуллаева, С.А.Ашимханова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аудармадағы кейіпкердің сөйлеу сипаттамаларын беру мәселесі (Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» дилогиясындағы Қабанбай батырдың бейнесі мысалында)

Аңдатпа. Мақалада Қ.Жұмаділовтың «Дарабоз» дилогиясындағы Қабанбай батырдың басты кейіпкерінің сөйлеу сипаттамаларын орыс және ағылшын тілдерінде аудару мәселелері қарастырылады. «Дарабоз» тарихи романының басты кейіпкерінің сөйлеу сипаттамаларын беру. Негізгі аударма қиындықтарының бірі болып табылады, өйткені оқырмандар романның кейіпкерін олардың сөйлеуі арқылы таниды. Қабанбай батырдың негізгі сөйлеу сипаттамаларына мыналар жатады: мақал-мәтелдерді қолдану, сондай-ақ жеке стилистикалық әдістерді қолдану: салыстыру, фразеологиялық бірліктер, метафоралар. Бұл мақаланың мақсаты Қабанбай батыр репликаларының аударма трансформациясының түрін анықтау, аудармада «Дарабоз» дилогиясының бас кейіпкерінің авторлық бейнесін сақтау болып табылады. Практикалық бөлімде түпнұсқаны және аударманы салыстырмалы-салыстырмалы талдау, сөйлеу бейнесінің өзгеруіне әкелетін семантикалық өзгерістердің себептерін анықтау қолданылды. Эксперименттік жұмыстың нәтижесі-аударылған мәтіннің лексикалық толықтырулар мен түсіндірмелермен минималды шамадан тыс жүктелуі, сондай-ақ түпнұсқадан қолайсыз семантикалық алшақтық, өйткені сөйлеудің тарихи бейнесін сақтау маңызды. Аудармашы образдардың тұтастығын және басты кейіпкердің басқаларға эмоционалды қатынасын сақтап, кейіпкерлердің әлеуметтік мәртебесін, олардың білім деңгейі мен жеке ерекшеліктерін көрсететін сөйлеу белгілерін жеткізуі керек. Нәтижесінде сөйлеу сипаттамаларын аудару кезінде сөзбе-сөз аударма, мағыналық аударма сияқты аударма түрлендірулері қолданылды. Фразеологизмдерді аудару кезінде кейде бейнелер өзгерді. Тарихи романның аударма мәселелері бізге өте қызықты және әрі қарай зерттеуге лайық болып көрінеді.

Түйін сөздер: көркем аударма, кейіпкердің сөйлеу сипаттамалары, аударма түрлендірулері.

Information about the authors:

Abdullayeva A.A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ashimkhanova S.A. – PhD, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Абдуллаева А.А. – «8D023 -Аударма ісі (батыс тілдері)» мамандығының 2 курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ашимханова С.А. – ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Бас редактор: **Ж.Ә. Аймұхамбет**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ.Оспан**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2023. - 3 (144). - Астана: ЕҰУ. 224 б.
Шартты б.т. - 13,3 Таралымы - 10 дана
Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды